

P.F.Kazimi

TÜRK XALQLARININ
KİTAB VƏ KİTABXANA
MƏDƏNİYYƏTİ

Bakı Dövlət Universiteti
Kitabxanaçılıq-informasiya
fakültəsinin 2012-ci il 25 may tarixli
Elmi Şurasının 2 sayılı iclasının
Qərarı ilə çapa tövsiyə olunur

- HBCC -

Bakı – 2012

Elmi redaktor:

Əməkdar elm xadimi;
BMT yanında Beynəlxalq
İnformasiyalaşdırma
Akademiyasının Akademiki,
Tarix elmləri doktoru,
Professor **Abuzər Ali oğlu**
Xələfov

Rəyçilər:

Filoloji elmlər doktoru
Ramiz Əsgər
Pedaqoji elmlər namizədi
Dos. KnyazAslan

Kitab Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti istiqamətində kompleks yanaşılan ilk tədqiqat işidir. Ən qədəm dövrlərdən başlayaraq yazı, yazı materialı, əlyazma kitabı və kitabçılıq texnologiyaları ilə yanaşı, dastan və əsətlərin, müqəddəs kitabların, lüğətçilik ənənələrinin türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində əhəmiyyətli yeri öyrənilib, müxtəlif areallarda türk xalqlarının kitabxana quruculuğu, kitab məhsulunun repertuarı, kitabxana xidməti və mədəni əlaqələr işıqlandırılır. İlk dəfə dövlətçiliyi olan türk xalqları ilə yanaşı, dövlətçiliyi olmayan türk əsilli xalqların kitab və kitabxana mədəniyyətinin ümumi mənzərəsini yaratmağa cəhd göstərilib. Kitabda son 20 ildə baş verən kitab və kitabxana mədəniyyəti sahəsində türk xalqlarının inteqrasiyası prosesi də öz əksini tapmışdır.

Kazimi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti.

Bakı: "ABC" nəşriyyatı, 2012, 316s.

© «ABC», 2012

"Bitə-bitə bitirdim, heş acağda bitirdim.

Uzun ağac başında ulu biti bitirdim"

(Qədim qırçaq misalı)

TÜRK XALQLARININ ƏLYAZMA KİTABI VƏ ONUN YAYILMA AREALI

İnsan cəmiyyətinin yaratmış olduğu ilk Şumer yazılarından müasir dövrdə istifadə olunan latın əlifbasına qədər Türk xalqları zəngin və məzmunlu bir tarix keçmiş, yaratmış olduqları bütün nailiyyətləri az bir müddətdə bəşəri nailiyyətə çevrilmişdir. İlk Şumer şəkili yazı, mixi yazıları, orxan – yenisey yazıları, uyğur əlifbası Türk xalqlarının islama qədər yaratmış olduqları böyük mədəni abidələrdir.

Türk dilli əlyazma kitabı-cox mürəkkəb və spesifik hadisədir. O, öz ifadəsini tarixən bir neçə növ yazıda tapmışdır. Onlardan axırıncı on üç əsrdə (VII-XX əsrin başlanğıcı) ərəb yazısı olmuşdur. İslamın ilk əsrlərində ərəb əlifbası ilə yanaşı türk xalqları məskunlaşdığı coğrafi arealdan asılı olaraq müxtəlif yazı sistemlərindən də istifadə etmişdilər. Heroqlif yazıları, uyğur əlifbası, Alban əlifbası, pəhləvi yazılarından istifadə edən türk xalqlarının böyük əksəriyyəti artıq islamın 2-ci əsrinə doğru tədricən islamı qəbul edərək ərəb dilini və ərəb əlifbasını mənimsəmiş, ədəbi və elmi abidələrini bu dildə yazıya köçürməyə başlamışdır. Qorunub saxlanılmış ən qədim ərəb yazılı türk dilli əsərlər etik-didaktik mövzuda "Kudadqu bilik" ("Necə xoşbəxt olmaq haqqında elm") poeması XI əsrə aiddir. Yusif Balasaqunlu bu əsəri 462/1069-70-ci ildə tərtib etmişdir. Onun qorunub saxlanılmış ən qədim nüsxələri XIII əsrdə köçürülmüşdür. Mahmud Kaşqarının "Divani lüğət it-türk" ("Türk dillərinin lüğəti") əsəri 466/1073-74-cü illərdə yazılmış, köçürmə tarixi 27 şəvval 664 və ya 1 avqust 1266-cı ildir. Axırıncı əsərlər və əlyazmaları XX əsrin başlanğıcında yaradılmışdır: RF EA Şərqşünaslıq İnstitutunda Başqırdıstanda olan İsmayıl adlı şəxsin 1930-cu ildə yazdığı və üzünü köçürdüğü tatar başqırd "Səcərə"sinin əlyazması saxlanılır. Özbəkistan EA Şərqşünaslıq İnstitutunda 1944-cü ildə Ləfəsi tərəfindən tərtib olunmuş Xivəli şair və yazıçılar antologiyasının 1951-ci il əlyazması saxlanılır. Türk ərəbyazılı əlyazma kitablarının yuxarıda qeyd etdiyimiz nümunələri rus şərqşünasları tərəfindən müəyyənləşdirilmişdi. Bu yanaşmanı düzgün hesab etmirik. Türk dünyasında bu günlərimizə qədər ərəb yazılı türk əlyazma kitabları Cənubi Azərbaycanda tərtib olunmaqdadır. Xüsusilə 1945-46-cı illərdə Cənubi Azərbaycanın milli hökuməti illərində nəfis kitablar tərtib olunurdu. Orta əsr əlyazma kitabları ənənələri Türkiyədə bu gün də həssaslıqla qorunub

saxlanmaqdadır. Bu kitaba olan ehtiyacı ödəmək deyil, ənənəyə ehtiram olaraq, gözəl xətt nümunələrini nümayiş etdirmək üçün edilirdi. Düşünürük ki, XIX əsrin sonlarına doğru türk xalqları kitab ehtiyaclarını bir mənalı olaraq çap məhsulları vasitəsilə ödəyirdi və artıq əlyazma kitabları dövriyədən çıxmış, tarixi abidəyə çevrilirdi. Türk dillərində yazılmış əsərlərin əlyazmalarının əksəriyyəti XVIII-XIX əsrlərə aiddir, XI-XIII əsrlərə aid əsərlərin və əlyazmaların isə çox az nümunələri qorunub saxlanmışdır.

Türkdilli əlyazma kitabı müasir Orta Asiya, Şərqi və Qərbi Sibir, Ural, Volqabayu, Şimalı və Cənubi Qafqaz, Krım, Türkiyə, İran, Əfqanıstan, Pakistan, Hindistan, Sinszyan (Çin), Misir, İrak, Suriya, Bolqarıstan, Rumıniya, Yuqoslaviya daxil olmaqla çoxlu türk dillərində (hazırda qəbul edilmiş qaydada onlar türk, Azərbaycan, türkmən, özbək, uyuqur, tatar, hətta onun Qərbi Sibir dialekti, Krım tatar, başqırd, qazax dilləri adlanır) yaradılmış, üzü köçürülmüş və yayılmışdır. Orta əsrlərdə, bəzən isə XIX əsrin əvvəlində yaradılmış əlyazmaların dili türki sözü ilə müəyyən edilmişdir. Bu, hər bölgədə spesifik lokal müxtəlifliyi olan xalq danışığı dilindən ədəbi yazı dilini fərqləndirməyə xidmət edirdi.

Müasir türk xalqları ayrı-ayrı ailə-qəbilə və qəbilə ittifaqlarının uzun və mürəkkəb inkişafı nəticəsində formalaşmışdır. Bu inkişaf nəticəsində yaranmış millətlər Mərkəzi və Orta Asiyadan, Sibirdən, Qafqaz, Kiçik Asiyaya və Şərqi Avropaya qədər çox böyük bir əraziyə yayılmışlar. XI-XIV əsrlərdə baş verən proseslər xüsusilə əhəmiyyətli olmuşdur. Onlar etnik kantaklara, dəyişmələrə, konkret şəraitdə yazı dili kimi formalaşan özünəməxsus interdialektlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır (160. s. 98). Qaraxani dövrünün dili bu cür yaranmış və XII-XIV əsrlərdə başqa türk dilli rayonlarda yazı dillərinin yaranmasına və inkişafına təsir göstərmişdir. Qramatik normaların az "fəallığı" və leksikanın ümumiliyi, "ifadə normalarının məlum azadlığı" onların hamısı üçün xarakterik idi. Bu da XIII-XIV əsrlərdə həmin dillərin qarışıqlığına səbəb olurdu (160. s. 98). Ona görə də XI-XIV əsrlər türk dilli yazı abidələrini müəyyən etmək üçün bir sıra tarixi faktorları; onların yarandığı yeri və zamanı, müəllifin etnik kimliyi, ərazinin əhalisini və s. nəzərə almaq lazımdır. Buna əlavə etmək lazımdır ki, ərəb qrafikası türk dillərində saiflərin, bəzi hallarda hətta samitlərin fonetik tərkibinə uyğun gəlmirdi.

Şərqi xalqların hazırladığı əlyazma kitablarının kataloqları və aparılan digər tədqiqatlara əsaslanaraq türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətini bir sıra əsas tarixi-coğrafi areallara ayırmaq olar: Şərqi-Türkiyə, Orta Asiya, Kiçik Asiya (Türkiyə), Qafqaz (Azərbaycan), Krım-Volqaboyu-Ural. Bunların hamısı türk mədəniyyətinin əsas tarixi arealı ilə o qədər bağlıdır ki, onların mərkəzləri haqqında, eynilə göstərilən kitab mədəniyyəti üçün mərkəzlər barədə, ancaq sərhədlərin bəzi fərqləri nəzərə alınmaqla danışmaq olar.

“Mədəni” və “kitab” areallarının müəyyən olunması, onların müqayisəsi, türk xalqlarının tarixən istifadə etdikləri müxtəlif variantlı yazı növlərinin əlaqəsinin aydınlaşdırılması xüsusi tədqiqat mövzudur. Buna baxmayaraq bu məqalədə bir sıra inteqrasiya prosesləri haqqında məlumat verməyə çalışacağıq.

Ərəbyazılı kitab və onun mədəni arealları bir-biri ilə çox bağlı idi. Vaxtilə ümumi türk dövləti və qəbilə tərkibində eyni olmuş və ya eyni icmaya daxil olmuş qonşuların əlaqələri sıx olmuşdur. Buna ərəb yazısı da imkan verirdi. Deməli ki, XIX əsrə qədər Qafqaz (Azərbaycan) və Kiçik Asiya (Türkiyə) kitab arealları dil və ədəbi ənənə baxımından oğuz-türk qrupu ilə sıx bağlı olmuşlar. Mədəni və ədəbi mənbələrinə, repertuarına, əlyazmaların tərtibinə görə oğuz-türk qrupuna daxil olan “türkmən qolu” XIV-XV əsrə qədər Azərbaycan və Kiçik Asiya ilə inteqrasiya olunmuş, sonrakı əsrlərdə Orta Asiya arealı ilə bağlıdır. Krımın türk əlyazma kitabını dilinə, ənənəsinə, repertuarına, tərtibatına görə onun bir qolu kimi Kiçik Asiya arealına daxil etmək lazımdır. Demək olar ki, XIX əsrə qədər Krımda türk dilli əsərlər türk-oğuz dilində, arxivlərdə olan mənbələrə əsasən bundan sonra Krım-tatar dilində yazılırdı. Bu əlaqələrə baxmayaraq, hər “kitab” arealının öz mənbəyi, inkişaf tarixi, ənənəsi, başqa dillərlə qarşılıqlı münasibəti olmuşdur. Lakin burada türk dili yaxud dilləri, repertuarı, və ayrı-ayrı hallarda əlyazmanın tərtibatı özünə məxsusluğu baxımından üstünlük təşkil etmişdir.

Baxdığımız arealların hamısına xas olan ümumi bir cəhət var ki, bu da poetik əsərlərin nəsrədən, dünyəvi əsərlərin dini əsərlərdən nisbətən sayca üstünlük təşkil etməsi; tərcümənin (fars və ərəb dilindən) az miqdarda “Şərh” ədəbiyyatının, həmçinin səhəvi ədəbiyyatın və müxtəlif janrların mövcud olması; ərəb yazılı əlyazma kitabı yaradıcılarının, xüsusilə də çox tanınmış və məhİR ustaların bir “mədəni” arealdan başqasına, az hallarda bir kitab arealından başqasına, bir hökmdarın yanından başqasının yanına gətməsinin adiliyi göstərilə bilər. Bu, daim ənənələrin, repertuarın və s. yerinin dəyişməsinə, müsəlman kitab mədəniyyətinin inkişafına səbəb olurdu. Hakimiyyət nümayəndələrinin kitabçı sənətkarlara münasibəti də bu sahənin inkişafına öz təsirini göstərdi. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətinin bir tədqiqat obyektini kimi bütövlükdə öyrənilməsi, xalqın tarixi inkişafda mədəniyyətinin diferensiallığı və inteqrasiya proseslərində rolu ilk təcrübədir. Dilin, yazının, kitabçılığın və kitabxanaçılığın inkişaf dinamikası türk xalqlarının təkamülündə mühüm rol oynamışdır. Eləcə də islam mədəni arealına, həmçinin əhatəsində olan qeyri müsəlman xalqlarının inkişafında təsiredici qüvvəyə malik olmuşdur. Bu problemlə məşğul olmuş tədqiqatçılar türk xalqlarının ayrıca götürülmüş bir arealına, hər hansı bir problemin tədqiqatı məqsədi ilə formal və texniki xüsusiyyətlərin analizinə uzun-uzadı

yer vermiş olduqları halda, daxili məzmununda mövcud olan xüsusiyyətləri, bu xalqı fərqləndirən və onu dünyəvi edən əlamətləri görməmiş, bəzi hallarda görmək istəməmişlər. Tarixi mənbələri məhv etmək, mövzud mənbələrin üzünü köçürərkən faktları saxtalaşdırmaq və ilkin mənbəyi itirmək, mənbələrdəki tarixi faktları, bəzi hallarda şərhə ehtiyacı olan faktları qeosisi maraqlarla təqdim etmək, termin və tarixi anlayışlar arasında bilərəkdən, bəzən bilməyərəkdən səhv yozumlar etmək, tarixi hadisələrin dini, milli və ideoloji prizmadan baxılması hallarına tez-tez rast gəlirik. Bu kimi hallara yerı gəldikcə münasibət göstərəcəyik.

XI-XVIII əsrlərdə türk xalqlarının müxtəlif dövrlərdə hazırladıqları lüğətlərin təxmini siyahısının tədqiqi göstərir ki, lüğət və qramatika qaydalarını özündə əks etdirən kitabların əksəriyyəti, ya türk əsilli tərtibatçılar tərəfindən hazırlanmışdı, ya da bu lüğətlərin əksəriyyətində ərəb və fars sözləri ilə yanaşı türk sözləri ayrıca bir fəsil kimi özündə əks etdirmiş, ya da farsdilli poeziyanın daha geniş oxucu kütləsi tərəfindən başa düşülməsi məqsədi ilə tərtib edilmişdi. Deyilənləri ümumiləşdirərək qeyd etməliyik ki, kitab məhsullarının böyük əksəriyyəti islam mədəniyyətinə türk xalqlarının böyük töhfəsidir və dünya mədəniyyəti tarixində müstəqil mədəniyyətin misilsiz bir nümunəsidir.

Çap kataloqlarına əsasən Dünya kitabxanalarında farsdilli və türkdilli əlyazmalarının say nisbətinin müqayisəsi belə fikir yürütməyə imkan verir ki, əgər dünyada 200 min farsdilli əlyazma varsa, onda türkdilli əlyazmaların sayı 100 min ədəddən az olmamalıdır. Bu statistika farsdilli kitabların etnik mənsubiyyətini ifadə etmir. Əlimizdə olan bəzi rəqəmləri misal gətirik. Özbəkistan EA Şərqsünəslıq İnstitutunda saxlanılan 17 minə qədər əlyazmanın 10%-dən çoxu (yəni 1700 ədəddən çoxu), Sankt-Peterburq Dövlət Ümumi Kitabxanasında 400-ə yaxın (50. s. 165), Rusiya Federasiyası EA Şərqsünəslıq İnstitutunda hesablamalara görə 1500-ə qədəri türkdillidir. Türklərin məskunlaşdığı ərazilərdə yaradılan əlyazmaların çoxluğu və bizə gəlib çatan nüsxələrin qədimliyi baxımından, demək olar ki, türk xalqlarının əlyazma kitab mədəniyyəti geniş inkişaf yolu keçmiş və bu əlyazmalara qayğı ilə yanaşılmışdır. Eləcə də farsdilli ərəb yazılı əlyazma kitabların da böyük bir kütləsi türk xalqlarının elmi və ədəbi irsinin nümunəsi kimi qorunub saxlanılmışdır.

Türk əlyazmalarının mövzusu çox rəngarəngdir. Tarix, xronologiya (təqvimlər), rəsmi sənədlər, yazışmalar, coğrafiya, bioqrafiya, nəsil şəcərəsi, biblioqrafiya, ensiklopediya, astronomiya və astrologiya, təbabət, mineralogiya, riyaziyyat, dilçilik (leksikoqrafiya, qrammatika), məktub nümunələri məcmuəsi, etika və fəlsəfə, musiqi, ovçuluq, hərbi iş, folklor (şeyr və nəsr), bədii ədəbiyyat (poeziya və nəsr), sənətkarların adətləri, mistik ədəbiyyat, dərş və

saitləri və s. Müsəlman əlyazma ədəbiyyatına müxtəlif mövzu qruplarını və janrları materiallarını bir əsərdə toplamaq xarakterikdir. Orta əsərlərin müsəlman alimləri xüsusi ərəb terminologiyası ilə onları işarə etmək üçün özlərinin elmi təsnifatını işləyib hazırlamışlar (33. s. 162).

Türk əlyazma əsərlərinin əksəriyyəti poeziyadan, dini ədəbiyyatdan, az miqdarda isə tarixdən ibarətdir. Poetik formada yazılmış əsərlərin də yarımından çoxu dini motivlərlə olmuşdur. Bu dövrün xüsusiyyətlərinin kitabçılıq işində inikası idi. Şeyrlə yazılmış əsərlərin sayı nəsr ilə yazılanlardan iki dəfə çoxdur. Görünür, birinci və axırıncı tematik qruplar, xüsusilə də birinci əlyazma sifarişçiləri və oxucular arasında daha çox tələb olunurdu. Dini ədəbiyyatın sayının tarixi mövzudakı ədəbiyyatı üstələməsi isə ona olan tələbatdan deyil, əənənə ilə bağlı idi. Müsəlman ictimai mühiti tərəfindən yaradılmış və daim möhkəmləndirilən bu əənənə, həmçinin dini möhkəmləndirən bu əənənə, həmçinin dini hakimiyyətin cəmiyyətin bütün təbəqələri, həyatın bütün sahələri üzərindəki təsiri belə vəziyyətin yaranmasına səbəb olmuşdu. Belə vəziyyət bütün orta əsrlər üçün xarakterikdir. Çünki, "ilahiyat orta əsr adamının sosial təcrübəsinin ən yüksək ümumiləşməsi" kimi özünü təqdim edir, feodal cəmiyyət üzvləri özlərini, öz dünyalarını anladığıları və inandıqları hamı kimi eyni mənalı işarələr sistemi verirdi (164, s. 12).

Amma oxucu sorğuları, əhalinin savadlılığı və təhsili, onun tələbatı, özlərinin və digərlərin, Şərq və qərb əənənələrinin təsiri, hökmdarların və onların məmurlarının maraqları türk dilli orjinal, tərcümə kitabları yuxarıda göstərilən müxtəlifliyi təmin edirdi. Bununla bərabər başqa dillərdən olunan tərcümələr türkcə elə şərh olunurdu ki, dünyəvi ədəbiyyatı həm də formaca (şeyrlə yazılmış) ilahiyat ədəbiyyatını üstələyirdi.

Türk əlyazmaları arasında, ərəbcədən, daha çox isə fars dilindən tərcümələrə, bu dillərdə olan əsərlərin türk dilində şərhinə rast gəlirik. Türk dilində tərcümələr və şərhlər türk əhalisinin ərəb və fars dillərini yaxşı başa düşmədiyi, yaxud bilmədiyi səbəbindən meydana gəlirdi. Bəzi areallar istisna olmaqla "Dərbəndnamə" ("Dərbənd haqqında kitab") və "Tarixi Rəşidi" ("Rəşidin tarixi") əsərlərinin tərcüməsində olan və başa düşülməyən ərəb və fars ifadələrindən, həmçinin "monqol və kalmık mənşəli sözlərdən" qaçaraq onları "təmiz türk dilinə tərcümə etmək tələb olunurdu.

Tarixi, coğrafi, ədəbi (poeziya və nəsr), ilahiyat, etika, təbabət və bir sıra başqa mövzularda əsərlər tərcümə edilirdi, onların seçimi hakimiyyət dairələri nümayəndələrinin, ruhani silkinin sifarişçiləri türk cəmiyyətinin yüksək və orta təbəqəsinin faktiki tələbatı ilə müəyyənləşirdi. Əsasən ilahiyat-etik və az hallarda ədəbi əsərlər şərh olunurdu. Tarixi əsərləri və yüksək keyfiyyətli əlyazmalar əyanların göstərişi yaxud onlara hədiyyə məqsədilə yerinə yetirilirdi. Burada məqsəd türk dilli rayonlarda yaşayan orta təbəqəni türk sülalələri

və qəbilələrinin tarixi ilə tanış etmək-beləliklə də həmin hökmdarları “göylərə qaldırmaq” idi.

XI əsrin ikinci yarısından XVI əsrin başlanğıcına qədər tərcümələrə az hallarda rast gəlinir, onların yerini orjinal əsərlər tutur. Adətən tərcüməni bir qayda olaraq müsəlman kitabçılığının üç əsas dilini yaxşı bilən saray yaxud peşəkar tarixçilər, yazıçılar, şairlər yerinə yetirirdilər. Məsələn, türk tarixçiləri Məhəmməd Sahib Pirizadəni, Əhməd Çavuşu, Xivə tarixçisi və şairi Ağahini, Məhəmməd Sadiq Kaşqarini, özbək şairi və yazıçısı Binaini buna misal göstərmək olar. Adətən hər əsərin tərcüməsi ilə bir tərcüməçi məşğul olurdu, ancaq elə hallar da olurdu ki, onu başqa adam sona çatdırırdı, yaxud da tərcümə üzərində tərcüməçilər qrupu çalışırdı.

Bəzən bütöv bir əsərin tam tərcüməsi deyil, orjinalın silərişçiyə və ya tərcüməçiyə daha vacib görünən, onların dövrü üçün daha əhəmiyyətli olan hissələrin və bölmələrin tərcüməsi yerinə yetirilirdi. Tərcüməçilər bütün müsəlman Şərqiində olduğu kimi, adətən öz tərcümələrinin dəqiqliyinə deyil, oxucular üçün maraqlılığına daha çox fikir verirdilər. Bundan ötrü bəzi hallarda orjinala ağıla gəlməyən məlumatlar və qeyri-dəqiq tarixlər əlavə edirdilər (144, s. 522-524), bəzən onun tarixini dəyişir, orjinala əlavə və ixtisarlar edirlər. Bütün bunlar sifarişçinin marağı və zövqü nəzərə alınmaqla edilirdi. Ona görə də ön sözün yaxud son sözün axırında tərcüməçinin ənənəvi özünü əhv etdirmək yaxud “yalvarışı” iltimasla üzr istəməsi kimi halları müşahidə edirik. Məhəmməd Niyaz oxuculara məhz bu cür müraciət etmişdir: “Bu kitabın tərcüməsi zamanı dəyərsizin buraxdığı bütün səhvləri və nöqsanları acizənə xahiş edirəm bağışlayın, qələmin gücü ilə düzəldin, gücsüzü qınaq hədəfinə çevrilməyin, məzəmmət daşına tutmayın, xeyrxahlıq ibadəti zamanı bağışlayın və yada salın” (221, s. 149).

Bütün müsəlman xalqlarının əlyazmaları kimi türk əlyazmasında da bir abidənin müxtəlif əlyazma mətnlərində fikir ayrılığı və variantların olması xarakterikdir. Onlar xəttatların yol verdikləri müxtəlif əlavələr, ixtisarlar, dəyişikliklər, təhriflər, səhvlər nəticəsində əmələ gəlmişdir. Həm də bu təhriflərin bir hissəsi müəllifin sağlığında özü, sonra isə başqa şəxslər tərəfindən bir çox əsərlərin redaktəsi prosesində baş verə bilirdi. Təəssüf ki, əlyazmaların tədqiqatçıları bəzi hallarda əsərlərin redaktəsi zamanı yol verilmiş nöqsanları tapmağa səy göstərmək əvəzinə əksər hallarda nəinki səhvlərin, həm də ciddi təhriflərin buraxılmasında ancaq xəttatları günahlandırırırlar. E.N.Nəcəp “Kutadqu bilig”in nüsxələri timsalında bunu yaxşı göstərmişdir. O, həmin əsərin iki müəllif redaksiyasını müəyyən etmişdir. Birincisi – müəllif tərəfindən Gu çayı sahilində yaşayarkən; ikincisi – Kaşqara köçdükdən sonra tərtib edilmişdir. Nəvai “Məclis ən-nəfaisin” (“Daş-qaşların kolleksiyası”) iki redaksiyasını yerinə yetirmişdir: birincini

896/1490-91-ci ildə, ikincini, görünür 905/1499-cu ildə. Nəvainin Divanı müəllif tərəfindən bütün ömrü boyu tərtib olunmuş və redaktə edilmişdir. Müəllif Divanı hər dəfə redaktə edəndə ona yeni şeirlər əlavə etmiş, çox vaxt quruluşunu dəyişdirmiş, ayrı-ayrı ilkin şeirlərini yenidən yazmış, onlara yeni fikirlər gətirmiş, poetik formalarını təkmilləşdirmişdir. Təəssüf ki, Divanın müəllif avtoqrafı bizə gəlib çatmamışdır. Nəvainin lirik şeirlərini divanlara toplayaraq, başqa şəxslər həm müəllifin öz sağlığında, həm də ölümündən sonra redaktə etmişlər. İndiyədək Nəvainin Divanının 5 müəllif və qeyri-müəllif redaksiyasını müəyyən etmək mümkün olmuşdur: 1) müəllifin ilkin əsərlərinin materialları əsasında yığma qeyri-müəllif divanları (bir əlyazma); 2) birinci müəllif Divanı “Bədəi əl-bidəyə” (“Başlanğıcın əsas prinsipləri”, dörd əlyazma); 3) ikinci müəllif Divanı “Nəvadir ən-nihayə” (“Axırın boşluğu”, bir əlyazma); 4) müəllifin həyatının müxtəlif dövrlərində yaradılmış dörd divandan ibarət “Xəzani əl-maani” (“Mənalardan xəzinəsi”) lirik külliyyat (43 əlyazma); 5) “Xəzani əl-maani”nin materialları əsasında tərtib olunmuş qeyri-müəllif yığma divanları (304 əlyazma) (54, s. 3-11).

Ərəb əlifbasından istifadə etmək və onun əsas strukturuna toxunmamaq məcburiyyətində qalan türklər, farsdilli xalqlarda olduğu kimi imkan daxilində fonetik cəhətdən əsaslandıraraq ona müəyyən yeniliklər gətirmişlər. Mənsur oğlu hesab edir ki, ərəbyazılı türk əlyazma kitablarında iki ənənənin təsiri özünü göstərməkdə idi. Uygur və ərəb-iran təsirləri. Bu təsirlər türk dilinin xüsusiyyətləri, dilin fonetik imkanlarına təsir edir, tədricən ənənəyə çevrilirdi.

Ərəb yazılı türk abidələrində sözlərin yazılışında tədricən belə bir ənənə də möhkəmlənmişdir. Türk artıq yazıldığı kimi yox, onun dilində fonetik normaların tələb etdiyi kimi oxuyurdu. Ona görə də müəlliflər və xəttatlar ərəb əlifbasının bütün imkanlarından və göstərilən ənənələrdən istifadə edərək yazılışda çoxlu dəyişmələr yaradan müxtəlif çətinliklərə əl atırdılar. Dəyişmələr həm də tələffüzün qeyri-sabitliyi, xəttatlar tərəfindən mətnin təhrifi, üz köçürmənin və yerli əhalinin öz dilinin xüsusiyyətlərini əks etdirmək, xüsusilə orta əsrlərdə müxtəlif xəttatlıq məktəblərinin “tələblərinin təsiri, xətt üslublarının” qaydaları, təhriflər və s.).

Türkdilli əlyazma kitabının istehsalı (kağızın, mürəkkəbin, cildləmə üçün dərinin və kartonun hazırlanması, üz köçürmə və surətçıxaran, əlyazmanın tərtibatı və tərtibatçı, cildləmə və cildləyici) ümumiyyətlə müsəlman əlyazmalarında xüsusilə də xarakterinə və istehsal texnikasına görə fərs-tacik ələcadə ərəb əlyazmalarına lazım olanlardan elə də seçilmirdi.

Azərbaycan əlyazma kitabının hazırlanmış texnologiyası barədə A.Qaziyev də geniş məlumat verir (130). Konkret arealın icmalında türkdilli əlyazma kitabının təsvirində bir sıra xüsusiyyətləri qeyd etmək üçün bu mənbədən istifadə edə bilərik.

Türkdilli əlyazmaların təxminən yüzdə bir hissəsinin axırında əsərlərin siyahısı, üzüköçürənin adı, tarix, az hallarda onların surətlərinin çıxarıldığı yer yazılır. Bu, yalnız kalligrafik tərtibatlı deyil, həm də sırası xəttatlar, xüsusilə də adi savadlı adamlar tərəfindən üzü köçürülmüş kitablara da aiddir. Qədim abidələr saxlanılan böyük mərkəzlərdə bir xəttatın iki əlyazmasına az hallarda (üç və ya daha nadir halda) rast gəlmək olur. Adətən hər xəttat bir əlyazma ilə təmsil olunur. Yüksək xəttatlıq nümunələri isə 200-250-yə qədərdir. Təəssüf ki, çap kataloqları və bilavasitə əlyazmaların özləri barədə üzüköçürənlərin adlarının, onların üzvlərini köçürdükləri əsərlərin dairəsinin, imkan daxilində onların həyatlarının və yaradıcılıqlarının üzə çıxarılması işi ilə hələlik heç kim məşğul olmamışdır, bu həm türk, həm də başqa dillərdə əlyazmalara aiddir. Belə bir tədqiqat əlyazma kitabı və ümumiyyətlə, türk və ərəb yazısından istifadə edən başqa şərq xalqlarının mədəniyyəti tarixi üçün vacib materiallar verə bilərdi.

Türk əlyazmaları arasında bədii tərtibatlı əlyazmalar əsasən qədim nüsxələrdir. Onlar hökmdarların, ayanların, digər məşhur şəxslərin sifarişi ilə yaxud, onlara hədiyyə məqsədilə hazırlanmışdılar. Kataloqlar üzrə belə əlyazmaların sayı azdır, güman ki, 150-200-dən, bədii miniatürlülər isə 50-80-dən çox deyildir. Miniatürlərlə bəzədilmiş, ümumiyyətlə, bədii illüstrasiyalı nüsxələrin çoxu türk, özbək (xüsusən, köhnə özbək), bir hissəsi. Azərbaycan əlyazmalarının payına düşür. Başqa türkdilli əlyazmalar arasında bədii tərtibatlı nüsxələrə rast gəlinmir. Türk əlyazma kitabının yayıldığı ərazilərdə yaşayan xalqların mədəniyyət və incəsənət tarixinin xüsusiyyətləri, geosiyasi problemləri və inteqrasiya prosesləri əlyazma kitablarının qorunub saxlanılmasına və ya nüsxələrin ümumi kütləsinə öz təsirini qoymuşdur.

Demək olar ki, dünyanın əlyazmalar saxlanılan mərkəzlərində cəmləşən dil və tematik cəhətdən bütün türk əlyazmaları qrupları arasında unikal yaxud, nadir, nisbətən dəqiq və tam yerinə yetirilmiş bir neçə müəllif orjinah saxlanılır. Müəlliflərin, tərcüməçilərin, şərhçilərin avtoqrafları, həmçinin tanınmış və ya az tanınmış, ancaq yüksək səviyyəli usta xəttatlar tərəfindən köçürülmüş nüsxələr də var. Lakin bədii tərtibatlı əlyazmalardan avtoqrafların sayı azdır, və adi xəttatlar tərəfindən köçürülmüşlərin sayı nəfis nüsxələrin sayından çoxdur. Rusiya Federasiyası EA Şərqsünəşliq İnstitutunda avtoqrafların sayı başqa kitab saxlayıcılara nisbətən daha çoxdur. Bunlar əsasən türk avtoqraflarıdır. Amma bu bədii miniatürlərlə və cildlərlə bəzədilmiş əlyazmalar nisbətən azdır.

Əlyazmaların əvvəlinci və sonuncu vərəqlərində (bəzən ağ yerlərdə) olunan qeydlər böyük əhəmiyyət kəsb edir, çünki onlar əlyazmanın sahibləri, qiyməti, bəzi hallarda məzmunu, müəllifi, hətta, konkret əlyazmanın yayıldığı əyalətlərdə əhalinin tarixi, sosial-iqtisadi münasibətləri haqqında məlumatlarla

zəngindir. Xəttatlar kitabın kolofonunda özləri, üzüköçürmə yerləri, yazılma səbəbləri, yazılma tarixi, bəzən kitabın tarixi və s. barədə məlumat verə bilərdi. Ancaq türkdilli əlyazmalardakı göstərilən qeydlər və kolofonlar kataloqlarda və digər nəşrlərdə nadir hallarda qeyd edilir. Onların öyrənilməsi hələ də qanəedici deyil. Ona görə də türkdilli kitabın yayılma icmalında bu cür qeydlərdən və kolofonlardan alınan natamam məlumatları yeri gəldikcə tədqiqata cəlb edəcəyik.

Türkdilli əlyazmaların yayım ərazilərinin araşdırılmasına tədqiqatçı L.Dmitriyevanın tətbiq etdiyi qruplaşmaya əsaslanaraq diqqət edək. Onların hər birinə həsr olunmuş icmalda biz hər arealda inkişafın mənbəyini, tarixini, əhəmiyyətini, əlaqələri, üstünlük təşkil edən türk dilini (yaxud dillərini), repertuarın rəngarəngliyini, əlyazmaların tərtibatı xüsusiyyətləri, bir sözlə, arealların bir-birindən nə ilə fərqləndiyini göstərməyə çalışacağıq. Əlbəttə, gətirilən dəlillər təhlildən uzaq, hətta ilkin və ümumidir. Bu, onunla izah olunur ki, qarşıya qoyulmuş vəzifə böyük və mürəkkəbdir və belə işə uzunmüddətli və dərin tədqiqatlar gərəkdir. Burada Şərqi Türkistan arealı tematik planda, digərləri isə xronoloji qaydada araşdırılır. Bu onunla əlaqədardır ki, birinci arealda ərəbyazılı ədəbiyyatın inkişafı XII əsrdə qırılır və ancaq XVIII əsrdə bərpa olunur. Bunun səbəbi bir tədqiqatın mövzudur. Digər regionlarda belə qırılmalar müşahidə edilmir. Hər arealda ərəbyazılı əlyazma məhsullarının mənbəyini və tarixini göstərmək vəzifəsi ona görə qarşıya qoyulmuşdur ki, tərəfimizdən gətirilən dəlillər tarixi-etnik və tarixi-lingvistik xarakter daşıyır. Ərəbyazılı türkdilli əlyazma kitabının yayıldığı ərazilərin müəyyən edilməsi böyük bir mədəniyyətin ümumi mənzərəsini yaratmaq kimi vacib bir vəzifə daşıyır. Konkret areallarda Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti araşdırılarkən Rusiya Federasiyası EA Şərqsünəşliq İnstitutu türkdilli əlyazmalar nüsxələrinə daha çox istinad edilir. Bu, hazırkı toplunu türk dilləri tematik qruplarını öyrənmək, əsərlərin və onların əlyazmalarının xronoloji və coğrafi əhatəliliyi, unikalığı və nadirliyi, avtoqrafların bolluğu cəhətdən əhəmiyyətli bir mənbədir.

Şərqi Türkistan, orta əsrlərin ilkin dövrlərində isə Qaraxanlılar dövlətinin şərq rayonları olmuşdur. Arealın abidələri dilinə görə uyğun, ilkin orta əsrlər üçün türkdillidir. O dövrdə Qaraxanlılar dövlətinin göstərilən ərazilərində türk dilləri işləndirdi. Qorunub saxlanılmış tək-tək abidələr içərisində, uyğun əlyazmaları təxminən 300 nüsxə müxtəlif kitablarda təşkil edir.

Haqqında söhbət açdığımız arealın müsəlman əlyazma kitabının, xüsusi olaraq türk əlyazmasının öyrənilməsi çox vacibdir. Çünki, Orta Asiyanın özünəməxsus darvazası rolunu oynayan Şərqi Türkistan, Hindistan, Çin, Yaxın Şərq mədəniyyətlərinin qarşılaşdığı əraziyə çevrilmişdir. Uyğun və Orta Asiyada işləndirən digər dillərdə olan əlyazma materialları bunu aydın göstərir. Are-

alın ərəbyazılı türkdilli əlyazmaları Şərqi Türküstan mədəniyyətində müqayisə etsək bir qədər sonrakı mərhələni təşkil edir.

X-XII əsrlərdə onun ərazisi etnik əsası karluk türk qəbilə ittifaqı olan Qaraxanilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. X əsrin axırında bu rayonlarda İslam bərqərar oldu. O dövr üçün inkişaf etmiş iki Türk xalqının mədəniyyətləri şərqdə uyğur, qərbdə isə orta Asiya türkləri birləşdi. Birincinin mərkəzləri Balasaqun və Kaşqar, ikincinininki-Sırdərya üstündə Üzgend idi. Bu ərazidə İran dilli ədəbiyyat inkişaf edir və İran dilləri tədricən böyük təsir gücü və yazı imkanları qazanmağa başladı.

Kuçaradan Şərqdə, Şərqi Türküstanın Şərq hissəsində, Tyanşanın ətəyində artıq IX əsrdə budizmi və budizm mədəniyyətini qəbul etmiş Uyğur dövləti yerləşirdi. Özünün şifahi xalq ədəbiyyatından başqa burada budda-türk yazılı tərcümə ədəbiyyatı da vardı. XIV əsrin sonuna, Uyğur və Qaraxanilər dövlətləri Caqataylar tərəfindən zəbt edilənədək onlarda müstəqil etnik və mədəni inkişaf mövcud olması haqqında mənbələrdə məlumatlar verilir. Caqataylar bu dövlətlərin ərazisində paytaxtı Yarkənd olmaqla və sonradan Şərq tarixçiləri tərəfindən "Monqolustan" adlandırılan öz dövlətlərini qurdular. Onun bütün ərazisində İslam hakim din oldu. Daxili miqrasiya gücləndi. XV əsrdə bu torpaqlarda vahid mədəniyyət və ümumi adətlər bərqərar oldu. Orta Asiya ilə əlaqələr gücləndi. Monqolustanın siyasi tarixində uzun müddətli feodal çəkişmələri başladı.

Hakimiyyət XVIII əsrin 50-ci illərində Şərqi Türküstan Çinə birləşdirildikdən və burada Sintszyan əyaləti yarandıqdan sonra da öz təsirini saxlamış müsəlman xocalarının əlinə keçdi. XIX əsrin 60-70-ci illərində əyaləti ölkədəki siyasi qarışıqlıqdan istifadə edən, əslən Kokand xanlığından olan Yaqub bəy idarə edirdi.

Bu arealın bizə gəlib çatan abidələri içərisində ikisi daha qədimdir. Yusuf Balasaqunskinin 462/1069-70-ci ildə yazdığı (Çu çayı üstündə, indiki Tokmak şəhərinin yaxınlığında) və yuxarıda qeyd etdiyimiz "Kutadqu bilik" poeması; birinci türk filoloqu Mahmud Kaşqari 466/1073-74-cü ildə tərtib etdiyi "Divani lüğət it-türk" ("Türk dillərinin lüğəti") əsəridir. Birinci əsrin üç əlyazması qorunub saxlanılmışdı.

Mahmud Kaşqari "Lüğəti" çərşənbə 25 yanvar 1072-ci ildə yazmağa başlamış, "düzəlişlərdən, redaktədən, və dörd dəfə üzünü köçürdükdən sonra 10 fevral 1074-cü ildə qurtarmışdır. Öz əsərini xəlifəyə bağışlamaq üçün müəllif aprel 1075-ci ildə əl-Müqadi xəlifə elan olunanda Bağdada gəlməli idi. Əgər Dimiski öz kitabını müəllifin avtoqrafından köçürmüşsə, həmin avtoqraf (məhz xəlifəyə bağışlandığına görə əla vəziyyətdə hazırlanmış olan bu nüsxə) Kaşqarda yaxud Şərqi Türküstanın başqa bir şəhərində deyil, Bağdadda olmalı idi.

Bu dövr Şərqi Türküstanın islam mədəniyyəti coğrafiyasına sürətli inteqrasiyası dövrü idi. Heç təsadüfi deyil ki, Misirdə, Qıpçaq çölündə, Şərqi Türküstanda Türk xalqları lüğətlər vasitəsi ilə özlərini ifadə edirdilər. Hindistanda Moğol mədəniyyəti dövründə də türk dilli lüğətlərin yazılması və üzünün köçürülməsi ənənələri mövcud idi.

Əsərlərin qorunub saxlanılmış nüsxələrinə görə Şərqi Türküstan arealının ərazisində XII-XVI əsrlərdə yazılmış əsərlər, həmçinin XI-XVI əsrlərdə köçürülmüş əlyazmalar yoxdur. Bu arealın əsərləri əsasən XI və XVIII-XX əsrin başlanğıcına aiddir. Qaraxodca şəhərindən olan Dila Umbulmehdinin avtoqrafı 1909-cu ildə tərtib edilmişdir. Yeni əlyazmaların üzünün köçürülməsinin tarixi XVIII-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir.

Bütün məlum uyğur əlyazmalarının tematik tərkibi kifayət qədər rəngarəngdir. Tarixi xronika, poetik, dini, aqroqrafik əsərlər, fəlçiliq, zəvvarların marşurutu, sənətkarların rəsmləri, həmçinin təbabət, mineralogiya, ovçuluq; dini və az miqdarda ədəbi-bədii əsərlər, İran dillərindən tərcümələrdə var. Rusiya Federasiyası EA Şərqşünəşq İnstitutunda saxlanılan Şərqi Türküstan türk əlyazmalarının tematik tərkibi məhz belədir. Şərqi Türküstanda köçürülmüş uyğur və özbək əlyazmalarının üz köçürənin yerinə görə ilk "ixtisaslaşdırılmış" təsvirini A.M.Muqinov yerinə yetirilmişdir. M.Hartmanın kolleksiyasında həmin tərkib cəmi ilə təkrar olunur. 133 kitabdan bir neçəsi özbək, həmçinin Urumçi muzeyinin toplusunda 74 kitabın dövrə bir hissəsi özbək nüsxələridir. Araşdırdığımız arealın əlyazmaları arasında coğrafi, kosmoqrafik, filoloji (leksikoqrafiya, qramatika, məktub nümunələri məcmuəsi) ensiklopediyalar, biblioqrafiyalar şairlərin antalogiyası, aktlar və rəsmi yazışmalar, riyaziyyat əsərləri, hərbi və dərs vəsaitləri çox azdır.

Repertuarda poeziyanı aşağıdakı müəlliflərin əsərləri təmsil edir. Zəlilinin (XVII-XVIII əsrlər, Yarkənd) və onun müasiri Nəbatinin (Hotan) poemaları; Erşinin (XVIII əsr, Kaşqar), Məhəmməd Sadiq Kaşqarının (XVIII əsrin sonu XIX əsrin I yarısı), Nizarinin (1770-1849 Kaşqar), Qəribinin (1841-ci ildə o, 32 müxtəlif sənət sahibinin mübahisəsi haqqında "Kitab-qərib" ("Ücaiblər haqqında kitab") poemasını yazmışdır, Ziyainin (XIX əsr) Bilal Nazimin (1824-1899, Gülcə), Molla Şairin (XIX əsr. Üc turlan), Məhəmməd Salih Yarkəndinin (1866-cı ildə onun 60 yaşı olanda Xan-Xocam padşahın şərəfinə "Risaləyi-məktub" ("Əsər-məktub") poemasını yazmışdır.

Aqioqrafik əsərlər XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində yazılmış 14 məcmuədə toplanmışdır. Onlar peyğəmbərin, Fətimənin, "mağara dostlarının", "doğranmış dörd imamın", imamlar Zeyn Əl-Abidin, Məhəmməd Bakirinin, Cəfər Sadiqin, Zəbihin, Mühaşirin, Əbul Keys Hicazinin, Aftahin, Yusufun, Hakim atanın, Əbu Nəsr Samaninin, Əbul Fəttahın, Bahəddinin, Numan b. Sabihin, Setuk Boqra xanın və başqalarının tərcümeyi-halını, təşkil edir.

Sənətkarların ənənələri (dəmirçilər, bənnalar, toxucular, çəkməçilər, qəssablar, ticarətçilər və s.) haqqında əlyazmalarda hər bir sənətin meydana gəlməsi barədə rəvayətlər danışır, sənətlərin hər birində yüksək tutulan pir-müəllimlər haqqında qısa məlumat verilir.

Təbabət haqqında əlyazmaları arasında xalq təbabəti üzrə anonim əsərlər daha çoxdur. Burada qiymətli daşlar, onların çıxarıldığı yerlər və qiymətləri təsvir edilən nadir bir əsər "Cavahirnamə" ("Qiymətli daşlar haqqında kitab") vardır. Ovçuluq (XIX əsr) marşrutları haqqında tək-tək əsərlər var. Məlik, Şahqərib, Yusif və Əhməd, Hurluq haqqında əfsanələr, S.F.Oldenburqun xahişi ilə 1909-cu ildə yazılmış uyğur mahnı və nağıllarının toplusu da burada özlərinə yer almışlar.

Orta Asiyada populyar olan fars-tacik tarixi əsərlərin XVIII-XIX əsrlərdə hakim dairələrin tanınmış şəxslərinin yaxud əyanların təşəbbüsü ilə üzü köçürülmüşdür. Bunlar: "Tarixi xəzanəçi" ("Xəzanəçinin tarixi")-"Tarixi Benakəti" ("Benakətinin tarixi", XIV əsr) əsərinin tərcüməsi 1117/1706-cı ildə yerinə yetirilmişdir; Mirhondun (XV əsr) "Rəuzət əs-səfa" ("Sevinc bəği") əsərinin I cildi 1150/1737-ci ildə Mir Fazil tərəfindən tərcümə edilib; Məhəmməd Haydarın (XVI əsr) "Tarixi-Rəşidi" ("Rəşidin tarixi") əsərinin üç tərcüməsi: Biri - 1160/1747-ci ildə naməlum tərcüməçi tərəfindən, digəri-1253/1837-38-ci ildə Məhəmməd Niyaz tərəfindən, üçüncüsü - 1265/1849-cu ilə qədər Məhəmməd Sadiq Kaşqari tərəfindən icra olunmuşdur.

Ədəbi əsərlər də tərcümə olunurdu: "Kəlilə və Diminə", "Dərabnamə" ("Dəra haqqında kitab") məcmuələri, "Kırk tuti" ("Qırx tutuquşu") nağılı, Firdovsinin "Şahnamə", Caminin "Yusif və Züleyxa" poemaları və s. Misal göstərmək olar.

Şərhlərə çox az hallarda rast gəlmək olur. Onların birini – özbək Baburun "Mübəyyin" ("İzah edən") etik poemasına Əbül-baki Aksunun uyğur şərhli əlyazmasını misal göstərmək olar. Tərtib olunduğu vaxt məlum deyil, Urumçi muzeyində əlyazması saxlanılır.

Şərqi Türkiстан əlyazmaları bu arealın müxtəlif şəhərlərində və yaşayış yerlərində yaradılmış və üzü köçürülmüşdür. Kaşğarda, Hotonda, Yarkənddə, Aksuda, Qaradaşda, Yangixisarda, Tüküzkənddə, Fuskamada, Təşimlikdə v. b. Əlyazmaların üzünü müxtəlif xəttatlar köçürülmüş, ancaq onların arasında elələri də var ki, bir neçə kitabın tətibatçısı olmuşdu (ikidən dördədək): Məhəmməd Yusif xoca (4 kitabın), Məhəmməd Yaqub (3), Əyyub axund və Əbul Mömin axund (3), Əhməd Mişkin Gəday (2), Turduş molla (2) Zakir iman Aksun (2) və s.

Rusiya Federasiyası EA Şərqi Türkiстан İstitutu türk əlyazmalarının təsviri zamanı diqqəti cəlb edir ki, Şərqi Türkiстанdan olan uyğur və özbək əlyazmalarının çoxu adi və müqayisədə nadir həndəsi basmanaxışlı (qızıl suyuna

çəkilməmiş) tünd-palıdı kobud dəriyə bükülmüş karton cildlərdədir. kağız qalın, kobud, bozuntul, üzünə lazımınca işlənməmiş liflər çıxır, xətt iridir, səliqəsizdir, elə bil mətn tələsik, pis yonulmuş qələmlə yazılmışdır.

Elə əlyazmalar da var ki, Orta Asiya nümunəli, daha nazik, parıldayan, açıq kağıza yazılmışdır. Belə əlyazmaların hamısı tətibatı baxımından Orta Asiya nümunəsinə yaxındır. Lakin bu cür nüsxələrin sayı azdır və adətən poetik, ədəbi-bədii, bəziləri dini və tərcümə əsərləridir.

Şərqi Türkiстан şəhərlərinin yerli hakimlərinin saraylarında şəxsi kitabxanaları fəaliyyət göstərirdi. "Tarixi Rəşidi" əsərinin tərcüməçisi Məhəmməd Niyazın məlumatına görə XIX əsrin 30-40-cı illərində Xotan hökmdarı Məhəmməd Əziz - Vanqın belə kitabxanası fəaliyyət göstərirdi. Orada tətibatına və qorunub saxlanmasına görə diqqəti cəlb edən nadir əlyazmaları saxlanılırdı.

Uyğur əlyazmaları Sankt-Peterburqda (Rusiya Federasiyası EA Şərqi Türkiстан İstitutu), Daşkənddə (Özbəkistan EA Şərqi Türkiстан İstitutu), iri xarici kitab saxlayıcılarında mühafizə edilir. Urumçi və Berlin (M.Hartmanın kolleksiyası) muzeylərində onlardan ibarət kolleksiyalar nümayiş etdirilir. N.F.Petrovski, Y.Y.Lütşa (onların ikisi də Şərqi Türkiстанda konsulluqda, ticarət missiyalarında və s. işləmişlər), S.F.Oldenburq uyğur dilində ixtisaslaşmış uyğur əlyazmalarını toplamaqla məşğul olmuşlar.

Şərqi Türkiстан ərazisində kitab və kitabxana mədəniyyətinin mükəmməl bir mənzərəsini yaratmaq son dərəcə çətindir. Bunu aşağıdakı problemlər səciyyələndirir.

1. Şərqi Türkiстан arealı tarix boyu mürəkkəb geosiyasi məntəqə olmuş, ardı kəsilməyən müharibələr kitab sərvətinin və kitabxana mədəniyyətinin dağılmasına səbəb olmuşdur.

2. Şərqi Türkiстан islam və buddist mədəniyyətlərinin qovşağında olduğundan türk xalqlarının bütün dinlərə və millətlərə toleyranlığı digər tərəfdən eynilə qarşılammış, türk yazılı abidələri yanğınlara, qarətlərə, bir sıra hallarda vandalizmə belə məruz qalmışdır.

3. Orta əsr türk əlyazma kitablarının böyük bir hissəsində nə zaman və harada yazılması haqqında qeydlər yoxdur. Bu növ əlyazma nüsxələri hazırda dünyanın müxtəlif kitabxanalarında saxlanılır. Bu nüsxələrin Şərqi Türkiстан arealına aid olması haqqında heç bir tədqiqatçı qəti fikir yürüdə bilmir.

4. Türk xalqları, eləcə də Şərqi Türkiстанda erkən orta əsrlərdən insanların dünyəvilik ideyaları onları daim qonşu xalqların dillərinə maraqlı yaradır, alim və ziyalılar iki və ya üç dildə yazıb oxumaq vərdişlərinə yiyələnmişdilər. Şərqi Türkiстанda türk dili ilə yanaşı çin, ərəb və hətta fars dilində yazıb oxuyan ziyalılar olmuşdur. Bu xüsusiyyət də türk dilli əlyazmaların kütləsinə təsir göstərməyə bilməzdi.

5. Şərqi Türküstanda avropalıların, rus missioner və tədqiqatçıların, eləcə də çinlilərin türk əlyazma kitablarına XIX əsrin əvvəllərindən göstərdikləri maraq, nadir nüsxələrin alınması, qarəti, dəyişdirilməsi və s. əməliyyatlar da kitab kütləsinin arealda azlığını səciyyələndirirdi.

6. Çin hakimiyyəti altına keçən Şərqi Türküstanda milli məsələlər təqib olunmağa başlanır və kitabxanalar dağıdılır. Əlyazmaların ən kütləvi saxlayıcısı olan kitabxanaların dağıdılması da əlyazma kitablarının kütləsinin azlığını səciyyələndirir.

YAZININ BAŞLANGICI

Yazı, bəşər aqlının ən qiymətli məhsullarından biri, bəlkə də birincisidir. Tarixin və mədəniyyətin əsasıdır.

Yazı, ağızdan çıxan səslərə, dolayısıyla sözlərə, gözlə görünən, əllə tutulan işarələr halında şəkil verilməsidir. Qulaq və jestlərin yardımı olmadan, müəyyən dəyər ifadə edən şəkillər vasitəsilə dilin ifadəsini mümkün hala gətirən yeganə vasitədir. Mədəniyyətin qorunmasını və təkmilləşdirilərək gələcək nəsillərə ötürülməsini ancaq yazı təmin edə bilər. Daşdığı böyük dəyər səbəbilə qədim dünyanın bəzi xalqları, mədəniyyətin bu ən böyük kəşfinin ilahi güclər tərəfindən yaradılaraq insanlara hədiyyə edildiyinə inanırdılar. Məsələn üçün, qədim misirlilər, yazını tanrı Totun, skandinaviyalılar isə mifik tanrıları Odinin icad etdiyinə inanırdılar. Çinlilərə görə yazını kəşf edən, onların imperatorları Fu-hi, ibrənilərə görə isə Enox, İbrahim və Musadır. Qədim meksikalılar və peruluların etiqadına görə də yazı, ilahi bir güc tərəfindən icad edilmişdir.

Türk xalqları insan cəmiyyətinin keçmiş olduğu bütün mərhələləri yaşamış və bu təkamülün fəal iştirakçısı olmuşdur.

On qədim yazı nümunələri e. ə. dördüncü minilliyə qədər getməkdədir. İnsanların daha rahat istifadəsinə uyğun bir hala gəlmək və bugünkü "hərflə yazısı" şəklinə çatmaq üçün yazı çox uzun təkamül prosesi keçmişdir. Bu proses, aşağıdakı mərhələlər şəklində ələ alınma bilər:

1. Məqsədin müxtəlif əşyalar vasitəsilə ifadə edilməsi. Yazı tarixçiləri bu mərhələyə "əşya yazısı" adını vermişlər.
2. Yazının şəkli çevrilməsinin ilk pillələri.
3. Fikri yazı (ideoqrafik yazı) və ya başqa bir ifadə ilə şəkli yazı (piktoqrafik yazı).
4. Fikri yazıdan heca yazısına keçid.
5. Heca yazısından hərflə yazısına keçid.

İndi də hər birinə aid bir neçə nümunə göstərərək, bu mərhələləri izah etməyə çalışaq:

1. Əşya yazısı

İbtidai insan, məqsədini anlatmaq üçün ətrafındakı əşyalardan istifadə etmişdir. Məsələn üçün, məzar yeri olaraq bilinən "dolmen"lər və "menhir"lər (şaquli və ya üfüqi vəziyyətdəki böyük daşlar) "burada ölü yatmaqdadır" fikrini, xatirəsini nəsildən nəslə ötürməkdədir.

Hal-hazırda Şimali Amerikanın şimal-şərqində yaşayan və ibtidai bir cəmiyyət olan Abnaki yerliləri getdikləri yolu və istiqaməti, torpağa sapladığıları dəyənəklərlə göstərməkdədirlər. Məsələn üçün, maili bir dəyənəklə

gedilən istiqamət göstərilməkdə, maili dəyənəyin yanında yerə saplanan şaquli bir dəyənək “uzağa getmədim”, maili dəyənəyin ucunda yerə saplanan şaquli dəyənək “uzağa getdim”, maili dəyənəyə şaquli vəziyyətdə saplanan beş dəyənək “beş günlük yola getdim” mənasına gəlməkdədir.

Yenə əşya yazısı növlərindən biri olaraq “düyün yazısı” var. Qədim Peruda buna “kipu” deyilirdi. Bu sistem, bir budaq və ya çubuq üzərinə bağlanan müxtəlif rəngli iplərdən və iplərin üzərində müəyyən məsafələrlə atılan düyünlərdən ibarətdir. Peru və Boliviya da çobanlar bu gün də kipudan istifadə edir, sürülərindəki inəklərin, kəsilən heyvanların sayını, işlədilən duzun, istehsal olunan kərə yağının və pendirin miqdarını onunla göstərirlər.

Qədim Türk xalqlarının köçəri heyvandarlıqla məşğul olduğunu nəzərə alsaq yazı elementlərindən istifadə etmiş olmaları haqqında ehtimal yürütmək olar. Türk xalqlarının mifologiyasında bunu təsdiq edən çox sayda faktlar mövcuddur. Məsələn, “Dədə Qorqud” dastanında Ağ çadır və ya qara çadır məhfumları, yandırılan tonqalların sayına görə ifadə etdiyi fikir və bir sıra digər simvollar haqqında məlumat verilir.

Müxtəlif əşyalar yollamaqla bir məqsədi çatdırmaq üsulu da bütün dünyada geniş yayılmışdır. Buna “əşya məktubu” deyilir. Müxtəlif güllərə müəyyən mənalara verilməsini və bunları birinə göndərərək müəyyən bir fikri çatdırmaq istəyini buna misal göstərmək olar.

2. Yazının şəkilə çevrilməsinin ilk pillələri

Fransada, Şimali İspaniyada və İngiltərədə paleolit dövründə, digər adı ilə qədim daş dövründə düzəldilmiş bəzi rəngli və həndəsi işarəli çınqıllar tapılmışdır. Qayaların üzərində, bəzi dolmenlərdə də müəyyən işarələrə rast gəlinməkdədir. Belə nümunələr Anadoluda da var. Bunlara petroqlif deyilir. Bunların ibtidai bir şəkil yazısını, insanın təbiətində var olan sənət qabiliyyətinin məhsullarını, yoxsa cadu və sehrlə, dini etiqadlarla əlaqəli işarələrmə olduqları qəti surətdə aydınlaşdırılmamışdır. Qobustan qayaüstü yazılarında bu qəbildəndir. Bu mövzuda mübahisələr davam etməkdədir. Nə olursa olsun, həqiqi mənada yazı olmasa da, bunlar, qədim insanların sənət anlayışını və görüşünü əks etdirməsi baxımından əhəmiyyət daşıyır və ideoqrafik yazıya keçiddə bir pillədir.

3. Fikri yazı (ideoqrafik yazı) və ya şəkli yazı (piktoqrafik yazı)

Bu mərhələdə insan, düşüncələrini şəkil və ya biçimlərlə ifadə etməyə çalışmışdır. 1911-ci ildə Şimali İspaniyada Pasiqa mağarasında tapılan bir qaya rəsmi, ideoqrafik yazının ən ibtidai nümunəsi sayılmaqdadır. Bu rəsmdə yuxarıda solda mağaranın iki gözünü təmsil edən iki oyuq, solda iki ayaq izi şəkli, ən sağda kiçik bir dairə və üç şaquli qısa xətt yer almaqdadır. Rəsmdəki işarələr müəyyən bir ardıcılığa sahibdir, müxtəlif yerlərə səpələnmiş şəkillər

yoxdur. Bu şəkillər, ola bilsin ki, müəyyən bir qadağanı, ya da giriş icazəsini mağaraya girən adamın nəzərinə çatdırmaq üçün çəkilmişdir.

İdeoqrafik yazıdan XIX əsrdə xüsusilə Şimali Amerika yerliləri istifadə etmişdir. 1800-cü ildən 1870-ci ilə qədər, hər ilin qış mövsümünün ən önəmli hadisəsini bir rəsmlə göstərən və dəri üzərinə rəngli olaraq çəkilən tarixi qeydlər buna bir nümunədir. Yenə XIX əsrdə Amerika yerlilərindən bir qəbilənin, o dövrün Amerika prezidentinə göndərdiyi məktub da belə bir şəkli yazı ilə yazılmışdır.

Fikri yazı hər hansı bir məqsədi izah edir, lakin insanın ağzından çıxan səsləri müəyyənləşdirə bilmir, başqa bir ifadə ilə, sözləri və cümlələri verə bilmir. Fikri yazı, ancaq müəyyən düşüncə qəbilələrini göstərə bilər.

İnsan cəmiyyətlərində sosial və dini qurumlar inkişaf etdikcə, bəzi ənənələrin, duaların, müqəddəs xatirələrin əslini, olduğu kimi, heç bir dəyişikliyə məruz qalmadan nəsilədən nəslə ötürmə ehtiyacı hasil olmuşdur. Bu ehtiyacın, məhdud saydakı şəkil və işarələrlə qarşılınması mümkün deyildi. Qədim dünyanın insanları, misal üçün qədim mesopotamiyalılar və misirlilər ilk olaraq işarələrin sayını çoxaltdılar. Misal üçün “göz”ü bir göz, “əl”i bir əl, “ayaq”ı bir ayaq şəkli ilə ifadə etməyə başladılar. Bu bir kəlməlik işarələr, bir fikir bildirdikləri üçün yazı tarixində “fikri işarə (ideoqram)” və ya məfhumun şəklini göstərdiyi üçün “şəkli işarə (piktoqram)” adını almışdır.

Fəqət bir dil nə qədər ibtidai olursa olsun, mücərrəd məfhumlara da sahibdir. İnsanlar, bu mücərrəd məfhumları ifadə etmək üçün belə bir çarə tapmışdır: bəzi konkret ideoqramlardan mücərrəd məfhumları ifadə etmək üçün də istifadə edilmişdir. Misal üçün, “göz” ideoqramı, eyni zamanda “görmək”, “qulaq” ideoqramı “eşitmək, qulaq asmaq”, “ayaq” ideoqramı “yerimək, getmək, addımlamaq” mənasını da vermişdir.

4. Fikri yazıdan heca yazısına keçid

Hər dildə şəklinin çəkilməsi çətin olan və şəkillərlə ifadə edilə bilməyən çox sayda söz var. Misal üçün, sadəcə ağac deyil, “cökə ağacı” və ya “palıd” yazmaq lazım gəldiyində, bunu şəkillə göstərmək həqiqətən də çox çətindir. Digər tərəfdən, “istəmək”, “ummaq”, “yenilmək” kimi fəlləri, “gözəl”, “yaxşı”, “pis” kimi sifətləri, “indi”, “sabah” kimi zərfləri şəkillərlə göstərmək imkanı yoxdur. Bu səbəbdən, belə bir çarə tapılmışdır: şəkillə göstərilməsi asan olan, xüsusən də bir hecalı sözlərin səs dəyərləri, o səsin yer aldığı başqa sözlərdə də mənaya baxmadan, sadəcə verdikləri səs nəzərdə tutularaq işlədilmişdir. Bunu belə bir misalla izah etmək mümkündür: qol şəkli çəkilmiş və “qol” deyə oxunmuş, ay şəkli çəkilmiş və “ay” deyə oxunmuşdur: “qolay” sözünü yazmaq üçün isə qol və ay şəkilləri çəkilmişdir. Yazı tarixində bu hadisəyə “akrofoniya” deyilir. Qədim Şumer, qədim Misir və qədim sami yazılarında bunun çox sayda nümunəsi vardır. Həqiqi bir misal göstərmək

lazım olsa, qədim Şumer dilində “su” axar suyu andıran bir işarə ilə göstərilirdi. “A” su mənasını verirdi. “AA” isə ata mənasına gəlirdi. Su ilə bir əlaqəsi olmasa da, “ata” sözünü yazmaq üçün yan-yana iki su işarəsindən istifadə edilirdi. Yəni Şumer dilində “AAA” isə “baba” mənasına gəlirdi. Bu söz, “su” işarəsinin üç dəfə təkrarlanması ilə yazılırdı.

Akrofoniyanın köməyi ilə sözlərin bu şəkildə yazılması, səslərin bildirilməsinə də kömək etmişdir. Yazının bu mərhələsinə “fonetizm”, başqa bir ifadə ilə “səsləşmə mərhələsi” deyilir. Bu təcrübə hecalarla başladığından, buna “heca yazısı” adı verilmişdir.

Heca yazısı sistemində dörd cür heca var:

1. Saitlər: a, u, i, o.
2. Açıq hecalar: ba, ha, la v.s.
3. Qapalı hecalar: ab, ah, al v.s.
4. Mürəkkəb hecalar: bar, nam, qur v.s.

Heca yazısı sistemi ideogramlardan, heca işarələrindən və sözlərin bəzən əvvəlinə, bəzən də axırına əlavə edilən təyinedicilərdən (determinativlərdən) təşkil olunmuşdu. Təyinedicilər, yazılan sözün nə cür, hansı sahə ilə əlaqəli olduğunu göstərməkdə idi. Qədim Mesopotamiya mixi yazısı, ondan əmələ gələn başqa mixi yazılar və qədim Misir heroqlifləri belə heca yazısı sistemləridir.

5. Heca yazısından hərf yazısına keçid

Hərf yazısına iki yolla keçilmişdir: biri akrofoniya, digəri isə açıq hecalarda saitin zamanla düşərək bir səs işarəsi halını alması yoludur.

Bir hecanın saitini itirərək tək səsə çevrilməsi prosesinə qədim Misir yazısında rast gəlik. Məsələn, ağız şəklində çəkilərək göstərilən və “ağız” mənasına verən “re” hecası zamanla saitini itirərək yalnızca “r” kimi işlədilməyə başlanmışdır. Qapı sürgüsü “se” zamanla saitini itirmiş və “s” hərfi kimi işlədilmişdir. Bayquş “me” zamanla “m”, çörək “te” zamanla “t” səsini ifadə etmişdir.

Akrofoniya yolu ilə hərf yazısına keçidə gəlincə, bunun ən yaxşı nümunəsi qədim Finikiya yazısındakı “a” hərfidir. Bu hərf öküz başı şəklində idi. “Alef” öküz deməkdir. Bu işarə əvvəlcə öküzü ifadə etmək üçün ortaya çıxmış, sonra get-gedə “alef” sözünün ilk hərfinin qarşılığı olaraq işlədilmişdir. Bu hərf finikiyalılardan yunan əlifbasına keçmiş və “alfa” olaraq əlifbanın ilk hərfi kimi günümüzdə qədər gəlmişdir.

QƏDİM DÜNYANIN ƏSAS YAZI SİSTEMLƏRİ MİXİ YAZI

Bizə məlum ən qədim yazı sistemi mixi yazıdır. Cənubi Mesopotamiyada bugünkü Bağdadın cənubunda qədim Urukda aparılan qazıntılar zamanı e. ə. 3400-3000-ci illərə aid şəkli yazı ilə yazılmış lövhələr tapılmışdır. Mixi yazı şumerlərin bu yazını təkmilləşdirərək əmələ gətirdikləri bir yazı sistemidir. Şumerlər, akkadlılar, babililər, assuriyalılar, hettlər və son olaraq eramızdan əvvəl İran padşahları tərəfindən işlədilmiş, bir sıra dəyişiklik və təkamüllərə məruz qalmış, qədim Ön Asiyanın ticarət və siyasi həyatında çox böyük rol oynamışdır. 3000 il boyunca istifadə edilən bu yazıdan günümüzdə 500 000 ədəd irili-xırdalı lövhə və ayrıca çox sayda daş kitabə və abidə gəlib çatmışdır. Qədim dünyanın tarixi, sosial-siyasi sistemi və ümumiyyətlə qədim dünyanın həyatı barəsində əlimizdə mövcud olan materialların hər biri bir sənəd dəyəri ehtiva etməkdədir, lakin mixi yazının ən önəmli abidələri e. ə. 1700-cü ildə yazılan Hammurapi qanunları və e. ə. 2000-ci ildə yazıya köçürülən bir qədim dünya dastanına aid lövhələrdir. Bu qədim dünya dastanı “Gilqameş” dastanıdır.

Hammurapi qanunları Suz şəhərində bir fransız heyəti tərəfindən tapılan silindr şəklində tikilmiş daş sütunun üstünə yazılmışdır.

Hammurapi, Sami sülaləsinin altıncı kralı olaraq Babilə e. ə. 1730-1686-cı illər arasında yaşamışdır. Qonşularıyla 30 il müharibə aparmış, Şumer və Akkad ölkələrini, Assuriya və Nineviyanı və ya Heynova zəbt etmişdir. Cəsur bir sərkərdədən çox, bir diplomat xarakterinə sahib olmuşdur. Daşın üzərində Günəş tanrısı Şamaşın və onun dediklərini yazıya alan Hammurapinin relyefi də yer almaqdadır. Hammurapi qanunları 282 maddədən ibarətdir. Bu qanunlar gündəlik adətlər haqqında deyil; məntiqli, qəti və açıq bir şəkildə hüququn əsas prinsiplərini dilə gətirməkdədir. İmperatorluğun tərkibinə daxil olan müxtəlif xalqların bir-birindən fərqli adətlərinin sintezini əmələ gətirmək məqsədilə hazırlanmışdır. Akkadea yazılmışdır və öz dövrünün klassik bir abidəsi hökmündədir.

“Gilqameş” dastanında Gilqameş adlı bir hökmdarın macərələrindən bəhs edilməkdədir. E. ə. 3000-ci illərdə xalq arasında şifahi olaraq yayılmış, 2000-ci illərdə isə şumerlə yazıya köçürülmüşdür. E. ə. 600-cü illərdə Aşşurbanipal tərəfindən akkad-sami dillərinə tərcümə etdirilmişdir. İlk dəfə “Tövrat”da bəhs edilən Nuh tufanı, “Tövrat”dan xeyli qədim dövrlərə aid olan bu dastanda detallı olaraq təsvir edilmişdir. Dastanın lövhələrə yazılmış böyük bir qismi hal-hazırda Britaniya muzeyində saxlanmaqdadır.

Mixi yazı yazıda işlədilən işarələr mıxa oxşadığından bu adı almışdır. Dörd əsas şəkli vardır: şaquli, üfüqi, yuxarı maili və aşağı maili. Mixi yazının

ilk nümunələri Avropaya 1621-ci ildə Persepolis sarayındakı iki kitabədən köçürülərək, İtalyan səyyahı Pietro Della Valle tərəfindən göndərilmişdir. Bu iki kitabə İranın Əhəmənilər sülaləsindən Dara və Kserks adına yazılmışdı.

Daş kitabələrdəki işarələrin yazı, yoxsa adı naxışlar olduğu belə əvvəlcə bilinmirdi. İlk olaraq Danimarkalı səyyah Niebuhr, bu kitabələrin üç ayrı dildə yazılmış eyni mətn olduğunu başa düşmüşdür. Daha sonra teoloq və arxeoloq Münter kitabələrin Əhəməni hökmdarlarından qaldığını təyin etmişdir. Kitabələr Babil, Elam və qədim İran dilləri ilə yazılmışdı. Yazını çözməyə və oxumağa Alman filologiya müəllimi Q.Qrotefend 1802-ci ildə müvəffəq olmuşdur. Dilini və yazı işarələrini bilmədiyimiz bir mətni oxumaq son dərəcə çətin və böyük zəhmət, məntiq yürütmə, əlavə olaraq geniş bir tarix bilgisi tələb edən bir işdir.

ŞUMER YAZILARI

“Tarix şumerdən başlayır” deyən alimlərin və tədqiqatçıların müxalifəti yoxdur. Bu fikri demək olar ki, bu problemlə məşğul olan bütün mütəxəssislər iddia edir.

Şumerlərin kimliyi, onların dili, mədəniyyəti barədə dünya elmində fikir belədir: Şumerlər müasir türk xalqlarının əcdadlarıdır. Şumerlər ən qədim türklərdir, şumer dili prototürk dilidir. Bu fikir görkəmli şumeroloqların – S.N.Kramer, L.Vulli, S.Lloyd, Q.Çarl, Z.Kosidovski, Q.Vinqler, E.Reklü, M.Belitski, D.Redder, A.Cavat, E.Əlibəyzadə və b. gəldikləri fikir və nəticədir. (70, s. 5.)

Qədim Şumerlərin mixi yazılarla başlamış olduqları kitab və kitabxana mədəniyyəti 5 minillik bir inkişaf yolu keçərək dünya mədəniyyətinə xidmət etmişdir. Türk xalqlarının əcdadları olmuş Şumerlər insan cəmiyyətinə vermiş olduğu bütün töhfələrdə dünyaya açıq olmuş, yaratmış olduğunu qonşuları ilə paylaşmış, öz böyüklüyünü həm fiziki, həm də mənəvi olaraq minilliklər boyu qoruyub saxlamışdır.

İlk yazı, ilk kitab, ilk kitabxana və ilk məktəbi yaratmış xalq olaraq Qədim Türklər dünyanın çox böyük coğrafiyasına yayılmış, yaşadığı arealdan asılı olmayaraq, insan cəmiyyətinə yeni-yeni nailiyyətlər bəxş etmiş, dar millətçilik komplekslərindən uzaq olmuş, bəşəri ideyalarla XXI əsrə qədər gəlib çatmışdır.

Keçmiş olduğumuz möhtəşəm tarixi yolu tədqiq edən mütəxəssisləri əsasən üç qrupa bölmək olar:

1. Tarixdə milli və siyasi bərabərlik və balanslaşdırma istəyi ilə aparılan tədqiqatlar.

2. Tarixi saxtalaşdırmaqla qərəzli və ambisiyalı mövqedən aparılan tədqiqatlar.

3. Tarixi həqiqətləri hissə-hissə üzə çıxararaq yaradılacaq tarixi mənzərənin maksimum düzgün ifadəsinə xidmət edənlər.

Şumerdə yazının kəşfi, yaranması, inkişafı zəngin mədəniyyətin yaranması və inkişafına səbəb oldu. Mədəniyyətin müxtəlif sahələrinə aid yazılı gil lövhələr dünya tarixini yenidən yazmaq zərurətini doğurdu. Dünya ədəbiyyatının şah əsərləri sırasında duran “Bilqamis” dastanı, habelə digər Şumer dastanları və böyüklü – kiçikli minlərlə kitabələr bu sahədə güclü və etibarlı mənbələrdir. “Bilqamis” dastanı e. ə. III minillikdə Şumer dilində yaranmış, min il sonra akkad dilinə tərcümə edilmiş və gil lövhələrə həkk edilmişdi.

Qədim Şumerlər bilikləri yaymaq, təhlil etmək, şifahi yaratdıqları dastan və nəğmələri “Kitaba” köçürmək üçün gil lövhələrdən istifadə etmişdir. “Enmergar və Aratta hökmdarı”, “İrik və Aratta”, “Luqalbanda və ermerkar”, “Bilqamis və Aqa”. “Bilqamis” və başqa dünya ədəbiyyatının ilk bədii məhsulları sayılan əsərlər-dastan və rəvayətlər, çoxlu mifik və dini əsərlər, hekayələr, təmsillər və b. gil lövhələr üzərində gəlib müasir dövrə çatıbdır.

Şumer məktəbi mixi yazının meydana gəlməsi nəticəsində təzahür etmişdi. Mixi yazının kəşfi və onun təkmilləşdirilməsi isə Şumerin bəşər tarixinə ən önəmli töhfəsi oldu. İlk yazılı abidələr Qədim Şumer şəhəri Urukun xarabalıqları arasında aşkar edildi. Orada üzləri şəkili yazı ilə örtülmüş mindən artıq gil lövhəcik tapıldı. Onlar əsasən təsərrüfat və inzibatçılıq yazılarından ibarət idi. Onların arasında bir neçə tədris mətnlərinin də olduğu müəyyən edildi. Bu onu sübut edir ki, Şumerdə miladdan əvvəl ən azı 3000 il öncə təlim məsələləri ilə məşğul olunmuşlar. (70, s.20)

“Bilqamis” dastanı Dəclə və Fərat çayları hövzəsində 5 - 6 min il bundan qabaq yaranmışdır. Bu qəhrəmanlıq dastanı bizə yaxın qədim ümumtürk dastanları ilə, məsələn “Alp-Ər-Tonqa” dastanı və “Naməlum” qəhrəmanın ölümünə ağılar (er. əv. IV əsr) “Şu xaqan” dastanı (er. əv. VII-VI əsr), “Dədə Qorqud” dastanı (VI-VII əsr) “Orxan Yenisey” kitabları (V-VIII əsr) maraqlı paralellər, ideya – fikir yaxınlığı, bu əsərlərdə tanrıçılıq, tanrıya inam, hətta yazılış tərzini və üslub yaxınlığı göstərir. Bu kitabələrin eyni qaynaqlardan qidalandığı, ənənəvi davam edib gələn mənəvi tellərə bağlılığı açıq aşkar göstərir. (70, s.10)

Bu kök, təməl və qaynaqların birliyini və ortaq cəhətlərini biz qədim dövrlərin ədəbi - bədii məhsulları olan “Uraltatır”, “Alpamis”, “Manas” kimi dünya şöhrətli dastanlarda da müşahidə edirik.

VI-VII əsrlər türk ədəbi dünyasının böyük şəxsiyyəti olan Dədə Qorqud Qorqud Ata öz “Kitabını” – “Oğuznaməni” formalaşdırarkən, şifahi

ədəbiyyatın qədim və zəngin qaynaqları ona ilham vermiş, Qorqud Ata xalqın mənəvi varlığını, aqlını, zəkasını, xəlqi və milli təfəkkürünü, adət - ənənə, ədəb - ərkan, ailə məhəbbəti və s. keyfiyyətlərini yığcam və bədii şəkildə ifadə edən incilərlə kitabını yazmışdı. VI – VII əsrlərə qədərki xalq yaradıcılığı nümunələrini, xüsusilə də onun frazeoloji ifadə və vahidlər kimi çox qiymətli qatlarını üzə çıxarmışdı.

HEROQLİF

Qədim misirlilərin, dillərini ifadə etmək üçün işlətdikləri yazıdır. Ən qədim nümunələri e. ə. 3000-ci ilə qədər gedir. Ən qədim nümunələri şəkli yazıdır. Əşyalar və mücərrəd məfhumlar üçün eyni işarələrdən istifadə edilmişdir. Misirşünaslar bu yazıda 3000 işarə müəyyən etmişdir ki, bunlardan 600-ü çox işlədilən işarələrdir. Klassik dövrdə yunanlar, yalnız məbədlərdə və məzar daşlarında rast gəldikləri üçün bu yazıya “müqəddəs yazı – heroqlif” adını vermişdilər. Heroqlif məbədlərdə və məzar daşlarında işlədilən bir mərasim yazısı idi. Misirli rahiblər gündəlik işlərində, çox sadələşdirilmiş və papirus üstünə fırçayla yazıldığı üçün xətləri yuvarlaq hala gəlmiş, axıcı bir şəkildə yazılan “heratik” yazıdan istifadə edirdilər. E.ə. VII əsrdə bu əl yazısı bir daha sadələşdirildi və “demotik” yazı şəkli ortaya çıxdı. Demotik Misir yazısı heroqlif (daş üstünə qazılaraq yazılan), heratik (rahiblərin işlətdiyi müqəddəs yazı) və demotik (camaatın gündəlik işlərdə işlətdiyi yazı) olmaq üzrə üç növdür.

Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən sonra qədim Misir, ellinistik mədəniyyət əhatəsinə daxil olmuş və qədim əlifbalar sürətlə itib getmişdir. Artıq bizim eranın 3-cü əsərində misirlilər demotik yazıdan aldıkları 6 işarəni də əlavə edərək, qədim yunan əlifbasından istifadə edirdilər.

Heroqliflər klassik dövrdə də bir sirr idi. Yalnız misirlilərin işlətdikləri bir yazı idi. Heroqliflərin oxunması 1798-ci ildə Napoleonun Misirə yürüşü əsnasında bir əsgərin Nil yaxınlığında, bu gün “Rəşid” adlanan bölgədə tapdığı Rozetta daşı sayəsində mümkün olmuşdur. Bu qara daşın üstündə üç fərqli yazı ilə yazılmış bir mətn var idi. Heroqliflə, demotik yazıyla və qədim yunanca yazılmışdı. Qədim yunanca mətn dərhal tərcümə edilərək, bunun e. ə. 196-cı ildə V Ptolemey üçün yazılmış bir ithaf yazısı olduğu aşkara çıxarıldı. Fransız F.Şampolyon, dairə içində alınmış hökmdar adlarından başlayaraq, heroqlifləri çözməyə və oxumağa müvəffəq oldu. Qədim Misir haqqında məlumatları bu daşa və onu oxuyana borclu yuq.

İLK ƏLİFBALARIN ORTAYA ÇIXMASI

Əvvəlcə yalnız şəkil, söz və heca işarələrindən ibarət olan yazılar var idi. Hər səs üçün hərfləri olan ilk əlifbalara Aralıq dənizindən Qırmızı dənizə qədər uzanan ərazidə yaşayan və sami dillərində danışan xalqlarda rast gəlinir. Bunların arasında Ərəblər, yəhudilər, finikiyalılar da var.

İngilis misirşünası Flinders Petrie 1905-ci ildə Sinada apardığı qazıntılarda qədim misirlilərin mis mədənlərində e.ə. 1500-cü illərdə Misir fironlarının əmrində işləyən işçilərin yazdıqları bəzi sənədlər tapdı. Bunlar, heroqlifə oxşayan işarələrlə yazılmışdı. Təxminən 150 fərqli işarə müəyyən edildi. Bu işarələrdən 30-u həm heroqlifə, həm də Finikiya əlifbasındakı işarələrə oxşayırdı. Bu şəkildə, Misir heroqliflərindən başlayıb, finikiyalılardan keçərək qədim yunan əlifbasına və müasir dövrün ən geniş yayılmış əlifbası olan latın əlifbasına doğru inkişaf edən əlifba meydana qəlməkdə idi.

Yalnız samitlərdən meydana gələn ən qədim əlifba e. ə. 1300-cü illərdə finikiyalıların tərtib etdikləri əlifbadır. Bu əlifba 22 hərfdən ibarət idi. Tacir və dənizçi bir xalq olan finikiyalılar əlifbaya böyük ehtiyac duyurdular. Dəniz səfərləri əsnasında Karfagenə qədər getmiş və əlifbalarını da gətdikləri hər yərə aparmışdılar. Padşah Axiramın sarkofağı və Mesa sütunu, bu əlifbanın yaxşı saxlanmış iki önəmli abidəsidir və e. ə. XIII əsrə aiddir. Mesa sütunundakı yazı padşah Axiram üçün yazılmış bir mərasim yazısıdır.

Qədim yunanlar e. ə. 1000-ci ildə Finikiya əlifbasını qəbul etdilər. Yalnız samitlərdən ibarət olan bu əlifbaya saitləri əlavə etdilər. Bundan ötrü yeni hərflər icad etməyərək, öz dillərində olmayan samitləri sait kimi işlətdilər. Hərflərin adları da Finikiya dilindədir: alfa (Finikiya dilində öküz mənasına gələn alef), beta (Finikiya dilində ev mənasına gələn bet), delta (Finikiya dilində çay ağzı mənasını verən söz). E. ə. V əsrdə dəyişikliyə məruz qalmış və təkmilləşdirilmiş şəkli ilə bu əlifba, bütün qədim yunan mədəniyyəti üçün klassik bir yazı biçimi halına gəlmişdi. Makedoniyalı İsgəndərin yürüşlərindən sonra, artıq başqa əlifbalar bu əlifba qarşısında öz varlıqlarını qoruya bilmədilər.

E. ə. V əsrdə İtaliyada çox sayda yunan koloniyası və etrusklarla yunanlar arasında sıx bir əlaqə var idi. Müxtəlif əlifbalardan istifadə edilirdi. Latın əlifbası, qədim yunancaya çox yaxın olan etrusk qrupu arasında təkmilləşmişdir. Bu qrupun üzvlərindən olan qədim romalılar qədim yunanlardan alınan 21 hərflə, öz dilləri üçün lazım olan iki hərflə də əlavə etdilər.

Qədim yunan və latın yazılarının ən qədim nümunələri günümüzdə ancaq daş kitabələr üzərində gəlib çatmışdır. Aralıq dənizi hövzəsinin iqlimi, papirusların uzun müddət saxlanması üçün əlverişli deyildi. Ən qədim yunan

kitabələri e. ə. IV əsrdən, latın kitabələri isə eramızın ilk illərindən qalmışdır. Latın əlifbasıyla yazılmış ən qədim daş kitabə 1899-cu ildə Roma forumunda tapılan və “lapis niger” adı verilən daşdır. O dövrdə latın əlifbası sağdan sola doğru yazılmaqdaydı. Soldan sağa yazı daha sonra ortaya çıxmışdır. Soldan sağa yazılan və bu yazının ən gözəl nümunəsini təşkil edən kitabələr Roma İmperiyası vaxtından qalmışdır. “Lapis niger” e. ə. VI əsrə aiddir. Latın əlifbasıyla yazılmış ən qədim papiruslar eramızın 79-cu ilində Vezuvi vulkanının püskürməsi nəticəsində küllər arasında mühafizə edilən, Herkulanumda tapılmış papiruslardır. Daşların üzərinə qazınmış latın hərfləri ayrı-ayrı görünməkdədir. Papirus və perqamentdən daha çox istifadə edildikdə, hərflər yuvarlaq şəkillər almağa və bir-birlərinə bitişik yazılmağa başladı.

ƏRƏB ƏLİFBASI

Ərəb əlifbası finikiya, aramey və ibrani əlifbaları ilə qohumdur. Ən qədim nümunəsi 512-ci ilə aid olan və Hələb yaxınlığında tapılan Zabad abidəsidir. Ərəblər bu əlifbanı eramızın II-III əsrlərində Nəbatilərdən qəbul etmişdi. İslamiyyətin başlanğıcında təkmilləşdirilmiş, VII əsrdə bugünkü şəklini almışdır. Günümüzdə fars, urdu, əfqan və ərəb dillərinin əlifbası olaraq istifadə edilir. Müxtəlif ölkələrə və ehtiyaclara uyğun olaraq müxtəlif nümunələri ortaya çıxmışdır. Yalnız samitləri və uzun saitləri göstərən işarələri var. Hərflərin sayı 28-dir. Hərflərin sözün əvvəlində, ortasında və axırında yazılan şəkilləri bir-birindən fərqlidir. Müxtəlif xalqlar bu əlifbanı qəbul edərək dil xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq bir sıra işarələr əlavə etmiş və öz dillərinə uyğunlaşdırmışdı. Türk xalqları islam mədəniyyəti ilə birlikdə bu əlifbanı qəbul etmiş və min ildən artıq bir tarixi dövrdə öz yazılı mədəniyyətlərini bu yazı ilə ifadə etmişlər. Bir sıra mütəxəssislər bu əlifbanı islam mədəniyyətinin əlifbası, ərəb, fars və türk xalqlarını islam mədəniyyətinin yaradıcısı hesab edirlər.

ORXON ƏLİFBASI

Orxon çayı yaxınlığında, Asiyada, bir-birindən bir kilometr aralı qoyulmuş, dörd tərəfi də yazılı, yüksəkliyi 3,75 metr olan iki yazılı abidə vardır. Bu abidələrdən ilk dəfə tarixçi Cüveyni “Tarixi-cihangüşa” adlı əsərində bəhs etmişdir.

XVIII əsrdə İsveçli zabit İ. fon Stralenberq, rüslərə əsir düşmüş və 13 il Sibir bölgəsində gəzib-dolaşmışdır. Yuxarıda adı çəkilən abidələrə o zaman

təsədüf etmiş və bunlardan bəzilərinin sürətini çıxararaq nəşr etmişdir. 1893-cü ildə Kopenhagen Universitetinin professoru B. Tomsen, bu abidələri oxumağa və türkcə olduğunu təsbit etməyə müvəffəq oldu. Oxuduğu ilk kəlmələr, “tenqri”, “türk” və “Kültigin” sözləri olmuşdur. 1895-ci ildə V. Radlov bu abidələrin tərcüməsini nəşr etdirdi. Tomsen də fransızca tam bir tərcümə mətnini nəşr etdirdi.

Abidələrdən biri eramızın 732-ci ilində Kültigin adına, digəri isə 735-ci ildə Bilgə xaqan öldüyü zaman yazılmışdır. Bu abidələrdə çinca yazılmış hissələr də var. Hər iki abidə türk yazı dilinin ilk və ən gözəl nümunələrini təşkil etməkdədir.

Bu abidələr 38 hərfdən ibarət bir əlifbayla yazılmışdır. Bu hərflərdən dördü saitdir. Sözləri bir-birindən ayırmaq üçün üst-üstə iki nöqtə işarəsindən istifadə edilmişdir. Bəzi tədqiqatçılar yazıların sami əsilli olduğunu iddia edirlər. Bəzi ideoqramlar, bunların türk mənşəli olduğunu düşündürməkdədir. Məsələn, “o” və “u” səslərindən əvvəl və ya sonra “k” səsi verən işarə, türkcə “ok” sözündən yarandığını düşündürəcək şəkildə ok (=ox) biçimində bir hərfdir. T səsi verən işarə türkcə “tağ-dağ” şəklini xatırlatmaqdadır, d səsi verən işarə türkcə “ad-ay” şəklindən əmələ gəlmiş ola bilər və s.

Türkcədə saitlərin çox olması lazım gəlmiş halda, bu əlifbada samitlərin çox olduğu ilə müştə olunur. Nümunələri Skandinaviyada tapılan Runa yazıları ilə də bu yazıların böyük oxşarlığı var. Bununla belə, əlifbanın kökü nə olursa olsun, çox güman ki, Türklər bunu təkmilləşdirmiş, bəzi səslər əlavə etmişdirlər.

Orxon əlifbası türk yazı dilinin başlanğıcında – V-IX əsrlər arasında işlədilmiş, daha sonra yerini Uyğur əlifbasına vermişdir.

Orxon əlifbasında bəzi hərflər, yan-yana iki samiti göstərməkdədir: “nç”, “nd”, “ny”, “ng” səslərinin qarşılığı olan hərflər kimi. Samitlərin qalın və incə halları üçün ayrı-ayrı hərflər var: məsələn t, b, d, n səsləri. Sözlərin əvvəlində və ortasında yer alan saitlər yazılmır, axırındakı saitlər isə yazılır.

Orxon yazısına oxşar bir yazı ilə yazılmış bəzi abidələr də Yenisey bölgəsində tapılmışdır. Bunlarda 150 hərf var. Göründüyü kimi arealda əlifbanın yaranması və inkişaf edərək təkmilləşdiyi müştə olunur.

Orxon yazısının, türklərin heyvanlarını damğalamaq üçün istifadə etdikləri damğalardan təkmilləşdirildiyi ehtimalı da irəli sürülmüşdür.

UYĞUR ƏLİFBASI

Uyğurlar 745 tarixlərində Göytürklərin yerini tutdular. Türk boyları arasında oturaq həyata keçən ilk qrupdur və yaxşı təşkil edilmiş bir şəhər həyatı qurmuşdular. İnkişaf etmiş bir mədəniyyət həyatına sahib idilər. Bu xalqa məxsus çox sayda kitab qorunub saxlanılmışdı.

Uyğur əlifbası VIII-XVIII əsrlər arasında, İslamiyyətdən həm əvvəl, həm də sonra işlədilmişdir. Soğd əsilli bir əlifba olduğu güman edilir. 18 hərfdən ibarətdir. Bunlardan üçü saitdir: “a-e”, “u-ü”, “ı-i”. Bir neçə samit hərfin bir işarə ilə göstərildiyi hallar da mövcuddur. Məsələn “b-p”, “g-h-k”, “v-f” səsləri üçün tək işarə var. Bu yazı sağdan sola doğru və “z” hərfi istisna olmaqla bitişik olaraq yazılır. Sözdəyişdirici şəkilçilər ayrı yazılır. Göytürk əlifbasındakı qoşa səslərin Uyğur əlifbasında ayrı-ayrı göstərilməsi, bu əlifbanın əsas xüsusiyyətlərindən biridir. Misal üçün, Göytürk əlifbasında gördüyümüz “ny” hərfinin yerinə, uyğurcada “n” və “y” üçün ayrı işarələr var. Bu əlifbada müəyyən bir durğu işarələri sistemi də var. Uyğurların inandıqları mənilik dininə aid mətnlərdən başqa, buddizmə aid mətnlərdə isə başqa durğu işarələri sistemi istifadə olunmuşdu.

Bu əlifba ilə yazılmış çox sayda uyğurca sənəd bu günə qədər qorunub saxlanmışdı.

MOQOL YAZISI

M.Rassabi qeyd edir ki, Xubilayın mədəniyyətə münasibəti yazılı dilə münasibətdə ifadə olunurdu. Böyük imperiyanın idarə olunması üçün müvafiq yazılı dilə ehtiyac var idi. Fiskal, hərbi və sosial həyat yazı və qeydlər tələb edirdi. Çingiz xan dövründə belə yazılır: “Uyğur yazısı” monqol dilinə tərcümə etmək üçün qeyri çinli və ya müsəlman tərcüməçilərə ehtiyac yarandı. Belə ki, çinlilərə monqol dilini öyrənmək qadağan edilmişdi. Monqol və ya müsəlman tərcüməçiləri rəsmi sənədləri çin dilinin danışıq variantı (bayxua) tərcümə edir və kütləvi olmayan klassik çin rəsmi dilini qəbul etmirdi. Müəyyən olmuşdu ki, Xubilayın sarayında bütün sənədlər əvvəla monqol dilində tərtib olunur, sonra isə çin danışıq dilinə tərcümə edilirdi və bu dillər kütləvi istifadə olunurdu. Sənədlərin hazırlanmasında, yazılması və tərcüməsində müsəlman xəttatlardan geniş istifadə edilirdi. Bu monqolların şərq ərazilərində tətbiq olunurdu.

Xubilay hakimiyyətə gəldikdən sonra paytaxtı çin ərazisinə köçürülməsi zamanı yazılı dil məsələsi yenidən öz əhəmiyyətini qarşıya qoydu. Monqol yazısı uyğur yazısına, bu isə soğd yazısına, o da aramey yazısına

əsaslanırdı. Uyğur yazısı monqol dilinin batın səslərini düzgün ifadə edə bilmir, bəzən bir neçə səsi bir işarə ilə ifadə edirdi. Bəzi monqol fəonemlərinin ifadə olunması üçün isə ümumiyyətlə işarə yox idi. Uyğur yazısının bəzi işarələrini də bir-birindən fərqləndirmək çətin idi. Uyğur yazısının bu xüsusiyyətləri onun geniş yayılmasına mane olurdu.

Xubilay tətbiq olunan yazıdan daha geniş istifadə etmək, çin dilindən elmi, tarixi və fəlsəfi əsərlərin çoxsayda tərcüməsini tələb edirdi. Uyğur əlifbasında çin adlarının, titullarının, vəzifələrin və digər anlayışların düzgün transkripsiyasını vermək imkanı məhdud idi.

Xubilay öz imperiyasında tətbiq olunan Monqol və Çin dillərinin rəsmi dil və eləcə də, yazılarının da rəsmi yazı olmasını düzgün hesab etmirdi. Bu yazılar çox millətli və müxtəlif ləhçələrə malik imperiyanın ehtiyacını ödəmir və ümumxalq yazısına çevrilə bilmirdi. Xubilay daha geniş tətbiq olunacaq əlifbanın tərtib olunmasını tələb edirdi. Sarayın baş məsləhətçisi təyin olunmuş Paqba –lamaya belə bir əlifbanın tərtib olunması tapşırılır.

1269-cu ildə Paba-lama böyük xana tərtib etdiyi əlifbanı təqdim edir. Tibet yazısı əsasında tərtib olunmuş bu əlifbada 41 hərif mövcud idi. Hərflərin qrafik quruluşu əsasən kvadrat şəklində olduğu üçün bəzən ona “kvadrat yazı”da deyirdilər. Lakin əlifbanın rəsmi adı “Paba yazısı” adlandırıldı. Bu əlifba tibet yazısından az fərqlənir, yuxarıdan aşağıya yazılırdı. Monqol danışıq dilinə əsaslanan bu əlifba nəinki çin dilini bütün səs elementlərini ifadə edə bilir, eləcə də Xubilayın imperiyasında bütün xalqlara müştərək əlifba olmağa qadir idi.

1269-cu ildə Xubilay bu əlifbanı böyük fərəh hissi ilə qəbul etdi və onun dövlət əlifbası kimi tanınmasına fərman verdi. Bu fərmana əsasən bütün rəsmi sənədlər yeni tətbiq olunan əlifba ilə yazılmalı və çin dilinə də uyğunlaşdırılmalı idi. Əlifbanı öyrətmək üçün xüsusi məktəblər belə açıldı. Bu məktəblər əlifbanın kütləviliyini təmin etməli və yaymalı idi. 1272 və 1273-cü illərdə Xubilay əlifbanın daha geniş tətbiq olunması barədə yeni fərmanlar vermişdi.

1275-ci ildə Xubilay xüsusi akademiya (Menqu Xanlin yuan) təsis etdi. Bu akademiya böyük xanın fərman və çıxışlarını yazıya köçürməli və tərcümələrini etməli idi.

Böyük səylərə baxmayaraq yeni əlifba kütləvi şəkil almırdı. 1272-ci ildə bir məmurun hesabatında göstərilir ki, hətta məmurların uşaqları belə 1269-cu ildə təsis olunmuş məktəbdə yeni əlifbanı öyrənməyə həvəs göstərmirlər. Xubilay 1279 və 1284-cü illərdə əlifbanın daha ciddi tətbiq olunması və geniş yayılması barədə göstərişlər verir. (112, s. 251)

Tədqiqatçı Morris Rassabi hesab edir ki, bu əlifbanın geniş yayılması əlifbanın fərdi xüsusiyyətlərindən və çatışmazlığından deyil, onun tətbiqi metodları ilə izah oluna bilər. Tarixdə Paqba əlifbası kimi qalmış bu yazı

nümunəsi ilə çox sayda sənədlər bu günümüzdə qədər qorunub saxlanılmışdı. Bu yazı ilə dövlət fərmanları və rəsmi qanunlarla yanaşı çin dilindən tərcümə olunmuş bir sıra əsərlər də mövcuddur. Möhür üstü yazılar, məmurlara verilən taxta vəsiqələr üzərində yazılar, çini qablar üzərində ornamental yazı şəklinə də qorunub saxlanılmışdı.

Çin tarixində “yuan” dövrü adlanılan Moqol hakimiyyəti dövründə Xubilay xanın yüksək maarifpərvər və mədəniyyətin himayədarı portreti qarşıya çıxır. İddia olunur ki, Xubilay xan çin dilində yazmağı və oxumağı bacarmasa da çin danışığı dilinə bələd olmuşdu. O çində mövcud olan vətəndaşlıq imtahanlarını ləğv etdi, klassik çin dilindən asılılığı qaldırdı və xalq dilinə üstünlük verdi. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, bu dövrdə xalq dilində dramaturgiya inkişaf etməyə başlamış, mənbələrdən adı məlun olan 500 pyesdən 160-ı bu günə qədər qorunub saxlanılmışdı. (112, s. 253)

Hər hansı bir sahədə senzuranın mövcud olması faktı ilə rastlaşırıq. Məktəblər öz gəlirlərindən kitab çap etmək və yaymaq işi ilə məşğul olur, dramaturgiyanın inkişafı teatr yaradıcılığını genişləndirir, miniatür sənətkarlığı vüsət alır. M.Rassabi qeyd edir ki, Xubilay dövrünün məşhur 45 dramaturqundan 17-si Xubilayın şəhəri Dadudan çıxmışdı. 1269-cu ildə kitabları çap edib yaymaq üçün Xubilay xan xüsusi müəssisə təsis edir. (112, s. 257) Kitab çapına və yayılmasına dövlət vəsaitinin sərf olunması nəticəsində kitab geniş istifadəyə verildi və kütləviləşirdi. Dabu şəhərinə saraya toplanmış miniatür əsərlərinin kataloqu tərtib olundu və bütün imperiyaya səs yayıldı ki, imperator rəsm əsərlərini alır. Bu xubilay xanın zəngin kolleksiyasını təşkil etdi.

Vilqelm Lyudviq Peter Tomson (1842-1927) görkəmli lingvist alimlərdən dərslər almış və tam ciddiliyi ilə fin dilinin araşdırılması ilə məşğul olmuşdur. Orxan – Yenisey yazılarının öyrənilməsi fikrinə də rüni yazıların əlaqəsini müəyyənləşdirmək üçün düşür. İlk növbədə o, yazının istiqamətini müəyyənləşdirdi. B. Radlovdan fərqli olaraq, yazının sağdan sola yazıldığını müəyyənləşdirdi. İkinci addım olaraq o hərflərin sayını saydı və 38 işarəni müəyyənləşdirdi. Bu rəqəm əlifbamı yazı sistemləri içərisində müəyyənləşdirməyə kömək etdi. Bu əlifba səs əlifbası ilə heca əlifbasının təxminən ortasında dururdu. Məlumdur ki, heca əlifbalarında təxminən 50 işarə, səs əlifbalarında təxminən 30 işarə olurdu. Növbəti addım olaraq Tomson işarələrinin mətn içərisində təkrarlanması hesabına sait və samit səsləri müəyyənləşdirməyə başladı. Bundan sonra mətn içərisində şəxs adlarını axtarmaqla çin dilində yazılmış şəxs adları ilə tutuşurdu. Mətn içərisində tez-tez rast gəlinən iki nöqtə də tədqiqatçının diqqətini cəlb etmişdi. Hər iki mətnə tez-tez təkrar olunan işarələri qruplaşdıraraq müəyyən etdi ki, dörd işarəli yazı son işarənin “i” saiti olması ilə və bütün türk dialektlərində epitet

kimi istifadə olunması “tanrı” göy, allah sözünün ifadəsidir. 1) daş üzərində tez-tez təkrar olunan 7 işarədən ibarət yazı müəyyən olundu. 2) daş üzərində təkrar olunmayan işarələr müəyyən oldu. Deməli, bu abidə sahibinin adının ifadəsidir. Çin mətnində bu yazının “gül-tekim” olduğu müəyyənləşir. Hər iki daşda tez-tez təkrar olunan və 1 daş üzərində olmayan 5 işarədən ibarət yazının çin mətni ilə tutuşdurulması onun “Bilge” olduğunu müəyyənləşdirir. Hər iki daşda tez-tez təkrar olunan 4 işarədən ibarət yazıda “tanrı” sözündəki R işarəsi məlun olduğuna görə Tomson bu ifadənin türk olduğunu müəyyənləşdirir və bununla da əlifbanın “K” işarəsini də aydınlaşdırır. On başcası isə yazını və dilin sahibi müəyyənləşir. Beləliklə, Vilqelm Tomson 1896-cı ildə “Orxan yazılarının deşifrəsi” adı ilə öz əsərini Qelsingforsda çap etdirir. Bu əsərdə o nəinki əlifbanın tam açılışını göstərir, hətta mətnin tərcüməsi və kommentariyasını da əlavə etmişdi. Bu əlifbanı mütəxəssislər Pəhləvi və aramey yazılarında qohum əlifba olduğunu hesab edirdilər.

38 işarəli əlifba 20 işarəli uyğur əlifbasından fərqli olaraq, türk xalqlarının fonetik ehtiyatlarını daha dolğun ifadə edirdi. Lakin 800-ci illərdə uyğur əlifbası türk əlifbasını sıxışdırıb istifadədən çıxardı.

Frans Babinqerin arxiv sənədləri içərisində roma və yunan yazıları içərisində tapdığı bir sənəd də diqqəti cəlb etdi. Məlum oldu ki, Barneton adlı bir şəxs İstanbula II Ladislavın göndərdiyi beş nəfərlik səfirlik heyətinə daxil olmuşdu. II Ladislav Baqem kralı idi və Macarıstan da (Hunqri) onun hakimiyyəti altında idi. I Sultan Səlimin (1512-1520) zamanı bu yazını qonaq qaldıqları səfir evinin at təvələsinin divarından üzünü köçürmüşdü. Frans Babinqer yazının surətini Vilqelm Tomsona göndərir və o, yazının Hun-skif rom yazısı və tuncar dilində olduğuna müəyyənləşdirir.

AĞVAN ƏLİFBASI

Erməni tədqiqatçıların verdiyi məlumatlara görə, Erməni, Gürcü və Ağvan əlifbasının yaradıcısı 360-ci illərdə anadan olmuş Mesrop Maştoç olmuşdu. O, kilsədə qədim yunan dilində təhsil aldıqdan sonra İran şahı Xosrovun sarayına katib vəzifəsinə qəbul edilir. Suriya və Fars dillərini öyrənir. Lakin bir müddət sonra bir qrup tərəfdarlarını da götürərək hələ xristian olmayan ermənilərin yaşadığı Qoxtu vilayətinə gedir və orada moizələr oxumağa başlayır. Mesrop müəyyən edir ki, yerli din insanlar arasında kütləviləşir və insanlar fars mədəniyyətinə təmayül edir. Fərqli əlifba tərtib etmək və bu insanlara öz dillərində incili oxumaq imkan yaratmaq ehtiyacını müəyyənləşdirir. Nə qədər yalın olsa da bu qeyri elmi yanaşma əlifbanın xalqların taleyində böyük rol oynadığını və uzun tarixi dövrdə

insanların və dünya sivilizasiyasının həm inteqrasiyasına həm də diferensiasiyasına xidmət edə bildiyini göstərir.

Q.S.Arutyunyan yazır: Maraqlıdır ki, erməni, qədim gürcü və ağvan əlifbalarında qrafik quruluşunun və ilk mənbəyinin eyni olmasına baxmayaraq, eyni işarələr müxtəlif səslər ifadə edir. Erməni dilində 8 hərfin 5 gürcü hərfinə və 8 ağvan hərfinə eynilə uyğun gəldiyi halda müxtəlif səslər ifadə edir.

Bu əlifbaların Daniel adlı bir suriyalı yepiskop tərəfindən tərtib edilməsi ehtimalı daha güclüdür.

K.N. Yüzbaşyan hesab edir ki, Erməni əlifbasının qəbul edilməsi Erməni xalqının "Etno müdafiə reaksiyası" nəticəsində olmuşdu. Maştos bu əlifbanı tərtib edərkən aramey yazılarının bizə gəlib çatmayan variantlarından istifadə etmişdi. (72, s.149).

Tədqiqatçı Qabil Əliyev, D.A.Oldereqqeyə əsaslanaraq qeyd edir ki, V əsrin əvvəllərində Suriyalı maarifçi Mesron Maştos efiofiya (amxar) əlifbası işarələrindən istifadə etməklə erməni əlifbasını tərtib edir. Bu əlifbadakı 36 hərfin 23-ü efiofiya əlifbasının eyni işarələri ilə ifadə olunur. (72, s. 205).

Bir çox tədqiqatlar bu üç əlifbanın açarını bir mənbədə axtarırlar. Mütəxəssislərin iddialarında görsədilən oxşarlıq və ümumiliklə yanaşı diqqəti cəlb edən bir xüsusiyyətdə əhəmiyyətlidir. Əlifbaların eyni işarələrinin müxtəlif səslər ifadə etməsi bu xalqların etnik müxtəlifliyini ifadə etmiş və tərtibatçıların bu xalqların hətta xristian dəyərləri daxilində inteqrasiya olunmasını istəməmişlər. Belə bir yanaşma tərzini türk xalqlarının tarixi boyu müşahidə olunmamışdı.

MÜQƏDDƏS KİTABLAR VƏ KİTABXANALAR

Monoteistik dinlərin təkid etdiyi və insanların yaddaşında olan müqəddəs hadisələrin başlanğıcında Adəm və Havvanın hekayəti durur. Bu məlumat Tövratda, İncildə və Quranda bir mənalı olaraq təsdiq edilir. Avropa tədqiqatçılarının gəldiyi qənaətə görə, bu hadisələr tövratdan qabaq da yazıya köçürülmüş və böyük tarixi müddətdə qorunub saxlanmışdır. Məsələn Cənnət bağı, yahudi kitablarında "Edem bağı" əhdi ətiqdən əvvəl mövcud olan rəvayətlərdə yad edilir. Gilqameş dastanında ziynət daşları yetişən ağac əkilmiş bağ haqqında bəhs edilir. Başqa bir şumer dastanında cənnət təmiz və işıqlı torpaqdadır ki, orada xəstəlik və ölüm yoxdur. Bütün canlılar orada asayışda yaşayır. Bibliyada cənnət bağının yerləşdiyi yer haqqında dəqiq məlumat verilir. Orada deyilir ki, cənnət bağı oradan çıxan sonradan dörd hissəyə bölünən çayın vadisindədir. Bir sıra mütəxəssislər bu çayları Dəclə, Fərat, Araz və Səhənd dağından axan uzun çayların vadisi kimi müəyyənləşdirir. Bu ərazi Urmiyə gölü ətrafına düşür.

İrlandiya Arxiepiskopu Ceyms Fyşer 17-ci əsrdə əhdi ətiqdə verilmiş məlumatların xronologiyası əsasında hesabat aparmış. Adəm və Havvanın zamanını əvvəl 4004-cü ilin oktyabrının 24-ünə və böyük daşqının 2348-ci ilə təsadüf etdiyini iddia etmişdir.

Əhdi ətiqin filoloji analizini edən mütəxəssislər iddia edirlər ki, o bizim eradan əvvəl 6-cı əsrdə yazıya köçürülmüşdü. Bir sıra əhvalatları Babilistanda yaşayan yahudi kahinləri hazırlamış və Tövratın içində daxil etmişdilər.

1851-ci ildə ingilis Qenri Leyerd Babilistandakı Lilibiya kitabxanasının öyrənilməsinə başlayır. O, Yüzlərlə mixi yazılı, müxtəlif ölçülü gil kitabələr aşkar edir və mixiyazıları oxuya bilmədiyinə görə onları Britaniya muzeyinə araşdırmağa göndərir. Muzey əməkdaşları bu kitabların məzmununu və əhəmiyyətini müəyyənləşdirə bilmir və kitabələr 1872-ci ilə qədər, Corc Smit onları araşdırana qədər muzeyin anbarlarında saxlanılır. Muzeyin mütəxəssisi İrving Fingel iddia edir ki, böyük daşqın əhvalatının mənbəyi Gilqameş dastanından başlayır və tədqiqatçı Nuh peyğəmbər rəvayəti ilə Gilqameş dastanı arasında paralellər müəyyənləşdirir.

Bu hadisədən sonra Mesopotamiya ərazisində böyük daşqınla əlaqədar çox sayda məlumat əldə edilir. Müəyyən olunur ki, bu hadisə 5 min il əvvəl baş vermişdi.

1920-ci ildə Mesopotamiyanın məşhur Ur şəhərində (qeyd edək ki, Urmiyə toponiminin kökü Urdur) arxoloq Leonard Vuley tədqiqatları zamanı qalın lil qatı taparaq müəyyən etmişdi ki, burada böyük bir coğrafi məntəqəni əhatə edən böyük bir daşqının əlamətləri mövcuddur. Ehtimal

olunur ki, qədim yəhudilər Mesopotamiyadan köç edərək böyük daşqın əhvalatını da Gilgameş dastanından əldə edərək özləri ilə aparmışdılar.

Müqəddəs kitablarda Qabil və Habilin əhvalatı da tədqiqatçıların diqqətini cəlb edib. Müqəddəs kitablarda kontekstində bu hadisə müxtəlif tarixi dövrdə fərqli qiymətləndirilib. Məsələn müqəddəs Avqustin eramızın 400-cü ilində Qabil yəhudilərin əməllərinin ifadəsi, Habil isə İsa məsihi simvolizə edən ideyadır deyə, nəzəriyyə yaratdı. Bu antisimid cərəyanlarını gücləndirdi. 13-cü əsrdə Roma Papası III İnokenti müqəddəs Avqustinin nəzəriyyəsini inkişaf etdirdi və Yəhudilərin yəhudiliyi ifadə edən nişanları paltarlarında daşması haqqında fərman verdi. Fərmanı pozanlara ciddi cəzalar verilmirdi. 100 il sonra İspaniya kralı Alfons da belə bir fərman imzaladı.

Qabil və Habilin əhvalatını xatırladan Şumer mənbələrində qeyd edilir ki, heyvandarların Allahı Domuzi, əkinçi qardaşı İngindo ilə bacıları İnnanın məhəbbətini qazanmaq üçün müharibə edir.

QURAN

İnsan cəmiyyətinə lütf olunmuş sonuncu müqəddəs kitab “Qurani – Kərimdir”. Məhəmməd peyğəmbərin vasitəsilə insanlara bəxş edilmiş bu kəlamlar əzbər yadda saxlanılmış və ağızdan – ağıza müsəlmanlar arasında uzun müddət yayılmışdır. Məhəmməd peyğəmbərin vəfatından sonra Əbu Bəkr zamanı, 632-634-cü illərdə peyğəmbərin katibi gənc Zeyd ibn Sabit tərəfindən yazıya köçürülərək külliyyat halına salınmış və İslam dünyasının ilk kitabı kimi tanınmışdır. Lakin sonrakı illərdə müxtəlif İslam mərkəzlərində Quran ayələrinin düzgün oxunmaması və məndə yol verilən yanlışlar 651 – ci ildə, Xəlifə Osmanın zamanında, onun göstərişi ilə 4 nəfərlik heyət təyin olunur və Zeyd ibn Sabitin rəhbərliyi ilə Quranın yeni redaktədə külliyyatı hazırlanaraq, Məkkəyə, Dəməşqə, Kufəyə və Bəsrəyə nüsxələri göndərilir və Quran ayrı – ayrı ayə və surələri yazılmış nüsxələri toplanaraq məhv edilir. Beləliklə, Quranın mötəbər nüsxələrinin yayılması və düzgün olmayan nüsxələrinin dövriyyədən çıxarılması barədə konkret işlər görülür. Tədqiqatçı A. Xalidov qeyd edir ki, İslamın II yüzilliyinə qədər hələ də səhih olmayan nüsxələr dövriyyədə mövcud idi. Lakin onlardan heç biri bu günə qədər qorunub saxlanılmamışdır. Qorunub saxlanılmış ən qədim Quran nüsxəsi Osman dövründə yazılmış Quranın fraqmentləridir.

Rəvayət olunur ki, Osman öldürülən zaman əlində quranın külliyyatını saxlamışdı. Müaviyyənin tərəfdarları həmin Quranın səhifələrini nizələrinə taxaraq qisas çağırışı ilə küçələrə çıxmışdılar.

692-ci ildə Qüds şəhərində Ömər tərəfindən tikilmiş Əl – Əksa məscidinin divarlarına Quranın tam mətni yazılmışdır. Quranın müxtəlif

formalarda, müxtəlif materiallarda yazılmış orjinal və nadir nüsxələri mövcuddur. Çox uzun müddət Quran İslam dünyasının müqəddəs və yeganə kitabı olmuşdur.

İslam aləminin II müqəddəs kitabı sayıla biləcək mənbə 760 – ci ildə Cəfər Sadiqin Qurana yazmış olduğu ilk təfsiridir. Cəfər Sadiqi Qurani mükəmməl bilən və ona ilk təfsir yazanlardan biri idi. Tədqiqatçı Brus Lorens qeyd edir ki, imam Cəfər Sadiqi Qurana üç istiqamətdə yanaşır. I baxış ondan ibarətdir ki, Quran Allah kəlməsinin yazıya köçürülmüş variantıdır və insanlar onu istədiyi zaman açıb oxuya bilər, dərk etməyə çalışa bilər. Qeyd edək ki, artıq Cəfər Sadiqin dövründə yeni doğulan nəsillər artıq Quran yazılan dili tam başa düşmür və müasir danışq dilində Qurani təfsir edir, şərhlərin yazılması bu baxımdan lazımlı hesab edilə bilərdi. Bu da onun II istiqamətini müəyyən-ləşdirirdi. III istiqamət dil və tarixi problemlərdən daha dərin təsəvvürlər, mifalogiya və hissiyyat dünyasının açılışı və izahına həsr edilmişdi. (167, s. 105)

Sonrakı əsrlərdə təfsir yazan alimlərin sayı çoxalır. 820-ci ildə Şafii Təbərini müasiri Əhməd İbn Hanbal və digərləri də Qurana təfsirlər yazmışlar.

Əhəmiyyətinə görə İslam dünyasında hədislər də mühüm yer tutur. Qəzalinin kitabları, Buxarinin toplamış və kitab halına salmış olduğu hadisələr toplusu da İslam aləmində öz əhəmiyyətli rolunu oynamışdır. Buxari Əbu Abdullah Məhəmməd İbn İsmayıl (810 - 870) müqəddəs rəvayətləri (sünnəni) toplayanlardan idi. Buxari “Əl – Cami əs – səhih” kitabını tərtib edir və əhəmiyyətinə görə bu kitabı da müqəddəs hesab edirlər. Bu kitabların yaranması və yayılması haqqında mənbələrdə maraqlı faktlar mövcuddur. Lakin xristian və yahudi mənbələrindən fərqli olaraq İslam ölkələrində mü-qəddəs hesab edilən və ən vacib statusa malik sənəd “Quran” hesab edilir və bu məsələdə bir mənalı olaraq hamı yektedir.

YƏHUDİLİKDƏ MÜQƏDDƏS KİTABLAR VƏ TÖVRAT

Qədim yəhudilərdə rəvayət edilirdi ki, daş kitabələrdə müqəddəs yazılar mövcud idi və Yaxva onu öz peyğəmbəri Musaya təqdim etmişdi. Eləcə də bu daş kitabı saxlamaq üçün xüsusi sandıq hazırlanmış və Musa peyğəmbərin yəhudi xalqını 40 il səhrada gözdirdiyi zaman da bu sandıq onları müşayiət etmişdir. Bu sandıq və içərisində saxlanılan tövrat haqqında çox möcüzəli rəvayətlər yazılmış və yazılı mənbələrdə eramızdan əvvəl VI əsrdən başlayaraq artıq məlumatlar itmişdir. Nəticədə uzun müddət yəhudilər bütün

qədim xalqlar kimi öz ənənə və qanunlarını nəsilədən – nəsilə şifahi şəkildə ötürmüşlər.

Yahudilərin şimal hissəsi “Elox” cənub hissəsi “Yaxva” adlandırdıqları ilahi gücə inanır və bütünlükdə eramızdan əvvəl XII əsrə qədər Misir Fironlarının hakimiyyəti altında idilər.

Qüdsün yahudilər tərəfindən tutulması, Süleyman məbədinin (Allahın evi) tikilməsi və müqəddəs Tövratin orada saxlanması haqqında müxtəlif rəvayətlər mövcuddur. Lakin mənbələr qeyd edir ki, e.ə. 622 – ci ildə Süleyman məbədini bərpa edərkən kahin Xilkiya xarabalıqdan “Səfər – Tora” adalanan qədim yazını tapır və şah sarayının katibinə təqdim edir.

Bibliyanın I hissəsi yəhudilikdə Qanun və ya Tora, yəni təlim adlanan əhdi - ətiqin birinci beş kitabı “beş kitab” adlanır. Yəhudi və xristian ənənələri bunların müəllifini Həzrəti Musə hesab edirlər. Beş kitab Kövn, Xuruc, Levit, Ərşəm və ikinci qanunçuluq kitabları daxildir.

Kövn – dünyanın yaradılması, Allahla insanların arasında olan müqavilələr (əhdlər) insanlar tərəfindən bu əhdlərin pozulması və bunun nəticələri barədə kitabdır.

Xuruc – qədim yəhudilərin Misir Fironlarına əsarətə düşməsi, xilas olmaları üçün kömək etməsi, onların Allahı (Yaxvenin) hüzuruna gəlib yəhudilərin Yaxve tərəfindən Sina dağında Musaya “Qanunun” (vəsiyyətin) verilməsi, qurban vermə və ibadət haqqında əmrlərin izah edilməsindən bəhs edir.

Levit – “Qanun”un yerinə yetirilib yetirilməməsi ilə bağlı olan ayin, mükafat və cəzalar haqqında olan dəqiq təlimatlardır.

Ərşəm kitabı Misirdən çıxan qədim yəhudilərin səhradakı sərgüştələrindən bəhs edilir.

İkinci qanunçuluq – birinci dörd kitabda olan məlumatların xülasəsi, Musanın xitabət və göstərişləridir.

Eramızdan əvvəl 586-cı ildə Babillilər Qüdsün məbədlərini yenidən dağıdır və yəhudilərin böyük bir hissəsini Babilistana sürgün edirlər. 539-cu ildə İran şahı Keykavus Babilistana qalib gəlir və yəhudi köçkünlərinin Qüdsə qayıtmasına icazə verir. Nəticədə Şimal və Cənub hissələrə bölünmüş yəhudilər İran şahının dəstəyi və fərmanı ilə bir Allaha - Yaxvaya sitayiş etməyə başlayırlar ki, bu da monoteistik baxışların başlanğıcı oldu və yəhudi müqəddəs kitablarının tərkibinə daxil oldu.

Babilistandan sürgündən Qüdsə qayıdan yəhudilər özləri ilə 9 kitab bağlaması gətirirlər. Dünyanın yaranmasından Babilistan sürgününə qədərki tarix yazılmış bu kitablar sonralar yəhudi müqəddəs kitablarının tərkibinə daxil olmuşdur.

Musa Tövratinin üzünü köçürmək işində yorulmaz xəttat, yəhudi din xadimi və İran şahının yəhudi işləri üzrə məsləhətçisi Ezdra Qüdsə ezam edilir. Ezdra İran şahının əmrini yəhudi xalqına çatdırır. Bu əmrə görə Musa Tövratin bütünü yəhudilər qəbul etməli olur. Bu illərdə iki müqəddəs kitablar külliyyəti formalaşır. Birinci Tövrət, ikincisi Nevgin peyğəmbərlərinin kitabı. Babilistan sürgünü illərində Ktuvin adlanan yeni bir külliyyət də yaranmışdı.

Yəhudilərin dünya görüşünə görə ibadət ancaq Süleyman məbədi varsa mümkündür və Tövratin hökmləri yalnız orada keçərlidir. Bu səbəbdən də insanların gözü məbədə dikilmişdi. “Ögər məbəd yoxdursa, dinin də mənası yoxdur”.

Eramızdan əvvəl 63-cü ildə Pompey müqəddəs torpağı işğal etdi və Qüdsdə Roma hakimiyyəti başlandı. Təxminən 30 il sonra Süleyman məbədinin bərpası və genişləndirilməsi işinə başladılar.

Eramızın II əsrinin ortalarında Romalılar tərəfindən Qüds yenidən dağıdılır, şəhərə və Süleyman məbədinə od vurulur, yəhudilik qadağan edilir, və yəhudilər sürgün edilir.

Talmud – qədim yəhudi dilində lameyd (öyrənmə) mənası daşıyır. Eramızdan əvvəl IV əsrdən eramızın V əsinə qədər bir dövrdə formalaşmış, iri həcmli yəhudi dini ədəbiyyat məcmusudur. Talmudun ən qədim hissəsi Mişna Musanın qanununu təkrar edib geniş şərhini verir. (Tövratin beş kitabını). Bu kitabı xristianlarda bütünlükdə qəbul edirlər.

Müstəqilliyini itirən və mühacirətdə diaspora həyatını yaşayan yəhudilərin ehtiyacını ödəyən Tövrət əvvəlki halında yeni şəraitə uyğun gəlmirdi və IV əsrdə meydana çıxan kitabçılar (soferim) “Musa qanununa yeni şərhlər verir, ondan yeni şəraitə uyğun qanun düzəltdilər. Sonrakı əsrlərdə kitabçıların işini fariseylər davam etdilər. Bunlardan Biri - İohan ben Zaqqay, Yerusəlim ibadətqahının süqutundan sonra İndiki Təl-Əviv yaxınlığında Tövratin şifahi şərhlərini öyrədən Tannaylar (qanunöyrədənlər) məktəbini təsis edir. Şərhlər birinci dəfə 210-cu ildə İyequda Ha-Nasi tərəfindən redaktə olunmuşdu. Bunlara Mişna adı verildi. Mişna altı bölməli 65 əsərə bölündü. Birinci bölmə - Zeraim (Ökinlər) 11 hekayətdən və şərhədən ibarətdir. İkinci bölmə - Moed (bayramlar) 12 traktatdan ibarətdir, üçüncü bölmə - Naşim (Arvadlar) 7 traktatdan ibarətdir. Dördüncü bölmə - Nezigin (Nəsarət) 10 traktatdan ibarət olub mülkü və cinayət hüququnu ifadə edir. Beşinci bölmədə Kolaşim (dini ayin qaydaları) 11 traktatdan ibarət olub, qurban mərasimlərini izah edir. Altıncı bölmə Taxarat (təmizlənmə) ibadət təmizliyinə aid 12 traktatdan ibarətdir. Mişna Fələstin və Babilistanda şərhçilər (amorayların) tərəfindən hərtərəfli tədqiq olunmuşdu. Meydana gəlmiş yerlə əlaqədar olaraq Talmudun iki növü var, Fələstin Talmudu və

Babil Talmudu. Birincisi üç, ikincisi 5-ci əsrdə redaktə olunub. Kasıb ailələrin uşaqları üçün yaradılmış məktəblərin də adını Talmud – Tora adlandırmışlar.

Eramızın I yüzilliyində artıq yəhudilər Misirdə, Suriyada, İranda, Həbəşistanda öz diasporalarını qurmuş və dini kitablarını yazmaqda, tərcümə etməkdə və yaymaqda idilər. İsgəndəriyyədə yaşayan yəhudilər yunan dilində təhsil alır və beləliklə yunan və yəhudi mədəniyyətinin sintezi baş verirdi. Artıq gənclər tövratın qədim mətnlərini başa düşmür və onun yunan dilinə tərcüməsi zərurəti qarşıya çıxırdı. Sinaqoqlarda Tövratın ucadan oxunması zamanı bir çox hallarda tərcüməçiyə ehtiyac duyulurdu.

Yəhudilərin mühacirəti dövründə kitab yaradıcılıqları xüsusilə genişləniib. 2001-ci ildə Moskva şəhərində çap olunmuş “Sidur” kitabının ön sözündə qeyd edilir ki, Tövratda yazıldığına görə bizim ulu babalarımız İbrahim, İsaq və Yaqub allaha ibadət edirdilər. Biz hər gün üç dəfə ibadət edərək səhərlər İbrahimdən, günorta İsaqdan və axşamlar Yaqubdan nümunə götürürük. Yəhudilər Misirdən çıxdıqdan sonra uzun müddət səhralarda dolaşmış və müxtəlif səbəblərlə, müxtəlif günlərdə və zamanlarda ibadət edərək, ibadətinin üsulunu pozmuş və itirmişdilər. Bu zaman ravvin Amron Qaon tərəfindən dualar kitabı olan “Sidur” (qayda) kitabı tərtib olunur və bununlada dünyaya səpələnmiş yəhudilərin eyni çür ibadət etməsi üçün səy göstərilmişdi. XII əsrdə r. Saadi Qaon tərəfindən son dəfə redaktə olunan bu kitab müasir şəklini almış və 1865-ci ildə Varşavada ilk dəfə çap edilmişdi.

Yəhudilərin qədim və müqəddəs hesab etdikləri kitablardan biri də “Teqilim” adlanır. Bu kitab mühacirətdə yaşayan yəhudilərin ictimai mütaliəsini təşkil etmək üçün nəzərdə tutulmuş bir vəsaitdir. Davud peyğəmbərin ilahi nəğmələrinin toplandığı bu kitab sinaqoqlarda azı 10 nəfərdən ibarət olan məclislərdə oxunurdu və hal hazırda bu ənənəyə riayət olunur. Bununla da ictimai mütaliənin rolu və əhəmiyyəti özünü əməldə göstərir.

Yəhudilərin digər bir müqəddəs kitabı “Maxzor” adlanır. Yəhudi alimlərinin iddiasına görə bu kitab 2500 il bundan əvvəl hələ yəhudilərin fələstində yaşadığı dövrdə din xadimləri tərəfindən tərtib olunub və düzgün ibadət və duaların mətnləri verilir. Bu kitabın da mühacirətdə yaşayan yəhudilər üçün çox sayda tərcümə variantları mövcuddur. Müasir nəşrlərinin rus tərcüməsinin 673-cü səhifəsində yazılıb “Bizim atamız, bizim Şahımız!” (Allaha müraciət edilir) (redaktordan) sənin qullarının axıtdıqları qana görə gözlərimiz önündə onlardan qisas al. Bu, rastlaşdığımız müqəddəs kitablar içərisində qisas tələb edən yeganə kitabdır.

Yəhudilərin “Xasid” nəzəriyyəsinin əsasını qoymuş bir sıra kitablarda müqəddəs kitablar sırasına daxildir. Bunlar icərisində r. Şneura-Zalmanın (1746-1813) tərtib etdiyi “Taniya” kitabıdır. Kitabın müəllifi Rusiyada

yaşamış və Sankt-Peterburq həbsxanasında həbsdə olmuşdu. Onun həbsdən çıxdığı gün tərəfdarları üçün bayram elan edilmişdi.

XRİSTİANLIQDA MÜQƏDDƏS KİTABLAR

Görkəmli alim Naim Soloveyçik qeyd edir ki, şifahi ənənələrdən yazılı mənlərə keçid qanunların möhkəmlənməsinə və mühitin sərtləşməsinə səbəb ola bilərdi, belə ki, oxucuya oxumaq və suallarına cavab tapmaq əminliyi yaradırdı, baxmayaraq bəzi sualları mahiyyətcə ifadə etmək üçün söz tapa bilmirdi.

Şifahi ənənələrin yazılı mənlərə keçdiyi dövr eramızdan əvvəl I yüzilliyə təsadüf edir. Bu dövr peyğəmbərlər dövrü də adlana bilər.

Qüdsdə Fevda adlı peyğəmbər 400 nəfəri səhraya aparır.

Misirli ləqəbli peyğəmbər 1000 nəfəri toplayıb qiyam qaldırır.

İohan Kristitel adlı peyğəmbər böyük bir insan qrupunu özü ilə səhraya aparır və məşhər gününü gözləyir. Bu həmin şəxsdir ki, İsa məsihi də müqəddəs suya salmışdı. Ehtimal edilir ki, İsa məsih onun davamçılarından olmuşdu. Bibliyaşünas alimlər qeyd edirlər ki, 350 - ci illərə qədər Türkiyə ərazisində yaşayan bir sıra erkən xristianlar İohan kristitel kimi ibadət etmiş və onu məsih hesab etmişlər. Eramızın II əsridə İohanın davamçıları Şimali, indiki İrak ərazisinə gedir və özlərini mandealılar adlandırırlar. Bu təriqət nümayəndələri bu gün də dünyada 100 minə qədər mövcuddur.

Mitra - əsgər xilaskarı və Allahı idi. O göylər ilahəsi İzida ilə Allahlar şahı Asirisin oğlu idi. Mitra tərəfdarları eramızın II yüzilliyində, xristianlardan artıq idi. Beşinci əsrdə Mitra təriqəti qadağan edilir və Mitra məbədləri xristian kilsələrinə çevrilir. Mitraçıların müqəddəs dini kitabları haqqında məlumatımız yoxdur.

Appalon Dianski filosof və təbib olmuş və İsa məsihin həmdövrü idi. O Türkiyə ərazisində anadan olmuş, çoxsayda davamçıları Yunanıstandan İrana qədər böyük əraziyə yayılmışdılar. Peyğəmbərlik iddiasında olan Appolon Dianski rəvayətə görə Roma senatorunun ölmüş qızını 8 gündən sonra diriltmişdi.

Simon Maq peyğəmbərlik iddiası ilə İsa məsihlə rəqabət etmişdir və bu barədə müqəddəs “Pyotrın əməlləri” kitabında qeyd olunur. Onun tərəfdarları eramızın III əsrinə qədər Misirdə, Suriyada və Romada yaşamışlar.

Simon Bargoxba özünü İsa məsih kimi Davud nəslindən hesab edirdi. O, İsadan fərqli olaraq romalılarla mübarizə aparır və 125-ci ildə qiyam qaldırır, partizan hərəkəti təşkil edir və Qüds xristianlarından tələb edir ki, İsadan imtina etsinlər və onu qəbul etsinlər.

Eramızın 135-ci ilində Roma Qüdsə qoşun yürüdü iudaizm qadağan edilir, ravinlər edam edilir, yəhudilər sürgün olunur.

Qeyd olunan peyğəmbərlərin müqəddəs kitablarının olması barədə mənbələrdə məlumat yoxdur. Yalnız onların əməlləri erkən xristianların yazılı mənbələrində qorunub saxlanılmışdır. Ölü dənizin Qumran çölündə tapılmış kitabxana bu barədə xeyli məlumat verir.

1947-ci ildə bir gənc Beduinin tapdığı mağarada qədim kitabxananın üzə çıxması müqəddəs kitablar və mətnlər haqqında təsəvvürümüzü dəyişdirdi. Bu kitabxanada tapılmış 900-ə qədər mətnin 20 nüsxəsi – incil, 17 nüsxəsi Musanın Tövrati, 37 nüsxəsi psaltr və əhdi ətiqin çoxsayda nüsxələrindən ibarətdir. Bu mətnlər içərisində mis lövhəyə həkk olunmuş bir kitab, digərləri papirus və perqament üzərinə yazılmışdır. Mis lövhəyə həkk olunmuş kitab tədqiqatçıların diqqətini xüsusilə cəlb etmişdir. Mütəxəssislər təyin etmişdir ki, bütün nüsxələr eramızın I əsrinə aiddir. Əsərlər 3 dildə - Aramey dilində, qədim İvrit dilində və qədim Yunan dilində yazıya alınmışdır. Kitabxanada mövcud olan uzunluğu 8 metrə çatan məbəd kitabıda tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdi. Bu kitab Süleyman məbədinin tikilməsi və forması haqqında tövsiyələri özündə əks etdirir. Arxeoloq və bibliyaşünaslar iddia edirlər ki, bu kitabxana yəhudiliyin yessəylər təriqətinə mənsubdur. Kitabxananın yerləşdiyi coğrafi ərazidə mövcud olan havanın quruluşu kitabxananın maksimum qorunub saxlanmasını təmin etmişdir. Qumran çölünün xarabalığında aparılan arxeoloji qazıntılar göstərir ki, burada təriqət icmasının bir mərkəzi mövcud olmuşdu və kitablar məhz burada yazılmışdır. Arxeoloqlar burada kitab yazmaq və üzünü köçürmək üçün xüsusi otaqlar və qədim mürəkkəb qablarını da aşkar etmişlər.

Mis lövhədə yazılmış kitab hal – hazırda Omman milli muzeyində saxlanılır. Kitab qədim ivritcə yazılmış və ehtimal olunur ki, bu kitab Süleyman məbədinin xəzinəsinin harada gizlədilməsindən bəhs olunur.

Görkəmli bibliyaşünas alim K.Armstrong yazır: “biz bilmirik incilin (əhdi cədidin) müəllifi kimdir. O yenicə meydana gələndə anonim olaraq yayılırdı. Sonrakı illərdə ilk kilsənin mötəbər şəxslərinin adına aid edildi” (səh.75)

Bütün xristian mənbələrinin etiraf etdiyi kimi Konstantin xristianlığı möhkəmləndirmək məqsədi ilə 325-ci ildə Nikey toplantısını keçirir və təyin etdiyi yepiskopların köməyi ilə, əhdi-cədidi formalaşdırır. Yepiskoplara yaratmaqda olduqları xristianlıq doktrinasına hansı apostolun “müjdəsini” daxil etmək, hansının “müjdəsini” inkar etmək tapşırıldı. İnkara olunan “müjdələr” ləğv edildi, yandırıldı və təqib olunmağa başlandı. İmperator Feodosi xristianlığı əvvəlcə rəsmi din elan etdi, sonra qəbul olunmasını

məcbur edən fərmanlar verdi və 391-ci ildən digər xristian təriqətləri qadağan olundu.

Misirin Cənubunda yerləşən Natxamadi kitabxanasının arxeoloqlar tərəfindən tapılması və tədqiq olunması ilk xristian təriqətləri və yazılı mənbələri haqqında geniş məlumat verir. 1965-ci ildə Vatikanın II böyük yığıncağında incilin tarixi və faktiki məlumatların mötəbərliyi haqqında intellektual müzakirələr və tədqiqatlara qoyulmuş çoxəsrlik qadağalar aradan götürüldü. Bu da müqəddəs kitabların tarixini araşdıran tədqiqatçılara xeyli yardım etdi.

Əhdi – cədidin Rəsmi kilsə tərəfindən qəbul edilmiş və müqəddəs kitab kimi tövsiyə olunan variantı Matveyin, Markın, Lukanın və İohanın (Yəhya) müjdəsi və bir sıra məktublardan ibarətdir. Bu kitab kilsələr tərəfindən kifayət qədər çap olunur və yayılır, missiyoner təşkilatlar tərəfindən tərcümələr edilir və təbliğ edilir.

Azərbaycan dilinə tərcümə və nəşrləri məsələsinə diqqətimizi cəlb edək. Doğrudur. XVIII əsrin əvvəllərində Nadir şah Əfşar incilin hər iki hissəsini tərcümə etmək üçün xristian kilsələrinin nümayəndələrindən ibarət bir qrup təşkil etmişdi. Ancaq tərcümə fars dilinə edilmişdi. Azərbaycan dilinə 1842-ci ildə Mirzə Fərrux tərəfindən “İncil Matveyə görə” tərcümə edilərək Londonda çap edilir. Sonralar 1877-ci ildə yenə də Londonda, 1878-ci ildə Londonda, 1881-ci ildə Urmiyədə, 1884-cü ildə Londonda, 1891-ci ildə Leypsiqdə, 1893-cü ildə yenə Leypsiqdə, 1922-ci ildə Berlində ərəb əlifbası ilə çap edilmişdi. 1980-90-cı illərdə çap olunan İncil nüsxələri əsasən əhdi – cədid hissəsini təşkil edir və Stokholmdakı bibliya tərcümə institutunun məhsuludur.

Rəsmi kilsə tərəfindən qəbul edilməyən, təqib olunan və eramızın I yüzilliyinə mənsub olan 30-dan artıq “müjdənin” mövcud olması barədə Natxamadi kitabxanasından əldə edilən əlyazma kitabları haqqında məlumat verilir. Erkən xristianlardan olmuş yepiskop Yeremey 180-ci ildə Lion şəhərində 30-dan artıq “müjdəni” kənara qoyaraq yalnız dördünü seçmiş, digərlərini “qnostiq” adlandırmışdır. Qeyd olunan 4 müjdə I yüzilliyin 60-90-cı illərində yazıya köçürüldüyü üçün iddia edilir ki, bunu edən nə İsa Məsih özü, nə də onun 12 davamçısı (həvarisi) olmuşdur. Eləcə də artıq II əsrin ortalarında çox sayda “müjdənin” dövriyyədə olması da məlumdur.

Əsrlər boyu Yəhud xristianlıqda xəyanətin simvolu kimi qəbul edilmişdi. 1978 – ci ildə Misirdə bir fermerin xəzinə axtarışı zamanı qədim bir mağarada tapdığı daş sandıqda yerləşən “Yəhudun müjdəsi” (evanqelə çudəs) Yəhud haqqında mövcud baxışları dəyişdirdi. Bu əsər papirus üzərinə yazılmış və dərzi cildə salınmışdır. Rəsmi xristian mənbələrində qeyd olunduğu kimi İsa Məsihin öldürülməsinin sabahı Yəhud özünü asır. Deməli, onun müjdəsini yazanlar davamçılardır. Bu kitab 1800 il bundan qabaq rəsmi

xristianlıq tərəfindən inkar edilir və təqib olunur. 2002-ci ildə İsveçrədə aparılan ekspertiza onun orjinal və mötəbər olmasını təsdiq edir. Kitab kopt dilində yazılmış və eramızın III əsrinə aid olması göstərilir. Ehtimal edilir ki, bu kitab ilk olaraq qədim Yunan dilində yazılmış, sonralar Kopt dilinə tərcümə edilmişdir.

1983-cü ildə bu kitabın Misirli sahibi İsveçrədə 3 milyon dollara hərracda satışa qoymuşdu.

Qadağan olunmuş "müjdələrdən" biri də Mariya Maqdalina müjdesidir.

İncildə İsa Məsihin anası Məryəmlə yanaşı Qüdsün 200 km şimalında yerləşən Maqda şəhərindən olan İsa Məsihin şagird və davamçılarından olan Maqdali Məryəmin də adı çəkilir.

1895-ci ildə bir Alman alimi papirus üzərində yazılmış və dəri ilə cildlənmiş bir qədim kitab alır. Kitab kopt dilində yazılmış "Maqdali məryəmin müjdesi" kitabı idi. Ehtimal olunur ki, Misirin Şimalında Aklim şəhərində yazılmış və eramızın I - II əsrinə aiddir. Rahib erkən xristian icmaları təqib olunan dövrdə kitabı qorumaq məqsədilə onu divarın içinə hörmüş və gizlətməmişdir. Bu kitabda İsanın zühurundan sonra baş verən hekayələr nəql olunur. Bu hekayələr rəsmi xristian doktrinasına uyğun gəlmədiyinə görə qəbul edilməmişdir.

Natxamadi kitabxanasından tapılmış, Kopt dilində yazılmış və eramızın III əsrinə aid edilən əlyazmaları erkən xristianlığın bir sıra müqəddəs kitablarını qoruyub saxlamışdı. Bunların içərisində "Filipdən müjdə" və "Pyotrun əməlləri" kitabları mövcuddur. "Filipdən müjdə" sinə görə Maqdali Məryəm müdrüklük simvoludur. Mətnlərdən məlum olur ki, İsa Məsihin davamçıları arasında ciddi anlaşılmamazlıqlar və kəskin qütbləşmə mövcud idi. "Maqdali məryəmin müjdesinin" qədim Yunan dilinə tərcüməsinin fraqmentləri də Natxamade kitabxanasından tapılmışdır. Məlum olur ki, bu əsər kifayət qədər şöhrət tapmış və yayılmışdır. Məryəmin qadın olması, Pyotrun liderliyini təmin etmək məqsədi ilə erkən xristian kilsələri bu müjdəni də "qnostik" adlandırmışdır. Natxamade kitabxanası çoxəsrlik informasiya blakadasını sındırmış və tarixi hadisələrə alternativ baxışları üzə çıxarmışdı.

Eramızın I və II yüzilliklərində həm yəhudi icması, həm də erkən xristianlar Romanın təqibinə məruz qalır, onları öz müqəddəs kitablarında lənətləyirdilər. Erkən xristianlarla yəhudilərin ən qabarıq ziddiyyəti onda idi ki, xristianlar "qoyaları" (yəhudi olmayanları) da öz dinlərinə qəbul edirdilər. Yəhudilər bunu qəbul edə bilmirdilər. Nəticə də xristianlar Romanı fəth etdi. Yəhudilər vətənsiz qaldı.

Xristianlığın müqəddəs kitabları içərisində İohanın məşhər (opakalipsiz-məşhər) haqqında yazdığı kitab da diqqəti cəlb edir. Məlumdur ki, bu kitabı İsanın ölümündən 60 il sonra İohan adlı şəxs yazmışdı. Rəvayət olunur ki,

İohan meraca çıxmış və Allah ona 7 möhürlü bir kitab göstərmişdi. Bu kitabın hər möhürü açıldıqca törədiləcək məşhər cəzasının fraqmentləri göstərilir. İohan İsanın qayıdışını görür. Bu kitab da əhdi – cədidin tərkib hissəsinə daxil edilir. Lakin hal – hazırda mövcud olan 3000 – nə qədər xristian icması İohanın bu kitabını müxtəlif şəkillərdə təfsir edirlər. İohan bu kitabda Armaqedon döyüşünü təsvir edir. Kitab yazılan zaman Qüdsün 80 kilometrliyində yerləşən Armaqedon şəhərində romalıları yaşayırdı. Armaqedon ivritcə Meqido dağı deməkdir. Romalıları qarşı olan nifrət dünyanın axırını Armaqedonda eləcə də İsanın qayıdışını və iblisin məğlub olmasını təsvir edir. Görkəmli alim Nyuton elmin və ibadətin məqsədinin eyni olduğunu iddia edərək uzun müddət İohanın iddia etdiyi məşhər zamanını hesablamağa çalışmış və tətqiqatın sonunda bunun 2060-cı ilə təsadüf etdiyini iddia etmişdi.

Xristianlığın digər bir maraqlı müqəddəs kitabı "İblisin incilidir". Rəvayət olunur ki, 1230 – cu ildə Praqa yaxınlığındakı Baqema əyalətində benidiktlərin monastrında ruhunu iblisə satmış bir rahib olmuşdur. O edam hökmündən qurtarmaq üçün bir gecəyə incilin və müqəddəs biliklərin toplusunu kitab şəklində tərtib etməyi boynuna alır. Monastr hakimləri buna inanmasalarda ona bu şəraiti yaradırlar. Kitabı yazmağa başlayan rahib səhərə qədər boyu 90 sm çəkisi 74 kq olan əhdi ətiqi və əhdi cədidə bütünlükdə özündə əks etdirən tibbi reseptlər, dualar, cadu və iblis dualarından ibarət bu kitabı ("kodeks qıqas" (böyük kitab adlanır)) yazıb bitirir. Kitabın nəfis tərtibatından başqa bu kitabda iblisi ifadə edən nəhəng rəngli şəkili verilir. Rəvayətə görə şeytan, (ivritdə Xasatan) ona kömək edir və kitab səhərə qədər hazır olur. Kitabın yazılması qədər sonrakı taleyi də maraqlıdır. Benidiktlər monastrının kitabxanasında saxlanılan bu kitab sonralar bu monastrın maliyyə çətinliyi ilə əlaqədar Sedlisdəki Ağ kahinlər monastrına satılır. Bundan sonra bu monastrda epidemiya baş verir. 1648-ci ildə Şvedlər Praqanı işğal edir və bu kitabı Stokholma apararaq öz krallarına hədiyyə edirlər. Qadın kral Kristina bu kitabı saray kitabxanasında saxlayır. 10 ildən sonra Kristina hakimiyyətdən imtina edir və monastra gedir. Kitabı özüylə aparmır. Sarayda baş vermiş yanğın zamanı da kitab yanır. II dünya müharibəsində almanlar bu kitabı Berlində aparır. Müharibədən sonra kitab yenidən Stokholm şəhərinə qaytarılır. Kitab üzərində aparılan ekspertiza müəyyənləşdirmişdir ki, kitab latın dilində, eyni mürəkkəb ilə və bir xətt nümunəsi ilə bir nəfər tərəfindən yazılmışdır. Kitabda tərtibatçının adı Hermanos Manaxos İnkluzos kimi göstərilir. Mütəxəssislər hesab edir ki, bir xəttat bu kitabı 15 - 20 il müddətində yazmışdı. Kitab hal-hazırda Stokholm muzeyində nümayiş etdirilir.

Xristianlar bibliyanı 2 hissəyə “Əhdi ətiq” və “Əhdi cədid” hissələrinə bölürlər. Əhdi cədid 27 kitabdan, Əhdi ətiq 39 kitabdan ibarətdir. Erkən xristianlar İsa məsihi qəbul etməklə yəhudilərin müqəddəs kitabını bitmiş hesab etmədilər, ona əlavələr etdilər. Xristianlar üçün “Əhdi ətiq” və “Əhdi cədid” ilkin mənbə, “Əhdi cədid” isə “Əhdi ətiqin” davamı kimi qəbul edilir.

Xristianlara görə “Əhdi ətiq” 3 hissəyə bölünür. “Qanun”, “Peyğəmbərlər”, “Yazı”. (Psalma – “yazı”).

İsa məsih və onun 12 davamçısının (Həvariləri) hamısı yəhudi idi. Con Yanq hesab edir ki, İsa və onun davamçıları 3 dildə qədim yəhudi dilində, aramey və qədim yunan dilində mükəmməl bilirdilər. (251, 86) Bu çox da inandırıcı deyil. Həvarilərin sosial tərkibi müəyyənləşmişdi və məlumdur ki, yalnız Yahud vergi toplayanlardan olmuş, digərləri isə xüsusi təhsil almamış və ya tədqiqat sahibi insanlar deyildi. Çox böyük ehtimalla incil qədim yəhudi dilində yazılmışdı və qədim aramey sözlərindən istifadə edilməsi yəhudi dilində aramey dilinin təsiri kimi baxmaq lazımdır. Yunan dilinə tərcümələr sonrakı əsrlərə aid olmuşdu.

Əhdi cədidin qorunub saxlanılmış tam və ən qədim iki nüsxəsi eramızın 350-ci ilinə aid edilir. I nüsxə Vatikan kitabxanasında saxlanılır, II nüsxə 1933-cü ildə Sovet ittifaqı tərəfindən 100 min funta İngiltərəyə satılmış və hal hazırda Britaniya muzeyində saxlanılan nüsxədir. Ən qədim “Müjdə” eramızın 130-cu ilinə aid edilən İoahanın müjdəsidir və hal hazırda Mançestrədə Con Raylend kitabxanasında saxlanılır. (251, 95)

Erkən xristianlar müqəddəs kitab deyərək ilk dövrlərdə yalnız “Əhdi ətiq” başa düşürdülər. I əsrin sonlarına doğru Əhdi cədidə daxil olaraq erkən yazıların müzakirəsi gedirdi və dörd müjdədən başqa bir sıra kitabların buraya daxil edilməsi böyük müzakirəyə səbəb olmuşdu. Məsələn, erməni kilsəsi XII əsrə qədər İoahanın etiraflarının buraya daxil olmasının əleyhinə idi, lakin 367-ci ildə yepiskop Anostasis kilsələrə yazılı müraciət edərək bildirir ki, Əhdi cədidə 27 kitab daxil edilir və bunlar qanunlaşdır. (251, 88) Katolik kilsəsi yəhudilərdən və katolik olmayan xristianlardan fərqli olaraq əhdi-ətiqə qədim yunan dilində yazılmış daha yeddi kitabı da əlavə edirlər. Buraya Tövita, İudifi, Baruxa, İsayanın müdrikliyi, Siraxovun oğlu və Makkaveyskinin üç kitabı daxildir.

BƏHAİLİK

XIX əsrə xass olan, lakin kifayət qədər dünyaya səs sala bilmiş bir neçə müqəddəs kitablar Babilərə və ya Bəhailik təriqətinə mənsub olmuşdur.

1850-ci ildə Təbriz şəhərində güllələnmiş, əslən Şiraz taciri olan Əli Məhəmmədin yaratmış olduğu ictimai hərəkatın üzvləri, onun 1837-ci ildə

Maku şəhərində zindanda olarkən yazmış olduğu “bəyan” adlı kitabı müqəddəs kitab hesab etmişlər. Bu hərəkatın davamçısı Mirzə Hüseyn Əli Nuri (1817-1892) xaricə qaçaraq “Kitabi - əqdəs” (ən müqəddəs kitab) əsərini yazır. Bu kitab Bəhailərin fikrinə Qurani və digər müqəddəs kitabları əvəz edəcəkdə. Qərribədə olsa İran ərazisində yaranmış bu hərəkat Qacarlar vaxtında təqib olunmuş, Pəhləvilər zamanı himayə və təşviq edilmişdisə də, İslam respublikası yenidən Bəhailəri təqib və təhdid etmişdi. Azərbaycanda açıq fəaliyyətdə olmalarına baxmayaraq, tərəfdar və təsübbəkləri az olmuş, lakin çar rusiyası onları himayə etmiş və Aşqabatda onlara ibadətqah tikdirmiş, İngiltərədə Bəhailərin xalflərinə zadəgan dərəcəsi verilmiş, Amerika, İsraildə və Almaniyada himayədarları çox olmuşdur. Bəhailərin müqəddəs kitabı sayılan “Bəyan” və “Kitabi-əqdəs” İran İslam respublikasında qadağandır və sahibini ələ keçərsə edam hökmü gözləyir.

ŞAMANİZM

Şamanizm hal-hazırda əsasən Sibirin abarigen xalqlarının dinidir. Şamanlıq Tuvahlar, Buryatlar, Yakutlar, Mansilər, Xakaslar, Xantılar, Şorlar, Nenlər və başqa qədim türk xalqlarının varisləri olan xalqların arasında yayılmışdı. Mənbələrdə sırf Şamanizmi ifadə edən müqəddəs kitablar barədə məlumat verilmir. Lakin şamanizm çox qədim zamanlardan induizmin, budizmin, həm də daosizmin yaranmasında mühüm rol oynamışdı.

Eləcə də, Şaman mifologiyasında bir sıra kitablar haqqında məlumatlar Çin yazılı mənbələrində qorunub saxlanmışdı. Qeyd olunur ki, beş min il bundan əvvəl Çinin Şimalında Xuanxe çayı (Sarı çay) sahilində yaşayan qohum tayfa birliyində Qəbilə başçısı Şun Hun adlı bir qəhrəmana böyük daşqının qarşısını almağı tapşırır. Hun bunun öhdəsindən gələ bilmədiyinə görə onu edam edirlər. Hunun ölmüş cəsədi dağ ətəyində üç il qaldıqdan sonra o dirilir və boz ayıya çevrilir. Bundan sonra o öz qarnını yırtır və oradan oğlu Yuyu çıxarır. Yuy da tezliklə boz ayıya çevrilir. Rəvayətdə deyilir ki, Yuy böyüdükdən sonra atasının işini tamamlayır və böyük daşqının qarşısını alır. Bunu ona görə edə bilir ki, ilahi qüvvələr ona “Şuy - tzin” (sular üzərində hökmranlıq kitabı) kitabını verirlər.

Eva Bonq hesab edir ki, eramızdan əvvəl XII əsrdə Çində Çjo sülaləsi zamanı Şahlar və zadəganlar öz saraylarına şamanları məsləhətçi kimi qəbul edir və onlardan qabaqgörmə və təbib kimi istifadə edirdilər. Şamanların vəzifəsi ruhları çağırmaq, yuxuları və hadisələri yozmaq, yağışı çağırmaq, insanları müalicə etmək və ulduzlarla fala baxmaq idi.

BUDDANIN MÜQƏDDƏS KİTABLARI

Bizim eradan əvvəl 380-ci ildə buddizmin əsas kitabının formalaşması dövründə iki müstəqil cərəyan yaranır. Onlardan biri "maxayana" adı ilə (böyük döyüş arabası) tanındı. Digər bir məktəb "Txarvada" adlandı. Maxayana Hindistanın şərqində və şimalında Nepal, Çin, Tibet, Yaponiya, Kareya və Vyetnamda geniş yayıldı. Txarvada isə cənubda və cənub şərqdə, Myamada, Birmada, Taylandda, Kambocada və Laosda yayıldı.

Buddizmin geniş coğrafi areala yayılması və tədricən meydana gələn müxtəlifliklər onlara uyğun müqəddəs kitabları meydana gətirdi. Txarvadalıları hesab edirdilər ki, onların müqəddəs kitabları buddanın özünə aiddir. Maxayanalılar isə müqəddəs kitabların orijinallarını ələ keçirmək üçün çox inadla çalışmış və bu mövzuda çox saylı rəvayətlər yaratmışdılar.

Sutra (sanskritcə - sap, ip) Qədim Hind dini ədəbiyyatında bölmə mənası verir. Buddizmdə sutra hansısa bir məsələnin müzakirəsinə aid əsər və ya məcmuələrə deyilir.

Tripitaka (sanskritcə üç qat səbət) qanunlaşmış buddist dini ədəbiyyatının təsdiq edilmiş adıdır. Dindarlar Tripitakanı Buddanın şagirdləri tərəfindən yazılmış və onun özünün nəzəriyyəsi kimi qəbul edirlər. Buraya 227 qanun daxildir. Tripitakanın ən tam mətni Pali dilində yazılıb (Pali kanonu). Belə güman edilir ki, müqəddəs Buddha kitabları ilk dəfə bizim eradan əvvəl I əsrdə Şrilanka və Txarva kahinləri tərəfindən palma yarpaqları üzərində yazıya köçürülmüşdür. Tripitakanın şimal – hind (sanskrit) variantları yalnız qismən qorunub, mövcud olanlar əsasən Çin və Tibet dillərinə tərcümələrdir. Pali kanonu 3 məcmuədən (pitakalar, səbətlər) ibarətdir. Vinaya pitaka, Sutta pitaka və Abxixamma pitaka. Vinaya pitaka (əxlaq qaydalarının pitakası) buddaya istinad olunan nəsihətlərdən və bunların meydana gəlmələrinin hekayətlərindən ibarətdir. Ola bilsin ki, Vinaya – pitaka tripitakanın ən qədim hissəsidir. Ehtimal edilir ki, bunlar eramızdan əvvəl 563-483-cü illər arasında toplanmışdır.

Sutra – pitaka buddist dininə aiddir və həcmcə çox böyük olan bu əsər, Buddaya və onun şagirdlərinə istinad olunan ibrətli hekayələr və nəsihətlər daxildir. Tripitaka erkən buddist mənbəyi hesab edilir.

ZƏRDÜŞTİLİK

Parfiya və Sasanilər dövründə dövlət dini olmuşdu. Müqəddəs kitabı "Zend - avestadır". Mənası şərhli mətn kimi izah olunur. Kitabın ən qədim hissələrində - "Qata"larda ibtidai icma quruluşunun ənənələri hiss olunur. Dəri üzərinə yazılmış ilk müqəddəs kitab qorunub saxlanılmamışdı. İslam

dininin təqibləri nəticəsində bir qismi hindistana köç etmiş Zərdüştilər. Bonbeydə və onun ətrafında Pars icmasını təşkil edərək hal-hazırda öz dinlərini qismən qoruyub saxlamaqdadırlar. Azərbaycan elmi mənbələrində bu istiqamətdə xeyli tədqiqatlar mövcuddur.

İNDUİZMDƏ MÜQƏDDƏS KİTABLAR

Induizmdə müqəddəs kitabların rolu başqa dinlərdə olduğu kimi böyük əhəmiyyət daşıyır. Məbəddə əgər bir şagird müqəddəs kitab axtararsa, kahinin dini mərasimlərdə etdiyi çıxışı kitab kimi qəbul edə bilər.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, eramızdan əvvəl 1500 - cü illərdə Hindistanın şimal – qərbinə köç etmiş Ariyalılar eramızdan əvvəl 1200-1000 illərdə induizm kimi tanınan dini nəzəriyyəni yaratmışlar. Eramızdan əvvəl 200- cü ilə qədər keçən 1000 ildə çox sayda dini ədəbiyyat yaradılır. Bu dövr "vedı dövrü" adlanır.

Dörd müxtəlif əsərdən ibarət olan bu müqəddəs kitab veda adlanır. İddia olunur ki, bu kitabdakılar Allah tərəfindən göndərilmiş kəlamlardır və elmi insanlar onu yadda saxlayaraq əzbərləmiş və nəsil-dən - nəsilə ötürmüşlər.

Veda mətnləri ənənəvi olaraq "Şuruti" (eşidilmiş) adlanır və elə hesab edilir ki, bu mətnlər həmişə mövcud olmuşdu və minillərlə şifahi ənənələr yolu ilə ötürülmüşdü. Bunlardan ən qədim yazıya köçürülmüş nüsxəsi Riqveda XV əsrə aiddir. Lakin müasir kahinlər də mərasimlər zamanı vedaları oxumağı deyil, əzbər söyləməyə üstünlük verirlər. Şrutilər sanskrit yazılarının qədim Veda formasında yazılmışdır.

Qeyd olunduğu kimi, vedalar 4 ayrı əsərdən Riqveda, Yatvurveda, Samaveda və Atxarva vedadan ibarətdir. Hər veda da öz növbəsində 4 hissədən ibarətdir: Samxita, Braxman, Aranyaki və Ulanışada.

Samxita Allahın müxtəlif adlarını mədh edən himnlərdən ibarətdir və bütün vedaların əsasını, eləcə də ən qədim hissəsini təşkil edirlər.

Riqveda Samxita – vedalar içərisində ən qədimidir. Onun mətni on kitaba bölünür. Bunlar mandalla adlanır. Burada 1028 himn öz əksini tapır.

Yatvurveda Samxita – kahinlərin Veda qurbanları mərasimi keçirmək üçün əsas vəsaitdir və bu da iki kitabdən ibarətdir.

Samaveda Samxita – mahnı və musiqi nümunələrini özündə əks etdirir. Bunlar xüsusi mərasimlər üçün nəzərdə tutulur.

Atxarva veda Samxita – ariyalılara qədər olan ənənələri özündə əks etdirir, cadu, tilsim və ilahi formulalardan bəhs edir.

Braxman eramızdan əvvəl 800-500-ci illərə aiddir və poetik janrda yazılmış mərasimlər və ibadətlərin keçirilməsi üçün dərslikdi. Yeddi Braxman mətnlərinin mövcud olması qeyd olunur.

Aranyagi eramızdan əvvəl 400-200-cü illərə aid edilir və Allaha ibadət, miqitasiya və mərasimlərdən bəhs edir. Bu günə qədər onların dörd mətni qorunub saxlanılmışdı.

Upanişada – induizmin mistik fəlsəfi konsepsiyasını əks etdirir. Upanişad sözü “yanında əyləşən” mənasını verir. Bu dini konsepsiyayı nəsilədən – nəsilə ötürməyin bir forması idi. Upanişadaya veda fəlsəfəsi də deyirlər. Buraya 15 vacib olan 108 mətn daxildir.

Smriti mətnləri geniş yayılmış epik əsərlərdir. Buraya Maxabxarata və Ramayana da daxildir. Maxabxarata dünyada məlum olan ən böyük epik əsərlərdən biridir.

Smriti mətnlərini aşağıdakı kimi beş qrupa bölmək olar:

1. Vedalardan sonra tərtib olunmuş tədris mətnləri. Burada mərasimlər, qanunlar, astronomiya, qramatika, fonetika və ədəbiyyat haqqında məlumat öz əksini tapır.

2. Altı ortodoks fəlsəfi sistemi şərh edən mətnlər.

3. Bxaqavadqita eposu.

4. Puranlar – induist mifologiyası mətnləri.

5. Müxtəlif induist təriqətlərinin mətnləri.

Qeyd olunduğu kimi mətnlər veda dövrü sanskrit yazılarında yazılırdı, yalnız eramızın 7-ci əsrindən başlayaraq Hindistanın regional dillərində yazıya köçürülməsi hesabına daha kütləvi olmağa başlayır. Eləcə də regional dillərdə yazılmış komentariyalar və bir sıra digər müqəddəs kitablar meydana gəlməyə başlayır. Böyük tarixi dövrdə sanskrit yazılarını öyrənmək və veda mətnlərini oxumaq “iki dəfə doğulmuşlara” aid olmuşdur.

İndusların müqəddəs kitabları haqqında çox danışmaq olar. Bir sıra hindlilər Qandinin Bxaqavadqitaya yazmış olduğu şərhidə müqəddəs kitablar sırasına daxil edirlər. Hindlilər XIX əsr hind mistiki Şri Ramakrişnanın əsərlərini və bir sıra digər əsərləri də müqəddəs hesab edirlər.

DAOSİZM

Görkəmli amerika tədqiqatçısı Eva Bonq hesab edir ki, eramızın II əsrində Çjan Daolin tərəfindən Daosizm dini təriqətə çevrildi. İlk dövrdə beş ədəd düyü qurban etməklə Çjan Daolinin ətrafında toplananlar onu “Tayşan - Lao - Tsyun” (Laonun qüdrətli hakimi) adlandırdılar. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, Daosizm kiçik bir məntəqənin dini olaraq qalırdı, əgər Çjan Daolinin nəvəsi Çjan Lu onu Çinin digər əyalətlərinə yaymasaydı. Dini baxışların yayılması və təbliği üçün isə onun yazıya köçürülmüş doktrinası olmalı idi. Daosizmin ilk müqəddəs kitabı “Tay hin tezin” (böyük tarazlıq qanunu) əsəridir. Hesab edilir ki, bu kitab ilahi kitabdır və daonun himayədarı

ilahi qüvvə tərəfindən göndərilib. Bu kitabda “böyük sirr” “başlanğıcın başlanğıcı” qeyd olunur. Sonrakı dövrlərdə, xüsusilə Çinin Vey hakimiyyəti dövründə, bizim eramın 220-265-ci illərində Daosizmin çox sayda yeni kitabları da yaranmağa və yayılmağa başlandı.

Eva Bonq hesab edir ki, əgər 219-cu illər Dao fəlsəfəsinin qızıl əsri hesab edilirsə, 304-589 illər Daosizm dininin qızıl dövrü hesab edilməlidir. Əlbəttə bu proseslər Şamanizmin zəminəsində yarandı, formalaşdı və inkişaf etdi.

**KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
TÜRK XALQLARININ DASTAN VƏ ƏSATİRLƏRİ**

Peyğəmbərin bir hədisi şərifində deyilir: “Qostantəniyyə əlbəttə bir gün fəth olunacaqdır. Onu fəth edən əsgər nə gözəl əsgər, onu fəth edən sərkərdə nə gözəl sərkərdədir”. Türk xalqı gözəl əsgər və sərkərdələri ilə yanaşı eləcə də dünyanın mədəni tarixini yaradanlardır. Bu xalqın ən qədim yazıları müqəddəs yazılar, ən qədim kitabxanaları insanların milli - tarixi yaddaşı olmuşdur.

Yazının yaranması, tətbiqi və təkamülünün son 5000 ildə keçdiyi tarixi yol əsas verir ki, onu aşağıdakı kimi təsnifləşdirək:

1. Antik yazının təkamülü və formalaşan qrafik strukturuna əsaslanan əlifbalar.
2. Milli və dini qrupların özlərini təcrid etmək məqsədilə tərtib etdikləri müstəqil əlifbalar.
3. Böyük əraziləri və xalqları əhatə edə biləcək universal əlifbalar.
4. Kriptoqrafik məqsədli tərtib olunan əlifbalar.

Türk xalqları ən qədim dövrlərdən başlayaraq bu əlifba sistemlərinin hər dörd istiqamətində özünü sınamış, insan cəmiyyətinin kamil əlifba axtarışında mürəkkəb tarixi təcrübəni yaşamışdı.

Qeyd etdiyimiz kimi ilk kitabxanalarımız xalqın milli – tarixi yaddaşı olmuşdur. İslamaqədər mədəniyyətimizin böyük bir hissəsi məhz bu kitabxananın vasitəsilə qorunub saxlanılmışdır.

Görkəmli alim Nizami Cəfərov qədim türk ədəbi yaradıcılığını epos, poetik və nəsr yaradıcılığına bölmür. İlk yazılı abidələr olaraq Göytürk nəsr, Tonikik kitabəsi, Gültiqin kitabəsi, Bilgə Xaqan kitabəsi, Türk Maniçi nəsr, Xuastuanift, Türk buddist nəsr, Altun Yaruk yazılarını göstərir. Tədqiqatçı geniş mövzu əhatəsi olan poetik irslə yanaşı İslama qədər qədim türk dastanlarından aşağıdakıları göstərir.

1. Dünyanın yaranması haqqında
2. Türklərin törəyişi haqqında (Boz qurd dastanı)
3. Oğuz Kağan dastanı
4. Siyenpi dastanı
5. Alp Ər Tonqa dastanı
6. Şu dastanı
7. Ərgönəkön dastanı
8. Koç dastanı

Böyük coğrafi arealda yaşayan türk xalqlarının bu günə qədər dünya kitabxanalarında qorunub saxlanılmış yazılı və şifahi elmi - ədəbi irsi müxtəlif alimlərin tədqiqatında öz geniş əksini tapır. Türk xalqlarının ümumiyyətlə, bu

arealda xüsusilə geniş yayılmış folklor nümunələri olmuşdur ki, böyük tarixi dövrdə bu etnosun özünü ifadə forması kimi təzahür edir.

Türk xalqlarının qədim dastanlarından biri də “Dədə Qorqud” dastanıdır.

Rəvayətə görə əfsanəvi Oğuz xanın 6 oğlu olmuş və onlar Gümüş, Ay, Ulduz, Göy, Dağ, Dəniz adlanmışlar. Onların da hər birinin 4 oğlu olmuşdur. Oğuz xanın 24 nəvəsi ilə də Oğuz tayfalarının sayı müəyyənləşir.

K.İnostransev qeyd edir ki, XV əsrin II yarısında Osmanlı feodalları arasında oğuznamələr çox yayılmışdır və II Bayazidin iki oğluna Qorqud (1460) və Oğuz xan (1470) adı verməsi bunun nəticəsidir.

V.Bortolda görə Dədə Qorqud dastanının dövrü I Bayazidin hakimiyyətindən (1389-1402) sonrakı dövrə aid edilə bilər. II Murad (1421-1451) üçün Əli Yazıçı oğlu tərəfindən yazılmış Səlcuq tarixi əsərindən də bəzi oxşarlıqlara əsaslanaraq V.Qordiyevski əsassız nəticələr əldə edir. XVI əsr türk tarixçisi Ədiməli Ruhi, XVII əsr alimi Münəddimbaşlı öz tarix əsərində (1676) Qorqud ata haqqında məlumat verir.

Türkiyədə Dədə Qorqud dastanının öyrənilməsində Türkiyənin görkəmli alimləri Abdulla İnan, Əli Rıza Yalman, Fuad Köprülü, Pertef Naili Baratov böyük əmək sərf etmişlər. Berlin dövlət kitabxanasında yerləşən Drezden əlyazmasının surəti əsasında 1916-cı ildə İstanbulda Kilisli Müəllim Rifət tərəfindən “Dədə Qorqud” - un tam mətni ərəb əlifbasında çap etdirilmişdir. 1938-ci ildə Orxan Şaiq Gökyay tərəfindən latın əlifbasında çap etdirir.

1815-ci ildə Alman şərqşünası Dis “Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsindən bir boyu ayıraraq onu alman dilində tərcümə ilə birlikdə çap etdirmişdi. Başqa bir alman alimi Teodar Neldeqe (1833-1930) “Dədə Qorqud”-un Drezden nüsxəsinin tam surətini çıxarmış və onun tam mətnini alman dilinə tərcümə etməyə səy göstərmişdir. Bu işin son dərəcə çətin olmasının və o dövrdə türk dilinin öyrənilmə səviyyəsinin aşağı olması ilə əlaqədar olaraq T.Neldeqe 1892-ci ildə bitirmədiyi materialları V.V.Bartolda, 1891-1892-ci illərdə hələ tələbə olan gənə mütəxəssisə təqdim edir. 1922-ci ildə dünya ədəbiyyatı seriyasında çap etdirmək məqsədilə V.V.Bartold “Dədə Qorqud”-un Drezden əlyazmasının tam mətnini tərcümə edərək çapa təqdim etdi. Təsəffü ki, nəşriyyatın bağlanması ilə bu kitabın çapı alimin sağlığında işıq üzü görmədi. SSRİ EA-nın arxivində saxlanılan alimin əlyazması əsasında 1950-ci ildə görkəmli Azərbaycan alimləri H.Araslı və M.Təhməsinin redaktəsi ilə çap edildi.

“Dədə Qorqud” dastanının Drezden nüsxəsinin son səhifələrindən birində “Osman paşa - 993” (1585-ci il) yazısı olması kitabın yazıya köçürülməsi tarixini müəyyənləşdirməyə ehtimallar verir. Vatikan nüsxəsinin 1591-ci ildə

Qahirədə 1615-1616-cı illərdə Qüdsdə olması haqqında əlyazmanın üzərində qeydlər var. Lakin ən qədim qeyd Sənullahın ölüm ili 956 (1549-1550)-ci il qeyd olunur. E.Rossi əlyazmanı XVI əsrin ortalarına, V.Bortold isə XV əsrin əvvəllərinə aid edir.

Tədqiqatçı V.M.Jirmunski türk xalqları folklorunun tədqiqatları çərçivəsində qazax dastan və rəvayətlərini ümumiləşdirərək qeyd edir ki, XV – XVI əsrləri əhatə edən və bu günə qədər qorunub saxlanılmış qazax qəhrəmanlıq və tarixi dastanlarından əvvəl bu xalqın qıpçaq kökünə bağlı eposu olmuşdur ki, bu əlamətlər müasir dastanlarda öz elementlərini qoruyub saxlamışdır. Qazax yazılı və şifahi abidələrinin Başqırd, tatar, qırğız və türkmən xalqları ilə tarixi inteqrasiyası tədqiqatçının diqqətindən yayınmış və ya tədqiqatçı bu məsələyə yer ayırmamışdır. Bədii təfəkkürün həm yazılı, həm də şifahi formalarda ifadəsində, sujetlərdə, tarixi və mifoloji qəhrəmanların adında, toponimlərdə bir çox oxşarlıq və eyniliyi müşayət etmək olar.

SSRİ ərazisində yaşamış türk xalqları içərisində “İdiqə” haqqında dastan orta əsrlərdən müasir dövrümüzə qədər çox yayılmış və şöhrət tapmışdır. Qara dəniz sahilindən, Krım və Ön Qafqaz çölləri, aşağı Volqa sahilindən Urala qədər, oradan da Aral vadisi və Cənubi Sibirə qədər ərazidə yaşamış türk xalqları arasında geniş yayılmışdır. Müxtəlif dövrlərdə qazaxlarda və qarakaalpklarda, köçəri özbəklərdə, noqaylarda, türkmənlərdə, başqırdlarda, krım türklərində, sibir türkləri və dağ altaylılarında yazıya köçürülmüşdür.

1820-ci ildə Q.İ.Spaski tərəfindən Qazax variantının rus dilinə tərcüməsi sibir xəbərlərində çap edildi. 1830-cu ildə A.Xodzko tərəfindən Həştərxan şəhərində noqay variantı yazıya köçürüldü və “İranın xalq poeziyası” adı ilə ingilis dilində çap edildi. 1841-1842-ci ildə Çokan Valixanov tərəfindən qazax variantının tam mətni çap olundu.

1866-1872-ci ildə V.V.Radlov tərəfindən Omsk tatarlarının və Altay teleutlarının versiyası yazıya köçürüldü. 1896-cı ildə krım tatarlarının “İdiqə” haqqında dastanı yazıya köçürüldü. 1903-cü ildə P.M.Melioranski tərəfindən yazıya köçürülmüş qarakaalpək versiyası, yalnız 1917-ci ildə Aşqabad şəhərində çap edildi.

1957-ci ildə Türkiyə tədqiqatçısı Səadət Çağatay “İdiqə” haqqında dastanı krım tatarı olmuş bir mühacirin ifasından yazıya köçürmüş və Ankarada onu Alman dilinə tərcüməsi ilə birlikdə çap etmişdir. Bu dastanın hal-hazırda çap edilmiş 30-dan artıq versiyası mövcuddur. Sovet illərində xalq aşığı Saqınbay Orozbaqovun ifasından yazıya köçürülmüş “Manas” dastanı 250 000 misra şeirlə ifadə olunan möhtəşəm bir eposdur. Şahnamədən 2 dəfə, Homerin İleadasından 16 dəfə böyükdür. Dastanın əsas hissəsi qədər də onun ikinci və üçüncü hissələrini (“Semetey” və “Seytek”) Manasın oğlu və nəvəsi haqqında dastanlar təşkil edir.

1940-1945-ci illərdə Manas dastanının müxtəlif epizodlarının çap edilməsinə baxmayaraq əsərin tam versiyası yox idi. 1958-1960-cı illərdə 500 000 misralıq əsəri ixtisar edərək 80 000 misradan ibarət ixtisar edilmiş versiyasını 4 cildə ilk dəfə Qırğızıstan elmlər akademiyası çap etdirdi.

Manas eposunun ilk yazılı nümunəsi Qazax etnoqraf alimi Çokan Vəlixanov 1806-cı ildə yazıya köçürdüyü nüsxədir. Əlbəttə bu qorunub saxlanılmış nüsxə hesab edilə bilər. Ç.Valixanov qeyd edir ki, Manas bütün qırğız mifologiyasının, nağıllarının rəvayətlərinin toplanmış ensiklopediyasıdır.

Özbək “Alpamış” dastanının klassik variantını özbək alimi Fazil Yoldaşov (1873-1953) 1928-ci ildə yazıya köçürmüşdür. Bu dastan 14 000 sətirdən ibarətdir. 1939-cu ildə onun tam variantı X.Əlimcanovun redaktəsi ilə çap edilmişdi. Bu nəşrin əsasında L.M.Penkovski onun rus dilinə tərcüməsini hazırlayıb və 1943-cü ildə Moskvada çap etdirir.

“Alpamış” dastanının oğuz versiyası “Bamsı Beyrək” haqqında dastan adlanır. Tədqiqatçılar həm sujetinə həm də digər əlamətlərinə görə onu “Alpamış” dastanının anadolu versiyası kimi qəbul edir. (117. s. 155) Dastanın aşağıdakı versiyaları mövcuddur.

Kunqrat versiyası - “Alpamış” dastanının özbək, Qarakaalpək, Qazax redaktəsi ilə.

Oğuz versiyası – “Kitabi – Dədə Qorqud” da Bamsı Beyrək və müasir Anadoluda xalq nağılları formasında.

Qıpçaq versiyası -- Başqırd xalq nağılı “Alpamış və Barsınulu” və Kazan tatarlarının “Alpamış” dastanı.

Altay versiyası – Altay qəhrəmanlıq nağılı “Alıp – Manas”.

Tədqiqatçılar hesab edir ki, bu dastanın ən qədim versiyası altay oğuzlarına VI – VIII əsrlərdə Türk xaqanları dövrünə aiddir.

Qəhrəmanlıq dastanlarını araşdıran V.Jirmunski “Koroğlu” dastanının Qırğız, Özbək, Türkmən, Azərbaycan folklorunda rast gəldiyini qeyd etməklə yanaşı onun tacik versiyasının da olduğunu qeyd edir. (117. s. 117)

Türkmən folklorunda “Yusif və Əhməd”, “Koroğlu”, “Gül və bülbül”, “Gül və Sənubər”, “Şahsənəm və Qərib” (Aşiq Qəribin türkmən versiyası, Tiflisdə Lermentovun 1831-ci ildə tanış olduğu), “Fahir və Zöhrə”, “Seyfəl Məlik”, “Xurmukca və Xəmrə”, “Sayat və Xəmrə”, “Osli və Kərəm” və başqa dastanları yazıya köçürülmüşdü. Bu dastanların əksəriyyəti müxtəlif versiyalarda bütün türk xalqlarında məşhur olmuşdur. Bu dastanların kitab variantı Orta Asiyaya, əvvəlcə Xarəzinə, sonra isə Qazaxıstan və Qırğızıstana yayılmışdır.

Başqırdıstanda və Volqasahili türklərin qəhrəmanlıq dastanları xalq nağılları şəklində şifahi qorunub saxlanılmışdı. Bunlar A.Kireyev tərəfindən Ufada, X.Yarmuxammedov tərəfindən Kazanda çap edilmişdir.

Cənubi sibir türkləri, yeni Tobolsk tatarları, Ob və İrtiş çayı vadisində yaşayan altaylılar, Şorlar, Xakaslar və Tuvalılar, Yeniseyin sahilində yaşayan Yakutlar son dövrə qədər köçəri və yarım köçəri yaşamış, ovçuluq və heyvandarlıqla məşğul olmuş və geniş Türk sivilizasiyasından qismən uzağa düşmüş və müsəlman mədəniyyəti təsirlərindən kənarda qalmışlar. Odur ki, onlar daha orijinal mifologiyasını qoruyub saxlamışdır. Bu dastanları Peterburq Elmlər Akademiyasının üzvü Anton Antonoviç Şifner (1817 - 1879) "Sibir tatarlarının qəhrəmanlıq dastanları" adı ilə poetik tərcüməsini almandilində 1859-cu ildə çap etmişdi.

Altay folklor nümunələrini Rusiyada ilk toplayanı V.İ.Verbidski (1828-1890) olmuşdu. O rus əlifbası əsasında ilk Altay əlifbasının da yaradıcısı idi. Altay dilinin qrammatikasında V.İ.Verbidski tərtib edir. Bundan bir qədər sonra N.Y.Nikiforov (altaylı) altay qəhrəmanlıq nağıllarının rus tərcüməsini çap etdirir. 1935-ci ildə N.K.Dimitriyevanın çapa hazırladığı "Koqutay" dastanının da rus dilində tərcüməsi işıq üzü götürür.

II dünya müharibəsinin başlanmasına az qalmış SSRİ – Elmlər Akademiyasının elmi əsərlərinin etnoqrafiya seriyasında "Şorların epik dastan və nəğmələri" N.P.Direnkov tərəfindən tərcümələri ilə birlikdə çap edilir. Hal-hazırda bu tədqiqatlar Altayda, Abakanda (Xakasiyada), Kızılda (Tuvada) davam etdirilir.

Yakutiya Rusiya imperiyasında siyasi sürgünlər yeri idi. İlk tədqiqatçılarda sürgünə gələnələr olmuşdur. İ.A.Xudakov "Cöğrafiya cəmiyyətinin" dərgisində Q.N.Potaninin redaktəsi ilə yakut qəhrəmanlıq nağıllarını rus dilində tərcüməsini çap etdirdi. Polyak E.Pekarski yakut – rus lüğətinin zəngin folklor nümunələrinə istinadlarla hazırlayıb çap etdirmişdir. Eləcə də sürgündə olmuş polyak S.B.Yastremski yakut mətnlərinin dəqiq tərcümələrini hazırlamış və yalnız türkoloq S.E.Malovun redaktəsi ilə 1929-cu ildə çap etdirmişdi. "Olonxo" geniş həcmli poetik formada deyilmiş, şamanizmin təsirlə mifologiyaya söykənən qəhrəmanlıq dastanlarıdır. Rusiya Elmlər Akademiyası Sibir Şöbəsinin Yakutiya filialının Dil, Ədəbiyyat və Tarix İnstitutunda bu dastanın çoxsaylı qədim və yeni yazıya köçürülmüş müxtəlif versiyaları mövcuddur.

1890-1900-ci illərdə Daşkənd tədqiqatçısı, milliyyətçə Başqır olan Əbubəkir Divayev (1856-1932) uzun müddət qazaxlar arasında yaşamış və toplamış olduğu nadir əlyazmalardan əldə etdiyi qəhrəmanlıq dastanlarının böyük bir müntəxabatını hazırlamışdır. Ə.Divayev Alpamış dastanının qarakaşpaq versiyasını, "İdiqə – batır", Kazanın işğalından bəhs edən "Şora –

batır" və XIX əsrə aid olan digər əsərləri hazırlayıb çap etdirmişdi. (117. s. 14)

Rus tədqiqatçıları Qazax folkloru və ədəbiyyatı ilə daha erkən və geniş maraqlanmağa başlamışlar. Müəyyən olunmuşdur ki, Puşkin qazax folkloru ilə maraqlanmış və onun yazıları içərisində "Kozu - Korpeş və Bayan - Sulu" epik dastanının yazılmış adı müəyyən edilmişdi. Ehtimal olunur ki, Puşkin 1833-cü ildə Orenburq səfərində bu əsərlə tanış olur. 1812-ci ildə adı çəkilən bu dastanı Timofey Belyayev Kazaxıstanın "Romeya və Cülyetta"sı adlandırmışdır.

1820-ci ildə Q.İ.Spaskinin tərcüməsi ilə "İdiqə" əsəri rus dilində "Sibir xəbərləri" məcmuəsində çap edilir.

Qazax eposunda qəhrəmanlıq dastanları ilə yanaşı tarixi dastanlarda geniş yayılmışdır ki, bunlara "Kombard – Batır" və məhəbbət dastanları "Kozu - Korpeş", "Kız - Jibek" dastanları aiddir. Silsilə dastanlardan "Qırx bahadır" eposu 1942-ci ildə yazıya köçürülmüşdür.

Mərkəzi Asiya və Sibirin görkəmli tədqiqatçısı Q.N.Potanin (1835-1920) folklor abidələrini öyrənərək onu dünya folklor sujetlərini müqayisə etmiş və Qərbi Avropa və Rusiya eposunun mənbəyinin Şərqi məxsus olduğunu iddia etmişdir.

Türkologiyanın Rusiyada görkəmli nümayəndələri prof. P.M.Mcleranski (1868-1906), onun tələbəsi akademik A.N.Samoyloviç (1880-1938), Türkmən eposunun ilk tədqiqatçısı İ.A.Belyayev də bu istiqamətdə xeyli işlər görmüşlər. Macar tədqiqatçısı Qerman Vamberi (1831-1913) 1863-cü ildə dərviş paltarı geyinərək Orta Asiya və Çin türküstünü gəzmiş, XVI – XVII ərs türk qəhrəmanlıq dastanlarını öyrənərək alman dilində "Yusif və Əhməd" dastanını çap etdirmişdir. (117. s. 13)

Rusiyada türk xalqlarının şifahi xalq yaradıcılığının sistemli öyrənilməsi V.V.Radlovun (1837-1918) adı ilə əlaqələndirilir. Əlbəttə türkoloqların tədqiqat arealı Rusiya imperiyası daxilində məhdudlaşır və tədqiqatçılar xalqların mifoloji təfəkküründə ümumi olanı deyil, fərqləndirici xüsusiyyətləri, ayıran elementləri axtarıb aramaqda daha çox maraqlı olmuşdular.

V.V.Radlovun şagirdi Nikolay Federoviç Katanov (1862-1922) milliyyətçə xakas olmuş və V.M.Jirmunskinin qeyd etdiyi kimi öz xalqının ilk savadlı dastan söyləyənini olmuşdur. O, Peterburq universitetinin türkologiya fakültəsini bitirmiş və sonralar Kazan universitetinin professoru olmuşdur.

Bu gün elmi dövriyyədə olan Türkiyəli tədqiqatçıların əsərləri Azərbaycan alimlərinin bu sahədə apardıqları araşdırmalar, eləcə də sovet ittifaqından qalmış elmi irsi ümumiləşdirilərək fundamental bibliografik

vəsaitin əldə olunması mümkündür. O zaman qədim və orta əsr türk xalqlarının yazılı və şifahi ədəbiyyatının zəngin repertuarı qarşıya çıxardı.

TÜRK XALQLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİNDƏ LÜĞƏTÇİLİK ƏNƏNƏLƏRİ

Milli irsin öyrənilməsi istiqamətində aparılan tədqiqatlar təkrar-təkrar zəngin mədəniyyətin varisliyini üzə çıxarır, xüsusilə də orta əsrlərdə Türk xalqlarının kitab və kitabxana tarixinin açılan hər bir səhifəsi etnik coğrafiyanın ümumi mənzərəsində xalqımızın əhəmiyyətli mətləbləri qarşımıza çıxarır.

Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan mədəniyyətinin bir çox xüsusiyyətləri erkən orta əsrlərdə demək olar ki, bütün türk xalqlarına da xas olmuşdur. Təəsüflə qeyd etməliyik ki, XX əsrin əksər tədqiqatçıları türkoloji axtarışlarını türk xalqlarının fərqləndirici əlamətlərini öyrənilməsi üzə çıxarmağa həsr etmişlər. Bu Rus tədqiqatçıları ilə yanaşı Avropa mütəxəssislərinə də aid oluna bilər. Ümumi cəhətlərin, tarixi köklərin və müştərək ənənələrin araşdırılmasında maraqlı tərəfləri müəyyənləşdirmək türk tədqiqatçıların qarşısında duran vəzifələrdir.

Əvvəlki tədqiqatlarda ifadə olunduğu kimi ilk kitablar müqəddəs kitablar olmuşdur ki, kitabxana fondlarının repertuarını böyük tarixi dövrdə məhz müqəddəs kitablar müəyyənləşdirilmişdi. Sonrakı mərhələdə dastan və əsərlər geniş yayılmış, müxtəlif coğrafi areallarda müxtəlifliyi ilə fərqlənmişdi. Məsələn, Zərdüştiyin müqəddəs kitabı olan "Avesta" eramızdan əvvəl III yüzillikdə artıq Romada od və aیلə ocağının ilahəsi Vesta əsətinə çevrilir. Vesta rahibləri erkən yaşlarından otuz il müddətinə bakirəliyini qorumağı və saflıq simvolu olaraq Roma imperatorlarının yaxın əhatəsində olmaları idilər.

Ən qədim türk əsərlərində də Şamanizmdən, Atəşpərəstlikdən və daha qədim olan yaranışın Şumer dövrü qavramlarından doğan elementlər mövcuddur.

Eləcə də dini dünyagörüşünün formalaşdırılmasında da ilahiyyətçi mütəxəssislər qədim şumer əsərlərindən xeyli faydalanmışdılar ki, Avropa bibliyaşünas alimlərinin verdiyi məlumata görə eramızdan əvvəl VI yüzillikdə yəhudilər "Tövrat"ın bir sıra hekayətlərini məhz "Qılqameş" dastanından götürmüşlər.

Qədim və orta əsr kitabxanalarının repertuarında lüğətçilik mədəniyyəti də mühüm yer tutur. Təsədüfi deyil ki, bir çox tədqiqatçılar Xətib Təbrizinin Təbrizdən Bağdada getməyini onun oxuduğu kitablarda başa düşmədiyi sözləri öyrənmək məqsədilə olduğunu əsaslandırırırlar. XI – XII

əsrlərdə İslam cəmiyyətinin tədriclə liberallaşması, elmi ədəbiyyatın çeşidinin genişlənməsi, əyalətlərdə insanların ərəb və fars dilli mənbələrdən istifadə etməsinə şərait yaradırdı ki, bu zaman məzmunlu lüğətlərə ehtiyac duyulurdu. Cəmiyyət məlumat ehtiyacını yaratdığı kimi, onların ödənilməsinə də şərait yaradır və biz XI əsrdən başlayaraq belə lüğətlərin meydana gəlməsini müşahidə edirik.

Qorunub saxlanmış ən qədim türk kitabının Mahmud Kasiqarının "Divanı lüğəti türk" olması da bu fikrimizi təstiq edir. Bu kitab ümumtürk mədəni abidəsidir. Şərqi Türküstanda yazılmasına və Bağdad xəlifəsinə təqdim edilmək üçün hazırlanmasına baxmayaraq lüğət bütün türk xalqlarının dilini, ləhcə və şivəsini əhatə etmiş, eləcə də bu dillərin tanınması məqsədini daşımışdır.

Tədqiqatçı S.İ. Bayevski Bədrəddin İbrahiminin "Fərhəngi zəfərquya və cahannuya" əsərini araşdıraraq onu fars dilinin izahlı lüğəti kimi təqdim edir. Lakin qorunub saxlanmış ən qədim lüğətin Əsədi Tusiyə mənsub olan "Lüğəti furs" olduğunu qeyd edir və bu lüğətin həqiqi müəllifinin Qətran Təbrizi olduğunu ortaya atır. Məlumdur ki, Qətran Təbrizi Əsədi Tusinin müəllimi olmuşdur və 1959-cu ildə Tehran universitetinin elmi jurnalında çap olunan Əsgər Hüquqinin məqaləsində də bu təsdiq olunur. Məlum olur ki, Tehran universitetində hətta bu kitabın nüsxəsi belə mövcuddur. Lakin 1966-cı ildə Tehrandə keçirilən iranistlərin Beynəlxalq Konfransında M. Muiyin çıxış edir və iddia edir ki, belə bir nüsxə yoxdur və Qətran Təbrizinin lüğəti əslində Əsədi Tusinin lüğətinin ixtisar olunmuş variantıdır. Şərqsünas və mətnşünas tədqiqatçılar bu barədə öz sözlərini deyiblər və yəqin ki, bundan sonra da bu fikrin qərəzli olmasını elan edəcəklər. Biz isə kitabxanaşünaslıq baxımından onların hər birini kitab vahidi olaraq öz bibliografik siyahımıza daxil etməyi düzgün hesab edirik.

Bədrəddin İbrahiminin "Fərhəngi zəfərquyam" lüğətinin quruluşu göstərir ki, bu lüğət heç də S. Bayevskinin dediyi kimi fars dilinin izahlı lüğəti deyildir. Lüğətin daxilində fars leksik vahidləri, türk və ərəb leksik vahidləri kimi müstəqil fəsillərdə ümumiləşib və müəllif etimologiyasını müəyyənləşdirə bilmədiyi sözləri fars - ərəb və ya fars türk sözləri kimi ayrıca fəsildə toplayıb, lüğətin adından da gördüyümüz kimi fars dilinin izahlı lüğətinə heç bir dəxli yoxdur.

Fars dilinin izahlı lüğətini Pəhləvi İranda Dehxoda adlı görkəmli alim tərtib etmiş və "Lüğətnəməyi Dehxoda" adı ilə 48 cildə çap etdirmişdi. Lüğətə fars, türk, ərəb sözləri ilə yanaşı Pəhləvi dövründən qalan xeyli arxaik sözləri toplayaraq onu praktik lüğətdən daha çox "pan-iranist" ideyaların iftixar mənbəyi olaraq formalaşdırmışdı. Yuxarıda adı çəkilən M. Muiyin 4 cildlik "Lüğətnəməyi Moın" kitabını XX əsrin 60 - ci illərdə tərtib edir və

TÜRK XALQLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

daha çox praktikliyi ilə fərqlənir. Hətta bu lüğət belə türk və ərəb sözlərinin fars dilinə göstərdiyi tarixi təsirdən kənarda qalmır. Tədqiqatçı Cavad Heyət fars dilində istifadə olunan türk sözləri lüğətinin tərtibatçısıdır.

Bu tədqiqatda XI-XVIII əsrlərdə hazırlanmış və geniş coğrafi arealda yayılaraq türk xalqına məxsus lüğətlərin biblioqrafik siyahısını verməyə cəhd göstəririk.

XI əsr	Fərxəngə Qətran	(Qətranin lüğəti)
XI əsr	Anonim	Fərxəngə Fordovsi
1065	Asadi Tusi	(Firdovsinin lüğəti)
		“Lüğəti furs” (fars lüğəti)
1076 (469 hicri)	Mahmud Kaşğari	“Divani lüğət türk”
1134-cü ildə vəfat etmiş	Cəruallah Mahmud Zəməxsəri	“Kitab lüğətə müqəddəməyə ədəb Zəməxsəri”
XIII əsr	Fəxrəddin Naxçıvani	“Sixax əlmədjəm”
XIII əsr	Misir Məmlukləri zamanı	“Kitab əl qəvanin əl külliyyə Lidabti əl lüğət əttürkiyə”
XIII əsr Elxanilər dövrü	Cəmaləddin ibn Mihnə	“Kitab Helye əl insan və Helye ən lisan”
XIV əsr	Bədrəddin İbrahim	“Fərhəngi zəfərquya və cahannuya”
XIV əsr	Şəmsəddin	“Sixax əl furs”
XIV əsrin əvvəllərində	İtalyan və Alman missionerləri	“Kodeks Kumanikus” (qıpçaq məcmuəsi)

TÜRK XALQLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

1301	Mövlana Fəxrəddin Mubarak Qaznavi Kəvvas	“Fərhəngi Fəxri Kəvvas”
1312-13-cü illər	Əbu Heyyan əl-Əndəlusli	“Kitab əl idrak Lilisan əl ətrək”
1328	Məhəmməd İbn Hinduşah Naxçıvani	“Səbih əl-Furs”
1343	Şəmsi Fərxi İsfahani	“Miyari Cəmalı”
1343	Anonim	Dastur al-afazil
1393	Məhəmməd İbn Kəvvas Bəlxi	“Baxr al-fəzail”
XV əsr	Anonim	“Kitabi bələğət əl müştəq fi lüğət türk əl qıpçaq”
1419	Nasir Kazi Qunbazi	“Risaleyi Nasiri Əhməd”
1419	Anonim	“Adat al Fuzala”
1434	Məhəmməd İbn Kəvvas Bəlxi	“Baxr al-fəzail”
1474 (Hindista)	Təvanəddin Faruxi	“Fərhəngi İbrahim”
Kamal Paşazadə (XVI əsr)	Fars-türk lüğəti	Dəkaik əl-Xəkaik
Əhtəri	Ərəb-türk lüğəti	Lüğət əl-Əhtəri
Anonim	Ərəb-türk lüğəti	Tərcüman əs-sahəb
XVI əsrdə (Anadolu)	Anonim	“Lüğəti əbu şəka”
XVI əsr	Nəvai	“Mühakimat əl-lühətəyn”
XVI əsr	Məhəmməd Bin Qeys	“Kitabi Tubyan əllucət ət türk əl lisanı qanıqlı”
XVI əsr	Anonim	Kəşf əl-lüğət

TÜRK XALQLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

XVI əsr	Məhəmməd Bin Qeys	“Lügəti-türki xərazmi”
XVI əsr	Məhəmməd Bin Qeys	“Ketabe lügəte Məhəmməd Bin Qeys” “Dəkaikəl-Xəkaik”
	Kamal Paşazadə	(Həqiqətin fars-türk lügəti hissəciyi)
1510 (Hindistan)	Mövlanə Mahmud İbn Şeyx Zeynalabdin Muhəmməd	“Toxfat as-saadat”
1519 (Hindistan)	Muhəmməd ad-Dəxləvi	“Muayyad al-Fuzala”
1544	Məhəmməd Tusi Ələvi	“Lügəti Şaxname”
1545	Əhətri	“Lügətəl-Əhətri” (ərəb-türk lügəti)
1567	Anonim	“Tərcüman əs-sihəh” (ərəb-türk lügəti)
1576	Anonim	“Fəraid əl-fəvaiz”
1593	Anonim	“Mədar əl-əfazil”
XVII əsrdə	Hindistanda	“Lügəti Fəzlullah xan”
1600 (İsfahan)	Məhəmməd Qasim Sururi Kaşani	“Məcmə əl-furs”
1608	Fəxrəddin Həsən Şirazi	“Fərhəngi Cahangiri”
1652	Məhəmməd Təbrizi	Burhani kati
1662	Anonim	“Şərhi Gülüstan”
1665 (Türkiyə)	Həsən Süuri	Fərhəngə Süuri
1705 (Herat)	Anonim	“Bədai əl lügət”
XVII	Əli Məcdi	Türk-fars lügəti
1654	İbrahim Cövri	“Zürub əl-əmsal” (Müsəlmanların müxtəlifliyi) Türk-İran zərb məsəllərinin müqaisəli lügəti
XVII əsr	Yaqub Cəngi tərəfindən	“Kitabe zəbani türki”

TÜRK XALQLARININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

	Hindistanda yazılmış	
XVII əsr	Anonim	“Ol Tamğaye Nasiri” (farsca-cığatayca lügət)
XVIII əsr	Mirzə Mehdiqan Astrabadi	“Səngilax” (Nəvainin şeirlərinə lügət)
1727 (Hindistan)	Məhəmmədtəan Qaqaqoyunlu	“Fərhəngi türk”

Yuxarıda adları çəkilən lügətlərin bəzilərinin müəllifi anonimdir. Bəzilərinin yazıldığı il və məkan məlum deyil. Bəzi hallarda eyni lügətin bir neçə müxtəlif tərtibatçılar tərəfindən hazırlanması iddia olunur. Lakin burada, kim tərəfindən yazılmasına baxmayaraq bütün qeyd olunan lügətlərdə türk dili və onun müxtəlif əsərlərdə və ya dillərdə istifadə olunan kəlmələri haqqında şərhlər verilir, bir çox hallarda lügətin bütöv bir fəslə türk dilinə və ya ləhcələrinə aid edilir.

Tərtib etdiyimiz siyahının kamil və bitkin olması haqqında heç bir iddiamız yoxdur. Təlim məqsədi ilə tərtib olunmuş bu siyahının gələcəkdə sambalı bibliografik göstəriciyə çevirmək məqsədi ilə yaqınki tədqiqatlarımızı davam etdirəcəyik. Bu sahədə axtarışlarımız yaqın ki, siyahının daha böyük və daha məzmunlu olması ilə nəticələnəcəkdir.

Orta əsrlərdə kütləvi istifadə olunan, tez-tez üzü köçürülən məşhur lügətlər sırasında rus tədqiqatçı S.İ. Bayevski 1652-ci ildə Təbriz şəhərində yazılmış Məhəmməd Təbrizin “Bürhani kati” lügətini göstərir.

Eləcə də orta əsr lügətlərinin varisliyi məsələsini araşdıran rus tədqiqatçısı göstərir ki, hər bir lügətin tərtibatçısı özündən əvvəlki lügətlərə istinadlar vermiş və onlardan geniş şəkildə faydalanmışdır. Bu məlumat əsas verir ki, orta əsr kitabxanalarında lügət materiallarının geniş yayılması faktını iddia edək. Elmi işdə faydalana bilmək məqsədi ilə mütəxəssisləri hər dəfə daha geniş və məzmunlu lügətin tərtibinə sövq etmişdi.

Qeyd olunan lügətlərin əksəriyyətinin tərtibatçısı türk əsilli alimlər olmuşdu. Lakin hətta fars dili lügətinin tərtibatçıları belə konkret ədəbi nümunələrdə istifadə edilən türk mənşəli sözləri və frazeologiyamı ya ayrıca bir fəsildə göstərmiş və ya mətni içərisində onlara izahlar vermişdilər.

Orta əsrlərdə lügətlər əsasən ədəbi və elmi əsərlərdə mütaliə zamanı anlaşılmayan sözlərin izahı məqsədilə tərtib olunduğu üçün burada İslam mədəniyyətinin ifadəçisi olan ərəb, türk və fars dillərindən başqa digər dillərdən istifadəyə qəbul olunmuş söz və anlayışlara da təsadüf edilirdi.

Mahmud Kaşğarının “Divani lügət türki” onun mürəkkəb quruluşu, eləcə də sonrakı dövrlərdə tərtib olunmuş lügətlər göstərir ki, orta əsrlərdə

türk dili kifayət qədər zəngin və mürəkkəb fonetik tərkibə malik olmuşdu. Geniş coğrafi əraziyə yayılması səbəbindən inteqrasiya elementlərinin zəif olması dilin ümumi inkişafına deyil, ayrı-ayrı ləhcə və şivələrin inkişafına öz təsirini göstərmişdi. Bu baxımdan türk olmayanın belə bir lüğəti tərtib etməyi mümkün deyildi. Odur ki, yuxarıda qeyd olunan lüğətlərin əksər hallarda tərtibatçısı türk əsilli olmuş və ya türk əsilli mütəxəssislərin köməyi ilə tərtib edilmişdi.

İran tədqiqatçılarından Səid Nəfisi İran lüğətləri mövzusunda tədqiqat aparmış və çap etdirdiyi “Qədim İran lüğətləri” kitabında bir neçə “Şahnaməyə” həsr edilmiş lüğətin adını çəkir. Eləcə də adları çəkilən digər lüğətlərin milli mənsubiyyəti göstərilir. Tədqiqat Azərbaycan mütəxəssisi tərəfindən aparılmışdısa da, “paniranisti” ideologiyaya xidmət etmişdi.

Lüğətlər xalqların mədəni həyatında mühüm rol oynadığından bundan dini, ideoloji və sairə məqsədlər üçün sui istifadə etmək cəhdləri də mövcud olmuşdur. Məsələn görkəmli tədqiqatçı Cavad Neyətin iddiasına görə XIV əsrin əvvəllərində italyan və alman missionerləri qıpçaq türklərini xristianlığa cəlb etmək məqsədilə “Kodeks Kumanikus” və ya “Qıpçaq məcmuəsi” adlı lüğət tərtib edirlər. Bu lüğətin əlyazması Venesiyadakı Santo Markos kitabxanasında saxlanılır. Kitab iki dəftərdən ibarətdir. Birincisi italyanlar tərəfindən tərtib edilmiş latın-fars-türk (qıpçaq) lüğəti, ikinci kitab qıpçaq-alman lüğətindən təşkil olunub və latın əlifbası ilə yazılıb.

Orta əsr İslam mədəniyyəti ölkələrində məhz lüğətlər insanların ədəbi və elmi inteqrasiyasını təmin etmişdi. Bu lüğətlərin müxtəlif tarixi dövrlərdə üzvi köçürülmüş nüsxələri bütün İslam dünyasına yayılmış və kitabxanaların fondunda saxlanaraq mütləq prosesini dərin və səmərəli etmiş, XVII-XVIII əsrlərdən başlayaraq Avropa alimlərinin də diqqətini ciddi informativ material kimi cəlb etmişdi.

Təsadüfi deyildir ki, adlarını qeyd etdiyimiz lüğətlərin hər biri öz növbəsində lingvistiklər üçün vacib mənbə olmuş, tarixçi və mətnşünaslar üçün mühüm vasitə olmuşdur. Eləcə də orta əsr kitabxanalarının repertuarını müəyyənləşdirmək baxımdan da çox əhəmiyyətlidir. Orta əsr kitabxanalarımızın böyük əksəriyyəti demokratik əlamətləri olan kitabxanalar olmuşdur. Məlumatın toplanması, sistemləşdirilməsi, saxlanması və ictimai istifadəyə verilməsi prosesində senzura, məhdudiyət və ayrı-seçkilik əlamətlərinə rast gəlmədiyimiz üçün iddialarımız əsaslıdır.

Lüğətçilik mədəniyyətimizin araşdırılması da bir daha sübut edir ki, orta əsrlərdə İslam mədəniyyətinin ifadəçisi kimi ərəb dili ilə yanaşı Azərbaycan, türk və fars dilləri də yanaşı olmuşdu. Nəticə olaraq, Azərbaycan ərazisində kitabxanalarda üç dilli kitab fondu formalaşmış, bu eləcə də digər

türk dilli ərazilərə də aid olmuşdur. Üç dilli oxucu kontingenti meydana gəlmiş, daha geniş məlumat mənbələrini əldə edə bilməşlər.

Orta əsr kitabxanalarının repertuarında lüğətlər geniş və mühüm rol oynamışdı. Müqəddəs kitabların rəngarəngliyi ilə yanaşı dastan və əsərlərin zəngliyinə baxmayaraq kitabxanalarda saxlanılma və mühafizəsi baxımından fərqli olmuşdu. Bu baxımdan lüğətlərin bəxti daha çox gətirmiş və böyük bir əksəriyyəti qorunub saxlanmışdı. Tarixi əsərlərdə bu baxımdan bəxti daha çox gətirmiş kateqoriyaya daxildir.

İSLAM DÖVRÜ MƏDƏNİYYƏTİNDƏ
ƏLYAZMA KİTABI

Türk yazı və kitab mədəniyyətinin beş min il tarixi vardır. Ötən dövrün on üç əsri Türk müsəlman tarixinin əlyazma kitabında əks olunur. Həm Türk, həm də uzun müddət poeziyası, tarixşünaslığı, kargüzarlığı və bədii ədəbiyyatda sıx əlaqələri olan müxtəlif müsəlman xalqların irsi məhz əlyazma kitabında qayğıkeşliklə qorunub saxlanılmış və nəsil-dən-nəsilə ötürülmüşdür. Bundan başqa zəngin Türk xalqlarının ədəbiyyatının Türk, Ərəb və Fars dilində söz yaradıcılığının əsrarəngiz müxtəlifliyi, demək olar ki, əlyazma kitabı vasitəsilə zamanəmizə qədər gəlib çatmışdır. Kitab daim gələcəyə istiqamətləndirir, keçmişdən və müasir dövrdən bəhs edərkən o, gələcək nəsillərə ünvanlanmış ümumbəşəri biliklərin, dünyəvi təcrübələrin hissəciklərini özündə əks etdirir. Doqquz əsr bundan əvvəl böyük ensiklopediyaçı Əbu Reyhan Əl-Biruni yazırdı: "Yazılı məlumat - xəbərin bir növü, həm də daha maraqlı növüdür. Qələmin əbədi abidələri olmasaydı, biz xalqların yadigarlarını haradan bilərdik?" (32, s. 57).

Yazı nümunələri yaratmış bir sıra xalqlar öz mədəniyyətlərinin inkişafında əlyazma kitabçılığı mərhələsini keçmişlər. Tarixi prosesin özəllikləri ona gətirib çıxartmışdır ki, bu mərhələnin ömrü bəzi xalqlarda uzun, bəzilərinə isə qısa olmuşdur. Türk kitabşünaslığında əlyazma mərhələsinin xüsusi yeri var. Çünki, Türk xalqlarında mətbəə üsulu ilə kitab çapına nisbətən yaxın dövrdə əsasən XIX əsrin birinci yarısında başlanmışdır. Ancaq çoxəsrlik ənənənin, əlyazmaya, onun xarici görünüşünə, forma və quruluşuna möhkəmlənmiş münasibətin təsiri altında ilk mətbəə çapı nümunəsi dərhal yayıla bilməmiş, bir növ birinci mərhələyə keçid rolunu litoqrafiya oynamışdır.

Bu tədqiqatda biz əlyazma kitablarının tarixinin bəzi aspektləri üzərində dayanacağıq. Ona bir tərəfdən insan cəmiyyətinin mədəni fəaliyyətinin nəticəsi, digər tərəfdən bu cəmiyyətin mənəvi mədəniyyətinin inkişafına təsir aləti kimi baxmaq lazımdır. Əsas diqqət əlyazma kitabının məzmunundan çox onun yaranma prosesinə, ilk növbədə yaradıcılarına, sifarişçilərinə və istifadəçilərinə yönəldiləcəkdir. Əlyazma insan (bir və ya bir neçə nəfər kollektiv) tərəfindən yaradılırdı. Ona münasibət müxtəlif dövrlərdə müxtəlif cür olmuşdur. Kitab ədəbi-bədii, ictimai-siyasi, yaxud təcrübi məzmunlu əsərdir. O, ideyaların, obrazların və biliklərin yayılması və qorunub saxlanması üçün vasitədir, ideoloji və siyasi mübarizə, elmi-tədqiqat və mədəni inkişaf alətidir, bəşəriyyətin tərəqqisinin ən vacib faktorlarından biridir». (32, s. 57).

Orta əsrlərdə bu və ya digər formada əhalinin savadlılığı, kitab istehsalatının səviyyəsi, dünyəvi və dini ədəbiyyatın qarşılıqlı münasibəti, ayrı-ayrı əsərlərin populyarlığı, kitab məhsullarının repertuarı və s. məsələlər tədqiqata cəlb olunmuşdur. Bir sözlə, əlyazmanın yaranması və sosial cəmiyyətdə onun rolu ilə əlaqədar məsələlər diqqət mərkəzimizdə olacaqdır.

Son əlli ildə əlyazmaların və əlyazma kitabşünaslığının öyrənilməsində, əsasən, İran alimləri M.Minuvi, S.Nəfisi, M.Bəyani, L.Əfşar, M.T.Daniş-Pajux, C.Mətin, K.Rəna Hüseyni, R.Humayunfərrux həmçinin Əfqan mütəxəssisi A.Həbibli əhəmiyyətli tədqiqatlar etmişdir. Sovet şərqşünaslarından A.A.Semyonov, A.Y.Qaziyev, Q.I.Kostiqova və A.A.İvanov əlyazmaların ümumi problemlərinə müraciət etmişlər. Lakin bu tədqiqatçıların heç biri yaşadığı cəmiyyətin sosial sifarişindən kənara çıxıb bilməmiş, əsərlərini ideoloji alətə çevirmişlər. Adları çəkilən, eləcə də bir sıra digər tədqiqatçılar əlyazma mədəniyyətinin milli mənsubiyyətini müəyyənləşdirmək məqsəd ilə ya əlifba, ya da dil xüsusiyyətlərini əsas götürmüş, bəzi hallarda müasir şərqin etnik areallarını deyil, siyasi arealları araşdıraraq ümumiləşdirmələr etmişlər. Məsələn, Rəknəddin Humayun Fərrux müasir İran sərhədləri daxilində kitab və kitabxanalar tarixini İran şahlarının tarixi kimi təqdim edir. Səid Nəfisi bütün görkəmli sənətkarları iranlı, mənfəi tarixi şəxsləri ərəb kökənli və ya türk mənşəli hesab edir. Sovet Şərqşünasları da İranşünaslıq araşdırmaları adı altında türk, fars və ərəb dilli elmi və ədəbi irsi araşdırmaqla çox da uzağa getməmişlər. Tədqiqatçıların heç biri L.Qumilovun dediyi kimi "İslam super etnosu" ərəb, türk və fars dilli xalqların müştərək yaratmış olduqları mədəniyyətdir ideyasına gələ bilməmişdir. Bu prinsiplərə əsaslanan və Azərbaycanda kitabxana işinin tarixindən ciddi tədqiqatlar aparmış A.A.Xələfovun metodologiyasına əsaslanaraq, türk xalqlarının kitab və kitabxana tarixini müəyyən mərhələdə xalqların müştərək mədəni abidələri kimi, müəyyən tarixi mərhələdə böyük etnosun tərkib hissəsi kimi qiymətləndirməyə çalışmışıq. Məqsədimiz kitab və kitabxana mədəniyyətinin mümkün qədər düzgün mənzərəsini canlandırmaqdır.

ƏLYAZMA KİTABI VƏ YAZI

Yeni dini əqidə olan İslamdan sonra ərəblər özləri ilə yeni yazı nümunəsi gətirdilər. Ərəb yazısı tədricən bütün İslam ərazisinə yayıldı və Abbasilərin hakimiyyətinin ikinci əsridə çətin olan orta əsr Pəhləvi yazısını tamamilə sıxışdırıb aradan çıxartdı. Bu vəziyyət ona gətirib çıxartdı ki, İslamdan qabaqkı yerli, zəngin kitab ənənəsindən zamanəmizə qədər heç bir nümunə gəlib çatmamışdır. Bunun əsas səbəblərindən biri, həmçinin,

müsəlmanların müqəddəs kitabı – Quranın ərəb dilində yazılmış olmasıdır. Qədim Midiya və orta əsr Pəhləvi yazısına nisbətən ərəb yazısı sadə və öyrənilməsi asan idi. Başlıcası isə ərəb əlifbası səsli idi. Bu sistemdə fonem-səs yazıya uyğun gələn işarə-qrafemdə əks olunur.

Noticədə islami qəbul etmiş xalqlar ərəb qrafikasını heç bir dəyişiklik olmadan qəbul etdilər, ancaq yeni qrafikaya keçid dövrü xeyli uzandı. Baxmayaraq ki, farslar qəbul etdikləri ərəb qrafikasında ərəb samitlərini saxlamışdılar, yeni fars dilinin fonetik quruluşuna tanış olmayan bu səsləri onlar öz avazlarına uyğun səsləndirirdilər. Əməvilərin süqutundan sonra ərəb xəlifələrinin himayədarı olan Abbasilər sülaləsi fars mənşəli olduğu üçün ərəb əlifbasının liberallaşması ilə əvvəlcə fars dilli ədəbiyyatda istifadə olundu. Türk xalqları artıq Səlcuqilərin hakimiyyətindən sonra ərəb əlifbasının fars ifadə formasının üzərində bir sıra islahatlar aparmağa başladılar.

Bu səbəbdən də ərəb qrafikası əsasında Türk və fars yazısının yaranmasında əsas çətinlik ayrı-ayrı işarə-qrafemlərin tərtibində deyil, bu dillərinin fonetik tərkibinin müəyyənəşdirilməsində və orfoqrafiyanın əsaslarının müəyyən olunmasında idi. Təbii ki, yeni qəbul olunmuş yazını mükəmməl hesab etmək olmazdı. Çünki, yerli dillərin bütün fonemləri burada öz əksini tapmırdı. Ona görə də çox hallarda ifadələr ya təhrif olunur, ya da dialekt formada səslənir, bəzən isə öz mənasını tamamilə itirirdi. Ərəb dilində analoqu olmayan p, q, ç, j fonemləri ilkin yazılarda b, k, c, z, fonemləri kimi yazılırdı. Yəqin ki, biz heç vaxt öyrənə bilməyəcəyik ki, ilk dəfə kim və nə vaxt Türk və fars dillərində yazmaq üçün ərəb qrafikasını tətbiq edib. O.F.Akimuşkin hesab edir ki, “Güman ki, bu, istila olunmuş ölkələrin hansı əyalətində baş verib. Əminliklə demək olar ki, belə vəziyyət inzibati-təsərrüfat fəaliyyəti ilə əlaqədar yaranıb, çünki ərəb əlifbası sadə, uyğun və tez yazılan idi. Görünür, yerli əhali sonradan fikirləşiblər ki, bu əlifba iri poetik və nəsr mətnləri yazmaq üçün də əlverişlidir.” Tədqiqatçı O.F.Akimuşkin yazır: “haradan başladı? - sualına cavab vermək çətinidir. Həqiqətən, ilkin müsəlman yazısında “milli” əlamətləri yox idi. İlk vaxtlarda onu formaların qəribə yeknəsəkliyi fərqləndirirdi. Belə ki, ərəb işğalından əvvəl həm ərəblərin, həm də qeyri ərəblərin bizanslılar vasitəçiliyi ilə əldə etdikləri forma, həmin yolla alınmış dəridən və ya ağacdən olan üzülüklər, perqam yaxud kağız, nəhayət, ərəb qrafikası, bir sözlə, milli xüsusiyyətlər hələ formalaşmamışdı.”

Beləliklə, ilk dövrlərdə yeganə fərqləndirici amil dil idi, yəni, əlyazma hansı dildə yazılmışdı? İslamı qəbul etmiş bir şəxs ərəb dilini qonşu xalqın və ya işğalçı qoşunların dili kimi deyil “Allah kəlamının insanlara çatdırıldığı dil kimi və ərəb əlifbasını da müqəddəs kitabın yazıldığı əlifba kimi qəbul edirdilər. Abbasilər sülaləsinin hakimiyyətə gəlməsinə qədər də ərəb dili və

ərəb əlifbası ictimai və elmi fikrin ifadəsi üçün yeganə vasitə olaraq qalırdı. Böyük ehtimalla deyə bilərik ki, ərəb əlifbası ilə fars dilində ilk yazı nümunələri Abbasilər sarayında ilk dəfə tətbiq olunmuş və hakimi dairələrin liberallığı nəticəsində bu praktika genişlənməyə başlamışdır. Artıq islam arealında ərəb dili ilə yanaşı ərəbyazılı fars dili və ərəbyazılı türk dilinin mövcudluğu leqallaşır. Səlcuqilərin hakimiyyətə gəlməsi ilə bu proses bir qədər də demokratikləşir. Məhz buna görə də əlyazma kitablarının tarixini təsvir edərkən türk və fars dilli ərəbyazılı abidələrin təxminən eyni tarixi dövrdə yayımını müşaiyət edə bilərik. İslam arealında ərəb dilinin hegemonluğunun azalması, türk və fars dilli ərəbyazılı abidələrin meydana gəlməsi təsadüfi deyildir ki, bir sıra türk dili və fars dili lüğətlərin ilk abidələri ilə müşaiyət olunur.

O.F.Akimuşkin hesab edir ki, fars dilli (həqiqətdə isə əcəm yəni ərəb olmayan), ərəb yazılı əlyazma tarixi üç mərhələyə bölünür. Hər üçü də ərəb qrafikası əsasında fars və türk əlifbasının yaranması prosesi ilə bilavasitə bağlıdır. Bu türk dilli ərəb yazılı əsərlərin formalaşmasında da xarakterikdir. Birinci mərhələ: ərəb qrafikalı fars dilinin yaranmağa və inkişafa başlaması. İyirmi səkkiz işarə-qrafemdən ibarət ərəb əlifbası yeni fars əlifbasının qrafik təsbitində istifadə olunmuşdur. Yazıda fərqlər dərhal gözə çarpır, çünki ərəb qrafikası əsasında tamamilə başqa fonem tərkibli bir dil yaranır. Belə yazıları IX əsrin ortalarına aid etmək olar.

İkinci mərhələ ərəb qrafikasında keyfiyyət dəyişiklikləri (əlavələr daxil olmaqla) və bunun əsasında yeni ərəb qrafikalı türk-fars əlifbasının yaranması ilə xarakterikdir. Bu dövrdə fars və türk dilli filoloqlar bir sıra yeni (yeddiyə qədər) qrafemlər yaradırlar. Onlar yazıda ərəb dilində olmayan fonemləri əks etdirirdilər. Görünür, bu, X əsrin əvvəlində baş vermişdir, çünki XI əsrdə dəqiq tarixi olan üç əlyazmada artıq qəbul olunmuş fars qrafikasından geniş istifadə olunduğunu göstərir. Ərəb yazı sistemini dəqiqləşdirmək, uyğunlaşdırmaq, yerli dilin səslərinə uyğun yeni orfoqrafiya yaratmaq cəhdləri çox olmuşdur. Lakin bu iş ümummilli və ya əyalət səviyyəsində deyil, ölkənin ayrı-ayrı yerlərində fərdi qaydada entuziastlar tərəfindən aparılırdı.

Beləliklə, nisbətən uzun bir dövr ərzində ərəb qrafikalı türk-fars əlifbası yaranmış və C.Mətininin fikrinə görə fars dilli yazıçılar tərəfindən xüsusilə geniş istifadə edilmişlər. İlk dövrlərdə bundan kütləvi istifadə olunmamışdı. Əyalətdən və ya məhkəmədən əvvəl asılı olaraq əlyazmaların üzə köçürülən zaman bəzən bir sıra hərflərin üstündə ərəb mənşəli başqa işarələr qoyulurdu, məsələn, ayn, ha və sin hərflərinin üstündə həməza, bəzən axırıncı işarənin altında üçbucaq formasında, yaxud üç nöqtə qoyulurdu.

Nəhayət, üçüncü mərhələ altı klassik ərəb xəttlərinin- "altılığın (summa) dəyişdirilməsi, uyğunlaşdırılması ilə əlaqədardır. Xalqların öz estetik meyli, bədii zövqü əsas götürülərək, milli xətt üslubu yaradılır və inkişaf etdirilirdi. Bu mərhələdə əlyazma nəinki dil və yazı cəhətdən, həm də xəttatlıq forması ilə seçilirdi. Götürək mühəkkək, reyhan, nəsx, suls, tauki və rika adlanan ərəb xətt altılığını. Fars dilli ərəb yazılı ədəbi nümunələrdə türk və fars xəttatları ərəb xətt nümunələrini kombine edərək yeni xətt nümunələri yaradırdılar ki, bu sahədə Təbriz sənətkarları xeyli fərqlənmişdilər. Yuxarıda göstərilən ərəb xətt üslubları bazasında yaradılmış xətt üslubları içərisində üçünü: təlik-bəzi hallarda Türkiyədə onu divani adlandırırlar. nəstəlik və şikəstə (şikəsteyi təlik və şikəsteyi nəstəlik onun formalarıdır) üslublarını ayrıca qeyd etmək lazımdır.

Özünün zərifliyi, estetik gözəlliyi, axıcılığı ilə verilən nəstəlik xətt üslubu XIV əsrin sonlarından başlayaraq islam dünyasının bədii yazı ustaları tərəfindən geniş istifadə olunmağa başlayır. Bu xətt üslubunu Azərbaycan sənətkarları tətbiq və inkişaf etdirmiş, türk dilli və fars dilli əlyazmalarında geniş istifadə olunmuşdur.

XƏTT VƏ XƏTT ÜSLUBLARI

İslamın ilk əsrlərində acəm adlandırılan qeyri ərəblər təbii ki, ərəb yazısı ilə birlikdə öz yaranışma və inkişafına görə sırf ərəb xətt üslubunu da qəbul etmişlər. İbn Nədim "Əl-Fihristə" əsərində məlumat verir ki, acəmlər Quranın üzünü köçürərkən özlərinin firamuz (görünür, pıramuz, yəni, sadə, yüngül) xətt üslubundan istifadə etmişlər. Təəssüf ki, İbn Nədimin bu məlumatından başqa həmin xətt üslubu haqqında digər məlumatımız yoxdur. Çünki, o, üslubun təsvirini verməmiş, nümunəsi isə dövrümüzə gəlib çatmamışdır. Ona görə də XX əsrin 60-70-ci illərinin tədqiqatlarında bu xətt üslubunun yaranması və qrafik əsasları barədə meydana gəlmiş fərziyyələr abstrakt, spekulativ və real əsası olmayan fikirlərdir. (215. s. 336)

Keçən əsrin axırlarından ərəb poleoqrafıyası tədqiqatçıları arasında belə fikir yaranmışdır ki, ərəb ədəbiyyatında ilk vaxtlarda funksional vəzifələrdən asılı olaraq bir-biri ilə yanaşı (hər biri öz yolu ilə) iki yazı növü meydana gəlib, inkişaf etmişdir. Sonradan kufi adı qazanmış birinci tip – xarici görünüşü küncü və düzxətli hərflərlə yazılan qrafik quruluşu özündə birləşdirmişdir. Bu xarici görünüş təkcə hərflərin formasından deyil, həm də onların öz aralarında birləşmə vasitəsindən də asılı idi. İkinci növ – ayrışətli, yumru və kursiv formalı hərflərlə yazılan yazıları əhatə edirdi. Bu tipin adı sonradan nəxsi adlandırılmışdı.

Göstərmək lazımdır ki, yuxarıda qeyd olunan terminlərin hər biri fərdi xətt üslubu əsasında meydana gəlmişdir. Hazırda mütəxəssislərin çoxu belə bir nöqtəyi-nəzərə (yerli ənənələrlə üst-üstə düşən) meyillidirlər ki, bu iki düzxətli və ayrışətli forma ilkin kökləri və yaranması etibarı ilə eynidir. Ancaq ömərilər dövrünün əvvəlində (VII əsrin 40-er illəri) istifadədə olan xəttlərin fərdiləşməsi başlayır. Bu, xəttlərin funksional istifadəsinin dəqiq müəyyən olunmasından irəli gəlirdi. Həmin proses sonradan iki tip əsasında yazı üslublarının bir-birindən fərqlənməsinə gətirib çıxartdı.

Hicri tarixinin I əsridə (VII-VIII əsrlər) ərəb bölgə idarəçiliyinin fəaliyyəti ilə əlaqədar Misirdə əldə edilmiş çoxlu sayda maraqlı sənədlər bu nöqtəyi-nəzəri möhkəmləndirir. İlk sənədlər 22/643-cü il tarixdə yazılmışdır. Şübhəsiz ki, bu sənədləri ərəblər yazmışlar. Çünki, göstərilən dövrdə bölgələrdə ərəb qrafikasını ancaq ərəblər bilirdi. Bu sənədlər göstərir ki, hərflərin ölçüləri və küncvariliyi ilə seçilən müxtəlif xəttlər valinin rəsmi hesabatlarında, yazışmalarında, vergilərin miqdarını bildiren reyestrlərdə, onların yığılması zamanı tərtib edilən siyahılarda istifadə olunmuşdur.

Maraqlıdır ki, birinci iki sənəd daha iri və küncvari xəttlərlə, axırındakı iki sənəd isə kiçik, kursiv xəttlərlə yazılmışdır. Yazının tipi deməyə əsas verir ki, bu xətlər Məkkə-Mədinə və Kufə-Bəsrə təcrübəsi ilə əlaqədardır.

Orta əsrlər müsəlman ənənəsi yazının meydana gəlməsinə ilahi hadisə kimi baxırdı və bu səbəbdən də Quranın əl ilə yazıldığını inkar edərək, onun Məhəmməd peyğəmbərə Allah tərəfindən göndərildiyini, təbii ki, ilahi tərəfindən yazıldığını iddia edirdi. Əvvəlki Quranların yazıldığı kufi xətti dördüncü xəlifə Əli ibn Əbu Talib tərəfindən təkmilləşdirilmişdir. Digər xətt üslubları kufi xəttinin əsasında yaranıb inkişaf etmiş və getdikcə təkmilləşmişlər.

Beləliklə, kufidən yaranmış xəttlərdən istifadə etmək ənənəsi yaranırdı. Belə vəziyyət dini nöqtəyi-nəzərdən də Quranın üzünü köçürərkən kursiv texnikadan istifadə etməyə imkan yaradırdı. Müsəlman Şərqiində sözə və yazıya belə mistik baxış Quranın yazılması prosesinin özündən doğurdu. Bu, günahların bağışlanmasına aparan savab bir əməldir.

Qəbul olunmuş və geniş yayılmış fikrə görə, belə hesab edilir ki, ərəb yazısını Əbu Əli Məhəmməd b. Əli b. Mukla (272-328/886-940) islahat yolu ilə dəyişdirmişdir. O, Abbasilər dövründə üç xəlifənin vəziri olmuş, kufi üslubu əsasında altı məşhur klassik xətt, mühəkkək, suls, rika, nəsx, tauki və reyhani xətt üslublarını müəyyən etmişdi. Sonralar İbn Muklaın sistemini ərəb olmayan xəttat, ləqəbi İbn Bavvab (1031-ci ildə vəfat etmişdir.) olan Əli b. Hilal yeniləşdirmişdi. O, Şiraz şəhərindəki məşhur ümumi kitabxanada işləmişdir. Sonralar axırıncı Abbasi hakiminin xəttatı olmuş Yaqut Mustasimi (640-696/1242-1298) bu xətt üslubunu tam mükəmməlləşdirmişdir.

İbn Muklanın sistemi ciddi proporsionaldır və aydın riyazi xarakter daşıyır. Onun əsasını kvadratin içərisinə çəkilmiş dairə, beşguşə, diametri əlif olan dairəyə çəkilmiş iki romb təşkil edir. Modulu – qələmi bir dəfə basmaqla qoyulan romb görünüşlü nöqtədir.

Beləliklə, bütün hərflərin yazılışı nöqtələrin say müxtəlifliyi formasını alır. Bütün hərflər dairənin diametri olan və nöqtələrin sayına dəqiq bərabərləşən əlifin hündürlüyünə uyğun gəlməlidir. Bu sistemdə hərflər nöqtələrin ətrafına nisbəti sonunda ölçülürdü. Nəticədə bütün altı xətt üslubu bir-biri ilə daim dəqiq proporsiyada olan hərflərin birləşməsi ilə ifadə olunurdu.

Hərflər üçün dairənin diametri hər xətt üslubunda müxtəlif idi. Məsələn, dairənin diametri, yəni əlif mühəkkək xəttində səkkiz, suls xəttində yeddi, tauki xəttində altı nöqtəyə bərabərdir. Cim, əyn və onlara oxşar olan hərflərin dəyirmi hissəsi ətrafın yarı hissəsinə uyğun olmalıdır. Məsələn, bu hissə mühəkkək üslubunda doqquz, suls üslubunda on yarım, tauki üslubunda isə on bir nöqtəyə bərabərdir. Mərkəzi hissəsi böyük uzunluğa malik olan ba, ta, sa, hərfləri müvafiq dairənin daha böyük sahəsində uyğun yazılır. Ba hərfinin uzunluğu mühəkkəklə yeddi, sulsda altı, taukidə beş nöqtəyə bərabərdir. Uzun ortalı hərflərin hündürlüyü bir nöqtəyə bərabər olmalıdır. Uyğun dairəyə çəkilmiş kvadrat lam və kaf hərflərinin həm formasını, həm də böyüklüyünü müəyyən edir. İki diametrin kəsişməsindən əmələ gəlmiş, daxilinə çəkilmiş üçbucaqlının bərabər küncələri dal hərfinin formasını, həmçinin kaf, mim və vav hərflərinin tac xarakterlərini müəyyən edir. Dairəyə çəkilmiş beşbucaqlının tərəfləri ra və vav hərflərinin alt hissəsinin formasını və böyüklüyünü, həmçinin cim və ona oxşar hərflərin tacını göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, ərəb qrafikasında hər bir hərf adətən, səth yaxud mədət adlanan düz (üfiqi yaxud şaquli) və daur yaxud dairə adlanan əyri xəttədən ibarətdir. Altılıq xəttləri bir-birindən təkcə hərflərdə olan nöqtələrin sayı ilə deyil, həm də göstərilən bu tiplərin yazılışı ilə də fərqlənir. Bundan başqa xətt üslublarını bir-birindən sözdə hərflərin birləşdirmə xüsusiyyətləri, cəld yazı və kursiv xəttlərində isə öz aralarında birləşmiş sözlərin xarakteri və sayıdır. Bədii yazı sənətkarlığı üzrə bütün ərəb və qeyri ərəb yazılı abidələrində altılıqın nəsx və suls üslublarından başqa mühəkkək-reyhani və tauki-rika cütlükləri də seçilir. Birinci və ikinci komponentlərin fərqi ancaq nöqtələrin say proporsiyasındadır. Hər iki cütlükdə düzxətli və əyri xəttli elementlər eynidir. Doğrudur, bu üslublarla yazı vaxtı müəyyən çətinliklər, kənara çıxma halları baş verir. Bu kənara çıxmaları ərəb yazı xəttinin xüsusiyyətinə və xəttatların fərdiyyətinə bağlamaq lazımdır.

Ərəb mənşəli xəttlərin ilkin inkişafından danışarkən, qeyd olunmalıdır ki, altılıq yazı üslublarının (mühəkkək istisna olunmaqla) dəyirmi və əyri xəttli

formalarda gündəlik həyata geniş tətbiq olunmasında ərəb yazısı Türk xəttatlarına bəslənir. Sonralar Quranın üzü köçürülən zaman bu təcrübədən geniş istifadə edilmişdir. Bununla belə, düzxətli və künevri xəttlərin yazıda qanuniləşdirilməsi barədə ilahiyyatçıların dəfələrlə etdikləri tələb keçərli olmadı. Onlar əsaslanırdılar ki, ilk Quranlar bu xəttlərlə yazıldığından həmin təcrübə qanuniləşməlidir. İlahiyyatçıların bu məğlubiyyəti xətt üslublarının inkişafına və təkmilləşdirilməsinə geniş meydan açdı. Əgər qeyd olunan xətlər qanunlaşdırılmasaydı, inkişaf və modifikasiya prosesi baş verməzdi. Bu tələb Quran mətnlərinin kodlaşdırılmasından, onun oxunuşunun qanuniləşdirilməsindən sonra irəli sürülmüşdür. Qeyd edək ki, hazırda bizə məlum olan ən ilkin Quran nüsxəsi kursiv xətti ilə 427/1036-cı ildə yazılmışdır.

Ayrı-ayrı hərflərin öz aralarında dəqiq proporsia sistemi, onların hər birində düzxətli və əyri xəttli elementlərin və hissələrin müəyyən qanuna uyğunluğu, sözdəki yerindən asılı olaraq onların birləşdirilməsi texnikası VIII-IX əsrlərdə Abbasi xəlifələrinin sarayında kalliqrafların və kərgüzar-katiblərin üç nəslə tərəfindən işlənmiş hazırlanmış və buna görə də bütün altılıq xətt sistemi "İraq" sistemi adlandırılmışdır. İlk baxışdan görünə bilərdi ki, bu sistem yazıda elə bir unifikasiyaya gətirib çıxaracaq ki, həmin xətt üslubları o zamanki ərəb müsəlman dünyasının bütün əyalətlərində eyni qaydada tətbiq olunacaqdır.

Lakin belə olmadı. Sözsüz ki, İbn Muklanın islahatının kökündə bu məqsəd dururdu. Alınmadı ona görə ki, islamın mərkəzindən uzaqda yaşayıb işləyən çox saylı xəttatlar və katiblər ərəb yazısının dəqiq yazı texnikası qaydalarına psixoloji baxımdan özlərinin yerli xüsusiyyətlərini əlavə etməyə başladılar. Onlar sistemin əsasına toxunmadan onun görünüşünü bir qədər (bəzən gözə çarpmayan dərəcədə) dəyişir, ona elə regional, sonradan milli cizgilər əlavə edirdilər ki, indiki dövrdə həmin cizgilər bu və ya digər əlyazmanın harada və nə zaman yazıldığını müəyyənləşdirməyə imkan versin. Xəttlərin tarixi göstərir ki, onlar daim hərəkətdə olmuşlar. Xətlər konkret dövrün sosial, mədəni və siyasi şəraitindən asılı olaraq daim inkişaf etmiş, dəyişmiş, dəqiqləşmiş və mükəmməlləşmişlər. Proses başqa cür gedə bilməzdi, çünki yazı ustalarının hər nəslə ictimai inkişafın onların qarşısında qoyduğu tələblərə öz mövqelərindən cavab verirdi. Çoxsaylı xəttatların və sərəvi katiblərin təcrübəsi bədii yazı ustaları tərəfindən inkar edilmir, əksinə, kifayət qədər nəzərə alınır və istifadə olunurdu. Xronoloji qaydada yerləşən kalliqraf ustalığına dair çox saylı əsərlərdə əks olunan məsləhət və əlavələrin sadə müqayisəsi yuxarıda deyilənləri əyani şəkildə əks etdirir.

Bu səbəblərdəndir ki, biz kalliqrafik xəttə işarələr sisteminin proporsional reqlamentləşdirilməsi, ümumi istifadəyə daha uyğun standartlaşdırılması, konkret tarixi şəraitdə yazının praktik forması kimi

baxırıq. Mütəxəssislər 36 ayrı-ayrı xətt növü müəyyən etmişlər. Aşağıda biz onlardan bəziləri: birincisi, yazı ustaları arasında geniş yayılmış və populyar olan; ikinci, hər bir profesional xəttat üçün vacib olan, dəqiq müəyyən olunmuş xətt müxtəlif kitabların eyni müvəffəqiyyətlə üzvlərini köçürməyə imkan verən üslublardan bəhs edəcəyik. Qeyd edək ki, İslamın qəbul olunmasından sonra yayılmış ərəb mənşəli xətt formaları ilk vaxtlarda türk və fars ustaları tərəfindən İraq məktəbində hazırlanmış qaydalara tam uyğun formada istifadə edilmişdilər. Lakin, IX əsrin sonu – X əsrdə yazılmış Quran nüsxələri, XI- XII əsrlərin dünyəvi əsrlərinin əlyazmaları göstərir ki, sonralar həmin yazı ustaları yerli mədəni ənənələrin və estetik baxışların təsiri altında sözdə hərflərin yerindən və birləşməsindən asılı olaraq onların formasını və yazılışını müəyyən qədər transformasiya edərək həmin xəttlərə bir sıra yeniliklər gətirmişlər. Xəttatlıq ustalığının nəzəriyyəçiləri yeniliklərə dərhal reaksiya verərək xəttin adına irani (iranca) sözünü əlavə etmişlər. Bu proses orta əsrlərdə İranda, xüsusilə də Azərbaycanda işlənən ərəb xəttlərinin istisnasız hamısını əhatə etmişdir. Aşağıda bu barədə danışılacaq.

KUFİ XƏTT ÜSLUBU

Artıq qeyd olunduğu kimi bu termin Kufə şəhərinin adı ilə bağlıdır və ayrıca işlənən xüsusi xətt formasına aiddir. Çünki bu xətt həmin şəhərdə inkişaf edib formalaşmışdır. VIII əsrin ortalarından başlayaraq kufi xətt üslubunun rolu ancaq Quranın üzünün köçürülməsi olmuş, küncü və düzxətli, aydın nizamnamə xarakterli yazı növü hesab edilmişdir. Sonralar bu yazı növü öz inkişafından qalmış, kufinin də tətbiqində dəyişikliklər baş vermişdir. Onun istifadə əhatəsi çox daralmış, artıq XII əsrdə Suriya – İrak – İran regionlarında Quranların üzünün köçürülməsində onun yerini kursiv və əyri xəttli (mühəkkək, reyhan, süls, nəsx) xətt üslubları tutmuşdur. Yalnız ərəb dünyasının uzaq qərb rayonları olan Məqrib və Mərakeşdə kufinin əsas funksiyası XIV əsrə qədər qalmışdır. Ancaq o, istifadədən tamamilə çıxmamışdır. Bundan başqa həmin xətt növü müsəlman naxışlarının əsas cizgilərindən olmuşdur. Xətt əhəmiyyətli dərəcədə stilləşdirilmişdir. Bir tərəfdən ona dekorativ element əlavə olunmuş, hərfləri müxtəlif görünüşlü qönçələr, güllər və yarpaqlar fonunda təqdim olunmuşdu. Çiçəklənən kufi adı da buradan meydana gəlmişdir, digər tərəfdən, onda yazının həndəsi əsaslarını qəsdən gücləndirilib qabartılmış hərflərin yazılışını küncvari və düzxətli qalmışdı. Müxtəlif memarlıq abidələrində, binaların tikintisində bəzək-naxış kimi geniş istifadə olunmuşdur. Orta əsrin nəzəriyyəçiləri belə kufini məkili, müasirlər isə kufiyi bəna (“tikinti kufisi”) adlandıırırlar.

Bundan başqa, qəbirüstü epitafiyaların, sikkələrin, şəxsi və dövlət möhürlərinin tərtibatında həmin yazıdan istifadə olunurdu. XV əsrə qədər kufidən basmalı, əsərlərin adlarında, fəsil və başlıqlar yazmaq üçün istifadə olunmuşdur. Quranın 198 / 813 –cü ildə yazılmış bir fraqmenti, onun axırıncı hissəsi bizə gəlib çatmışdır. Bu, kufi xətti ilə üzü köçürülmüş ən qədim Quran fraqmentidir. Güman edirlər ki, o, Abbasi xəlifəsi Əl – Məmun üçün tərtib olunmuşdur. Kitabxanalarda toplanmış zəngin material IX-X əsrlərdə Quranın üzünün köçürülməsində işlənən İran kufisinin inkişafı barədə kifayət qədər dəqiq təsəvvür yaradır. Qeyd edək ki, Quranın mövcud olan müxtəlif əlyazma nüsxələrinin xətt üslubları bütün müsəlman xalqlarının, o cümlədən, türk xalqlarının nailiyyəti və müvəffəqiyyəti kimi qeyd olunmalıdır.

MÜHƏKKƏK XƏTTİ

İbn Nədimin “Kitab Əl-Fihrist” də Quranın üzünün köçürülməsində istifadə olunan xəttlər içərisində mühəkkək xətt növünün də olduğunu göstərir. Elə həmin müəllif qeyd edir ki, bu xətt üslubu Abbasilərin hakimiyyətinin başlanğıcında (VIII əsrin ikinci yarısı) formalaşmış və iraki adını almışdır. Xəttatlar arasında populyar olduğundan, bəzən ona vərəki də demişlər.

Bu üslubda əyri xəttli elementlər düzxətliyə nisbətən mətnin üçdə birini təşkil edirdi. Mühəkkək iri xətlər qrupuna daxil olduğundan, böyük formatlı Quranların üzü köçürülərkən işlədilir. Orta əsr müəllifləri belə hesab edirdilər ki, mühəkkəkdə hərflər ən mükəmməl formada yazılır. XIV əsr xəttatı Abdallah Seyrafiyə görə altılıqda bu üslub daha düzxətlidir və başqalarına nisbətən kufiyə daha yaxındır. Əlyazma mətninə (Quran, hədislər toplusu, Əlinin kəlamları) nizami vahidlik, dəqiqlik, aydınlıq və təmizlik verən qrafika tələb olunduğu hallarda diqqətlə yazılmış mühəkkək tətbiq edilirdi. Hesab edilirdi ki, bu xətt üçün qələmin ucu uzunluğuna görə ölçüsü orta, suls üçün olandan daha nazik olmalı, yüngülcə çəp kəsilməlidir. Ucluğun (dilin) uzunluğu orta barmağın dırnağına uyğun gəlməlidir. Burada qeyd edək ki, qələmin yonulmasında, onun uzunluğunu və eni, qalınlığı, nazikliyi, dilin sağ və sol tərəflərinin nisbəti və s. hər bir xətt üçün müxtəlif olurdu. Ancaq bu qaydalara bələd olunmuş həm ərəb, həm də digər traktatlarda sonuncular bu və ya digər xəttin müxtəlif mütənasibliyindən çıxış edilərək mətn formalaşdırılırdı. Bu cür fərqliliyi belə izah etmək olar ki, əvvəla müəlliflər başqa-başqa məktəblərin, o cümlədən milli əyalətlərin nümayəndələri idilər. İkincisi, onlar müxtəlif vaxtlarda yazıb yaratmışlar. Xətlər təkmilləşdikcə qələmin forması da təkmilləşirdi. Üçüncüsü, çoxu bədii yazı ustalığı ilə təmin edilmiş müəlliflər özlərinin zəngin çoxillik təcrübəsini bir-biri ilə bölüşürdülər. Müqayisə üçün: XIV-XVII əsrlərin müxtəlif xəttatları tamamilə əksinə

deyirdilər. qələmin ucu düz kəsilməlidir, çəplilik 45 dərəcə (müxərraf) orta-67,5 dərəcə olmalıdır (müstəvi, əvsat). A.Y.Kaziyevin kitabında belə qeyd olunur. (130, s. 38-40)

Türk kallıqlarının bu xətt üslubu ilə yazdıqları Quran nüsxələri məşhur idi. Teymurun nəvəsi mirzə Baysunqur nəhəng Quran tərtib etmişdir. Onun hər vərəqi 170x101sm ölçüdə idi. Mühəkkəkin istifadə dairəsi geniş deyildi. Ondan Quranın üzünün köçürülməsi, kallıqrafik yazı nümunələri, memarlıq abidələrin divarlarında bəzək üçün, Quran ayələri yazmaq üçün istifadə olunurdu. XVII əsrin ortalarında o, öz yerini kursiv xətti-sulsə verir. Ondan isə hütöv Quranın deyil, onun ayrı-ayrı surələrinin üzünü köçürərkən istifadə edirdilər.

REYHANI XƏTTİ

Türk xəttatları arasında bu xətt üslubunun geniş yayılması ilə əlaqədar vahid rəy yaranmamışdır. Belə bir rəy yekdil olmuşdur ki, reyhani mühəkkəkdən yaranmışdır, əyri və düzxətli elementlərin nisbəti, sözdə hərflərin tonasüblüyü burada da eynidir. Ona görə də bu iki xətt üslubu arasında köklü fərq yoxdur, ancaq reyhaninin xətləri daha incə və zərifdir. Qələmin yonulmasına gəldikdə isə, burada onun ucluğu mühəkkəkdəki nisbətən daha nazik kəsilir. Bəziləri ona mühəkkəkin xırda variantı kimi baxırdılar, yəni reyhani düzgün və nisbəti ciddi qorumaqla nəsx ölçülərində yazılırsa, bu reyhani üslubudur. Digərləri hesab edirdilər ki, mühəkkəkdə dairə çəkilərkən kvadrata yaxınlaşır, uzadılan elementlər düzxətli, sola əyilməklə birlikdə demək olar ki, daha yumru-düzkünclüdürlər. Reyhanidə isə birincilər daha yastı, ikincilər isə əyilməsi zəif və az yumrudur. Bu xətt də mühəkkəkin istifadə olunduğu məqsəd üçün işlənirdi. Özüünün prototipi kimi artıq XVII əsrin ortalarında istifadədən çıxaraq, yerini kursiv xətti olan nəsx xətinə verdi. XIV-XV əsrlərdə bir çox türk xəttatları özlərinin yazmış olduqları əlyazmalarının kolofonunda istifadə edirdilər.

SULS XƏTTİ

Orta əsrlərdə bu xətt bütün müsəlman dünyasında ən geniş yayılmış üslublardan biri olmuşdur. İbn Nadim sulsu dövlət dəftərxanasında işlənən orta ölçülü xətt kimi müəyyənləşdirmişdir. Əgər təmtəraqlı tərtibatda mühəkkək xətti uyğun gəlmirsə, suls enerjililiyi, qrafikəyə axıcı keçidi ilə fərqlənir. O, yumru, əyri xəttli və kursiv xəttidir. Burada hərflərin üçdə bir hissəsi düzxətlidir, ona görə də suls-"üçdə bir, üçüncü hissə" adlanır. O, orta və iri ölçülərdə işlənirdi. Ənənə sulsu, adətən, rəsmi sərəncamlar, fərmanlar

yazmaq üçün istifadəsini tövsiyə edir. Bununla yanaşı Quranın üzünü, nadir hallarda tam mətni, daha çox hallarda sərlövhələr bu xətlə köçürülürdü. Ona görə də bu xətt növü mühəkkəkin yerini tutmuşdu. Şəxsi, yaxud sifariş olunan əlyazmalarda sulsdan istifadə olunurdu, tez-tez basma yolu ilə fəsillərin və başlıqların, medolyon sahiblərinin adları ekslibris (şəmsə) yazılır, kolofon tərtib edilirdi. İri suls xətti ilə adətən, memarlıq tikililəri üçün bəzəkli qeydlər edilirdi. Həm iri, həm də orta ölçülü suls xəttatlıq yazı nümunəsi olan qitə yazılırdı.

Qeyd edək ki, suls üslubunu işlədən Türk ustaları Abdallah Seyrafinin nizamnaməsinə əməl edirdilər. Ya'kut Müstəsimin qaydaları əsasında onun hazırladığı xətt-sulsi İrani də başlanğıcını buradan götürür. Bu nizamnamə ilə yazılan zaman qələmin ucu nazik, qələmin diametrinin eninə bərabər kəsilirdi.

TAUKİ XƏTTİ

Bu, sürətlə yazılan, kursiv və dəyirmi xəttidir. Orta əsr xəttatları onun şəklini dəyişmiş, suls hesab edərək müstəqil xətt üslubu səviyyəsinə qaldırmışdılar. Bu xəttə hərflərin bir-birinə nisbətə ölçüsü sulsdəki ölçülərə bərabər idisə də, onların öz aralarında birləşməsi fərqlənirdi, çünki xətdəki hərflərin altıda biri düzxətli idi (sulsda-üçdə biri). Beləliklə, tauki özünün kiçildilmiş forması olan rika ilə birlikdə klassik altılıqda daha kursiv xətt idi. Onda bütün xətlər eyni qalınlıqda çəkilir, nazik və qalın elementlərin növbələşdirilməsinə fikir verilmirdi. Bu səbəbdən ucu dəyirmi, qalın və uzun kəsilmə qələmin yonulması tövsiyyə olunurdu.

Adətən onda nəinki sözdəki bütün hərflər, həm də ayrı-ayrı sözlər bir-biri ilə öz aralarında birləşirdi. Bu da xəttə cəld, sürətli yazı görkəmi verirdi. Tauki xətti ilə padşahın adından hökmlər, yaxud hədiyyənin üstünə təsdiqləyici qısa qeydlər, ən mühüm dövlət kağızları və məhkəmə aktları yazılırdı. Zaman ötdükcə, XIV əsrlərin sonuna doğru bu üslubla əlyazmaların axırıncı səhifəsini yazırdılar. Belə əlyazmaların özündə Quran da daxil olmaqla dünyəvi, ilahiyyat və ibadət haqqında əsərlərin "buraxılış məlumatları" yazılırdı. Belə sürətli yazı xətti barədə bizə XI əsrin Misir müəllifi məlumat verir: "Onun hərfləri...biri digərinə keçir və onların hamısı birlikdə birləşirlər. Bu, ona görə edilir ki, vacib məktub gecikmədən yola salınsın".

Bu cür kağızların necə yazılması barədə İbn Xaldun belə məlumat verir: "Katibin vəzifələrindən biri tauki xəttini mükəmməl bilməkdir. Bu o deməkdir ki, katib ümumi görüşə gələn hökmdarın qarşısında oturub ən qənaətli və stilistik formada hökmdardan aldığı qərarları sürətlə yazmağa bilməlidir."

RIKA XƏTTİ

İbn Nadim məlumat verir ki, bu xətt üslubu sulsun əsasında yaranmış və padşah fərmanlarının və başlıqların yazılmasında istifadə olunurdu. Rika özünün əsas xarakteristikası ilə haqqında yuxarıda bəhs etdiyimiz tauki'dən heç nə ilə fərqlənmir. Yalnız bir fərqi var – onun hərflərinin ölçüləri kiçik, yazılışı nazikdir. Bu, qələmin yonulması üsulu ilə izah edilir. Onun ucu yumru olmaqla taukidəkindən daha nazik və qısaqdır. Bir sözlə, bu xətt sürətli, kursiv və yumru üslubdur. Xırda, zərif, eyni zamanda sərbəst üslubu onun istifadə dairəsini müəyyən etmişdir. Xüsusi və şəxsi məktublar kiçik kağızlarda onunla yazılırdı (adı da buradandır). Bir qədər sonra əyləncə məzmunlu kiçik hekayələrin, illüstrasiyalı nəsrin, kompozisiyaların üzvləri bu xəttlə köçürülməyə başlandı. Adətən “ali üslubun” ən yüksək təmtəraqlı yazısı idi. Həmçinin onunla ilahiyyat kitablarının ilk vərəqində hicaz, bəzi hallarda Quranın ilk səhifələrinin tərtibatını, dünyəvi əsərlərin sonuncu vərəqini, əsasən yazının yeri və tarixini, ieraçının, əsərin sifarişçisinin adını və s. özündə cəmləşdirən kolofon rika ilə yazılırdı. Görkəmli yazı ustalarının xətt nümunələri–qit‘ə bu xətt üslubu ilə yaradılırdı. Qeyd etmək lazımdır ki, rika və tauki xətlərinin xarici görünüşünün əlahiddə funksional oxşarlığı ona gətirib çıxartmışdı ki, əyalətlərdə çox vaxt hər iki xətti rika termini altında başa düşürdülər.

NƏSX XƏTTİ

Bu terminin ənənəvi etimologiyası – “başqa xətləri əvəz etmək” mənasında “məhv etmək, əvəz etmək, üstündən xətt çəkməkdir”. Ancaq bir sıra xətt mütəxəssisləri onu “yeni, təzə” kimi izah edirlər. Bizim dövrə qədər nəsx bütün müsəlman şərqində ən populyar və geniş yayılmış xətt üslubudur. XX əsrdə bütün çap şriflləri (qəzet, jurnal, kitab) onun bazasında yaradılıb. Sözdə hərflərin dəqiq, aydın balanslaşdırılmış qaydada yazılması və birləşdirilməsi bu xəttin hamı tərəfindən qəbul edilməsinə səbəb olmuşdur. O, başqalarına nisbətən daha asan öyrənilirdi. Mütəxəssislərin və xəttatların çoxu hesab edirlər ki, mühəkkək, reyhani və suls elementlərinin daxil olduğu qaydaların müənasibliyi əsasında meydana gəlmiş, lakin onda hərflər göstərilən xəttlərdəki nisbətən elə də iri deyildir. Düzxətli və ayrışmış elementlərin nisbəti bərabərdir yəni; - əllinin əlliyə. Kitablarda üzü köçürülərkən xırda, az hallarda orta, nadir hallarda iri (əsasən qit‘ə) ölçülü nəsxdən istifadə edilmişdir. Bu xəttlə yazı vaxtı qələmin ucunu azacıq çəp, ya sulsun, ya da nəstəliqin normalarına uyğun kəsirlər. Görünür, nəsx üslubu X əsrin sonlarından istifadə olunmağa başlamışdır. XI əsrin birinci yarısında

yaradılmış əlyazmaları bu qənaətə gəlməyə imkan verir. Sonrakı iki əsr yarım vaxt ərzində “nəsxin” yeni xətt forması yaranır. XIII –XIV əsrlərdə mo-qolların hakimiyyəti dövründə öz populyarlığını müvəqqəti itirsə də, Yaqutun üslubu xəttatlar arasında XVII əsrin sonu –XVIII əsrin əvvəllərinə qədər hakim olmuşdur. Xəttat Əhməd Neyrizi nəstəliqin xarakterinə uyğun elementlər daxil etməklə onun görkəmini bir qədər də dəyişərək, onu yeni formaya salmışdı. Əhməd Neyrizi bütün düzxətli və şaquli elementləri daha nazik və incə etmiş, ancaq onların ayrışmış elementlərlə əlaqəsini saxlamış, eyni zamanda “İrak” məktəbindən sulsun daxil olunmuş artıq dekorativlikdən imtina etmişdir. Xəttatlar bu usta tərəfindən formalaşdırılmış qaydalara əməl edirdilər. Quran və ilahiyyat kitabları da daxil olmaqla, orta əsrlərdə bütün kitab məhsullarının əksəriyyətinin üzü bu üslubla köçürülmüşdür. Baxmayaraq ki, XIV əsrin sonunda poetik əsərlərin köçürməsinə yeni xətt üslubu olan nəstəlik onu bir qədər sıxışdırmış, XVIII əsrin əvvəlində həmin proses nəsr əsərlərində də baş vermişdir. Lakin XX əsrə qədər nəsx öz populyarlığını itirməmişdir. O, nəstəliklə yanaşı xəttatlar və bədii yazı ustaları arasında əsas üslub olmuşdur.

Türk dünyasında geniş istifadə olunan ənənəvi, ərəb mənşəli funksional təyinatlı xətləri nəzərdən keçirdikdən sonra biz bilavasitə milli xüsusiyyətdən yaradılmış xətlər üzərində dayanacaq. Bu ərəb qrafikalı yazı üslubları əsasında yaradılmış Təbriz xəttatlıq məktəbinin yaratmış olduğu xətt nümunələridir.

TƏLİK XƏTTİ

Xəttin öz adı – “bir-birindən asılmış” olduğu üçün göstərir ki, burada bütün hərflər bir-biri ilə birləşmiş və buna görə də xətt kursiv və itiyazlıdır. O, XI əsrin sonu – XII əsrin əvvəlində karguzarlar və katiblərin təcrübəsində meydana gəlmiş və formalaşmışdır. Onlar tauki, rika və nəsx kimi xətlərin qaydalarından istifadə edərək, orta əsr əlifbalarındakı hərflərin dalğavari-yumru və girintili-çıxıntılı elementlərini buraya daxil etmişlər. Sırf dəftərxana ehtiyacı üçün yaradılmış təlik, XIV əsrə qədər öz xarici görünüşünü dəyişmədən müxtəlif yazışma və məktublarda tərtibində istifadə olunmuşdur. Qeyd edilən dövrdə bu xəttin əhatə dairəsini genişləndirmək üçün cəhdlər edilsə də, (məsələn, kitab üzünün köçürülməsi) bu təcrübə özünü doğrultmamışdır. Çünki, bu xəttlə əlyazmalar bizə qədər az miqdarda gəlib çatmışdır. XIII və XIV əsrlərdə təlik tədricən öz mövqeyini itirərək, yerini onun əsasında yaradılmış yeni xətt üslubu şikəsteyi təlikə (“sınımış təlik”) vermişdir. Bu xətt nəinki öz sələfini istifadədən tam çıxartdı, həm də onun adına yiyələndi. Ona görə də xəttatlıq üzrə mənbələrdə onu təliki-əsl (“əsas

təlik”), yaxud ta‘liki-qədim (“köhnə ta‘lik”) adlandırmış, və şikəstə sözünü əlavə etməmişlər.

ŞİKƏSTEYİ-TƏ‘LİK XƏTTİ

Yazı ustaları arasında kök salmış möhkəm ənənə bizə məlumat verir ki, XIV əsrin sonlarından bu xətt köhnə təliqə əlavə kimi formalaşmışdır. Onu Teymurun (1405-ci ildə vəfat etmiş) yanında xidmət edən xəttat Tacəddin Salmani işləyib hazırlamışdır. Şikəsteyi-ta‘lik aydın, itiyazılışlı dəftərxana üslubudur. Burada dəyirmi elementləri mühüm rol oynayan hərflərin yazılışı müstəsna dərəcədə, hətta tauki, yaxud rikadakından da çox stilləşdirilmişdir. Sözdəki hərflər nəinki öz aralarında birləşir, hətta bizim adət etdiyimiz uyğunluğunu və xarici görkəmini itirir. Sözüün sətirdə, hərflərin isə sözdə tutduqları yerdən asılı olaraq onların forması və ölçüləri dəyişə bilər. Baxmayaraq ki, təliqə xas olan qaydada onun işlənməsinin standart trafareti vardır. Lakin göstərdiyimiz vəziyyət bu üslubla yazılmış sənədləri oxumaqda çətinlik yaradır. Sətirdə sözlər adətən bir-birinə bitişik, yığcam yazılır. Digər kursiv xəttlərindən fərqli olaraq, burada sətirlər arasındakı məsafə genişdir. Qələmin hərəkətindən asılı olaraq sözləri və onların elementlərini yazarkən xətt öz dolğunluğunu və cazibəsini itirir. Çünki bu zaman qalıdan naziyə və əksinə keçir. Bu nizamnamə ilə yazmaq üçün qələmin ucu bərabər, orta uzunluqda və nazik, en kəsiyinin diametrinə bərabər, yaxud onun 3/4-ü həcmində kəsilir. Şikəsteyi-tə‘lik sırf dövlət işgüzar yazışmalarında istifadə olunmuşdur. Onunla fərmanlar, əfətlər və sərəncamlar, məhkəmə qərarları və notariat sənədləri yazılırdı. Bu xəttlə kitab üzü köçürülmürdü, ancaq stilinə görə nümunəvi toplular hazırlayarkən ondan istifadə olunurdu. Təlikin ən populyar dövrü – XIV-XVI əsrlərdir. Sonralar yeni xətt, nəstəlik və onun itiyazılı variantı-şikəsteyi-nəstə‘likin sürətlə yayılması ilə əlaqədar olaraq şikəsteyi-ta‘likin əhatə çevrəsi daralır və XIX əsrin ortalarında istifadədən çıxır.

NƏSTƏLİK XƏTTİ

Bədii yazı sahəsində nüfuzlu xəttatlıq nəzəriyyəçiləri şübhə etmirlər ki, bu xətt nəsxə və təlikə xas olan ən yaxşı cizgilərin orqanik birləşməsi nəticəsində yaranmışdır. Əgər nəsx riyazi proporsional, dəqiq, aydın və oxunaqlıdırsa, təlik qənaətcil və kursiv itiyazma xəttidir. Bu komponentlərin birləşməsindən nəstəlik adlanan yeni xətt üslubu meydana gəlmişdir. Burada hərflərin proporsiya qanunu ancaq ona məxsusdur. Məsələn, əlifin hündürlüyü üç nöqtəyə bərabərdir. İki əyridən və üfiqi-yumru əsasdan ibarət olan ba və ona oxşar hərflərin bir, onların əsasları isə altı nöqtə hündürlüyə malikdir.

Cimin, əynin və onlara oxşar hərflərin aşağı yumru hissələri onların yazıldıqları ovalın üçdə ikisinə bərabərdir və i.a.

Hərflərin yumru və düzxətli elementlərinin qarşılıqlı nisbəti müxtəlif nizamnamələrdən asılı olaraq müxtəlifdir. Qələmin dili adətən orta uzunluqda nazik, mürəkkəbin tədricən axması üçün yarıq dili iki bərabər hissəyə ayırmaqlıdır. Qələmin ucluğu azca çəp, ancaq 65 dərəcədə az olmamaqla kəsilməli, dilin eni qələmin diametrinin 3/4-ü keçməməli idi. Yeni xətt üslubu tez bir zamanda xəttatların və əlyazma həvəskarlarının rəğbətini qazandı.

Onun təkmilləşməsi üçün xəttatların bir çox nəsilləri çalışaraq yeni xəttə parlaq naxış, proporsiya, keçidlərin axıcılığı, estetiklik, bədii gözəllik elementləri gətirdilər. Yazı ustaları arasında qəbul olunmuş normativ əsərlərdə xəttatlıq sənətində dair xüsusi traktatlarda qeyd edilmiş ənənə bu xəttin yaranmasını Mir Əli Təbrizinin adı ilə bağlayır. Türk bioqrafı və stilisti Mustafa Əli Çələbiyə (XVI əsr) görə Təbriz bu xəttin orijinal nizamnaməsini yaratmışdır. Həmin dövrdə (XIV əsrin ikinci yarısı – XV əsrin birinci yarısı) Təbrizdə eyni adda iki xəttat yaşayıb işləmişdir. Ancaq iran alimi Məhdi Bəyaninin tədqiqatı nəticəsində məlum olmuşdur ki, üslubun yaradıcısı, bir çox yerli və Avropa tədqiqatçıların hesab etdikləri kimi, Mir Əli B. İlyas Təbrizi Baurçi deyil, Mir Əli B. Həsən Əs-Sultani Təbrizidir. O. F. Akimuşkin hesab edir ki, Həqiqətdə isə vəziyyət bir qədər başqa cür olmuşdur. Mir Əli B. Həsən “nəstəlikin ixtiraçısı” olmamışdır. Ancaq onun sözsüz ki, icra etdiyi xəttlər içərisində özünün zərifliyi ilə seçilən nəstəlik xətt üslubu özlərinin fantaziyası, yaradıcılığı ilə formalaşdıran xətt ustalarının arasında birincilərdən biri olmuşdur. Məsələn orasındadır ki, XIV əsrin birinci yarısından başlayaraq bizə çatan əlyazmalar əyani surətdə göstərir ki, arealın qərbində yazı ustaları arasında uzaq nəstəliki xatırladan yeni xətt üslubu yayılmağa başlamışdır. O, hələ incə və proporsional olmasa da artıq kursivliyi və iti yazılışı ilə fərqlənirdi. Bu xəttin yaranması təsadüfi deyil, tam qanuna uyğun, kitabçılığın əvvəlki inkişafının mərhələləri ilə əlaqədar idi. Savadlı adamların sayı artırdı. Xəttatlar kontingentinin artdığına baxmayaraq proses yavaş gedir, bu inkişaf kitaba olan tələbatı daim artırır. Yeni, sürətlə yazılan xətt tələb olunurdu. Nəstəlik belə xətt üslubu idi. Mir Əli B. Həsən Təbrizi xəttin formalaşmasında mühüm rol oynayaraq öz traktatında onun mütənasiblik qanunlarını nəzəri cəhətdən əsaslandırmışdı. Bundan başqa, görünür, bu xəttə yazı üçün qələmin yonulması və ucunun kəsilməsi üsulunu da yenilik kimi o gətirmişdi. Sonra mədəniyyət tarixində tez-tez rast gəldiyimiz hadisələrdən biri baş verdi, nəsillər bu xətti yaradan şəxsləri tamam unudular və nəstəlikin yaranmasını təkcə Mir Əli Təbrizinin şəxsiyyəti ilə bağladılar. (215. s. 351)

Yuxarıda qeyd olunanları ümumiləşdirməkdən əvvəl tədqiqatçı O.F.Akımüşkinin fikrinə münasibətimizi bildirmək vacibdir. Görkəmli alim bilməmiş deyil ki, islam dünyasında minlərlə insanlar, eləcə də peşəkar xəttatlar yazı – xətt nümunələri üzərində eksperimentlər etmiş, bəzən elə manipulyasiyalar olunmuşdur ki, onu tanımaq və üslubunu müəyyənləşdirmək çətin olurdu. Belə nüsxələr xəttatların fərdi fantaziyası olaraq hər hansı bir kitabxana fondunda qalmağa məhkum idi. Xətt üslubunu yaratmaq, onu qanunlaşdırmaq, təbliğini və yayılmasını təmin etmək işini yalnız məktəblər edə bilərdi ki, Təbriz xəttatlıq məktəbi və onun nümayəndəsi Mir Əli Həsən Təbrizi həmin şəxs olmuşdur.

Nəstəlik xəttatlar tərəfindən çox tez tanındı. Onları daha çox cəlb edən bu xəttin yığcamlığı, sürətlə yazılması, asan oxunması, zərifliyi idi. Özünün xüsusiyyətlərinə görə nəstəlik, sanki, poetik sətrləri yazmaqdan ötrü xüsusi yaradılmışdı. O, qafiyə və rədlifləri əyani surətdə qabardır, şerin ritmini özünün rəvan, uyğun hörgüsü əsasında həkk etdirirdi. XV əsrin əlyazmaları harada yazılmasından asılı olaraq, məsələn, Şirazda, Təbrizdə, Heratda tərtib olunmuş kitablar yeni xətt üslubunun əhəmiyyətli variasiyalarını göstərir. Ancaq həmin əsrin sonlarına doğru iki məktəb: a) Təbriz-Herat məktəbinin əsası Əli Cəfər Təbrizi (860/1456-cı ilə yaxın vəfat etmişdir) tərəfindən qoyulmuş, sonralar Kəmaləddin Behzad tərəfindən inkişaf etdirilmişdi. b) Xorasandan və Orta Asiyadan Şiraza və Bağdada köçmüş əsasən Abd ər-Rəhman əl Xarəzmi və onun oğlanları Abd ər-Rəhim və Abd əl-Kərim tərəfindən yaradılmış Şiraz-Bağdad məktəbləri daha çox seçilirdi. Onların üslub detallarının fərqi varmıdan qeyd edək ki, birinci məktəb, adları xəttatlıq tarixinə düşmüş Sultan-Əli Məşədi (926/1520 vəfat etmişdir.), Mir Əli Xəravı (951/1544 vəfat etmişdir) və Mir İmad əl-Həsəni (1024/1615 vəfat etmişdir.) kimi şəxsiyyətlərin adı ilə bağlanır. Ərəbyazılı arealda bu məktəbin nizamnaməsinə hələ də əməl olunur. İkinci məktəbin nümayəndələrinin adlarına (yaradıcılarından başqa) bədii xətt incəsənətinə aid əsərlərin heç birində rast gəlmək olmur. Belə vəziyyət görünür, onunla bağlıdır ki, tədqiqat müəllifləri bu yazı üslubunu qəbul etmədiklərindən, məktəbin nümayəndələrinin adlarını görkəmli xəttatların sırasına salmamışlar. XVI əsrdə Şirazda fəaliyyətdə olan həmin məktəb XVII əsrin əvvəllərində tədricən öz tərəvətini itirir.

Əlyazmaların üzləri köçürülərkən, adətən, xırda və ya orta nəstəlikdən istifadə olunurdu. İri ölçülü nəstəlikə xəttatlar yalnız ayrı-ayrı vərəqlərdə böyük formatlı xətt nümunələri yaradarkən müraciət edirdilər. Belə nümunələri bədii yazını bilən və qiymətləndirən adamlar əldə edirdi. Nəstəlik xətt üslubu XV-XVI əsrlərdə poetik əsərlərin yazılmasında şəriksiz hökm sürmüşdür. Baxmayaraq ki, sonrakı yüzillikdə tətbiq dairəsi xeyli daralmışdır.

ancaq istifadədən çıxmamışdır. Digər üslubların-suls və təlik xətlərin aqibəti də belə olmuşdur. XVII əsrdə nəsx çox geniş yayılmışdı, nəsir əsərlərinin üzü, əsasən onunla köçürülürdü. Bu yüzillikdə nəsx funksional möhkəmlənmiş xətt kimi qalırdı. Quranın, ilahiyat və dini kitabların, həmçinin dünyəvi nəsir əsərlərinin surətləri onunla yazılırdı. Mənbələr göstərir ki, Quranın üzünün nəstəliklə köçürülməsi üçün dəfələrlə cəhd etmişlər, lakin bu təcrübədə vəsət tapmamışdır. Budaq Qəzvini “Cəvahir-Ələxbar”, eləcə də Qazı Əhməd “Gülüstani hünər” əsərlərində qeyd edirlər ki, Dust Mühəmməd b. Süleyman Xarəvi 968/ 1560-61-ci illərdə məşhur xəttat Şah-Mahmud Nişapuri (954/1548-ci ilə qədər) Quranın üzünü şah Təhmasib üçün bu xəttlə Təbriz şəhərində köçürmüşdür. Qazı Əhməd həmçinin qeyd edir ki, Malik Deyləmi (969/1561-62 vəfat etmişdir) Qəzvinə belə bir işə girişmiş, lakin sona çatdıra bilməmişdir. Səltənət kitabxanasında 1093/1682-ci ildə usta Məhəmməd-Hüseyni Nəvras Dimavəndinin nəstəliklə üzünü köçürülmüş nüsxəsi saxlanılır. 1268/1851-52-ci ildə Nəsirəddin şah Qacarın əmri ilə Tehrandə saray xəttatı Əsədullah Şirazi Quranın surətini nəstəliklə çıxarmışdır.

ŞİKƏSTEYİ NƏSTƏLİK XƏTTİ

Bu xətt növü XVII əsrin birinci yarısında nəstəlik üslubunu sürətlə yazmaq cəhdi nəticəsində meydana gəlmişdir. İlk vaxtlarda bu üslub şəxsi və işgüzar yazışmalarda geniş işlənən şikəsteyi-təlikin güclü təsiri altında olmuşdur. Xəttin sonrakı, tədrici inkişafı şikəsteyi nəstəlikin yaranmasına səbəb olmuş və o, sonradan sadəcə şikəstə adlanmışdır. Təlikin itiyazma prinsiplərini nəstəlikdəki uyğunluqları saxlamaqla, tətbiq etməklə ön sürətli yazı xətti alınmış və o, indiyədək işlənilir. Bu xətt nəstəlikə xas olan bir çox estetik keyfiyyətləri saxlamışdır. Ənənəyə görə, onun yaradıcısını Həsən-xan Şamlunu (1100/1688-89 vəfat etmişdir) hesab edirlər. O, öz əsərlərində nəstəlikin itiyazlı tələfinə daha çox fikir vermişdir. Dərviş Abd Əl-Məcid Taliqaninin (1185/1771-72 vəfat etmişdir) və Məhəmməd Kazım İsfahani Balenin (1229/1814 vəfat etmişdir) yaradıcılığında özünün çiçəklənən dövrünü yaşamışdır. Bütün xətt ustaları bu və ya digər dərəcədə bu ustaların nizamnaməsinə əməl etmişlər. Adətən, şikəsteyi-nəstəlik fərdi və qeyri-rəsmi yazışmalarda istifadə olunurdu. Ancaq XVIII əsrin sonunda və XIX əsrdə bu xəttlə yazılmış dövlət sənədləri də bizə gəlib çatmışdır. Nadir hallarda kitabların üzünü bu xəttlə köçürülürdü. Yalnız iki böyük kalligrafiya ustası: Dərviş Abd əl-Məcid (Sədinin “Bustan” əsərinin bu xəttlə əlyazması hazırda Tehran da, məclis kitabxanasında saxlanılır) və Məhəmməd Şəfi Vəsalı Şirazi (1783-1846) bu addımı atmışlar. Qeyd etmək lazımdır ki, sətirdə sözlərin

bitişik yazılmadığına görə bu xətt şikəsteyi-təlikə nisbətən daha asan oxunurdu.

On əsrlik xətt üslublarının tarixinə ekskursumuzu bitirərkən, qeyd etmək yerinə düşərdi ki, kitab sənətkarlığında xəttatlar əsasən iki üsluba: nəsxə (X əsrin ikinci yarısından) və nəstəlikə (XIV əsrin sonlarından) üstünlük vermişlər. Buna əmin olmaq üçün əlyazmaları kataloqunu vərəqləmək kifayətdir. Cəsarətlə demək olar ki, bizə gəlib çatan əksər əlyazmalar bu xəttlərlə yazılmışdır.

Bu yerdə bir daha qeyd olunmalıdır ki, standartlaşdırılmış yazı formaları daim xətlərin iti yazılması, aydınlığı və dəqiqliyi istiqamətində formalaşmış və inkişaf etmişdir. İlk baxışdan elə görünə bilər ki, bu proses bir və ya bir neçə xəttat qrupunun şəxsi istəyindən doğmuşdur. Yazıçı yaradıcı axtarışları və istedadı arxasında yeni xətlərin yaranmasına tələbat, konkret əyalətin sosial, siyasi və mədəni inkişafından irəli gələn və zamanın tələbi olan tarixi şərait dururdu. Məsələn, VIII əsrdə müsəlman imperiyası (Ərəb xilafəti) yarandıqdan sonra işğal olunmuş regionların, ictimai-siyasi, mədəni və iqtisadi inkişafın müxtəlif mərhələlərində olan ölkələrin, xalqların sayı artdıqca, dövlət dəftərxanasından göndərilən rəsmi sənədlərin, işgüzar kağızların sayı on dəfələrlə çoxalır. Bu vəziyyət təkcə dövlət aparatında məmurların sayının görünməmiş həddə çatdırılması ilə yanaşı, cıllanmış, kursiv, iti yazılışı, asan oxunan, xüsusi olaraq dəftərxana ehtiyaclarına xas yeni xətt formalarının yaranmasını tələb edirdi.

Sonralar şəhərlərin coşqun inkişafı, ticarətin və sənətkarlığın genişlənməsi, mədəni həyatın sosial əsasının genişlənməsinə şərait yaratdı. Sənətkarlar, xırda tacirlər, aşağı və orta səviyyəli ruhanilər, yerli bürokratlar arasından şəhər ziyalıları çıxır və bu da savadlı adamların sayını çoxaldırdı. Belə vəziyyət kitaba tələbatı, biliyə həvəsi artırır. Ancaq yazarların sərəncamında olan xətt üslubları bu tələbatın ödənilməsinə ləngidirdi, aydınlığı, dəqiqliyi, asan oxunuşu ilə fərqlənən kursiv, iti yazılışlı xətlərin meydana gəlməsi tələb olunurdu. Bir sözlə, onlar həm tələb edənlərin, həm də icra edənlərin tələbatını ödəməli idi. Kitabların üzünün köçürülməsi üçün belə xüsusi xətt üslubları ərəb, türk və fars xəttatlarının bir neçə nəslindən yaradıldı və formalaşdı.

İctimai-sosial tələbatdan başqa ərəb qrafikalı yazının inkişafına məhdud şəraitdə qədim yazı üslublarının təsiri, konkret əyalətdə mədəni-estetik təsəvvürlər, baxışlar, dilin xüsusiyyətləri, müsəlman arealında siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr və s. ciddi təsir göstərirdi.

BƏDİİ YAZI SƏNƏTKARLIĞI

Ərəbqrafikalı yazının xüsusiyyətləri üzərində geniş dayandıq. Hərflərin düz və əyrixətt elementlərinin mütənəsbibliyi, sonuncuların bir-birinə uyğunluğu (hər bir xətt üçün xarakterikdir) aydın və dəqiq yazmağa çalışmaq və başqa məsələlər nəzərdən keçirildi. Əl-xətt ma yakra – “Xətt odur ki, oxunur” formulası yaradıcı axtarışlar aparmaq və estetik istəkləri ödəmək üçün xəttatlar qarşısında sonsuz imkanlar açdı. Orta əsrlərdə məlum olduğu kimi, mənəvi mədəniyyət bir çox forma və baxışlarda, o cümlədən xəttatlıqda öz əksini tapmışdır. Aydın və gözəl yazmaq sənəti yüksək qiymətləndirilir, tərif göylərə qaldırılır, biliyin, zəkanın ölçüsü hesab edilir, nüfuzlu və əziz sayılırdı. X-XI əsrlərdə yaranmış bir hədisdə deyilirdi: əl-xətt nisf al’ül (“Yazı-biliyin yarısıdır”). Başqa müsəlman ölkələrində olduğu kimi, İslam, Türk dünyasında da rəssamlıq, təsviri yaradıcılığı məhdudlaşdırırdı. Qələm ustaları arasında və orta əsr feodal cəmiyyətinin savadlı dairələrində geniş yayılmış yazı ənənələri nöqsansız yazı xətləri etalon sayılan bir çox mahir xəttatların adlarını qoruyub zəmanəmizə qədər çatdırmışlar. Təbii ki, hər nəsil onların sırasına öz nümayəndələrini vermişdir. Təəssüf ki, məşhur ustaların bu siyahılara daxil olma qaydaları bizə aydın deyildir. Öz ustalığı ilə tanınmış xəttatlardan heç də geri qalmayan bir çox sənətkarın adlarını mənbələr qeyd etməmişdir. Son illər müasir alim-poleoqrafların tədqiqatları sayəsində unudulmuş sənətkarların adları bizə məlum olmuşdur.

Bədii yazı ustaları haqqında məlumatı iki mənbədən alırıq. Birincisi, Qazi Əhmədın nisbətən yaxın vaxtlarda elmi dövriyyəyə daxil olmuş əsəri. Belə əsərlər əsasən bioqrafik, soraq kitablarından, xəttatlıq ustalarına həsr edilmiş mənbələrdən, minatürlərdən, cildlərdən, naxış və hədiyyə üçün hazırlanmış əlyazma kitablarına edilən bəzək nümunələrindən ibarətdir.

Bizə məlum olan belə kitabların yaşı XVI əsrdən qədim deyildir. Ancaq o vaxta qədər xəttatlıq sənəti artıq bir neçə yüz il idi inkişaf edirdi. Kitabların tərtib edilməsi ənənəsi müsəlman şərqində geniş yayılmışdı. Türk tarixçisi və bioqrafı Mustafa Əli Çələbinin “Mənəkib Əl-hünərvəran” (“İstedadlıların əməlləri”) kitabını Qazi Əhmədın “Traktatının” yazılıb qurtarmasından (1004/1596) əvvəl on il ayırır. Lakin hər iki kitabda dəqiq, ardıcıl kompozisiyaların, mövzu və sxemlərin mükəmməlliyi eynidir. Bu, göstərir ki, hər iki müəllifin sələfləri olmamış deyildir. Belə kitabların mənbələri sözsüz ki, şifahi və yazılı rəvayətlər, hekayələr, bəzən əfsanələr idi. Onlar həm əlyazma kitablarını yaradan peşəkarlar, həm də dövlət xidmətində olan çox saylı munşilər (katiblər) arasında geniş yayılmışdı. Həmin kitabların müəllifləri xəttatlara və munşilərə çox yaxın idilər.

Dust Mühəmməd (972/1564 65 ildə vəfat etmişdir), Malik Deyləmi (969/ 1563 vəfat etmişdir) və Seyid Əhməd Məşədi (986/1578-79 vəfat etmişdir) saray xəttatları, Qazi Əhməd isə xəttat və munşi olmuşdur. Dust Mühəmmədin I şah Təhmasibin qardaşı Bəhram Mirzə üçün 951/1544-45-ci ildə tərtib etdiyi alboma (mürəkkə) yazdığı ön sözlə Qazi Əhmədin əsərini müqayisə etdikdə, hər iki əsərdə kompozisiya oxşarlığına diqqət yetirməmək olmur. Məhz bu oxşarlıq deməyə əsas verir ki, xəttatlara və rəssamlara həsr olunmuş traktatların meydana gəlməsi bədii yazı nümunələrini və ayrı-ayrı miniatürləri əhatə edən albomların tərtibatı təcrübəsilə sıx bağlıdır. Baxmayaraq ki, orjinal, müstəqil əsərdir (əlyazma kitab ustalarının bioqrafik lüğəti), hər halda onu böyük albomun müfəssəl annotasiyası hesab etmək olar. Təbii ki, bu qəbildən olan əsərlər qələm və fırça ustaları haqqında bizim məlumatlarımızın əsasıdır. (215. s. 355)

Başqa mənbələrə gəldikdə, onlar göstərilənlərlə müqayisə oluna bilməyə də, fraqment xarakteri daşısa da, bəzən əvvəlki materialları dəqiqləşdirirlər. Onlardakı fraqmentlər tarixi xronikanı və poeziya antalogiyasını əks etdirirlər. Bunların adı təzkiyədir.

İkincisi, bu sahənin nüfuzlu ustaları tərəfindən yaradılmış və bədii yazı sənətinə həsr olunmuş əsərlərdir. Bu əsərlərin mövzusu və məqsədi bir çox əsrlər boyu yaradılmış xəttatlıq qaydaları ənənəsini, bədii yazı vərdişlərini və reseptlərini, onların müəlliflərinin illər boyu toplanmış təcrübəsini gənc nəsllə ötürmək idi. Görkəmli ustalar məsləhət verirdilər: Kağız və qələm üçün qanunı necə seçməli, mürəkkəbin, rəngin, boyanın və maye qızılın hazırlanmasının resepti necə olmalıdır, qələm necə yonulmalıdır, əlin avtomatik hərəkətinə vərdiş üçün müxtəlif xəttlərlə necə məşq etməli, ayrı-ayrı hərflərin formaları hansılardır və s.

Bu əsərlərdə xəttatlıq sənətinin inkişafı barədə zəngin materiallar var, lakin həmin əsərlərin yaradıcıları barədə məlumat çox azdır. Bu cür mənbələr xəttatlıq tarixinin öyrənilməsində köməkçi rol oynayırlar. Onların müəllifləri öz sənətlərinin üslub və iş metodlarına, yazıya gətirdikləri yeniliklərə, estetik meyillərin və baxışların inkişafına, müxtəlif vaxtlarda yazılmış traktatların müqayisəsinə daha çox fikir verirdilər. Burada, həmçinin, ənənələrin vacibliyi və möhkəmliyi, onlara əməl olunması əsas yer tuturdu.

Berlin Dövlət muzeyində saxlanılan XI əsrin yazı sənəti haqqında ərəb traktatının naməlum müəllifinə görə “ kalliqrafiya sənəti nadir qalibiyyətdir, ona görə də hər nəsllə bir xəttatlıq ustası düşür”. Bu qeyd yuxarıda göstərilən profesional və normativ mənbələrlə təəccüblü dərəcədə uyğunlaşır. Belə mənbələrdə, adətən, tanınmış çox az şəxsiyyətlər barədə məlumat verirlər. Məsələn, Qazi Əhməd özünün məşhur traktatında (birinci redaksiyasında 25 zillidə 1004/20 avqust 1596-cı ildə başa çatmışdır) klassik “altılığın” 89,

nəstəliqin isə 59 ustası haqqında məlumat verir. Onların çox az hissəsi müəllifin müasirləri olmuşlar. Qalanlar haqqında ənənəyə uyğun olaraq özündən əvvəlkiləri tədqiq etməklə məlumat verilir. Qeyd etmək lazımdır ki, yüksək səviyyədə tərtib olunmuş xəttatlıq kitabları heç vaxt savadlı şəhərlilərin geniş kütləsi üçün nəzərdə tutulmurdu. Onlar qeyri-adi dərəcədə bahalı olduğuna görə, xəttatın əməyini qiymətləndirə və ödəyə bilən müstəsna adamlar üçün hazırlanırdı. Xətt sənətkarlığına görə mükəmməl əlyazmaların köçürülməsinə, çox vaxt kompozisiya baxımından mürəkkəb olan rəsm əsərlərinə xeyli vaxt sərf edilirdi. Belə kitablara tələbat ciddi olurdu: O ilk sətrindən son sətrinə qədər vahid, mükəmməl xəttlə köçürülməli idi. Hərflərin və onların yazılışının tənəsüblüyü xəttlərin “incə” və “qalınlığı” sətirdə sözlərin düzümü, eyni tipli yazının ciddi paralelliyi, yazının impulsiv yaxud axıcılığı, onun fərdiyyəti və inamlılığı-bütün bunlar və sırf profesional detallar estetlərə və mütəxəssislərə müxtəlif qeydlər etməyə, fikir, mübahisə, mühakimə yürütməyə geniş meydan verirdi. Belə sənət əsərlərinin taleyi qabaqcadan məlum idi, onlar ya saray, ya da dövlət məmurunun şəxsi kitabxanasında öz yerlərini tutmalı idilər. Şəxsi kitabxanasında böyük xəttatların əlyazma nümunələrini saxlayanlar hörmət sahibi idilər. Ona görə də şahlar, orta Asiya xanları, Hindistan hökmdarları, Avropada krallar və imperatorlar məşhur xəttat və naxış ustalarının əsərlərini topladıqları kimi, belə nadir əsərləri əl-əl axtarırdılar.

XƏTTATLIQ SƏNƏTİ, TƏLİM VƏ PEŞƏKARLIQ

Peşəkar xəttatın öyrədilməsi və hazırlanması barədə bizə məlum olanlar bir o qədər də çox deyil, çünki bu məlumatlar çox kəsad və dağınıqdır, məlum mənbələr bütün diqqəti əsasən sənətkar xəttatlara, bədii yazı ustalarına və ustalara yönəlmişdir. Bu cəhətdən xəttatlığın mahir bilicisi M.Boyaninin 1966-1969-cu illərdə nəşr olunmuş tədqiqatı diqqətə layiqdir. Özünün üç cildlik əsərində o, nəstəlik üslubu ilə işləyən 1526 xəttat haqqında məlumat verir, halbuki, bizə məlum olan normativ mənbələrdə heç 400 nəfərin adı göstərilməmiş. Hətta bədii yazı ustalığına dair kalliqrafiya korifeyləri tərəfindən həsr olunmuş əsərlərdə təhsil prosesi ardıcılıqla açılmamışdır. Bu sənət xəttatın gəlir mənbəyidir. Fikirləşirik ki, məsələ daha sadə idi. Görünür, bu proses o qədər adi və gündəlik iş olub ki, müəlliflər sadəcə ondan yan keçib və fikirləşiblər ki, hamıya məlum olan bu işin dəqiq təsviri heç kəsi maraqlandırmayacaq. Maraqlıdır ki, xəttatların necə və hansı şəraitdə işlənməsi heç bir tədqiqatçı tərəfindən yazılmamışdır. Orta əsrlərin xəttatları və ya xəttatlıq sənəti haqqında yazılmış mənbələrlə tanış olduğdan sonra

məlum olur ki, bu mənbələr tədris vəsaiti funksiyasını yerinə yetirə bilməmişdi. Bu cür mənbələr daha çox təqdimat xarakteri daşıyır və gənclərə xəttatlıq sənətinin öyrənilməsi metodikasını özündə əhatə etmirdi. Gözəl xəttat olmağa çalışan gənclərində hamısı bu sənətin yüksəlməsinə çata bilmirdi. Yaxşı xəttat olmaq üçün yaxşı rəssamdan tələb olunan xüsusiyyətlər tələb olunurdu, fərdi keyfiyyətlər və incəsənət təməlləri. Xəttat döşəmənin, yaxud xalçanın, bəzi hallarda alçaq oturacaqda əyləşir, düz, hamar taxtani kağızın altına qoyub, dizlərinin üstünə atır və işə başlayırdı. Bəzən o, rahatlıq naminə ayaqlarının altına alçaq, lakin enli skamya qoya bilərdi. Bunu o dövrdə hamı bilirdi. Arealı XIV-XVII əsrlərdə ziyarət edən qərb səyyahları işin bu qayda ilə görüldüyü barədə məlumat vermişlər. Xəttat iş zamanı təsvir edən bir sıra miniatürlər də vardır. Bunlar biza, o zaman xəttatın masa arxasında deyil, təsvir olunduğu kimi işlədiyini tam təsəvvür etməyə imkan verir. Xəttat iş başında təsvir edən miniatürlərdən biri də 1287-ci ildə Bağdadda köçürülmüş ərəb əlyazmasındandır. O, dizləri üstündə yazan mütəxəssisi təsvir edir. Bununla yanaşı, XVI əsrin sonunda Hindistanda çəkilmiş miniatür göstərir ki, xəttatlıq ustaları yüksək səviyyəli abidələr yaradarkən bəzən alçaq, lakin geniş stolun arxasında oturub işləməyi üstün tuturdular. Peşəkar xəttatlar hazırlayan məktəbləri adətən ustad xəttatlar, yaxud bədii yazı sahəsində tanınmış nüfuz sahibləri saxlayırdı. Öyrənmə prosesi çox kiçik yaşlarından başlayırdı. Xəttatlığın gələcək ustaları artıq on-onbir yaşından tam əlyazmanı səliqəli köçürə bilirdilər. Mənbələr göstərir ki, sosial planda bu cür məktəblərin tərkibi müxtəlif olurdu, əsasən varlı ailələrin uşaqları oxuyurdular. Ancaq onların mütləq xəttat olmaları məcburi deyildi. Belə uşaqlar ona görə oxuyurdular ki, o dövrün tələbinə uyğun gözəl xətlə yazmağı bacarsınlar. Məşhur İlerat xəttatı Abdullah Tabbah (873/1408-ci ilə yaxın vəfat etmişdir) tərcümeyi-halında yazır ki, gözəl xətlə yazmağı öyrənmək üçün belə məktəblərdən birinə baş çəkdim və orada feodalların və iri tacirlərin uşaqlarının məşğul olduğunu gördüm. Onun xahişinə cavab olaraq qəlyanaltı sahibi olan atası demişdir: "...orada ağaların uşaqları oxuyur, sən isə kasıb oğlusan". Qazi Əhməd Kuminin sözlərinə görə, məşhur xəttat Mir Seyid Əhməd Məşhədinin məktəbində bazar ertəsi və çərşənbə axşamı günləri Məşhəd şəhərinin cavanları öyrənir və kontingentdə şəhərlilərdən ibarət idi. Mir İmad Həsəninin şagirdi Abu Turalın oğlu Xəttat Məhəmməd Salih İsfahani (1126/1714 vəfat etmişdir) özünün "təzkireyi xəttatan" ("Xəttatlıq haqqında yaddaş") əsərində yazır ki, 40 il ərzində ona mürciət edənlərin hamısını öyrətmişdir. "Onların arasında varlı da, kasıb da, türk, və tacik həmçinin, başqa başqa ölkələrdən bu şəhərə gəlmiş adamlar da vardı".

Şagirdlər ayrı-ayrı hərflərin yazılması və onların müxtəlif xətlərdə uyğunlaşdırılması xüsusiyyətlərini və əsas prinsiplərini uzun müddət və səbrlə

öyrənib mənimsəyirdilər. Əlin və qələmin hərəkətinin müəyyən avtomatizminə nail olmaq üçün ustanın müşahidəsi altında onlar bu hərəkətləri yüz, min dəfələrlə təkrar edirdilər. Hər hansı xətt üslubunu təcrübədə mənimsəmək üçün hər xəttat XIV əsrdən sonra dövrə uyğun ən azı üç xətlə, suls, nəsx və nəstəlik xətləri ilə yazmağı mütləq bacarmalı idi. Yazını öyrənən zaman adətən iki məşğələ formasından istifadə olunurdu. Kəlami və nəzəri. Kəlami tanınmış nüfuz sahiblərinin xətt nümunələrinin dəfələrlə üzünün köçürülməsidir. Bunda məqsəd şagirdə möhkəm və inamlı əl, oturmaq qabiliyyəti və dözümlülük, diqqətlik və intizamlılıq vərdişləri aşılamaq idi. Bu cür məşğələləri təkcə öyrənməyə başlayan şagirdlər deyil, hətta böyük təcrübəsi olan ustalarda edirdilər. Onlar öz nəsihətlərində təkidlə qeyd edirdilər ki, belə məşqlər daim, hər gün edilməlidir. Hər hansı ustanın əsərini nümunə kimi seçən xəttat tam oxşarlığa nail olmağa çalışırdı. Ancaq bu, hamıya nəsib olmurdu. Əgər yaxşı bilənlər qərara gəlirdilərsə ki, surət orijinaldan seçilmir, onda surət çıxaran belə işarə qoyurdu: "Kiminsə nümunəsi üzrə hansısa məşğələ". Bəziləri üzüköçürmədə məharətlə müvəffəqiyyət qazanırdılar, çox halda isə nəhəng qələm ustalarının nümunələrini saxtalaşdırırdılar. Məsələn, məlumdur ki, şah I Təhməsin (1524-1576) özünün saray rəssamı Müzəffər Əliyə Mir Əli İrəvaninin kitabının surətini çıxartmağı qadağan etmişdi, çünki, heç bir ekspert onların arasındakı fərqi təyin edə bilmirdi, Bazarda isə onlar Mir Əlinin orijinalı kimi çox baha qiymətə satılırdı. Rəhbərin bilavasitə nəzarəti altında eyni xətt üslubu ilə yazan müxtəlif ustaların nümunələri tutuşdurulur, onları seçib analiz edirdilər. Məşğələnin bu forması şagirdə göstərirdi ki, həmin ustalar yazıda hərfələrin və onların elementlərinin bu və ya digər uyğunluğundan necə istifadə etmişlər. Bu nəzəri məşğələ forması idi.

Bu, gərgin, uzun sürən və ağır əmək idi, nəticədə çox az adam xəttatlığa məşhur olurdu. Ancaq bədii yazı ustalarından danışan bütün məlum mənbələr onların mükəmməlliyə gedən yolda əməksevərliyini və iradəsini mütləq qeyd edirlər.

Kalliqrafiyanın böyük ustaları və nəzəriyyəçiləri Mir Əli Haravi (951/1544-45 vəfat etmişdir) və Məcnun Rəfiqi (XVI əsrin ikinci yarısı) öz traktatlarında ona çağırırdılar ki, öyrənmə prosesində köhnə ustaların nailiyyətlərindən fərdi yaradıcılıq nəzərə alınmaqla istifadə olunsun ki, xəttat özündən əvvəlkilərin irsini kor-koranə təqlid etməsin, özünün orijinal xətti olsun. Sonralar Mir İmad Həsəni də bu üsulu məşqi xiyali ("yaradıcı məşğələ") terminində özünün nəzəri əsasını tapmışdır. (130, s. 15-16).

Şagirdlərin sayına görə böyük məktəblərdə əsas rəhbərlərə onun müavinləri (xəlifə) kömək edirdi. Adətən, onlar rəhbərin sevimli və istedadlı şagirdləri olurdu. Məsələn, İsfahanda Mir İmad Həsəninin məktəbinə

şagirdləri, onun şagirdi Abu Turab qəbul və tərbiyə edirdi. Ustanın vəfatından sonra məktəbə o rəhbərlik etmişdir. Adətən, məktəblər o qədər də böyük olmurdu, on beşə yaxın şagird oxuyurdu. İmtahan işini yerinə yetirdikdən sonra üzköçürən ustadın icazə alıb müstəqil işləyir və özünə çörək qazanırdı. Bəzən əlyazmaların kolofonları bizə xəbər verir ki, üzköçürən kimin müşahidəsi altında həyata vəsiqə almışdır. Məsələn, Cəlal əd-Din Ruminin "Məsnəviyi mənəvi" əsəri avqust 1488-ci ildə üzünü köçürən Mühyi b. Mahmud Şah deyir ki, bu işi "böyük ustad Sultan Məhəmməd Nurun can yandırması" nəticəsində görmüşdür. 989/1581-ci ildə "Divani Cahinin" surətini çıxarmış xəttat Camal Məşhədi qeyd edir ki, "Sultan İbrahimin köhnə xidmətçisi usta Abdallah əl-Müzəhhib ət-Şirazinin qayğısı ilə" bu iş yerinə yetirilmişdir.

Peşəkar katib Mirzə Məhəmməd b. Hinduşah Naxçıvaniyə (XIV). Üzköçürənin köməkçi vasitələrindən danışarkən deyir: "Xəttat üçün bir sıra əşyalar, məsələn qamış qələm, qələm yonan bıçaq, mürəkkəb qabı, qarışdırıcı (mixrək), mürəkkəb və kağız lazımdır. Bütün bunlar öncə yazarın özü tərəfindən hazırlanmalı və bunları heç kimdən müvəqqəti istifadə üçün götürməməli, lakin başqası (yazar) bəzən istəsə belə imtina etməməlidir. Qələmi yonulmuş saxlamaq lazımdır, onun ucluğu yazılmış qalmamalıdır. Hər gün istifadə olunmuş qələm təmizlənməlidir ki, mürəkkəbin nəmi ondan tamamilə tökülsün. Qələm yonan bıçaq daim iti saxlanmalı və onunla mürəkkəbi qarışdırmamalı! Ona görə də xoşbəxt alim, xəttatların müəllimi Camal əd-Din Yaqut Müstəsimi, hansısa yazarın işində hər hansı nöqsan, səliqəsizlik görəndə deyirdi: "Onun yonan bıçağı kütləşmişdir! "Həmçinin yanında qarışdırıcı və sümükdən lövhəcik olmalıdır, birinci ona görə ki, mürəkkəbi bıçaqla yaxud qələmlə qarışdırmayasan, ikinci ona görə ki, qələmin ucunu başqa qələmin üstündə yonmayasan. Həmçinin ətirli olması üçün mürəkkəbə azacıq müşk, yaxud gül suyu artırmaq lazımdır. Mütləq qaydada qələmin ucluğunu silmək üçün yanında əski olmalıdır. Yazarın iş vaxtı yorulmaması üçün mürəkkəb qatı deyil, duru və parıldayan olmalıdır... "(130, s. 16). Qeyd edək ki, xəttatlar üçün bu qaydalar uzun müddət dəyişməmiş və XIX əsrin sonlarına qədər olduğu kimi qorunub saxlanılmışdı.

Sırası xəttat əməyinin intensivliyi və işinin cəldliyi barədə ədəbiyyatda kök salmış düzgün olmayan fikirlərlə razılaşmaq çətindir. Bununla yanaşı, həm normativ, həm də rəsmi mənbələr bu rəyi təsdiq etməyən müxtəlif materiallar verir. Bu material bir növ əfsanə xarakteri daşıyır, orada həqiqətə uydurma qınlıq surətdə birləşmişdir. Xəttatın işində ancaq israfçılıq axtarmaq bütün müəlliflərin məlumatlarında qırmızı xətlə keçir. Adı köçürmə surəti onları maraqlandırmırdı. Müəlliflər qeyd edirdilər ki, xəttatın işində adətən çərçivədən kənara çıxan şeylər onları təəccübləndirir yaxud heyran

edirdi. Bu isə fenomenlərə xasdır. Belələri çox az idi. Bir tərəfdən yazarların iş vaxtı və sonda etdikləri işarə və qeydlər, digər tərəfdən nəzm və nəsrə yazılmış yüzədək kitabları cəlb etməklə özümüzün apardığımız ümumiləşmələr bunu etməyə bizə imkan yaradır.

Budaq Qəzvini "Cəvahir əl-əxbar"da (984/1576) yazır ki, onun müasiri, məşhur bəddi yazı ustası Qasım Şadişah "gündə beş beyt yazır, onları düzəldir və tam təmizləyirdi".

Qazi Əhməd "Gülüstani hünər"də ilkin mənbəyinə sadıq qalaraq məlumatı təkrarlayır. Buxara tarixçisi Məhəmməd Yusif əl-Münşi "Tarixi Mukimxanı" (1116/1704) əsərində saray xəttatı Abd əl-Əziz xan xoca Yadgarı haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, o, xanın əmri ilə "Divani Hafız"ın üzünü köçürməyə yeddi il sərf etmişdir.

Şah I Təhmasibin kitabxanası üçün Nizaminin "Xəmsə" sinin üzünü köçürməyə (hazırda Londonda Britaniya muzeyində saxlanılır) məşhur xəttat Şah Mahmud Nişapuriyə üç il yarım vaxt gərək olmuşdur. Kolofona əsasən o, cumada II 946/oktyabr-noyabr 1539-cu il tarixdə işə başlamış şəvval 949/yanvar-fevral 1543-cü il tarixdə başa çatdırmışdır. Visal Şirazinin oğlu Mahmud Fars əyalətinin hakimi Məhəmməd Qulu xan Elxaninin sifarişi ilə Mirhondun "Rəüzət əs-Səfa" əsərinin üzərində beş il çalışmış, kolofona görə 3 zülkədə 1265/20 sentyabr 1849-cu ildə işini qurtarmışdır. Kalliqrafiya ustalarının həyatından misallar göstərir ki, tələblər nöqtəyi-nəzərindən mükəmməl əlyazması yaratmağa yaxşı rəsm əsəri yaratmaqdan az vaxt tələb olunmurdu.

Bununla yanaşı, üzköçürənlərlə və xəttatlar arasında fərqi saxlamaqla yanaşı, yenə də surət çıxarma yüksək qiymətləndirilirdi. Mənbələr xəttatlıq işinin bu tərəfini də müəyyən dərəcədə əks etdirmişlər. Qiyas əd-Din Həndəm (942/1535-36-cı ilə yaxın vəfat etmişdir). "Həbib əs-Siyar" ("Tərcümeyi-hal dostu") əsərində Məruf Bağdadi haqqında danışarkən qeyd edir ki, o, Şiraza Ömər Şayxın oğlu İskəndər Sultanın yanına gələrək onun saray emalatxanasının tərkibinə daxil olur, hər gün 500 beyt şerhin üzünü köçürməyə başlayır. Bir dəfə ustaya deyirlər ki, Məruf Bağdadi artıq iki gündür heç nə yazmır. İskəndər Sultanın yanına çağrılarda deyir ki, bir gündə üç günlük işi yerinə yetirəcək. Sultanın iştirakı ilə axşamada 1500 beyt yazır.

Davlətşah Səmərqəndi (900/1494-95-ci ildə vəfat etmişdir) özünün "Təzkirət əş-Şüara" ("Şairlər haqqında yaddaş") antologiyasında yazır ki, Cəfər Baysonqur (856/1452-ci ilə yaxın vəfat etmişdir) sürətli üzköçürmə ilə seçilirdi və gün ərzində 1000 beyt yazı bilirdi.

Qazi Əhməd Qumi Baysonqurun oğlu Əla əl-Daulun (863/1458-59-cu ildə vəfat etmişdir) sarayında qulluq edən usta Simi Nişaburiyə həsr etdiyi qısa məlumatda deyir: "Məlumdur ki, Mövlana Simi Nişaburi bir gündə 2000

beyt demiş və onları yazmışdır. Heç bir şair və xəttat hələ ki, bu həddi aşma bilməmişdir". Şeyx Məhəmməd Bəka (1094/1683-cü ildə vəfat etmişdir) "Mirat əl-ələm" ("Dünyanın aynəsi") əsərinə görə bu xəttat haqqında əfsanə gəzirdi. Deyilir ki, "O, sübh çağından qaranlıq düşənədək işləyərək hər biri 10 sətirdən ibarət müxtəlif məzmunlu 120 mətn hazırlayıb yazmışdır. Bununla bərabər xəttatlar yazdıqları sürətli üzüköçürmədən nadir hallarda danışılar. Əgər hansı bir kitabın kolofonunda onun çox sürətlə köçürüldüyü qeyd edilirsə, bunu özünü reklamdan çox səhvlərə görə üzr istəmək kimi başa düşmək lazımdır. Yazı nümunəsinin altında oxşar işarə bildirir ki, bu nümunəni yerinə yetirən usta buraxılan nöqsanları özü görmüşdür.

Qeyd etmək vacibdir ki, saray kitabxanasının emalatxanasında bədii tərtibəli əlyazma sahəsində çalışan xəttatlar və üzüköçürənlər sətir və xətt üzrə müəyyən gündəlik norma yerinə yetirirdilər. Belə qaydanı biz XV əsrdə Teymurilər və Ağqoyunlular dövründə müşahidə edirik. Yəqin ki, belə qayda Səfəvilər (1502-1736) zamanında da saxlanılmışdır. Zahir əd-Din Babur (1483-1530) özünün "Xatirələr"ində məlumat verir ki, Sultan Əli Məşhədi hər gün Hüseyn Bayqıra üçün otuz beyt, Əlişir Nəvai üçün isə iyirmi beyt köçürürdü. Görünür, bu təcrübə ənənəyə malikdir. Budaq Qəzvinli məşhur ərəb xəttatı Yaqut Müstəsimi (696/1298 vəfat etmişdir) haqqında hekayəsində yazırdı ki, o, hər gün xəlifə üçün yüz, vəzirlər üçün yetmiş ərəb beyti yazırdı.

İstanbulda vəqf aktları Arxiv kitabxanasında saxlanılan çox maraqlı bir sənəd günümüzdə qədər yaşamışdır. Yaqub Ağqoyunlunun adına Şeyx Mahmud Xaravi (894/1488-89-cü ildən sonra vəfat etmişdir) tərəfindən yazılmış bu sənəddə kitabxanada qəbul edilmiş normalar dəqiq göstərilir:

"Ucaldılmış fanilərin ən kiçiyi Şeyx Mahmud ali kəndərə hörmətlə təzim edərək mərəzə etmək şərəfinə nail olmuşdur ki, əlyazmaların köçürülməsi üzrə əlahəzrətin saray nökrəri (hökmdarın) və (onun) şagirdləri tərəfindən yerinə yetirilən fərman çıxmışdır-gündə hər kəs nə qədər yazmalıdır?.. İndi, nə qədər ki, bu məqsədlə fərman çıxmışdır, dünya ona tabedir, qoy onlar bədii xəttlə hər gün 80 beyt məsnəvi, 50 beyt qəzəli yazsınlar. Fanilikdən ucaldılmış (hökmdarın səxavəti ilə) bəndəniz bütünlüklə surət çıxarma ilə məşğuldur, xəstəliklə əlaqədar qalıq olduğuna görə (yerinə yetirilməmiş) imkan daxilində çalışır. Sonra Allahın köməyi ilə havalər təzələşən kimi o, (yəni Şeyx Mahmud) o qədər (lazım olan) sayda (beyt) köçürəcəkdir ki, mərhəmətli nəzərlər təqdir edəcəkdir".

Üzüköçürmədə məsnəvi norması ona görə artıq idi ki, yazı dörd (bəzən altı, yaxud iki) sütunda ardıcıl, xırda xəttlə yazılırdı. Qəzəl, yəni divan köçürülərkən daha çox diqqət tələb olunurdu. Çünki, yazı iki sütunda iri xəttlə yazılırdı. Bundan başqa qəzəlin səhifədəki yerini işarələmək üçün üzüköçürən işinə ara verirdi.

Havanın istiliyinə edilən işarələr də maraqlıdır. Xəttatın uzun müddətli təcrübəsi Məcnun b. Mahmud ər-Rəfiqinin 909/1503-04-cü ildə tərtib edilmiş "Rəsm əl-xətt" ("Yazının qaydası") traktatında aşağıdakı formada qeyd olunur.

Çünki, hava istidirki,
İstidən quruyur yumşaq kağız;
Mürəkkəb qatılışır,
Yazı yaygın, barmaq tərlı

Günlük norma şeir üçün 130-dan 295 beytədək, bəzi hallarda 160-210 beytə qədər ola bilirdi. Məşhur ustalar gündə 150 beyt yazırdılar. Nəsrə yazılmış əsərlər üçün gündüz norması (əlyazmanın formatından bilavasitə asılı olaraq) bir vərəqdən altı vərəqədək, yəni mətnin 50-100 sətirə qədəri idi. Yuxarıda qeyd olunan qaydada tanınmış ustalar az məşhur olanlara nisbətən az yazırdılar.

Adi günlük normadan danışarkən həmişə yadda saxlamaq lazımdır ki, hər bir konkret halda o, çox saylı, ikinci dərəcəli səbəblərdən də asılı ola bilirdi. Əlbəttə, burada bu və ya digər ustanın fərdi qabiliyyəti mühüm rol oynayırdı. Tam əminliklə təsdiq etmək olar ki, onlar kifayət qədər sürətlə, səliqəli və aydın yazırdılar. Xəttat öz işində həmişə sifarişçidən asılı olurdu, nə sifariş verilsə onu yerinə yetirirdi. Tək-tək hallarda müştəri icraçının zövqünü nəzərə alaraq ona sevdiyi şairlərin şeirlərindən toplu hazırlamağı xahiş edirdi. Bu cür toplu, forma və ölçüsündən asılı olaraq bəyan, cüng yaxud səfinə adlanırdı və XIV əsrin ortalarında dəbdə idi. Bu cür topluları təkcə peşəkar xəttatlar deyil, həm də şairlər, həvəskarlar, poeziya biliciləri hazırlayırdılar.

Mənbələr qeyd edirlər ki, konkret əsərlərin üzünü köçürmək sahəsində ustalar arasında ixtisaslaşma getdiyi müşahidə olunur. Güman ki, bu, üzüköçürənin şəxsi marağı və simpatiyası, həmçinin onun peşəkarlıq vərdişləri ilə əlaqədar olmuşdur. Bundan başqa, əzbərlənmiş sevimli əsərin (nöqsanların və səhvlərin bir səbəbi də budur) surəti tez və həvəslə çıxarılır, həm də iş yaxşı gedir. Əlyazmaların katoloqları göstərir ki, XV əsrin sonu XVI əsrin ortalarında Şirazda iki əla xətt ustası-Munim əd-Din əl-Əzhadi və Məhəmməd Kazım Şirazi işləmişdir. Sonuncudan bizə qədər müxtəlif əsərlərin otuzə yaxın kitab qalmışdı (birincidən isə bir qədər az). Bunlar Nizaminin "Xəmsəsi", Firdosinin "Şahnaməsi", "Külliyatı Sədi", Hafizin Divanı və Caminin əsərləridir. Görünür onların köçürdüləri kitabların repertuarı təsadüfən seçilməmişdir. Hafizin Divanından başqa qalan bütün əsərlər təsadüfən seçilməmişdir. Hafizin Divanından başqa qalan bütün əsərlər həcmə böyükdür, bu ustaların xətti isə orta nəstəlikdir. Çox dəqiq, yığcam və aydın olan bu xətt böyük nəzm əsərlərinin üzünü köçürmək üçün ən yaxşı

sıdır. Həmin məktəb yazının az bəzək-düzəkli, yığcamlığı, elementlərinin yumruluğu, ustanın böyük səmərəliliyi və az fantaziyası ilə seçilirdi. Görünür, yeni məktəb əməli iş məqsədilə yaranmışdır-kitabı cəld, dəqiq və aydın köçürmək. Əlbəttə, belə yazı tərzini məktəbin nümayəndələrinin fərdiçiliyini əlindən alırdı. Ancaq onun istehlakçılar tərəfindən bəyənilən üstün cəhətləri də vardı. Bu xəttlə yazılmış kitablar yüksək bədii yazı üslubu ilə yazılan kitablardan ucuz idi. Xəttatlıq-incəsənətdir. Başqa sahələrdə olduğu kimi burada da, hər şeydən əvvəl, ustanın fərdi yaradıcılığı üzə çıxmalıdır. Şiraz məktəbində isə kalligrafın özünün ifadəsi başqa məktəblərə nisbətən az nəzərə çarpır. Bu baxımdan Təbriz, Herat xəttatlıq məktəbi fərqlənir. Bəlkə də, bu səbəbdəndir ki, xəttatlıq üzrə traktatlarda XVI əsr Şiraz ustalarının adına rast gəlmirik.

Üzüköçürənlər özlərinin bütün şəxsi və ailəvi sevinc və kədərləri, xəstəlikləri və bədrəmələri, müvəfəqiyyət və uğursuzluqları ilə adi insanlar idi. Növbəti kitabın üzərində iş başa çatdıqdan sonra prosesin gedişini oxucularla bölüşürdülər. Onlar kolofonda özlərindən işin gedişi ilə əlaqədar müxtəlif faktlar və ştrixlər əlavə edərək, üzüköçürmənin yerini və tarixini dəqiqləşdirirlər (hətta, astronomik terminlərdən istifadə edərək). Xəttat, qüvvəsinin azaldığından, mənəvi vəziyyətinin ağırlığından, sağlamlığının zəifliyindən şikayət edir. Hərdən onlar görülmüş işin kefiyyətindən qururla söhbət açır, bu zaman yazının özünü nəzərdə tutmur, mətnin düzgünlüyündən, onu köçürərkən mötəbər protoqraf, aftoqrafın surətini tapdıqlarından danışirlar. Belə iş heç də qabaqcıdan şərtləşdirilmirdi. Elə də olurdu ki, yazar qarşısında müəllif əlyazması qismində tam olmayan, əzilmiş, ləkəli kitab görürdü, onda üzüköçürən protoqraf olmasa da, normal mətnin olmasını əsas götürürdü. Bu, özlüyündə kompilyativ-redaktor işi idi. Onun məğzi, məzmunu və son nəticəsi barədə Firdovsinin "Şahnamə" poemasının 1276-77-ci il tarixdə köçürülmüş ən köhnə nüsxələrdən birinin təmsalında göstərmək olar. Bəzi hallarda üzüköçürənlər əlyazmanın kolofonunda özlərinin əvvəlki işləri barədə danışirlar. Məhəmməd Rıza adlı bir şəxs İsmayıl Sultanın sifarişi ilə Məhəmmədəbad kəndində 10 Şaban 1187/27 oktyabr 1773-cü il tarixdə Firdovsinin "Şahnamə" kitabını köçürərkən qeyd etmişdir ki, bundan əvvəl o, Nizaminin "Xəmsəsinin" "külliyyatı-Sədinin" "Divanı Hafizin", Caminin, Kəşifinin əsərlərinin üzünü köçürmüşdür.

Bəzən qüsurlu kitabı gətirib xəttətdən xahiş edirdilər ki, boş yerləri doldursun, çalışmanı yazıb başa çatdırsın. Bu zaman o, çox diqqətlə əsərin hansı hissəsini köçürdüyünü dəqiq göstərirdi. Köçürməni kimin başladığı ona məlum idisə, mütləq əvvəlki xəttatın adı göstərilirdi. 935/1528-29-cu ildə Heratda Firdovsinin "Şahnamə" əsərinin miniatürlü nüsxəsinin tərtibatı başa çatmışdır. Üç yüz ildən sonra bu əlyazmada əvvəlin və sonluğun çatışmamaz-

lığı, xeyli dərəcədə xətt boşluğu yazar Əli Əsgər əl - Həmadanı tərəfindən aradan qaldırılmışdır. Həmin xəttat kolofonda göstərir ki, iş mirzə Məhəmmədin əmri ilə yerinə yetirilmiş, bir hissəni o özü, müəyyən hissəsini Hacı Əli Əkbər Şirazi, "bir iki vərəqini isə onun başqa şagirdi köçürmüşdür".

Xəttatlıq təcrübəsində oxucuya kitabın kolofonunda ustaların özləri tərəfindən şerlə yazılmış müraciət diqqət cəlb edirdi. Adətən bu şeir parçası anonim olurdu və bir kitabdan başqasına köçürərək trafaret halına çevrilirdi. Bu "gəzən" şeir-trefaretlər kitabın kolofonunda yerləşdirilirdi. Tarixi olmayan əlyazmaların müəyyənləşdirilməsinə başqa elementlərlə birlikdə onlar mühüm rol oynaya bilirdilər. XIV-XVI əsrlərdə kitablarda olan qeydlərə bir neçə misal göstərik:

Kitabı yazdım, vaxt sərf etdim,
Mən olmayanda – abidəm olacaq (bu) kitab
XV-XVII əsrlərin əlyazmalarında yazılan rübai:

Oxucu! Məzəmmət eyləyib qınama məni,
Əgər bu kitabda səhvlər görəsən,
Buraxılmış səhvi düzəltginən sən,
Cəmərdlik naminə, Allah bilir ki, həqiqət nədir.

XVII əsrin rus yazarının sözləri ilə bu rübai təəccüblü dərəcədə səsləşir və onu təkrarlayır: "Əgər bu kitab mənim kobudluğundan və diqqətsizliyimdən qüsurla yazılıbsa, sizə yalvarıram, məni lənətləməyin, tənbellik etməyin, səhvimi düzəldin, unutmayın, Allahın məlakəsi yazmayıb, insan yazıb, insan isə günahsız deyil, cahildir". Nəhayət, XV-XVIII əsrlərə aid bir misal:

Qəlb yorulub, qələm sınıb.
Burda xəttlər pis yazılıb.

Məlum olduğu kimi, sənətkarlar dairəsində onların rəhbərliyi altında peşəkar vərdişləri və sənətin sirrlərini öyrənərək övladlar valideynlərin məşğuliyyətini davam etdirirdilər. Üzüköçürənlər, xəttatlar, həmçinin əlyazmaların bədii tərtibatçıları və miniatürçülər də bu ənənədən kənar qalmırdılar. Təəssüf ki, mənbələr (Əli Çələbi, Qazi Əhməd, İskəndər Münşi və b.) bir qayda olaraq bunu qeyd etməklə kifayətlənirlər ki, kiminsə oğlu da xəttat olmuşdur. Yəni də hər bir halda əlyazmalardakı kolofonlar tədqiqatçıya hədsiz kömək göstərirlər. Surət çıxaranların onlarda etdikləri qeydlər sənətkarların kimliyini təxmini də olsa müəyyən etməyə imkan yaradır.

**ƏLYAZMA KİTABININ İSTEHSALATINDA
XƏTTATIN STATUSU VƏ SOSIAL VƏZİYYƏTİ**

Qeyd edildiyi kimi, minilliyin ortalarında islam mədəniyyəti arealında əlyazma istehsalatı üç dildə geniş vüsət almışdı. Bu kitab məhsullarına tələbatın uzun müddət həddindən çox artması ilə əlaqədar idi. Əlyazma istehsalatının uzun bir dövr ərzində statistikası - XI-XIX əsrlərdə xüsusilə yüksəlirdi. Buna, regionda yaranmış gərgin vəziyyətlər Əfqan hərbi yürüşləri, Nadir şahın (1736-48) müharibələri, Zəndlərlə Qaçarlar arasında gedən məhəlli müharibələr və s. mənfi təsir göstərirdi.

Bu tələbat, bunu sosial sifariş də adlandırmaq olar, səliqəli, savadlı kitabçı xəttatlar ordusunun meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu ordu müxtəlif yollarla toplanırdı. Bu yollardan biri A.Metsem tərəfindən belə göstərilirdi: "təhsil görmüş adamlar iş tapa bilmədikdə çörək pulu qazanmaq üçün xəttatlıqla məşğul olurdu və kitab üzü köçürürdü. Peşəkar xəttat olmaq üçün isə savadlı olmaq, yazmaq bacarmaq kifayət deyil, bunun üçün sürətlə üzüköçürmək, xəttin dəqiqliyi və səliqəliliyi, oxucu üçün başa düşüləcək xəttlə yazmaq vərdisləri lazımdır."

Təəssüf ki, indiki zamanda biz orta səviyyəli üzüköçürənlərin necə hazırlandığı barədə bir söz deyə bilmərik, ancaq bədii yazı ustalarının necə yetişdikləri barədə ümumi məlumatımız var. Təbii ki, kitab məhsullarının əksəriyyəti sonuncuların deyil, ortababların əli ilə yaranırdı. Əlimizdə olan mənbələr məhz onlar barədə bizə heç bir məlumat vermir. Bu mənbələrin diqqətini ancaq məşhur qələm ustaları cəlb etmişdir.

Kitabların köçürməsi ilə məşğul olan peşəkarlardan başqa, bir də dövlət dəftərxanalarında çalışan peşəkarlar var idi. Onlar xüsusi mütəxəssislər qrupu adlanırdı. Ustalıq, savadlılığı, hazırlığı barədə əfsanələr söylənən katiblər haqqında Səmərqəddən olan Nizami Əzuzi özünün "Cahar makala" adı ilə məşhur olan "Məcmə Ən-navadır ("Müsəlmanların məclisi") kitabında (551/1156-57) onlara xeyli yer ayırmışdı. Biz burada saray qulluqçularının bu qrupuna toxunmayacağıq. Onların peşəsinə həsr olunmuş yüz əllidən çox traktatın və dərslərin yazılmasına baxmayaraq, kargüzarın necə hazırlanması haqqında onların heç birində məlumat yoxdur. Bu traktatlarda biz katibin bacarıqlı və bilikli olması barədə çoxlu məsləhətlərə rast gəlirik.

Bilirik ki, orta əsr əlyazma məhsulları hədsiz çox idi. Əlyazma kitabının məzmunu özünün müxtəlifliyi ilə fərqlənirdi. Repertuarın müxtəlifliyi və kitab bazarında azad dövr edən kitabların çoxluğu, şübhəsiz ki, o vaxtkı feodal cəmiyyətinin müxtəlif zümərə və sosial qrupların maraqlarını əks etdirirdi. Onlar cəmiyyətin mədəni səviyyəsini göstərirdi. Oxucunun kitaba olan tələbatını xəttat təmin edirdi, ona görə də bu qrup şəhərin mədəni həyatında

mühüm rol oynayırdı. Xəttatların əvvəlcədən qazancları üçün, konkret sifariş almadan az hallarda kitab yazırdılar. Buna baxmayaraq onlar müəyyən dərəcədə əsərə maraq formalaşdırır, oxucularda ona həvəs oyadırdılar. Hər bir oxucu müraciət edəcəyi bədii yazı nümunəsinə əldə etmək istədiyini xəttatın nəinki ünvanını bilirdi həm də o, bilirdi ki, tələb olunan kitabı hazırda sifariş vermək və yaxud almaq olar. Bu cəhətdən biz çox əsrlik möhkəm ənənəni müşahidə edirik. Ərəb tarixçisi Əl Yaqubi (IX əsrin ikinci yarısı) yazır ki, təkcə Bağdadda 100-ə qədər kitab satışı müəssəsi vardı. Onların köşkləri Suk əl-bərrakin adlı xüsusi küçədə yerləşirdi. A.A. Semyanovun məlumatına görə, XIX əsrin axırı-XX əsrin əvvəllərində Orta Asiyanın şəhərlərində kitab ticarətçilərinin "rastayi kitabfuruşan" adlı ayrıca sıraları olurdu.

Beləliklə, üzüköçürən xəttatın cəmiyyətdə özünə məxsus sosial statusu olmuş, Avropadakı və Rusiyadakı peşə həmkarlarından seçilmişdi. Həqiqətən həm Avropada (XVII), həm də Rusiyada (XVIII) əlyazma kitab istehsalı kilsə və monastrların yanında xüsusi emalatxanalarda həyata keçirilirdi. Xəttatların əsas kontingenti rahiblər idi. Bu o demək deyil ki, muzdlu və bazar üçün işləyən adi xəttatlar yox idi, ancaq onların sayı rahiblərdən xeyli az idi. Rus əlyazma kitabının məşhur bilicisi N.N. Rozov maraqlı bir fakt haqqında məlumat verir. O, yazır ki, "XI-XIX əsrlərin Sofiya kitabxanasının 94 məşhur kitab yazarlarının 22-si monax, 30-u keşiş və diakonlar olmuş, qalan 42 nəfər özlərinin dini aidliyini göstərməmişdir. Demək, dini ayətlərə aid rus kitabxanasında saxlanılan əlyazmaların yarısından çoxu din xadimləri tərəfindən yazılmışdır."

Kitab istehsalatının demək olar ki, bütün prosesinin kilsədə cəmlənməsi dini təşkilatın kitab repertuarının müəyyən olunması və ciddi ideoloji senzura qoyulması üçün imkan verirdi. Bundan başqa, savadlılığa nəzarət bütünlüklə onun ixtiyarında olduğundan kilsə kitabı öz məqsədləri üçün istifadə edirdi. Qeyd etmək maraqlıdır ki, Cənubi İtaliyada XI əsrdə bütün əlyazmaların ancaq 3%-i dünyəvi xarakterli idi. Həmin üç faizdən ikisi qramatika və leksikoqrafiyaya, bir faizi isə qədim müəlliflərin əsərlərinə aid olunurdu.

Müsəlman Şərqişində isə bir qədər başqa mənərə müşahidə edilir. Feodalların saraylarında və dövlət kitabxanalarında daim çalışan yazı ustaları adətən dünyəvi əsərlər ilə bağlı olan öz hakimlərinin sifarişlərini yerinə yetirməklə məşğul olurdular. Avropadan və Rusiyadan fərqli olaraq, məscid və mədrəsələrin nəzdində xəttatlıq emalatxanaları iri həcmli deyildi. Doğrudur, Mərvdə (XII-XIII əsr) və Buxarada Sufi xanəqahlarında kitabxanalar barədə məlumatlar vardır. Həmin kitabxanalarda İslam ehkamları çərçivəsinə ciddi əməl olunmaqla əlyazmalar yaradılır, həmçinin ilahiyyat və sufi məzmunlu əsərlər redaktə olunurdu. Ancaq belə faktlar çox azdır. Bununla yanaşı, bir çox məscid və mədrəsələrdə fəaliyyət göstərən

kitabxanalarda fərdi adamlara bu kitabxanada olan əsərin üzünü ancaq özü üçün əvəzsiz köçürməyə icazə verilirdi. Hətta elə hallar məlumdur ki, külliyyat sahibləri onu belə kitabxanalara vəsiyyət edərəkən vəqfnamələrdə xüsusi olaraq bu vəqfdən gələn gəlirin bir hissəsini kağız və yazı ləvazimatları almaq üçün ayırırdı. Bağışlanmış kitablardan hər birinin surətini çıxarmaq arzusunda olan şəxslərə o, əvəzsiz verilirdi.

Daimi xidmətdə çalışan xəttatlar kateqoriyası bu fəaliyyətlə məşğul olanların cüzi hissəsini təşkil edirdi. Reqlamentlə müəyyən olunan normaadan kənar sifarişlər yerinə yetirmək üçün onlara da şərait yaradılırdı. Hər şeydən görünür ki, kitab surəti çıxaranın vəziyyəti dövlət və dini nəzarətdən çox onun hazırladığı məhsula tələbatdan asılı idi.

Orta əsrlərdə nisbətən məşhur şəhərlərdə həmçinin əhalisinin sayı çox olan kəndlərdə kitab xəttatlığının coğrafiyası fikrimizi təsdiq edir. Bu vəziyyəti əlyazmaların kataloqları da təsdiq edir. Xəttatların üzköçürmə yerlərini qeyd etməkdən daha çox adların göstərildilər.

Əlyazma yaradıcılığında bu cür geniş və hərtərəfli təcrübə bizə məlum olan normativ mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə öz əksini tapmamışdır. Mənbələr genişdir, ancaq "öz" emalatxanaları haqqında məlumat verirlər. Burada söhbət Heratda, Təbrizdə, Məşhəddə, Buxarada, Səmərqənddə, və digər mərkəzi şəhərlərdə yerli hakimlərin, canişinlərin, iri feodalların və s. Saraylarında yüksək bədii səviyyəli kitabların istehsal olunduğu emalatxanalardan söhbət gədir. Belə emalatxanalarda yaranan əlyazmalar ölkədə kitab məhsulünün maştabını müəyyən etmirdi. Çünki onların taleyi əvvəlcədən məlum idi. Bu nüsxələr sahibkarın kitabxanasındakı rəfdə öz yerini tuturdu. Bundan başqa onlar cüzi miqdarda yazılırdı və çox baha idi, ancaq varlı feodallar və şəxslər onları əldə edə bilirdilər.

Beləliklə, aydın olur ki, əlyazmaların əsas kütlələri bu cür emalatxanalarda yaradılmırdı, ancaq kolofonlarda lakonik olaraq "haradasa yazılmışdır" qeyd olunurdu. Bu, surətçıxaranın coğrafiyasının nə qədər geniş olduğunu bir daha sübut edir. Əgər xəttatın nisbəsini, yaşayış yerinə görə ləqəbi də nəzərə alsaq, üzköçürmə coğrafiyası daha da genişlənər. Belə bir fikirdən uzağıq ki, nisbə yazarın doğulduğu yerdən başqa, həm də mütləq onun iş yerini göstərir. Biz həm də nəzərə alırıq ki, çox hallarda ləqəb ustaya atasının yaxud babasının doğum yerindən də gəlirdi. Bütün bu halları nəzərə alaraq, göstərmək istəyirik ki, nisbə üzköçürənin iş yerini və doğulduğu yeri heç də həmişə müəyyən etməsə də, xəttatın iş yerləri barədə təsəvvürlərimizi artırır.

Orta əsrlərdə profesional xəttat həm də sifarişlə kitab surəti çıxaran və təkbəşinə işləyən peşəkardır. Bu bizə Avropadakı "azad peşə" adamlarını xatırladır. Ölinizdə heç bir mötəbər məlumat olmadığına görə onları

birləşdirən təşkilatın yaxud, vəqflərin olduğu barədə bir söz deyə bilmərik. Məsələn Şərqi Şəhər problemlərini tədqiq edən mütəxəssislərin çoxu belə bir fikri üstün tuturlar ki, sex təşkilatı formasını xatırladan peşəkar birlikləri XIV əsrin birinci yarısından Kiçik Asiyada yaranmağa başlamışdır. XIV əsrə qədər sex tipli birliklərin olması barədə dəqiq məlumat yoxdur. Bununla yanaşı, belə vəziyyət üzköçürmələrin ayrı-ayrı şəxsi emalatxanalarda bazar üçün mızdla əlyazma üzərində işlədiklərini inkar etmir. Məsələn, xəttat Məhəmməd - Hüseyn Dar Əl-Mərzi Nizaminin əsərinin üzünü köçürdüyü kolofonunda qeyd etmişdir ki, bu işi 1 rəcəb 1031/9 aprel 1625-ci ildə Şiraz şəhərində Lütfullah-müzahhib emalatxanasında yerinə yetirmişdir. İsgəndər Münsi "Tarixi Alamarayi Abbasi" əsərində Qozvində rəssamların həm oxuduqları, həm də bazar üçün işlədikləri şəxsi emalatxanalar haqqında məlumat verir. Rəssam Mir Zeyn əl-Abidin haqqında danışarkən deyir: "Onun şagirdləri rəssamlıq emalatxanası (karxaneyi-naqqəşi) açaraq işləyirdilər, ancaq o, özü şahzadələr, əmirilər və ağalar üçün işləyirdi və onların hörmətini qazanmışdı". Sarayla sıx əlaqədə olan ustanın kənar sifarişə ehtiyacı yoxdur, onun şagirdləri isə çörək pulu qazanmaq məqsədilə bazar üçün işləməyə məcbur idilər. Həmin müəllif başqa bir yerdə rəssam Abd əl-Cabbar haqqında danışarkən göstərir: "Baxmayaraq ki o, rəssamlıq emalatxanası açmışdı, ancaq vaxtının çoxunu əmirilərin və ağaların arasında keçirdiyindən şəxsən özü bu işə az diqqət yetirirdi: Onun oğlu Xoca Nasir... şagirdlərlə bir yerdə işləyirdi".

Sadə xəttatlarla belə bir hal müşahidə olunursa, görünür, əlyazmaların bədii tərtibatı və miniatürlərlə bəzədilməsi sahəsində çalışan "kitab əl işi" ustalarının eyni məkanda birləşməsi tələb olunurdu. Doğrusu, mənbələr göstərir ki, bəzi hallarda usta xəttat tərtibatçı, miniatürçü və üzköçürən rolunu oynayır. Çəkilən misallardan başqa aşağıdakıları qeyd edək: 1. Xəttat Hüseyn b.Həsən b.Məhəmməd əl-Vaiz əl-Həsəni 732/1332-ci ildə "Təqvim əs-səhha kitabının üzünü köçürmüş və naxışlarla bəzəmişdir; 2.Lütfullah b.Yəhya b.Məhəmməd əş-Şirazi Qahirə muzeyindəki "Şahnamə" kitabının 796/1394-cü ilə üzünü köçürmüş və illüstrasiya vermişdir; 3.I Şah Abbasın istəkliyi və kitabdarı Əli Rizayi Abbasi 1022/1613-14-cü ildə Sari şəhərində Caminin "Söhbət əl-Əbrar" poemasının əlyazmasını köçürmüş və kitabın kolofonunda qeyd etmişdir ki, o, surətçıxaran, miniatürçü, rəssam rolunu oynamışdır; 4.Usta Məhəmməd Hüseyn Növrəs Diməvəndi 1090/168-ci ildə Səfəvi şahzadəsinin sifarişi ilə köçürdüyü "Təzkireyi-şah Təhmasib" kitabının kolofonunda o, həm də kitabı redaktə etmiş və miniatürlərlə bəzəmişdir deyə qeyd edir.

Ancaq bu, qəbul olunmuş qayda deyildi və az hallarda baş verirdi. Artıq çoxdandır belə bir hala diqqət yetirilir ki, XVI əsrin 20-60-cı illərində

xətti, yığcamlığı, səliqəsi, üslubu, miniatür şəffaflığı ilə oxşar yaxşı tərtib olunmuş əlyazmalar Təbrizdən çıxırdı. Bu cəhət artıq fikirləşməyə imkan verir ki, həmin dövrdə, ola bilsin, şəhərdə satış üçün kitab hazırlayan müxtəlif ixtisaslı ustaları birləşdirən bir və ya bir neçə emalatxana fəaliyyət göstərmişdir.

“Cəvahir əl-əxbar” (“Xəbərlər incisi”) əsərinin müəllifi Budaq Qəzvininin (584/1576) bu faktla əlaqədar izahına rast gəlirik. O, yazır: “Şirazda nəstəliklə yazanlar çoxdur, hamısı da bir-birini təqlid edir. Odur ki, xəttlərini bir-birindən seçmək olmur. Şiraz qadınları da üzüköçürənlərdir. Əgər onlar savadlı deyilsə hərflərin şəklini çəkirlər. Müəllif bu sətirləri yazmadan əvvəl Şiraza gedərək bunu yoxlamışdır. Şəhərdə hər bir evdə qadın-surətçıxaran, kişi-miniatürçü, qız-əlyazmanın tərtibatçısı, oğul-cildləyicidir. Hənsi kitab olur-olsun bir ailədə yaradılır. Əgər kim istəsə ki, bəzədilmiş min ədəd kitab əldə etsin, şəksiz bir il ərzində Şirazdan gələcək. Bəhrəm Mirzə zarafatla deyirdi: “Şirazda xəttatlar işsiz otururlar, biriləri ona görəki onların sayı çoxdur. Başqaları ona görə ki, hamısı bir-birinə oxşayır”.

Bununla yanaşı, XIV əsrdən sonra da yazarların sex xarakterli birliklərinin olduğu barədə mənbələrin birbaşa göstərişləri yoxdursa da, şaban 983/noyabr-dekabr 1575-ci il tarixdə Şah I Təhmasibin məşhur əlyazma ustası Həsən əl-müzəhhib əl-Bağdadinin adına verdiyi sərəncam (pərvənçə) o dövrdə Təbriz şəhərində buna oxşar təşkilatın mövcudluğuna inanmağa imkan verir.

Burada şah protokoluna uyğun olan təmtəraqlı mətnin yalnız iki vacib hissəsi üzərində dayanacağıq: “...biz zamanəmizin təkrarolunmaz ustası Mövlanə Həsən müzəhhib Bağdadiyə buyururuq ki, paytaxt şəhəri Təbrizdə işləyən (müzəhhiban), üzüköçürən (katiban), cildləyici (mücellədan), dekorçu-tərtibatçı (nəqqəşan), qızılla işləyən (tüləküban) və kağız istehsalçı-satıcısı (kağazfuruşan) peşəli insan (camaat) qrupları üzərində rəhbərliyi və nəzarəti həyata keçirsin... və göstərilən adamlar (camaat) adı çəkilən (yuxarıda) dövrün təkrarolunmaz ustasını özlərinin rəisi və rəhbəri hesab edərək (ona) itaət edib tabe olsunlar, onun göstərişlərini sözsüz yerinə yetirsinlər... “(194, s. 24-26)”. O.F.Akumuşkin Təhmasibin bu sərəncamını analiz edərək yazır: Bu sərəncam müxtəlif peşə ustalarının əlyazma kitab istehsalında birləşdiyinə işarə edən və bizə məlum olan yeganə sənəddir. Təəcəb doğuran budur ki, görkəmli alim Təhmasibin atası, Şah İsmayılın həmin mövzuda qeyd olunan sərəncamdan təxminən 60 il qabaq verilmiş fərmanından xəbərsiz ola bilməzdi. Eləcə də bu xarakterli fərman və sərəncamlar Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu zamanı, Səfəvilər və Osmanlılar dövründə artıq rəsmi bir prosedura çevrilmişdir. Türk xalqları mədəniyyətində kitabçılığın və kitabxanaçılığın inkişafı daim dövlət himayəsində olmuşdur. Burada maraqlı olan aşağıdakı vəziyyətdir. Əlbətdə

bütün bu ustalar dövlət qulluqçuları deyildilər, şəxsi emalatxanalarda, ya da müstəqil çalışırdılar. Ancaq sərəncam elə tərtib olunmuşdur ki, guya onlar saray emalatxanasında işləyirlər və şahın təyin etdiyi başçıya tabe olmalıdırlar. XVII əsrdə və sonralar İsfəhanda yayılan belə bir təcrübə məlumdur: müəyyən qəbildən olan sənətkarların çalışdığı saray emalatxanasının başçısı eyni zamanda şəhərdə fəaliyyət göstərən analoji birliklərin üzvü idi və dövlət tərəfindən onların işinə nəzarət edirdi. Ancaq 1575-ci ildə Təbriz artıq çoxdan dövlətin paytaxtı, Həsən Müzəhhib şahın istəkliyi olsa da, kitabdar, yəni əlyazmalar istehsalı üzrə kitabxana emalatxanasının rəhbəri deyildi. Kitabdar vəzifəsini o dövrdə suls xətt üslubunun məşhur ustası Yusif icra edirdi.

Beləliklə, orta əsrlərdə arealda üç dildə kitab məhsulları yüz minlərlə əlyazmanı əhatə edir və özünün müstəsna rəngarəngliyi ilə seçilirdi. Türk, fars və ərəb yazılı ədəbiyyatının surətlə yayılması prosesində xəttatların çox minli ordusu çalışmışdı. Bu faktı hələ XVII əsrdə Qolstin səfirliyinin katibi Adam Oleari qeyd etmişdir: “bir neçə min adam öz çörək pulunu belə kitabları yazmaqla qazanır...”. Peşəkar üzüköçürənlər müəlliflərin və oxucuların sifarişlərini fərdi qaydada yerinə yetirirdilər. Onlardan kim saray qulluğunda idisə, əlyazmanı hökmdarın şəxsi kitabxanası üçün, şəxsi emalatxanalarda muzdlu işləyən isə bazar üçün yaradırdı.

Orta əsrlərdə mənəvi mədəniyyət, hər şeydən əvvəl, hədsiz dərəcədə çox yaradılan kitab formasında geniş çeşidli ədəbiyyatda öz əksini tapırdı. Dəfələrlə adını çəkdiyimiz A.Monzəvinin statistikasına XI əsrdən XVII əsrdək əlyazmaların sayının durmadan artdığını əyani şəkildə göstərir. Lakin A.Monzəvinin “burulğan” adlandırdığı ziddiyyətli Moğol və Teymur dövrünün araşdırılması onun əksinə olaraq, kitabçılıq işinin tənəzzülü deyil inkişafını göstərməkdədir. Hulaqu xan, Qazan xan, eləcə də Əmir Teymurun alimə, sənətkarə verdiyi yüksək qiymət tarixi mənbələrdən məlumdur. Eləcə də adları çəkilən hakimlərin dövründə elm və təhsil müəssisələri şəbəkəsinin genişlənməsi və kitab məhsulunun çoxalması haqqında məlumatlar kifayət qədərdir.

Mədəniyyətin belə yüksək səviyyəsini və inkişafını necə və nə ilə izah etmək olar? Yəqin ki, cavab birmənalı deyil. Burada, fikrimizcə üç əsas faktor qeyd etmək lazımdır: ilk növbədə şəhərlərin inkişafı və bununla əlaqədar siyasi arenaya yeni sosial təbəqələrin gəlməsi prosesi. Onlar orta şəhər zümərəsinə – aşağı və orta səviyyəli ruhanilər, kiçik dövlət məmurlarını, sənətkarları, orta səviyyəli tacirləri və s. əhatə edirdi. Məhz bu təbəqələr şəhərin bütün inkişafında olduğu kimi, mənəvi mədəniyyətin təşəkkülündə, inkişafında və istehlakında da əsas rol oynamışlar. Onlar bir tərəfdən

mədəniyyətin sosial bazasını genişləndirir, digər tərəfdən bu mədəniyyətin yarandığı mühitin qoruyucuları idilər.

Nəzərə almahıq ki, Bizansdan, Avropadan və Rusiyadan fərqli olaraq müsəlman şərqində şəhərdən başqa mədəniyyət nümunələri yaradan mərkəzlər müşahidə olunmur. Şərqdə monastırlar yox idi. Doğrudur, dərviş xanəqahları mövcud idi və onlar bu cəhətdən müəyyən rol oynayırdılar. Qətiyyətlə demək olar ki, əlyazma kitabı və kitabçılığı şəhərlərin adı ilə bağlıdır. A.Oleari yazırdı: “Vəziyyətdən asılı olmayaraq az adam tapılar ki, oxuyub yazmağı bacarmasın, Çünki burada uşaqlar məktəbə kiçik yaşlarından gedir...”. Qolstin səfirliyinin katibi, yəqin ki, səyahəti dövründə rastlaşdığı insanları nəzərdə tuturdu. Nəzərə alsaq ki, o səyahəti dövründə mərkəzi şəhərlərdən başqa, əyalətlərdə də olmuşdur, deməli, onun bu fikrini bütün əhaliyə aid etmək olar.

IX əsrdə yeni dini ideologiya – İslam böyük ərazidə tamamilə və dönməz olaraq möhkəmləndikdən sonra arealda yeni ideologiyanın bazasında yeni müsəlman mədəniyyəti təşəkkül tapmağa başladı. Cəmiyyət həyatının və fəaliyyətin bütün sahələrinə dərinlən nüfuz etmiş bu ideologiyanın əsasında ilkin olaraq ərəb dilində çoxlu sayda əsərlər yaranırdı. R.N.Fray qeyd edir ki, “yeni müsəlman mədəniyyəti” yaranırdı. Fars dilli şairlərin şeirlərində zoroastrizm elementləri ancaq bu dövrün dəbini əks etdirirdi, onlar zoroastrizm təsəvvürlərinin və imamının həqiqi ifadəçisi sayıla bilməzlər. Keçmişə görə xiffət özünü göstərirdi, xüsusilə poeziyada bu daha aydın hiss olunurdu. Ancaq keçmişə qayıdış mümkün deyildi”. Fray baş verən ictimai prosesləri yeni fars ədəbiyyatı kimi qəbul etməkdə xeyli yanılmışdır. Bu proseslər bütün İslam dünyasında təlatümə səbəb olmuşdu. İslam dünyasında ənənəvi sünnü və XIV əsrdən Cəfəri təriqətinin möhkəmlənməsi ilə XIX əsrdə babilik hərəkatı, zərdüştliyin yenidən və yeni formada qarşıya çıxması, eləcə də dünyada baş verən proseslər areala təsir etməyə bilməzdi. Yeni mənəvi dəyərlər formalaşır, dünyanın yeni qavramları ilə əlaqədar əlyazmalar yayılırdı. Mənəvi mədəniyyət ancaq seçilənlərin malı deyildi. O, əvvəlki kimi, feodal cəmiyyətinin yüksək təbəqəsinə, saraylara, qəsrlərə xidmət edir, lakin şəhərin sürətli inkişafı ilə əlaqədar mədəniyyətin sosial bazası genişlənir, özü isə şəhər bazarında, mədrəsə hücrəsində, “məmurlar” və “əsilzadələrin” evlərində kök salır. Savadlılıq şəhərdə kütləvi hal alırdı.

Şübhəsiz, təhsilin və savadın artmasına və orta əsrlərdə kitabın hazırlanıb yayılmasına başqa səbəblər də təsir göstərmişdir. Ancaq yuxarıda qeyd olunanlar əsas faktorlar hesab edilə bilər.

Artıq yuxarıda qeyd edilmişdir ki, Orta Asiya və Şərqi Türkiyədə ərazisində ərəb, fars, türk dillərində yaradılmış və bizə gəlib çatan ərəb qrafikalı ədəbiyyatın həcmi əhəmiyyətli dərəcədə çoxdur. Bu qiymətli

xəzinənin qorunub saxlanılmasında orta əsrlər xəttatlarının əməyi çox böyükdür.

Əldə olan mənbələr göstərir ki, kitab üzvi köçürənlərin sosial və peşəkarlıq tərkibi müxtəlif olmuşdur. Xanın, səlahiyyətli sultanın və əyanların sarayında yüksək mənəb sahiblərinin kitabxanası üçün bədii əlyazmanı peşəkar katiblər, (mirzələr), xəttatlar və qələm ustaları tərtib edirdilər. “Belə danışirlər ki, - Şərif xan Bidlisi Teymuri Mirzə Baysünqar haqqında yazır, - əlahəzrətin kitabxanasında qırx xəttat üzüköçürmə (kitab) ilə məşğul idilər”. Sultan Hüseyn də öz sarayında çoxlu sayda xəttat saxlayırdı. Babur öz xatirələrində bu haqda məlumat verir. Sultan Hüseyn mirzənin sarayında xəttatlar çox olsa da onların başında nəstəliklə yazan Sultan Əli Məşhədi dururdu. O, Mirzə və Əlişir bəy üçün çox yazırdı- hər gün otuz şeir Mirzə üçün və iyirmi şeir Əlişir bəy üçün. (21. s. 163)

A.A.Semyonovun rəyinə görə, Baburun gətirdiyi norma – hər gün 50 beyt - şübhəsiz, rəssam-xəttat üçün bu az deyildi. Əgər vəziyyət xəttatı tələsdirmirdisə, başqa bir misal göstərir ki, o özü vaxtı tələsdirmirdi, təki, onun qələmindən diqqətə və təəccübə layiq əsər çıxsın”, “bir dəfə Buxara xanı Əbdüləziz (1645-1680) o vaxt Hafizin şeirlərindən ibarət toplusunun köçürülməsi ilə məşğul olan öz saray xəttatı Hacı Yadigardan soruşur, - bu yazıdan gündə nə qədər köçürmək olar?” o, cavab verir: “Əgər çalışsam gündə on iki beytli şeir yazaram”. Onda xan aşağıdakı şeir parçasını əzbərdən söyləyir: “Eşitmişəm mən Şərq (uzaq) ölkəsində qırx il ərzində bir Çin fincanı, Bağdadda isə gündə yüzünü düzəldirlər. Onların qiymətinin nə olduğunu, şübhəsiz, sən təsəvvür edirsən!- “Biz səni xəttat adlandıraraq, - xan davam edir, - sənə əmr etdik bu kitabı. Əgər gün ərzində on iki beytli şeir köçürüləcəksə, onda bu xəttatın incəliyi nə olacaqdır?! Əgər səbrin çatmasa (ancaq) iki beytli şeir, çatmasa - birini yaz!” Hacı Yadigar bu əmrə tabe olaraq, Hafizin Divanının üzünün köçürülməsini yeddi ildən sonra başa çatdırdı. Sonralar İrana gəlib çıxmış bu əlyazma kitabı Süleyman şah tərəfindən yüksək qiymətini aldı.

Peşəkar katiblər və peşəkar ədəbiyyatçılar arasında ləqəb və təxəllüs dəbdə idi. Məsələn, Teymurilər dövrünün məşhur xəttatı Məhəmməd Əmin Həlvai (Holovi?) təxəllüsü onun şagirdi Mir Ubayd isə Lulu ləqəbi daşıyırdı. Yəzdinin “Zəfərnəmə”sinin nüsxələrinin birinin kolofonunda deyilir ki, əlyazma Əbül Qazi Nadir Məhəmməd xanın (1642-1645) kitabxanasında hazırlanmış nüsxədən köçürülmüşdür, köçürəni “Şeyx Katib” ləqəbi ilə tanınan Fəxr əd-Din Əlidir.

Xəttat ustalığının yolu uzun və keşməkeşli idi. Xəttatlığa başlamaq böyük gərginlik və çox vaxt tələb edirdi. Hətta ən məşhur qələm ustaları əlin möhkəmliyini və qətiliyini saxlamaq üçün hər gün yazıda xüsusi olaraq məşq

etməyə məcbur olurdular. Bədii əlyazmanı nöqsansız yazmaq üçün orta əsrlərdə Orta Asiyada hər peşəkar katib iki xətt üslubunu adi xırda və iri yazma bilməyə bəzən iki, ən azı üç xəttlə yazmağı bacarmalıydı: nəsxlə- Qurandan sitatlar və hədislər üçün, nəstəliklə-adi mətnlər üçün, sulsə-bölmələrin və başlıqların sərlovhələri üçün və s.

Bəzən bədii əsərlərin müəllifləri də üzüköçürən rolunda çıxış edirdilər. Məsələn, Kaşqar tarixçisi Hacı Yusif özünün "Cəm ət-təvarix" əsərinin üç surətini çıxararaq onları müxtəlif şəxslərə göndərmişdir (54, №145).

Kitab üzü köçürənlər qrupunun müəyyən hissəsini maddi cəhətdən zəif təminatlı, lakin orta və aşağı təbəqədən olan savadlı adamlar təşkil edirdi. Bahalı kitabları almaq və ya sifarişlə əldə etmək imkanları olmadığına görə onlar özləri lazım olan əlyazmaların surətini çıxarırdılar. Çox vaxt bunu keyfiyyətsiz kağızda edir, mətni özlərinin izahları və əlavələri ilə müşayiət edirdilər. Hər halda, kataloqlarda və Şərqi əlyazmalarının siyahılarında üzüköçürənlərin kitab sahiblərinin özləri olduqları hallarına az rast gəlinir.

Əlyazma sahiblərinin öz ehtiyacları üçün köçürdüləri kitablar, adətən, çox pırımtiv, çox halda müxtəlif xətlərdə və ölçülərlə yerinə yetirilirdi. Bəzən onlar cildlənməmiş, əlyazmanın vərəqləri hətta tikilməmişdir, bir qayda olaraq köçürənin adı və köçürmə yeri məlum deyildir. Orta Asiya əlyazmaları üçün xarakter xüsusiyyətlərdən biri də əlyazma sahiblərinin öz ehtiyacları üçün köçürülmüş kitabların toplu formasında olmaması idi. Bir cild altında müxtəlif xarakterli əsərlər və müxtəlif müəlliflərin əsərləri, müxtəlif dillərdə olan əsərlər və əsərlərdən fraqmentlər (ərəb, fars, türk) və s. toplanmışdır.

Peşəkar mirzələr və usta xəttatlarla yanaşı, müxtəlif peşə sahiblərinin, müxtəlif savad və mədəniyyət səviyyəli şəxslərin əlyazmaların köçürülməsi ilə məşğuliyəti biza gəlib çatan əlzemlərin keyfiyyətində əks olunmaya bilməzdi. Qeyri – peşəkar üzüköçürənlərin əlindən gəlib keçən mətnlər ciddi dəyişiklərə, təhriflərə məruz qalırdı. Bu vəziyyəti müsəlman alimləri və ədəbiyyatçıları yaxşı başa düşürdülər. Onların bəziləri üzüköçürənləri birbaşa "Kitab təhrifçiləri" adlandırırdılar. (144, s. 614). Digərləri üzüköçürənin qələmini "maarifçiliyin binasını dağıdan külünglə" müqayisə edərək şikayətlənirdilər ki, "gör o, bir nöqtə ilə "məhəbbəti" "əzaba" möhnərə necə çevirir, bir hərfi dəyişməklə "səadət" sözünü "fəlakət" kimi oxumağa məcbur edir.

Üzüköçürənlər tərəfindən əlyazmaların mətnlərinə edilmiş dəyişiklikləri iki növə bölmək olar. Birinci növ – texniki səhvlər və yanlışlıqlar, böyük mətnləri köçürərkən onlardan qaçmaq mümkün deyil. Söz buraxılması, yaxud əksinə, söz əlavə edilməsi, sətir ötürülməsi, yaxud əksinə, sətir təkrarlanması və s. belə nöqsanlardır. Bu zaman sözdə hərf ötürülməsi və ya əlavə edilməsi hallarına da rast gəlmək olur. Çox vaxt bu, sözün mənasının dəyişməsinə, hət-

ta mətnin, xüsusilə poetik əsərlərdə, təhrifinə gətirib çıxarır. Üzüköçürənlər başa düşmədikləri xarici sözlərdə, titullarda, şəxsi və topoqrafik adlarda xüsusilə ciddi təhriflərə yol verirdilər. Ona görə də xronoloji və coğrafi xarakterli eyni əsərin müxtəlif nüsxələrində şəxsi və topoqrafik adların tamamilə müxtəlif oxunuşlarına rast gəlirik. Bununla əlaqədar Əbül Qazinin (1603-1664) aşağıdakı qeydini misal gətirmək yerinə düşərdi.

"Katib adlandırılan adamlar, - o yazır, - ağılsız və düşüncəsizdirlər. Rəşid əd-Dinin "Cəmi ət-təvarix" əsərindən söhbət gedir. Bu kitabı köçürərkən onun yazılmasından üç yüz yetmiş iki il keçmişdir, bu dövrdə, Allah bilir iyirmi, ya da otuz kitab tərtib olunmuşdur. Onlar hər dəfə o qədər söz təhrif etmişlər ki, nəticədə səlnamənin mətninin üçdə biri, bəlkə də yarısı təhrif olunmuşdur. Adı çəkilən əsərdə (Rəşid əd-Dinin) dağ, çay, yer, insan adları moqol, yaxud türk adlarıdır. Kitabın müəllifi və onu köçürən mirzələr isə ya fars, ya da tacikdirlər, nə moqol, nə də türk dilini bilirlər. Əgər tacikə moqol adlarını ifadə etməyi on gün öyrətsən də, onu mənimsəyə bilməyəcək, bəs onu necə (düzgün) yazacaq?"

Surət çıxaranlar çox vaxt tarixləri – xronogram təhrif edirdilər. Adətən mətnə onlar yazı ilə göstərilirdi. Əgər bizə ancaq bir nüsxədə gəlib çatan əlyazmada üzüköçürən tərəfindən tarix təhrif olunubsa, bu müxtəlif anlaşılmazlıqlara gətirib çıxarır və onu düzəltmək üçün xüsusi tədqiqat lazım gəlir.

Qeyd edilən texniki səhvlər və təhriflər ya köçürmənin gedişində, ya da mətnin orijinala sonrakı üzüləşdirilməsi zamanı aradan qaldırılırdı. Xüsusi hazırlanmış vahid korrektura işarələri yox idi. Çox halda yəqin ki, surətçıxaranlar əsas mətnə yazılmış sözlərin üstündən xətt çəkir, baş sahələrdə yaxud nadir hallarda – qaralanmış sözün üstündə onun düzgün formasını yazırdılar. Əlyazmanın ağ yerlərində həmçinin əsas mətnə buraxılmış sözləri, ifadələri, şeirləri və s. yazırdılar. Buraxılmış yerləri adətən qeydlərlə işarələyirdilər, bu işarə bəzən ağ yerlərdə, yazılan sözlərin yaxud sətirlərin qarşısında da qoyulurdu. Ağ yerlərdəki əlavələr həcminə görə bəzən hekayə qədər olurdu.

Xəttatlar tərəfindən əlyazmaya edilən dəyişikliyin ikinci növü bilərəkdən olunan dəyişiklər – düzəlişlərdir. Belə fəaliyyətin nəticəsi odur ki, surətçıxaran bir tərəfdən əsərin ayrı-ayrı hissələrini, hətta bütöv fəslini ixtisar edir, başqa tərəfdən onu interpretasiyalarla və aydınlaşdırmalarla tamamlayır. Səhifələr kimi haşiyələr də müxtəlif işarələrlə qeyd olunur. Elə əlyazmalar var ki, məsələn, ağ sahələrdəki əlavələr sonda "bir növ xəttatın imzası rolunu oynayan 12 rəqəmi ilə işarə olunmuşlar".

Surətçıxaranların şərhləri adətən iki xəttlə gedir:

1) toponimlər və xüsusi adlar izah edilir;

2) Surətçıxaranın nöqteyi – nəzərinə aydın olmayan yerlər aydınlaşdırılır, bununla əlaqədar bəzən mətnə müxtəlif planlı kifayət qədər geniş mühakimələr əlavə olunur.

Çox hallarda üzüköçürənlər orijinalın dilini öz zamanlarına yaxınlaşdırmaq məqsədilə ona dəyişiklər edirlər. Bəzən xəttatlar müəllif mətnini əsaslı surətdə dəyişir, ona bölmələr əlavə edir, yaxud orijinalı yazıb tamamlayırlar. Britaniya Muzeyi əlyazmalarının birində Rəşid əd-Dinin müasiri Məhəmməd b. Həməzə nəzərə alaraq ki, bu cild ortada tək olacaq, oxucuların marağı üçün “Cəmi ət-təvarix”in sonuna Ulceytu xanın taxta oturması haqqında hekayəni əlavə yazır və ümid edir ki, “buna görə müəllif ona qəzəblənməyəcək” (34, s. 300).

Görünür, surətçıxaranın müəllif mətninə yaradıcı yanaşması qəbahət sayılmır, surəti çıxarılan əlyazmaya yuxarıda göstərilənlərə oxşar dəyişiklər o dövrdə kitab mədəniyyətinin norması hesab olunurdu. Maraqlıdır ki, xəttatların “Səlnamələrin toplusu”na belə bir yanaşması Rəşid əd-Dinə məlum olduqda müəllifin etirazına səbəb olmamışdır.

Beləliklə, əgər biz əlyazma ədəbi irsinin qorunub saxlanılmasında orta əsrlər xəttatların fəaliyyətinə bələdiyyəyə, müəllif mətnlərinin cürbəcür izahatlar, əlavələr və yenidən işlənmələrlə zibillənməsinə görə də onlara bələdiyyəyə. Yuxarıda göstərilən misallardan görüldüyü kimi, mətnlərin zibillənməsi az qala müəlliflərin sağlığından başlayaraq hər dəfə üzüköçürülərkən davam etmişdir. Təbii ki, əsər nə qədər çox populyar olurdusa, onun surəti daha tez-tez çıxarılır, bununla da həmin əsərin mətni daha çox çirklənməyə məruz qalırdı. Belə əsərlərdən biri Zeyn əd-Din Vasifinin “Bədai əl-zəkai” əsəridir. Vasifin yaradıcılığının tədqiqatçısı A.N.Boldıryevin nüfuzlu təsdiqinə görə bu əsərin mötəbər nüsxələrinin çox olmasına baxmayaraq tənqidi mətnin nəşrinə əsas vermir.”

Bunu orta əsrlər müsəlman müəlliflərinin bir çox əsərləri haqqında da demək olar. Əlyazma kitablarının müəyyən hissəsində tarix göstərilir. Bu zaman xəttat ayı və ili, bəzən köçürmənin başladığı və qurtardığı, bəzən ancaq başa çatdığı günü göstərir. Çox vaxt ancaq il göstərilir. Vaxt iki sistemdə verilir, ya ərəb say yazısı, ya da oniki illik sikl ilə, bəzən hər iki sistemdə. Gün və ay, bir qayda olaraq ərəb yazısı ilə verilir. Müsəlman əlyazmalarında tarixin rəqəmlə göstərilməsi nadir hadisədir.

Əlyazmaların kolofonlarında köçürənin adı, köçürmə tarixi göstərilərsə də köçürmə yeri az hallarda qeyd olunur. Bu zaman, bir qayda olaraq, ancaq şəhərin və ya yaşayış məntəqəsinin adı göstərilir, köçürmənin dəqiq yeri məsələn bu cür: “Buxarada Abdallah xanın mədrəsəsində köçürülmüşdür çox nadir hallarda göstərilir. Əlyazmalarda köçürülmə yerinin olmadığı çoxlu hallarda bu fakt ən müxtəlif xarakterli dolay məlumatlarla müəyyənləşdirilir.

Bu, hər şeydən əvvəl, əlyazmanın xarici, paleoqrafik əlamətləridir: kağız, mürəkkəb, xətt, eildəmə, tərtibat və s. Bəzən köçürmənin yerini ayrı-ayrı xəttatların rəhbərliyi altında olduqları hökmdarların, yaxud tanınmış şəxslərin adlarını göstərdikləri mənbələr vasitəsilə dəqiqləşdirmək mümkün olur. Əlyazmaların yerinin təyin olunmasında ayrı-ayrı əyalətlərdə üzüköçürənlərə əsas olan əlamətlərdən də istifadə olunur. Məsələn, məlumdur ki, Orta Asiya xəttatları “kitab qurtardı” ifadəsini qısaldılmış tamam əl kitab əvəzinə tamamat əl-kitab formasında tam yazırdılar. (34, s. 256).

Göründüyü kimi, əlyazmaların köçürüldüyü yeri və vaxtı dolay faktlarla təyin etmək asan iş deyil və bunu ancaq təcrübəli, yüksək ixtisaslı mənbəşünaslar yerinə yetirə bilər. Məlumdur ki, xəttatlar iki növ məhsul istehsal edirdilər.

1. Yüksək bədii üslubda yazılmış, nəfis tərtibatlı əlyazma kitabları. Bu tip kitab məhsulu ya Sultanların və hakimlərin sifarişi ilə, ya da onlar üçün tərtib olunurdu. Bütün əsərlər uzun müddət ərzində yazılırdı. Məsələn: M.Kaşğarının lüğətinin orijinalı qorunub saxlanılmayıbsa da onun yazılmasının bir neçə şəhərdə həyata keçdiyi və uzun müddət çəkdiyi məlumdur. Belə hallarda xəttat yazı işini bitirdiyi tarixi yazır, yazılma yerini isə mətnə rəvayət edir, lakin kalifonda qeyd etmirdilər.

2. Orta xəttatın və ya hər hansı kütləvi ehtiyac üçün orta istehsalçı xətti ilə yazılan kitabın sənətkarlıq dəyəri elə də yüksək olmadığı üzündən nə vaxt və harada yazılması nə xəttat üçün nə də istehlakçı üçün aktual deyildi. Bəzi hallarda yüksək bədii xəttat nümunəsi ilə yazılan kitabların nə vaxt və harada yazılması kitabın kommersiya baxımından qiymətinin yüksəkliyini təmin etdiyinə görə saxtalaşdırma cəhdləri də baş verirdi.

XƏTTAT ƏMƏYİNİN KEYFİYYƏTİ VƏ QİYMƏTLƏNDİRİLMƏSİ

Harada işlənməsindən asılı olmayaraq üzüköçürən xəttatlar kitab sifarişi olunanda hər dəfə görüləcək iş üçün müqavilənin şərtlərini razılaşdırırdı. Adətən, işin haqqı iki formada ödənilirdi: ya xəttat bütünlüklə qəti təyin edilmiş haqq üzrə işi yerinə yetirilirdi, ona görə də bu hücrəti adlanırdı, ya da əsərin köçürülən hər bir hissəsi üçün ayrıca haqq ödənilirdi ki, buda mükəmməl adlanırdı. Hər iki halda sifarişçini aldatmaq üçün viedansız ustaya geniş imkanlar açılırdı. Birinci halda, xəttat bütün kitab üçün haqq alırdısa, sifarişi tez yerinə yetirmək üçün əlyazmadakı mətni özü bildiyi kimi ixtisar edirdi. İkinci halda isə haqq vərəqlərin və ya beylərin sayına görə ödənildiyindən əks qaydada hərəkət edilirdi. Mətnə istədiyi qədər əlavələr olunurdu. Belə

misalları olduqca çox çəkmək olar. Mətnşünaslıq tarixi buna görə bizə bel material verir. Adətən sifarişçini məşhur xəttatlar və tanınmış qələm ustaları xüsusilə aldadırdılar. Qədim kitabların elmi nəşrlərini hazırlayarkən, gizli deyil ki, heç bir bədii yazı ustasının köçürdüyü kitab əsas kimi götürülməmişdir. Özünün gözəlliyi, xəttinin dəqiq ritmi, harmonik forması ilə bilicilərin və mütəxəssislərin nəzərini cəlb edən kalligrafıya sənətinin şah əsərləri, onlarda yer almış mətnlərin “zibillənməsi” və etibarsızlığı mütəxəssis filoloqlarda təəssüf doğurur. Orta əsrlərdə populyar olan əsərlərin taleyi bu cəhətdən xüsusilə ağır olmuşdur. Firdovsinin “Şahnamə”, Cəlal əd-Din Ruminin “Məsnəviyi-mənəvi”, Sədi Şirazinin “Gülüstən” və “Büstan”, Hafizin, “Divanı” kimi əsərlərin hər birindən zəmanəmizə yüzlərlə nüsxə gəlib çatmışdır. Onların surətləri tez-tez çıxarıldıqca yersiz əlavələr, bilərəkdən düzəlişlər edilmiş və təsadüfi səhvlər də çoxalmışdır. Məlumdur ki, xəttatlar öz işlərində səhvlərə yol verirdilər.

Əlyazma mətnlərində rast gəldiyimiz bütün “düzəlişləri”, təhrifləri, yanlışlıqları iki qrupa ayırmaq olar; Birincisi, yol verilmiş təsadüfi səhvlər və nöqsanlar: Sənətkarın, diqqətsizliyi, mətni başa düşməmək, diqqət altında üz keçirmə, eşitmə və s. İkinci qrupa mətnə bilərəkdən edilən “düzəlişlərdir”. Onlar öz məzmununa görə redaktə xarakteri daşıyır, bəzən əlyazmalar məqsədli ideoloji təzələnmələrə də məruz qalırdı. Həqiqətən, xəttatlar nə qədər vəhdanlı və səliqəli, savadlı və bilikli olsaydı da özündən yüz illərlə əvvəl yazılmış əsərin üzünü köçürərkən psixoloji baxımdan onun mətninə ayrı-ayrı dəyişikliklər etməyə bilməzdi. Müəyyən dərəcədə bunu ondan həm qiymət kateqoriyası, dövrünün meyarları, gündəlik mənəvi həyat, ətraf mühit, həmçinin doğma dili tələb edirdi. Xəttat abidənin dilini müasirləşdirərkən, sadələşdirərkən, mətnə izahedici beytləri əlavə edərkən hesab etmirdi ki, müəllif mətnini eləcə də ideyasını təhrif etmir, əksinə, elə bilirdi ki, onu müasirlərinə yaxınlaşdırır, başa düşməkdə onların işini asanlaşdırır. Demək lazımdır ki, belə təcrübəyə klassik ədəbiyyatın özü şərait yaradırdı. Burada keçmişlə indinin arasındakı fərq aradan götürmə metodunun geniş tətbiqi, bənzətmə və cavab, nəzirə sayəsində aradan götürülürdü.

Təəssüblü deyildir ki, başısoyuq yazarın qələmindən çıxan keyfiyyətsiz kitablar sifarişçilərin qınağına, müəlliflərin isə narazılığına səbəb olurdu. Əlişir Nəvai (1441-1501) “Məclis ən-nəfais” əsərində çox maraqlı hekayət danışır. Məşhur əlyazma tərtibatçısı Abd əs-Səməd Məşhədi hərdən bir üz köçürmə ilə də məşğul olurdu. Bir dəfə Əlişir Nəvai ona Abdul ər-Rəhman Caminin divanını köçürməyi tapşırır. Xəttat işini qurtardıqdan sonra Əlişir Nəvai mətni yoxlamaq üçün kitabı müəllifə verir. Bir neçə gün keçdikdən sonra Cami Nəvaiyə deyir: “xəttat kitabın üzünü elə köçürmüşdür ki, guya o, bir sətiri belə səhvsiz yazmayacağı barədə öhdəlik götürüb”. Nəvai xahiş edir

ki, Cami öz əli ilə surətin nöqsanlarını düzəltsin. Cami razılaşaraq lazımı düzəlişləri edir və kitabın yuxarı hissəsində öz əli ilə aşağıdakı kimi yazır.

Xəttat, xalılı maral gözəlliyi tək
Bəzəmiş sözlərini yaraşlıq xətti ilə.
Ancaq (fəlakət): Onun hər yerində xəttat qəbahətinə görə
Nəsə əlavə olunmuş, nəsə çatışmır.
Onları düzəltdim öz əllərimlə
Ancaq alınmadı istədiyim tək
Düzəltdim hər şeyi, nə etmişdisə
Mənim şerlərimdə öz xətti ilə

Yuxarıda göstərilən misallar bütün əlyazma kitablarına aid deyil. Onlar tək-tük olduğuna görə istisna təşkil edir. Əlbəttə, əl ilə köçürülmüş kitab təhrif və nöqsanlardan xali ola bilməz. Belə hallar o demək deyildir ki, bizə gəlib çatan əlyazmalarının hamısı öz məzmununa görə çox saylı köçürmələr nəticəsində müəllif orijinalından təmamilə uzaqdır. Sonralar obrazlı ifadəyə çevrilmiş bir zarafətdə deyilir ki, farsca üç dəfə üzü çıxarılmış əsər ərəbcəni xatırladır. Bu, çox populyar olan, yüzlərlə kitablarda gəzib-dolaşan əsərlər haqqında deyilmişdir. Onlara sonradan edilmiş əlavələrlə, izahlarla, “düzəlişlərlə” zibillənməsində bu hal həlledici rol oynamışdır. Ancaq belə əsərlər çox az olmuşdur. Əsərin hamı tərəfindən tanınması, populyarlığı onun mətni üçün ağır yük olmuşdur. Belə əsərlər içərisində Firdovsinin “Şahnamə”si birinci yeri tutur. Bu abidə ilə əlaqədar “Atəşgədə” (“Alov məbədi”) əsərində Lütfuli bəy İsfəhaninin (1772-1781) öləri qeydləri ilə razılaşmamaq olmur: “Hazırda demək olmaz ki, bu kitabda Firdovsinin heç olmasa (orjinal) bir sətiri qalmışdır.

Xəttatların və üzköçürənlərin yol verdikləri yanlışlıqlar və səhvlər yalnız islam şərqinə üçün xarakterik deyildir. Oxşar, təmamilə eyni halları biz əlyazma kitab mədəniyyətinə malik bütün ölkələrdə, Avropada, Rusiyada, Bizansda, Hindistanda və s. müşahidə edirik. Maraqlı bir ştrix: Əsərin mətnini, bununla da müəllifin fikrini təhrif edən yazar haqqında dərəcəsinə və gücünə görə tənqidə rast gəlmək olur, ancaq orjinala tam uyğun şəkildə öz işini savadlı, dəqiq yerinə yetirən xəttatın ünvanına tərif eşitməmişik. Bu, adi hal sayılırdı. Xəttatların əksər hissəsi köçürülmüş mətni orjinala tutuşdururdu, onların əsas vəzifələrindən biri sayılırdı və faktik olaraq heç vaxt kolofonda qeyd olunmurdu. Ancaq iş prosesində əllərinin altında daha etibarlı mətn olurdusa, onlar bir qayda olaraq köçürülmüş mətni bu kitab ilə üzlaşdirirdilər və demək olar ki, həmişə köhnə protoqrafın kolofonu göstərilirdi. Əlyazma tarixində buna aid çoxlu misallar var. Bir misal: 5 rabi II

936/7 dekabr 1529-cu ildə məlum olmayan xəttat Şərəf əd-Din Əli Yəzdinin (858/1454 vəfat etmişdir) “Zəfərnəmə” (“Qələbə kitabı”) əsərinin köçürməsinə qırtarmış və kolofonda qeyd etmişdir: müəllif mövlənə Şərəf əd-Din Əli Yəzdinin nüsxəsindən köçürülmüşdür. Bir neçə onillikdən sonra bu kitab Hindistanda, böyük dövlət xadimi Mübariz əd-Din xoca Əbül-Həsənin (1042/1632-33 vəfat etmişdir) kitabxanasına gəlib çıxmışdır. Həmin vərəqdəki (367a-b) yazıdan bilirək ki, o, hazırkı kitabı sərəncamında olan avtoqrafla üzləşdirməyi əmr etmişdir. 1022/1613-14-cü ildə Bühranpürada tapşırıq yerinə yetirilmişdir.

Bəzən xəttatların bu cür qeydləri müstəsna rol oynayırlar. Onlar mətnşünaslara və ədəbiyyat tarixçilərinə böyük kömək göstərir və bunun əhəmiyyəti çox böyükdür. Məsələn, məlumdur ki, daha çox oxunan əsərlər arasında Cəlal əd-din Ruminin (1207-1273) “Məsnəviyi mənəvi” əsəri də var. Müəllifin ölümündən beş il sonra, yəni 677/1278-79-cu ildə əsərin Konyada köçürülmüş əlyazması ədəbiyyat tarixçiləri üçün çox qiymətli məlumat olan sonluqla (hatimə) bitir. Xəttat Məhəmməd b. Abdallah Kunəvi məlumat verir ki, son illər Rumi əsərlərini öz oğlu Sultan Vələdin və “öz xəlifi” yəni Hüsəm əd-Din Çələbinin iştirakı ilə yenidən oxuyur və yoxlayırdı.

Ruminin tələffüz xüsusiyyətinin ümumi qaydadan fərqləndiyi bütün hallarda onlar xüsusi səitləmə ilə şairin dilinin özünə məxsusluğunu xüsusilə qeyd edirdilər. Nəticədə mətn hazırlandı. 677-ci il nüsxəsi məhz bu mətndən köçürülmüş və Konyada Ruminin mavzoleyində saxlanılır. Böyük təcrübəyə malik olan bir sıra xəttatlar sifariş yerinə yetirərək oxucuların ixtiyarına etibarlı kitab vermək üçün mətn üzərində mürəkkəb və gərgin iş aparırdılar və kitabın kolofonunda mütləq qeyd olunurdu.

Artıq qeyd olundu ki, xəttatların sosial vəziyyəti müxtəlif ola bilərdi. O, fərdi qaydada, muddla, şəxsi emalatxanada, dövlət qulluğunda, varlı feodalın şəxsi kitabxanasında, nəhayət, saray kitabxanasında işləyə bilərdi. Maddi cəhətdən dövlət dəftərxanasında və saray yanında işləyənlərin vəziyyəti daha yaxşı idi. Onların müəyyən olunmuş gündəlik, aylıq və ya illik məvacibləri olurdu. Bu, üç komponentdən ibarət idi. Nəğd pul, ərzaq və paltar sifarişçinin xoşuna gələn iş üçün əlavə mükafat verilməsi təcrübəsi geniş yayılmışdır.

Hazırda biz hətta təxmini deyə bilmərik ki, fərdi qaydada, yaxud şəxsi emalatxanada çalışan sırayı xəttatlar yerinə yetirdiyi sifariş müqabilində nə qədər əmək haqqı alırdı. Doğrudur, X əsrdə xəlifətdə surətçıxaran ən az gəliri olan sosial qrupa daxil idi. 50 il bu sahədə çalışan Nişapurlu Əbu Hatim onların maddi vəziyyəti barədə formalaşmış təsəvvürü ifadə edir. O, deyirdi: “Surətin hazırlanması - acınacaqlı, lənətlənmiş işdir, o, nə yaşamaq üçün bir parça çörək, nə ölüm üçün kəfən verir”. Yeddi əsrdən sonra 1637-1639-cu illərdə A.Ölcari qeyd edirdi ki, “kitabın qiyməti yüksək olduğundan xüsusən

də uşaqları çox olanlar çalışırlar ki, onlara yaxşı yazmaq öyrətsinlər, başqa sözlə, onları təmin edə biləcək gəlirli sənətə, peşəyə yönəlsinlər”.

Belə görünür ki, zaman keçdikcə cəmiyyətdə xəttat şəxsiyyətinin əhəmiyyəti əsaslı surətdə artmış, onun əməyi əvvəlkindən yüksək qiymətləndirilmiş, ictimaiyyətdə qəbul olunmuşdur.

Savadlı insanların sayının çoxalması kitaba və onun istehsalına tələbatı hədsiz yüksəltmişdir, bu isə öz növbəsində xəttatın gəlirini artırmışdır. Ancaq bunun konkret olaraq nə ilə və necə ifadə olunduğunu biz bilmirik, çünki əlimizdəki materiallar çox səthi və az miqdardadır, xronoloji cəhətdən dağınıqdır.

Məsələn, “Təzkireyi üla əl-əlbab”ın sahibi yazır ki, bir vaxt (XVII əsr) o, yəni Məhəmməd Hüseyn əl-təbib Məkkəyə müqəddəs yerləri ziyarətə gedərkən müəllimi Məhəmməd Mömin Tənkəbuni ondan xahiş etmişdir ki, həmin kitabın üzünü köçürsün, yaxud kitabı satın alsın. Suriyada bir qədər ləngidiyinə görə, Məhəmməd Hüseyn bu kitabı almaq, yaxud surətini çıxartdırmaq üçün xüsusi tapşırıqla Misirə adam göndərmişdir. Sifariş yerinə yetirilmiş, xəttat, kağız satana və cildləyiciyə yeddi tümən ödənilməklə kitab əldə olunmuşdur. Tənkəbuni həmin vərəqin o biri üzündə yazmışdır ki, bir neçə il keçdikdən sonra bu kitabı kitab satıcısında görmüş və onun qiyməti 20 tümən olmuşdur.

Məhəmməd Dəviri b. Vüsal Şirazi Firdovsinin “Şahnamə” poemasının üzərində beş il işləmişdir. O, yalnız əsərin üzünü köçürməmiş, həm də kitaba illüstrasiya vermiş, bədii cildini hazırlamışdır. Əlyazma Məhəmməd Qulu xan Kəşqai üçün yazılmışdır. Bunun müqabilində sifarişçi Məhəmməd Dəviriyə 700 tümən nəğd pul, iki dəst “kəşmiri” şalı və iki at vermişdir.

Xəttatlar arasında bir-birindən fantastik əfsanələr gəzirdi. Onlarda uğurla yerinə yetirilən iş üçün bu və ya digər ustanın nəhəng məbləğlərdən danışılırdı. Onlardan birinin üzərində dayanaq. Rəvayət olunur ki, bir dəfə şah I Abbas (1587-1629) məşhur xəttat Mir İmad Həsəniyə (1615-ci ildə öldürülmüş) yetmiş tümən göndərərək onun üçün Firdovsinin “Şahnamə” əsərinin surətini sifariş edir. Bir il keçir, şah əlyazmanın ardınca adam göndərir. Mir İmad həmin adama poemanın 70 beytini verir və sözlə əlavə edir ki, bu alınmış məbləğə uyğundur. Narazı qalan şah ustanın işini özünə qaytarır. Mir İmad əlyazmanı hələsində bir beyt olmaqla 70 hissəyə bölür və öz şagirdlərinə təklif edir. Onlar hər fraqmentə bir tümən verirlər və Mir İmad bütün məbləği şahın göndərdiyi adama verir. Müasir İran alimi M. Bəstani Pərizi tümənin alıcılıq qabiliyyətinə toxunaraq hesablamışdır ki, o zaman bir tümənə Sistanı 800 manat (yəni 2400 kq) buğda almaq olardı. Beləliklə, Mir İmadın hər beyti üçün bir tümən sadəcə fantastikdir. Lakin bütün hallarda bu

əhvalat rəvayət olaraq qalır. Çünki şah Abbasın şəxsiyyəti qarşısında bir xəttat belə hərəkəti edə bilməzdi.

Artıq qeyd olunmuşdur ki, sarayda çalışan ustaların əmək haqqı barədə əlimizdə dəqiq məlumatlar vardır. Onların adına verilmiş xüsusi fərmanda əmək haqqının konkret məbləği göstərilirdi. Osmanlı sultanlarının kitabxanasında XVI əsr üçün reyestrlərdə bu barədə dəqiq məlumat var. Həmin dövəllərə əsasən "gündəlik əmək haqqı" tanınmış ustalar üçün 24 axça, nisbətən az tanınan ustalar üçün 10 axça, şagirdlər, ola bilsin uşaqlara 2,5 axça həcmində müəyyən edilmişdi.

Şah İsmayılın (1500-1524) və I Təhmasibin kitabxanalarında da ustaların əmək haqqının həmi təxminən bu qədər idi. Xəttat Şah Qasım Təbrizi (948/1541 ölmüşdür) 1514-cü ildə I Səlim (1512-1520) tərəfindən minlərlə Təbriz sənətkarları sırasında Türkiyəyə aparılmışdı və gündəlik əmək haqqı 50 sikkə miqdarında müəyyən olunmuşdu. Başqa bir xəttat Şah Mahmud Nişapurunun (995/1586-87-ci illərdə sağ idi) şagirdi Hacı Məhəmməd Təbrizi İstanbula gedərək saray yanında işləyirdi və hər gün 40 axça mükafat alırdı.

Xəttat Abd ər-Rəzzaq Qəzvini (1060-1063/1650-1653-cü illər arasında vəfat etmişdir) o, həm də "Şahnamənin" gözəl qiraətçisi kimi məşhur idi. I Şah Abbasdan hər il 1300 tımən məvacib alırdı. Mir İmadin şagirdi, sonralar II Abbasın (1642-1686) sarayında xəttat işləmiş, dəfələrlə I Abbasın, II Səfinin (1629-1642), II Abbasın hakimiyyəti dövrünün tarixinin üzünü köçürmüş Məhəmməd Salih Xatunbadi hər il 500 tımən təqaüd alırdı. Başqa bir xəttat-Qəzvinədə yaşamış Məhəmməd Təki b. Abd əl-Cabbar Nadir şah Əfsardan hər ay 20 tımən miqdarında mükafat alırdı. Müqayisə üçün göstərək ki, Məhəmməd Əmin Xorasanı Məşhəddən Hindistana gedərək Xanxananın kitabxanasında əlyazma tərtibatçısı işləyərkən hər ay ondan 400 rupi, yəni 42 tımən əmək haqqı alırdı.

Çox vaxt hətta yüksək sənətkar sayılan xəttatlar belə müxtəlif səbəblərdən müəyyən edilmiş "əmək haqqından" məhrum edilirdilər. Ağlaşığımaz həcmdə mükafatlar alan ustalar haqqında biza məlumat verən mənbələr onlardan kiminsə təqaüddən məhrum edilməsi barədə susurlar. Qazi Əhmədin usta Mir Seyid Əhməd Məşhədi (986-1578-7981) ilə əlaqədar qeydləri bu sahədə istisna təşkil edir. Bu xəttat I Təhmasibin saray kitabxanasında işləyirdi. Şahın sifarişləri ilə kitab surəti çıxarmaq məqsədilə ona Məşhədə getməyə icazə verilir. Bununla əlaqədar xəzinənin Xorasan gəlirindən və Məşhəddə soyuqol olaraq illik maaş təyin edilmişdir. On ildən sonra birdən-birə Təhmasibin ona qarşı münasibəti dəyişir, ondan tələb edilir ki, bu dövrdə aldığı bütün pulları xəzinəyə qaytarsın və soyuqol hüququndan məhrum edirlər. Yerli tacirlərin köməyi ilə Mir Seyid Əhməd göstərilən məbləği

bütünlüklə geri qaytarır və müflis olur. Onlara təyin olunmuş məvacibin ödənilməməsi barədə xəttatların ali hakimiyyət orqanlarına şikayətləri əks olunan çoxlu sənəd qorunub saxlanılmışdır. Bu şikayətlərdə onlar özlərini yada salır, maliyə və maddi çətinliklərindən danışdılar. Məsələn, xəttat Sultan Əli Kaini (914/1508-09 vəfat etmişdir) Ağqoyunlu sülaləsinin hakimlərindən birinə müraciət edərək yazırdı: "...hazırda qulunuz yaşadığı evi hissə-hissə satır, qulunuza çatacaq və çoxdan ödənilməyən 7000 dinarı almağa ümiddən başqa mənim heç nəyim yoxdur. Əgər əlahəzrətin bununla əlaqədar rəhmi gəlsə (nökəriniz) həlak olmayacaq. Allah kərimdir».

Təxminən üç yüz il sonra, 4 cüməda I 1297/14 aprel 1880-ci il tarixdə seyid Əli Ria əl-Hüseyni Şirazi öz vəziyyətini oxşar ifadələrlə təsvir edir. Vali Fərhad mirzə Qacar üçün onun babası Məhəmməd Kələntərin "Ruznamə"sindən ("Gündəlik qeydlər") ibarət kitabın kolofonunda o, yazırdı: "Hacı Fərhad mirzənin, vali Farsın (əyalət adıdır) əmrinə əsasən, mən, Farsın sabiq Kələntəri və bu kitabın müəllifi mirzə Məhəmmədin nəvəsi Əli Riza əl-Hüseyni kitabın surətini çıxarmağa başladım. Sultanların əmrlərinə və valilərin (bu sahədə) sərəncamları olduğuna baxmayaraq, öz ailəmlə birlikdə əlahəzrət tərəfindən təqaüd məbləğindən və sədaqətli valideynlərimə ayrılmış dövlət yardımını ərzağından tamamilə məhrum edilmişəm, (biza) təyin olunmuş məbləğdən bir manatım da yoxdur...". Həmin qeydlərdən görünür ki, əlyazma kitabı ustalarına əmək haqqının nəgd pul və natura (ərzaq, paltar) formasında ödənilməsi təcrübəsi uzun müddət saxlanmışdı. Ədəbiyyat tarixindən həmçinin məlumdur ki, belə təcrübə şairlər və digər sənətkarlar üçün də tətbiq olunurdu.

ƏLYAZMA KİTABININ YAYIMI
VƏ KİTAB TİCARƏTİ

Xəttatların və digər kitabçı sənətkarların əmək haqqı ilə sıx bağlı olan əlyazma kitabının qiyməti məsələsinə müraciət edərkən nəzərə almaq lazımdır ki, onun qiymətinə materialdan (kağız, tuş, mürəkkəb, boya, cild üçün dəri və karton), onun hazırlanmasına ustanın sərf etdiyi əməkdən başqa bazarın tələbatı və ümumi şərait əhəmiyyətli dərəcədə təsir edirdi.

Alqı – satqı predmeti olan kitab əmtəyə çevrilirdi. Müxtəlif əyalətlərdə və müxtəlif vaxtlarda onun qiyməti eyni olmurdu. Yuxarıda qeyd olunan “Təzkireyi əl- Əlbab” misalı bunun əyani sübutudur. Misirdə 7 Tümanə hazırlanmış bu əlyazma bir neçə ildən sonra İranda 20 tümanə satılır.

Məşhur ustaların üzünü köçürdüyü kitabların qiyməti barədə bizə məlumat verən mənbələrdən başqa əlimizdə kitab tacirlərinin və kolleksiyaçıların əlyazmaların forzas vərəqlərində etdikləri xeyli miqdarda qeydlər də var.

Belə qeydlər olduqca çoxdur. Təəssüf ki, zaman baxımından çox pərakəndə və dağınıq olduğundan onları sistemləşdirmək çətindir. Buna baxmayaraq, həm zəngin tərtib edilmiş, sifarişli, həm də nisbətən kasıb alıcılar üçün nəzərdə tutulmuş əlyazma kitabların qiyməti barədə müəyyən təsəvvür yaratmağa bizə imkan yaradır.

Budaq Qəzvinin tanınmış xəttatların yerinə yetirdikləri həm əlyazmaların, həm də ayrı-ayrı yazı nümunələrinin qiyməti haqqında olduqca maraqlı dəlillər gətirir. O, yaradıcısının sağlığında bu və ya digər əlyazmanın dəyəri haqqında normativ mənbədə (984/1576-ci ildə qurtarmış) məlumat verən yeganə müəllifdir. Həm də bu ona görə çox vacibdir ki, o, köhnə qiymətləri öz dövrünün qiymətlərinə çevirir. Aşağıdakı misallar bu müəllifindir. Xəttat Məhəmməd Hüseyn Bəharzinin (976/1568-69 cu ildən sonra vəfat etmiş). min beytlik işi, Qəzvinə, yəni dövrünün paytaxtında 5 min dinara satılırdı. V.Xins bir məqalədə tükənin dəyərini tədqiq edir. Bu zaman o, belə bir hesabı əsas götürür ki, Venetsiya dukatı və sexini, həmçinin Florensiya florini XIII-XVIII əsrlərdə Orta Şərqdə geniş miqyasda işləyirdi və özünün qızıla bərabər nisbətini heç vaxt dəyişməmişdi. Onların dəyəri on qızıl alman markasına bərabər idi. Elə həmin vaxt bir və ya yarım ingilis funt sterlinqi - 2,81 marka, bir qram qızıla bərabər tutulurdu. Bir tükən 10 min dinara, yaxud 200 şahıya (hər şahı 50 dinardır) bərabər idi. 1550 -1576- ci illərdə bir tükən 133 qızıl marka demək idi. Beləliklə, bu ustanın min beytlik işi 66,5 qızıl marka qiymətinə, və ya 23,65 qram qızıla satılırdı. Belə bir hesabın nisbətini nəzərə alaraq, demək lazımdır ki, 1000 beytin qiyməti çox baha idi

Deməli, Nizaminin tam “Xəmsə”si 18 tükənə qiymətləndirilərdi. Mir Seyid Əhməd qita işini beş şahıya alırlar, bu müəyyən olunmuş qaydadır. Bir tükən 200 şahıdır. V. Xinsə görə 1576 – cı ildə tükən 133 qızıl markaya bərabər idi. Belə çıxır ki, Mir Seyid Əhməd hər qitası 3.32 marka dəyərində idi.

Sultan Məhəmmədin yazılarını fəvqaladə sayırdılar. Onların hər birinin 1000 beyti satışı qoyulan zaman dərhal üç tükənə alınır, deməli, hər beyt-30 dinardır. Əgər bu kitabdırsa hər birinə 1000 dinar verilir. Sultan Əli Məşhədi və Mirəli Xaravi bədii yazıda nüfuzə malikdir və onların qitəsi varlı, yaxud kasıblıqdan asılı olmayaraq iki-üç min dinara alınır. Onların sağlığında hər qitəyə ancaq bir-iki şahı verirdilər. Buxarada molla Mir Əlinin qitəsi bir xaniyə alınır, indi isə iki şahıdır” müəllifin fikri maraqlıdır. Usta Buxarada 1529-cu ildən 1544-cü ilə qədər yaşamışdır. Deməli, Buxara Xanisi 1576-cı ildə Azərbaycanda iki şahıya, yəni 100 dinara bərabər olmuşdur. Budaq Qəzvinin axırncı sözləri 995/1586-87-ci ildə Bağdadda türk müəllifi Əli Çələbinin yazdığı başqa bir mənbədə təsdiq olunur. O, belə məlumat verir: «Bizim zamanədə qita albomlarının və yazı nümunələrinin tərtibatçıları Mirin bir qitasını 5000-6000, dübeyti (rübai) isə cəmi 400-500 osmanlı axçasına alırlar... Bilmirəm, belə vəziyyət sərəfların Mirin əsərini üstün tutduqlarından və ya tələbatdan, yoxsa onun xəttinin nadir olmasından yaranmışdır». Məsələ burasındadır ki, Sultan Əli özünün uzun həyatı boyu (səksən ildən artıq) çoxlu miqdarda bədii kitabların üzünü köçürmüş, lakin onların heç də hamısı yüksək kefiyyətli olmamışdır. Teymuri Hüseyn Bayqaranın (1506-da vəfat etmişdir) onun adına verilmiş sərəncamı məlumdur. Burada xəttatın diqqəti onun tələsərək buraxdığı nöqsanlara və səhvlərə yönəldilir. Hesab edilir ki, onun yaratdığı ən yaxşı nümunələr otuz-altmış yaş dövrünə aiddir. Mir Əli əl-Hüseyni əl-Haravi ondan az, yetmişə yaxın yaşamış, əsasən kitabların üzünü (kitabət) köçürmüş və yazı nümunələri (qita) yaratmağa az fikir vermiş, yazdıqlarını isə iki ölçülü xəttlə (cali) yazmışdır. Nəhayət, Azərbaycanda, Türkiyədə və Hindistanda onun xəttathq sənətini qiymətləndirənlər və bilənlər hamılıqla bu müəllifin əsərlərini üstün tuturdular. Müxtəlif janrlarda bizə gələn mənbələrdəki saysız-hesabsız lətifələr də bunu sübut edir. Qeyd edək ki, şeirlə yazılmış əlyazmalar (divan, məsnəvi) hər min beytə görə qiymətləndirilərək alınır (əlbəttə, xüsusi qiymətləndirilən tərtibat, miniatür və cildləmə nəzərə alınmadan). Əgər alıcı bədii yazı nümunəsi (qita) alırdısa, bu zaman əsərin bazar qiymətindən başqa yarım bəndin (misra) müəyyən dəyərə və tərtibata görə əlavə hesablanırdı.

984/1576-ci ilə yaxın dövrdə suls və nəsx xətt üslubları üzrə ixtisaslaşmış məşhur usta, Sultan İbrahim mirzənin kitabxanasında işləmiş, molla Şeyx Məhəmməd Səbzəvarinin (989/1575-ci ildə həlak olmuş)

yaratdığı Quran kitabları üç, yaxud dörd tımənə alınır. Adam Oleari isə məlumat verir ki, «... yazılmış Əlquran 15-20 və daha artıq reyxstalerə dəyərindədir». Əgər o qeyd edərsə ki; (60 tımən, yaxud 460 reyxstaler), onda 1637-1639-cu illərdə Olearinin İsfahanda Quranın iki və daha artıq tımənə satıldığı iddiasına şübhə qalmır. Budaq Qəzvininin təzəcə misal çəkdiyimiz məlumatı ilə də tam uyğunlaşır. A.Oleari yazır: “Bütün bu yazıçılar arasında qiyməti 200 və daha artıq reyxstaler olan çoxlu cildlərdə səlnaməsini çox gözəl dildə yazmış, hamudan üstün və vicdanlısı Mirhond sayılır”.

Əgər həmin haqq-hesabdan çıxış etsək, Mirhondun adətən böyük formatda iki kitabdan ibarət əsəri (“Reüzət əs-səfa” nəzərdə tutulur) 26 və daha artıq tımənə qiymətləndirilirdisə, bu çox böyük məbləğ idi. Doğrudur, ola bilsin ki, Oleari sadə, nisbətən kasıb oxucu üçün deyil, miniatürlərlə zəngin bəzədilmiş və çox az adamın əldə edə biləcəyi qədər bahalı kitabları nəzərdə tutur. “Reüzət əs-səfa”nın sadə tərtib olunmuş, ancaq səliqəli və dəqiq köçürülmüş üçüncü cildi bunun həqiqətən də belə olduğunu sübut edir. Əlyazma 28 səfər 1018/2iyun 1609-cu ildə Əbül Həsən b. Məhəmməd Qulu əl-Kümrə adlı bir şəxs tərəfindən köçürülüb başa çatmışdır. kitabdakı qeyddən görürük ki, onu səfər 1079/iyul-avqust 1668-ci il tarixdə Təbrizli ləqəbi ilə tanınan Məhəmməd Təki adlı şəxs Baba Şərifin iştirakı ilə Hacı-kitabfuruşdan (kitabsatandan.) 7000 dinara almışdır. Başqa bir misal. Mahmud- Mirzə Qacar öz müasirləri olan şairlərin 1240/1824-25-ci il tarixdə tərtib etdiyi “Səfinəd əl-Mahmud” (“Mahmud Nicati”) antologiyasında yazır ki, “Atəşgədə antologiyasının Şirazda şikəstəyi nəstəlik xətti ilə Məhəmməd Şəfi Vüsal (1783-1846) tərəfindən üzü köçürülmüş kitabı Tehrana çatan kimi, bütün sərraflar xorla onun qiymətini 1000 Təbriz tıməni olduğunu bildirdilər. Uzun müzakirədən sonra kitaba 700 tımən verdilər.

Bazarda azad satılan əlyazma kitabının qiymətləri ən müxtəlif faktorlardan asılı idi. Bunlar, əsərin nadirliyi, kitabın yaşı, əlyazmanın saxlanma vəziyyəti, yazarın adı, “qələm və qılnc sahibi kişilərin” qeydlərinin mövcudluğu, bir sözlə, indinin özündə də kitab həvəskarlarının və sərrafların ürəyini tərpədən səbəblər idi. Bəzən ilahiyyat və ibadət kitablarının qiymətinə icazə təcrübəsi təsir göstərirdi. Bu sahədə tanınmış nüfuzlu şəxslər əlyazmanın üzərində onun orijinala yaxınlığını təsdiq edən və istifadəyə icazə verən qeydlər edirdilər. Belə hallarda əlyazmanın qiyməti yüksəlir, həm onun istifadəsinə icazə verən fəqihe, həm də kitab satana əlavə qazanc gətirirdi.

Əlimizə çatan materiallar tam aydınlığı ilə sübut edir ki, XIV-XVIII əsrlərdə əlyazma kitabı baha və buna görə də şəhər ziyalısı nümayəndələrinin heç də hamısının əldə edə biləcəyi halda deyildi. Demək ki, peşəkar kitab üzü köçürənlərin qiymətinə görə orta səviyyəli oxucu qrupu üçün kitab hazırlamırdı və sonuncular özlərinin kitabxanasını yaradırdılar, bu, qətiyyətlə

əgla sığan deyil. İş təkcə surətçıxarmanın aşağı sürətlə getdiyindən, əlyazma kitabının az və buna görə də bahalı olmasında deyildi, həm də şəhər ziyalısı kitabı sifariş verib almaqdan başqa öz ehtiyacını ödəmək üçün surətini özü çıxarırdı. Bu şəraitlə belə bir faktı aydınlaşdırmaq olar ki, biza qədər gəlib çatan və xəttatı məlum olmayan əlyazmaların müəyyən hissəsi savadlı adamların bu kateqoriyası tərəfindən öz məşğuliyyətləri üçün həyata keçirilmişdir.

Kitab ticarətinin müsəlman Şərqiində - Qahirədən Kaşqaradək, Buxaradan, Azərbaycan da daxil olmaqla çox böyük və geniş şəbəkəsi mövcud idi. Hər bir şəhərli nəinki xəttatın və üzüköçürənin ünvanını, həm də kitab köşkünün (köşklərinin) harada yerləşdiyini, lazım olan vaxt kitab üçün hara müraciət edəcəyini yaxşı bilirdi. Bu tipik orta əsr kitab köşkü idi. Onun sahibi və işlədəni müxtəlif əsərlərin sifarişlə üzünü köçürürdülər. Elə orada kitabın alqı-satqısı gedir, taxçaya əntiq kitablar qoyulurdu. Nəhayət, bu cür qədimlik köşkləri tədris klublara çevirirdi, şairlər, yazıçılar, müəllimlər tələbələr və sadəcə savadlı adamlar burada toplaşırdılar. Bu cür kitab müəssisəsi hələ İslamın ilk əsrlərində yaranmışdı. Ərəb tarixçisi əl-Yaqubi (IX əsrin ikinci yarısı) bu barədə məlumat verir. Bağdadda yaranan belə köşklər XIX əsrə qədər öz xüsusiyyətini dəyişməmiş, sonralar adi əntiq kitab köşklərinə çevrilmişlər. Onlarda cürbəcür məzində və görkəmdə əlyazmalara rast gəlmək olardı. Adətən nöqsanlı kitablar bərpa edilir, boş yerlər doldurulur, pozulmuş əvvəl və sonluq yenidən yazılırdı, yeni cildə geyindirilərək satışa qoyulurdu. Məsələn, V.A.İvanovun (1915) kolleksiyasının tərkibində RF EA Şİ toplusuna daxil olmuş əlyazmaların xeyli hissəsi XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Buxara kitab satıcılarının əlindən keçmişdir. Halbuki, bu kitablar nə vaxtsa Buxaradan uzaqlarda Ön və Orta Şərqi müxtəlif ölkələrində, həmçinin Hindistanda yaradılmışdı.

Təəssüf ki, mənbələr bu məsələləri xüsusi olaraq işıqlandırmırlar. Onlar kitab ticarəti haqqında olduqca səthi, öləri danışrlar. Bu, başa düşüləndir, çünki kitab ticarəti adi, gündəlik iş idi. Əgər onlar hər hansı bir məlumat verirlərsə, bu da hansısa qələm ustasının yaradıcılığı ilə bağlıdır. Ona görə də regionun müxtəlif şəhərlərində kitab köşklərinin olması, onların çox cəhətli fəaliyyəti, kitabların qiymətləri, nəhayət, əlyazmaların dəyəri barədə məlumatları kitab ticarətçilərinin, alıcıların forzas və rəqəndəki qeydlərindən alırıq. Bu qeydləri heç kim sistemləşdirib ümumi siyahıya salmamışdır. Ancaq onlar ölkələr üzrə xronoloji qaydada yığılsa tarixçilərin, iqtisadçıların və sosioloqların əlində qiymətli material olar. Numizmatlar üçün də onlar çox qiymətli dirlər. Qeydlərdə, məsələn, rupinin tənqəyə, tənqənin dinara, tımənin tilla, rupinin tımənə nisbəti və s. göstərilir. Əlyazma ticarəti və onların uzaqlara aparılması haqqında bir neçə misal: Qazi Əhməd məlumat verir ki,

onun Təbrizdən olan iki məşhur müasiri Əli Riza və Həsən bəy tərəfindən hazırlanmış Quranları xaricdə baha qiymətə satdırmaq məqsədilə tacirlər xüsusi maraq göstərirdilər. O, qeyd edir ki, nəstəlik xətt üslubu ilə işləyən usta Mir Müüz əd-Din Kaşının (995/1586-87 vəfat etmişdir) işləri bütünlüklə tacirlər tərəfindən alınaraq Hindistanda satılmışdır. I Abbasın (1587-1629) tanınmış səlnaməçisi İskəndər Münsi xəttat Baba şah İsfahaninin (996/1587-88 vəfat etmişdir) əsərlərinin taleyi barədə kədərlə danışır: “İraqda yaşayanlarda onun köçürdüyü kitablar çox idi. Hazırda onlar nadir hallarda ələ düşür, çünki onları hər tərəfə, hər yerə daşıyıb apararaq ən baha qiymətlərə satmışlar. Göstərilən faktlar mirzə Məhəmməd Tahir Nəsrabadinin (1100/1689-cu ilə yaxın vəfat etmişdir) məşhur rəssam Sadiq bəy Əfşar (1533-1610) haqqında şair Qürurunin məlumatına əsaslanaraq verdiyi olduqca maraqlı məlumatla təsdiq edilir. «Beş dəqiqədən sonra o dəsmala bükülmüş beş tükənlə və şəxsən özünün tuşla şəkillər çəkdiyi on vərəq kağızla qayıtdı, onları mənə verib dedi: “Tacirlər mənim çəkdiyim şəkil olan hər vərəqə Hindistana aparmaq üçün üç tükən verirlər. Bax, ucuz satma”.

Qeyri-ilahiyat ədəbiyyatı içərisindən əyalətlər arasında ən çox yayılanları müsəlman Şərqiində populyar olan şairlərin və tarixçilərin əsərləridir. Lakin burada qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir regionun əlyazma kolleksiyasının tərkibində digər rayonlarda hazırlanmış əlyazma kitabının mövcudluğu heç də həmişə əsərin populyarlığı ilə əlaqədar deyildir. Kitabın yayılması yolları çox müxtəlif idi. Çox vaxt əlyazmalar bir rayondan digərinə mədəniyyət və ədəbiyyatla heç bir əlaqəsi olmayan vasitələrlə keçirdi. Məsələn, hərbi yürüşlər zamanı hərbi qənimətlər arasında əlyazmalar da az olmurdu (21, s. 302). Bəzən öz kitablarının yayılmasına müəlliflər də şərait yaradırdılar. Kaşqar tarixçisi Hacı Yusuf özünün “Cəm ət-təvrix” əsərinin bir neçə nüsxəsini çıxararaq birini Dımulla Şami adlı şəxsə, birini Xotan bəyinə, hakimiyyətinin tarixinə həsr olunan əsərin bir nüsxəsini isə Yaqub bəyin vətəninə - Əndican vilayətinin Psknet kəndinə göndərmişdir. “Baburnamə” ilə də əlaqədar oxşar hadisəyə rast gəlirik. 925/1519-cu ilin hadisələrini təsvir edərkən Babur yazır: “Halizin böyük qardaşı Səmərqənddən gəlmişdir. İndi mən ona Səmərqəndə qayıtmağa icazə verdim və onunla Pulad Sultana öz divanımı göndərdim...” (21, s. 276). Başqa bir yerdə Babur məlumat verir ki, “Xocayi Kalanın xahişi ilə əmr etdim ki, Əsərin surətini çıxarsınlar və onu Şəhrak böylə göndərdim” (21, s. 413).

Bir əyalətdən digərinə əlyazmalar hədiyyələrin dəyişdirilməsi, satın alınması və b. yollarla da gedirdi. Məsələn, Buxara xanı Əbdüləzizin Səfəvi şahı Süleymana (1667-1694) qiymətli daş-qaşlardan, müxtəlif parçalardan, cıdır atlarından, şahinlərdən və dəvələrdən ibarət hədiyyələrinə Hafizin Divanının Buxara xəttatı Hacı Yadgar tərəfindən çıxarılmış surəti də əlavə

olunmuşdur. Hədiyyələr gəlib çatanda Süleyman şah heç nəyə diqqət yetirmədən kitabı əlinə alıb dedi: “Bu gün xan mənə bu cildin təmsalında dünyanın bütün hədiyyələrini bəxş etdi!” Buxara xanı Abdallahın səfəri Salanikinin məlumatına görə, 1594-cü ilin yanvarında o, İstanbula gələrkən türk sultanına başqa hədiyyələrlə yanaşı iki nüsxə Quran, Nizaminin “Xəmsə”sini və “Şahnamə”ni də hədiyyə etmişdir. Abd ər-Rəzzaq Səmərqəndinin “Mətlə əs-sədayi” əsərinin XVII əsrlə tarixlənmiş nüsxələrindən birində olan qeyd xəbər verir ki, bu kitab Kəşmirdən alınmış və Fərqanədən olan Mövlana Nəzər Məhəmmədə məxsusdur. Burada qeyd etmək yerinə düşərdi ki, sifarişlə yanaşı əlyazmaların imkanlı şəxslər tərəfindən alınmasında kitabın yayılması yollarından biri idi.

Neçəyə idi əlyazma kitabının qiyməti? Bu suala cavab birmənalı ola bilməz. Satılan əlyazmalar arasında son dərəcə bahalı, nadir və adi kitablar olurdu. Alıcının zövqündən və marağından asılı olaraq axırıncıların da qiymətləri müxtəlif idi. Binai əsərində yazır ki, onda “Məcmuəyi Rəşidi” əsərinin yaxşı xəttlə yazılmış əlyazması olmuşdur. Bunu eşidən Babur onu almaq istəmişdir. Binai etiraz etməmişdir. Bir neçə mütəxəssis çağırılmışlar və onlar kitaba qiymət qoymuşlar – 5 min dirhəm. Babur müəyyən olunmuş məbləği Binaiyə ödəmişdir. Bu hadisə 1498-ci ilin yazında Səmərqənddə baş vermişdir. Təxminən eyni həmin illərdə, dəqiq 910/1504-05-ci ildə Həmdallah Qəzvininin “Tarixi güzidə” əsərinin tanınmış şəxsin sifarişi ilə hazırlanmış bir nüsxəsi “dövriyyədə olan əlli beş tənqə miqdarında təsdiq olunmuş” min dinara alınmışdır. Müqayisə üçün göstərək ki, Teymurilərin həmin dövlətində yaşlı qeyri-müsəlman qulun qiyməti 200 tənqəyə bərabər idi.

Şərqi Türkistan ərazisində üzvi köçürülən bir sıra əlyazmalarında nüsxələrin satınalma qiymətləri göstərilməkdədir. Məsələn xəttat Məhəmməd Sadiq Qaşqari tərəfindən “Tarixi Rəşidi” kitabının tərcüməsi 30 tənqəyə alınmışdı. Bu qiymət heç şübhəsiz əlyazmanın qiyməti ilə birlikdə ona sərəf olunmuş tərcüməçi əməyində qiyməti hesab edilməli idi.

Kitab məhsuluna olunan tələb çox hallarda qiyməti müəyyənləşdirirdi. Kitab ya informasiya daşıyıcısı funksiyasını daşıyaraq sərbəst dövriyədə idi. Onu münasib qiymətə almaq və ya özünü köçürmək, istifadə etmək olardı. Yada kitab sənət əsəri olaraq yüksək qiymətlərlə islam dünyasının bütün mədəni mərkəzlərini gəzir və şöhrət tapırdı. Qiymətin müəyyənləşməsi alıcı kontinentindən də asılı idi. Müxtəlif şəhərlərdə o müxtəlif qiymətlərə satıla bilərdi.

Adi qaydada tərtib edilmiş əlyazmaların qiymətlərindəki fərqi biz XIX əsrdə də müşahidə edirik. Qeydlərə əsasən “Tarixi Rəşidi”nin türkcəyə tərcümə edilmiş əlyazmasının Şərqi Türkistanda köçürülmüş nüsxəsi 1266/1849-50-ci ildə onun sahibi tərəfindən “30 tənqəyə” alınmışdır. Bununla

mədəniyyətinə malik oxucu qrupu formalaşmışdı. Bu yüksək oxucu kateqoriyasını müəyyənləşdirirdi. Orta oxucu kateqoriyası üçün orta əsrlərdə çox sayda tərtib olunmuş türk-ərəb, türk-fars və digər, rəngarəng lüğətlər mütaliə problemlərində vasitə olmağa yönəldilmişdi. Aşağı kateqoriya oxucular əsasən Quran mətnlərinin, eləcə də mərasim ədəbiyyatı və folklor nümunələrinin oxucusu idi və bu kateqoriya daha geniş yayılmışdır.

Oxucu auditoriyasından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, müstəqil, fərdi mütaliə kitabla tanışlığın yeganə forması deyildi. Orta əsr müsəlman cəmiyyətində savadsız adamlara təkə orta təbəqə arasında rast gəlinmirdi, belələri hakimiyyət üzvləri, əmirələr arasında da vardı. (21 s. 24-29). Ədəbi əsərin ucadan oxunuşla mənimsənilməsi mühüm yer tuturdu. O dövr üçün bu forma savadlılığın zəif inkişafı, bahalı kitabların hamı tərəfindən alınma bilinməməsi və s. şəraitdən irəli gələn ictimai tələb idi. Kitab çox vaxt ailədə, dostlar əhatəsində və digər dairələrdə ucadan oxunurdu. Məsələn, Semireçiya tarançılarında belə bir adət mövcud idi. Axşamlar iyirmi-otuz kişi bir yərə toplaşır, yaşlılar bir qrup, gənclər bir qrup yaradırdılar. Məşrəb adlanan belə yığıncaqda hər hansı bir kitab ucadan oxunurdu. Məsələn, Rəbquzinin "Qisas əl-ənbiyə", Əttarın "Təzkirət əl-övliya", Caminin "Nəfəhət əl-üns", Hüseyn bəy Əli Vaiz Kəşifi Xaravinin "Rəşahət", Firdovsinin "Şahnamə" və s. Tarançıların "ədəbi-musiqili axşamlarında" Əhməd Yasavinin, Süleyman Bəkiryaninin, Şeyx Allahyarın və başqalarının əsərləri böyük nüfuz qazanırdı. Bəzi adamlar məşrəbin təşkili üçün dörd-beş manat, varlı adamlar isə iyirmi, otuz, qırx, əlli, yüz manat xərcləyirdilər. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, məşrəbləri təkə varlılar deyil, müəyyən imkanlı adamlar da təşkil edirdilər. Təbii ki, məşrəb iştirakçılarının tərkibi də müxtəlif olurdu. Mənbələrdən məlum olur ki, bütün islam dünyasında, xüsusilə islam dünyasının şərq arealında sufi və dərviş məclisləri kütləvi yayılmışdır. İslamın yayılmasının II yüzilliyindən başlayaraq təsəvvüf fəlsəfəsinin diferensiasiyası sufi cərəyanlarını fərqli istiqamətlərə yönəltdi. Artıq xanəqah yaratmış və öz məktəbini təbliğ edən şeyxlər və şəhərbəşəhər gəzən laməkan dərvişlər mövcud idi. Xanəqah yaratmış sufilər öz ətrafına tərəfdar toplayaraq sistemli təlim aparırdılar. Dərvişlər şəhər və kəndləri gəzərək məclislər qurur, kütləvi tədbirlər keçirərək hədislər, rəvayətlər və görkəmli dastanlar danışaraq həm insanların maariflənməsini, həm də topladıqları vəsaitlə öz həyatlarını təmin edirdilər. Bu cür dərvişlər kifayət qədər mütaliəli və məlumatlı olurdular. Məlumatın inteqrasiyası işində də onların böyük rolu olurdu. Böyük bir tarixi dövrdə oxucu marağının öyrənilməsi, istiqamətləndirilməsi işində sufi ocaqlarının, dərviş məclislərinin çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Türk xalqlarının yaşadığı coğrafi areallarda Sufi xanəqahlarının geniş yayılması məlumdur. Təmsil etdikləri təriqət və dini cərəyandan asılı olaraq

bu kateqoriya oxucular geniş xalq kütləsi içərisində əgər ictimai mütaliəni təşviq və təbliğ edirdilərsə bu əsasən İslam tarixi mövzuları, hədislər və məşhur poemalar olurdu. Lakin öz həmkarları ilə apardıqları müzakirə və söhbətlər, təsəvvüf fəlsəfəsinin müxtəlif problemlərinin müzakirəsi, analizi, dünyanı dərk etmək, dünyanın yaranışı kimi elmi problemlər göstərir ki, onların oxucu marağı kifayət qədər dərin və geniş olmuşdur. Tarixi mənbələrdə Cəlaləddin Rumi ilə Şəms Təbrizinin görüşləri və elmi müzakirələri haqqında geniş məlumat verilir. Xanəqah kitabxanaları, kitab fondunun repertuarı da bunu bir daha sübut edir. Bir sıra xanəqahlarda oxu zalı funksiyasını daşıyan xəlvətgahlar dərin mütaliənin mərkəzi idi.

Kitab sahibləri öz əlyazmalarını adətən ekslibrislə, şəxsi möhürlə, yaxud sadəcə imza ilə qeyd edirdilər ki, kitabın kimə məxsusluğu bilinsin. A.A.Semyonov hesab edir ki, ekslibris əsasən hökmdar kitabxanasının kitablarına vurulurdu". Ekslibristlər adətən maye qızilla yazılır və birinci səhifənin yuxarisına, yaxud əlyazmanın lap sonuna yazılırdı. Əvvəlcə əsərin adı yazılırdı və sonra imza gəlirdi, məsələn: "kiminsə kitabxanasından".

Azərbaycan ərazisində də tətbiq olunan kitabxana möhürləri və şəxsi möhürlərdən Qacarlara aid və XIX əsrdə xüsusilə məşhur olan Əbdulqəni Nuxəvinin şəxsi kitabxanasında kitablara vurduğu möhürlər göstərir ki, möhürün quruluşu, ölçüləri və mətni areallara görə fərqlənməmiş, möhür sahiblərinin etik və estetik baxışlarını ifadə etmişdi.

Əlyazmalarda rast gəlinən möhürlərin müxtəlif formaları mövcud idi, kvadrat, dördkünc, altıguşəli, səkkizguşəli, armudvari, yumru, fiqurlu, badamvari və s. Möhürlərin əksəriyyətində sahibinin adı və möhürün hazırlandığı tarix yazılırdı. Bəzi hallarda biz möhür əkslərində geniş rəvayətə rast gəlirik. "Tarixi Rəşidi"nin türk tərcüməsinin əlyazmalarından birində xan möhürünün aşağıdakı yazı ilə əksi var: Allahın köməyi ilə ömürlük şahın taxtında ol, il 125 (?) 2". Mirxondun "Rəüzət əs-səfa" əsərinin nüsxələrindən birinin 1b vərəqində üç möhürün əksi var. Onların birindəki yazı da deyilir: Necə ki, aslan kimi Əli Allahın kərəmətinə gəldi və (necəki) o, Məhəmmədin gözlərinin işığıdır, ədaləti ondan xahiş et".

Gördüyümüz kimi, yazıların birində əlyazma sahibinin ictimai vəziyyəti, digərində möhür sahibinin şəxsi məzhəbinə mənsubluğu əks olunmuşdur. Burada qeyd edək ki, sahibkar-oxucunun mənsubiyyətini yalnız yazılar deyil, həm də möhürün forması əks etdirir. Məsələn, Buxara əmirlərinin möhürləri böyük və dəyirmi, XVIII-XIX əsrlərdə Kokandı idarə edən sülalə üzvlərinin möhürləri bir qədər yuxarı əyilmiş, "stilləşdirilmiş çiçəyi xatırladan" yumru – konusvari formada olurdu.

Vacib odur ki, əlyazmalardakı möhürlər nəinki oxucuların tərkibi haqqında məlumat verir, bəzən əlyazma kitabının taleyinə aydınlıq gətirirlər.

belə, Vasifinin “Bədaï əl-vəkai” əsərinin 1265/1848-49-cu ildə “o qədər də pis olmayan nəstəliklə Kokand istehsalı olan kağızda” köçürülmüş nüsxəsi 65 tənqəyə qiymətləndirilmişdir. Hər iki kitabın ölçüləri və həcmi təxminən bərabərdir.

Çəkilmiş bütün misallarda görüldüyü kimi, əlyazmaların satın alınma qiymətlərindən söhbət gedir. Satın alınma qiyməti çox şeydən asılıdır və ona görə də nisbi və subyektivdir. Adı əlyazma kitabının mütləq qiymətini, əlbəttə, onun maya dəyəri ifadə edir. Bu isə, məlum olduğu kimi, materialın (kağız, mürəkkəb, boya, kərdən, dəri və s.) qiymətindən, surətçıxaranın və cildçinin, əgər əlyazma miniatürlüdirsə, həm də miniatürçü-rəssamın əmək haqqından yaranır. Belə şəraitdə ayrı-ayrı əlyazmaların qiymətlərindəki fərq çox olurdu. Miniatürlü əlyazmanın qiymətinin və adi qaydada tərtib olunmuş əlyazmanın orta qiymətinin müəyyən edilməsi üzrə tədqiqat, şübhəsiz, maraqlı olardı.

ORTA ƏSR KİTABXANALARINDA OXUCU PROBLEMLƏRİ

Müsəlman mədəniyyətinin bir hissəsi kimi çox sayda xalqlar ərəbqrafikalı əlyazma kitabının geniş miqyasda tətbiqilə ərəb dilinin öyrənilməsinə başladı. Böyük tarixi prosesdə bu iş genişlənmiş və dərinləşmişdi. Lakin hələ də öyrənilməmiş məsələlər kifayət qədər çoxdur. Onlardan biridə əlyazma oxucuları və onların kitab – oxucu münasibətidir.

Orta əsrlərdə oxucu auditoriyası sosial cəhətdən müxtəlif idi. Əlyazma sifarişçilərinin, onların sahiblərinin tərkibindən bu haqda fikir yürütmək olar. Onların sırasında hakimiyyət nümayəndələri, xanxanələr, əyanlar, ruhaniyyət nümayəndələri, xırda məmurlar, parça ticarətçiləri və b. Əhəlinin savadı və sosial tərkibi ərazinin konkret hansı coğrafi və siyasi, mədəni arealda olması ilə də çox bağlı idi. Məntəqənin iqtisadi inkişafı da vacib amillərdən idi. Bu amillərin səciyyələndirdiyi mühit oxucu tərkibini də xarakterizə edirdi. Orta əsr kitabxana fondlarının repertuarı göstərir ki, mütaliə bütün istiqamətlərdə mövcud olmuşdur. Müxtəlif oxucu marağı öyrənilir və ödənilirdi. Məlumdur ki, İslam mədəniyyətinin ilk yüz ilində əsasən “Quran” kitab olaraq əldən-ələ gəzmişdi. Digər kitabların oxunması və təbliği haqqında nəinki İslam mədəniyyətinin əyalətlərində, hətta mərkəzində belə məlumatlara az rast gəlirik. İslam dininin ilk qurucuları İslama qədərki abidələrlə ehtiramla davranmır, əksinə onları yandırır, tələf edir, bununla da əslində İslamın fundamental göstərişlərinin əleyhinə gedirdilər. VIII əsrin əvvəllərindən başlayaraq Qurana yazılan təfsirlər kitab kütləsinin artmasını müəyyənləşdirdi. Artıq IX əsrin əvvəllərində kitab repertuarı genişlənir. Dini ədəbiyyatla yanaşı bədii ədəbiyyat, xüsusilə poeziya geniş yayılmağa başlayır. 821-ci ildə Əbu-Təmmamın Həmmədan şəhərindəki şəxsi kitabxanasında çox sayda ərəb dilli şairlərin kitablarının olması bunu sübut edir. Elmi ədəbiyyatın tərkibi IX – X əsrdən başlayaraq dini – fəlsəfi və tarixi kitablarla səciyyələnirdi. Qurana yazılmış təfsirlər İslam dünyasında kainatın yaranışı, həyatın məqsəd və məzmunu haqqında suallara İslam alimləri tərəfindən cavab verməyi qarşıya qoydu. İslam fəlsəfəsi, İslam hüququ, İslam əxlaqı mövzularında kitablar meydana gəlməyə başladı. Elmin inkişafı tarixi əsərlərin yaranmasını stimullaşdırdı. Lakin yaranan tarix kitabları da “Tarixə Təbəri”, “Tarixə Rəşidi”, “Tarixə Nadir” kimi dövrün ictimai – siyasi konyukturunu ifadə edən tarix kitabları olmuşdur. IX – X əsrlər kitab çeşidi baxımından hədislərin meydana gəlməsi, hədis kitablarının yazılması və yayılması, mütaliəsi və müzakirəsi ilə də səciyyələnir. Buxarinin həyatı və fəaliyyəti bu baxımdan diqqəti cəlb edir.

Tarix boyu dünyaya açıq olan, eləcə də dünyanı maraqla öyrənən türk xalqı türk, ərəb və fars dillərindən geniş istifadə etmiş və üç dildə mütaliyə

mədəniyyətinə malik oxucu qrupu formalaşmışdı. Bu yüksək oxucu kateqoriyasını müəyyənləşdirirdi. Orta oxucu kateqoriyası üçün orta əsrlərdə çox sayda tərtib olunmuş türk-ərəb, türk-fars və digər, rəngarəng lüğətlər mütaliə problemlərində vasitə olmağa yönəldilmişdi. Aşağı kateqoriya oxucular əsasən Quran mətnlərinin, eləcə də mərasim ədəbiyyatı və folklor nümunələrinin oxucusu idi və bu kateqoriya daha geniş yayılmışdır.

Oxucu auditoriyasından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, müstəqil, fərdi mütaliə kitabla tanışlığın yeganə forması deyildi. Orta əsr müsəlman cəmiyyətində savadsız adamlara təkcə orta təbəqə arasında rast gəlinmirdi, belələri hakimiyyət üzvləri, əmirələr arasında da vardı. (21 s. 24-29). Ədəbi əsərin ucadan oxunuşla mənimsənilməsi mühüm yer tuturdu. O dövr üçün bu forma savadlılığın zəif inkişafı, bahalı kitabların hamı tərəfindən alına bilinməməsi və s. şəraitdən irəli gələn ictimai tələb idi. Kitab çox vaxt ailədə, dostlar əhatəsində və digər dairələrdə ucadan oxunurdu. Məsələn, Semireçiya tarançılarında belə bir adət mövcud idi. Axşamlar iyirmi-otuz kişi bir yerə toplaşır, yaşlılar bir qrup, gənclər bir qrup yaradırdılar. Məşrəb adlanan belə yığıncaqda hər hansı bir kitab ucadan oxunurdu. Məsələn, Rəbquzinin "Qisas əl-ənbiyə", Əttarın "Təzkirət əl-övlia", Caminin "Nəfahət əl-üns", Hüseyn bəy Əli Vaiz Kəşifi Xaravinin "Rəşahət", Firdovsinin "Şahnamə" və s. Tarançıların "ədəbi-musiqili axşamlarında" Əhməd Yasavinin, Süleyman Bəkiryaninin, Şeyx Allahyarın və başqalarının əsərləri böyük nüfuz qazanırdı. Bəzi adamlar məşrəbin təşkili üçün dörd-beş manat, varlı adamlar isə iyirmi, otuz, qırx, əlli, yüz manat xərcləyirdilər. Buradan belə nəticə çıxartmaq olar ki, məşrəbləri təkcə varlılar deyil, müəyyən imkanlı adamlar da təşkil edirdilər. Təbii ki, məşrəb iştirakçılarının tərkibi də müxtəlif olurdu. Mənbələrdən məlum olur ki, bütün islam dünyasında, xüsusilə islam dünyasının şərq arealında sufi və dərviş məclisləri kütləvi yayılmışdır. İslamın yayılmasının II yüzilliyindən başlayaraq təsəvvüf fəlsəfəsinin diferensiasiyası sufi cərəyanlarını fərqli istiqamətlərə yönəltdi. Artıq xanəqah yaratmış və öz məktəbini təbliğ edən şeyxlər və şəhərbəşəhər gəzən laməkan dərvişlər mövcud idi. Xanəqah yaratmış sufilər öz ətrafına tərəfdar toplayaraq sistemli təlim aparırdılar. Dərvişlər şəhər və kəndləri gəzərək məclislər qurur, kütləvi tədbirlər keçirərək hədislər, rəvayətlər və görkəmli dastanlar danışaraq həm insanların maariflənməsini, həm də topladıqları vəsaitlə öz həyatlarını təmin edirdilər. Bu cür dərvişlər kifayət qədər mütaliəli və məlumath olurdular. Məlumatın inteqrasiyası işində də onların böyük rolu olurdu. Böyük bir tarixi dövrdə oxucu marağının öyrənilməsi, istiqamətləndirilməsi işində sufi ocaqlarının, dərviş məclislərinin çox böyük əhəmiyyəti olmuşdur.

Türk xalqlarının yaşadığı coğrafi areallarda Sufi xanəqahlarının geniş yayılması məlumdur. Təmsil etdikləri təriqət və dini cərəyandan asılı olaraq

bu kateqoriya oxucular geniş xalq kütləsi içərisində əgər ictimai mütaliəni təşviq və təbliğ edirdilərsə bu əsasən İslam tarixi mövzuları, hədislər və məşhur poemalar olurdu. Lakin öz həmkarları ilə apardıqları müzakirə və söhbətlər, təsəvvüf fəlsəfəsinin müxtəlif problemlərinin müzakirəsi, analizi, dünyanı dərk etmək, dünyanın yaranışı kimi elmi problemlər göstərir ki, onların oxucu marağı kifayət qədər dərin və geniş olmuşdur. Tarixi mənbələrdə Cəlaləddin Rumi ilə Şəms Təbrizinin görüşləri və elmi müzakirələri haqqında geniş məlumat verilir. Xanəqah kitabxanaları, kitab fondunun repertuarı da bunu bir daha sübut edir. Bir sıra xanəqahlarda oxu zalı funksiyasını daşıyan xələtqahlar dərin mütaliənin mərkəzi idi.

Kitab sahibləri öz əlyazmalarını adətən ekslibrislə, şəxsi möhürlə, yaxud sadəcə imza ilə qeyd edirdilər ki, kitabın kimə məxsusluğu bilinsin. A.A.Semyonov hesab edir ki, ekslibris əsasən hökmdar kitabxanasının kitablarına vurulurdu". Ekslibristlər adətən maye qızilla yazılır və birinci səhifənin yuxarisına, yaxud əlyazmanın lap sonuna yazılırdı. Əvvəlcə əsərin adı yazılırdı və sonra imza gəlirdi, məsələn: "kiminsə kitabxanasından".

Azərbaycan ərazisində də tətbiq olunan kitabxana möhürləri və şəxsi möhürlərdən Qacarlara aid və XIX əsrdə xüsusilə məşhur olan Əbdulqəni Nuxəvinin şəxsi kitabxanasında kitablara vurduğu möhürlər göstərir ki, möhürün quruluşu, ölçüləri və mətni areallara görə fərqlənməmiş, möhür sahiblərinin etik və estetik baxışlarını ifadə etmişdi.

Əlyazmalarda rast gəlinən möhürlərin müxtəlif formaları mövcud idi, kvadrat, dördkünc, altıguşəli, səkkizguşəli, armudvari, yumru, fiqurlu, badamvari və s. Möhürlərin əksəriyyətində sahibinin adı və möhürün hazırlandığı tarix yazılırdı. Bəzi hallarda biz möhür əkslərində geniş rəvayətə rast gəlirik. "Tarixi Rəşidi"nin türk tərcüməsinin əlyazmalarından birində xan möhürünün aşağıdakı yazı ilə əksi var: Allahın köməyi ilə ömürlük şahın taxtında ol, il 125 (?) 2". Mirxondun "Rəüzət əs-səfa" əsərinin nüsxələrindən birinin 1b vərəqində üç möhürün əksi var. Onların birindəki yazı da deyilir: Necə ki, aslan kimi Əli Allahın kəramətinə gəldi və (necəki) o, Məhəmmədin gözlərinin işığıdır, ədaləti ondan xahiş et".

Gördüyümüz kimi, yazıların birində əlyazma sahibinin ictimai vəziyyəti, digərində möhür sahibinin şiə məzhəbinə mənsubluğu əks olunmuşdur. Burada qeyd edək ki, sahibkar-oxucunun mənsubiyyətini yalnız yazılar deyil, həm də möhürün forması əks etdirir. Məsələn, Buxara əmirlərinin möhürləri böyük və dəyirmi, XVIII-XIX əsrlərdə Kokandı idarə edən sülalə üzvlərinin möhürləri bir qədər yuxarı əyilmiş, "stilləşdirilmiş çiçəyi xatırladan" yumru – konusvari formada olurdu.

Vacib odur ki, əlyazmalardakı möhürlər nəinki oxucuların tərkibi haqqında məlumat verir, bəzən əlyazma kitabının taleyinə aydınlıq gətirirlər.

RF EA Şİ külliyyatındakı əlyazmaların birində eyni möhürün üç əksi, sonrakı vərəqlərdə müxtəlif şərq möhürlərinin pis oxunan yazılarla beş əksi var. Buradan aydındır ki, Füzulinin poetik əsərlərindən ibarət bu toplu 1859-cu ildə köçürülmüş və Asiya muzeyi üçün P.J.Lerx tərəfindən alınmış, otuz altı il ərzində altı sahibini dəyişmişdir.

Sahiblərinin əlyazma kitablarına münasibəti müxtəlif olmuşdur. Rəvayət olunur ki, bir zamanlar Kifti XII əsrin alimi Samaninin əsərini almaq qərarına gəlir. Sonralar məlum olur ki, “avam sahib əlyazmanı papaq tikmək üçün formanın hazırlanmasına sərf edib” (34, s. 425).

Orta Asiyada kitab sahibin əlyazmaya münasibətini Hüseyn b. Əli Vaiz Kəşifi Xaravinin hazırda Özbəkistan dövlət umumi kitabxanasında saxlanılan “Əxlaqı mühsini” əsərinin taleyi aydın sübut edir. “Müəllifin sağlığında (907) 1501/02-ci ildə, qızilla və boyalarla məşhur Herat xəttatı Mir Əlinin (sonralar Azərbaycana gəlmiş) əlləri ilə işlənmiş bu nüsxə çox gözəl idi, məndə Herat ustasının (bəlkə də Behzadın özünün) 23 miniatürü vardı. Görünür, XVIII əsrin sonunda yaxud XIX əsrin əvvəlində bu gözəl əlyazma Buxaraya gəlib çıxır, hansısa alimin, hər halda ziyalı adamın əlinə düşür. Şəriət rəhbərlərinin dar fanatizmi və sıxıcı qanunları bu şəxsin üzərində dərin izlərini buraxmışdı. Ənənəyə görə əsərin mətnini və onun misilsiz xətt üslubunu qiymətləndirən “din təəssübkeşi” əlyazmada canlı varlıqları əks etdirən 23 miniatürün olması ilə bərişə bilmir və buna görə də hansısa çox yaxşı bir əlyazma ustasına (ləvvaha) miniatürlərdəki belə təsvirlərin üzünü bağlamağı tapşırır. Ləvvah tapşırığı yerinə yetirərək onların hamısını qızilla və boyalarla nəfis işlənmiş bəzəkli sipərlərlə, ekranlarla örtür. Görünən ancaq zontlar, incə işlənmiş mavi səmada nazla süzən çin “xoşbəxtlik buludları” topası, mətnin kənarına uzanan qızilla işlənmiş çiçəkli ağac budaqları və s. qalır.

Maraqlıdır ki, əlyazma kitablarının xarab edilməsi əsasən şəriət doğmatizmi və onların sahiblərinin müxtəlif dini məzhəblərə mənsub olmaları ilə əlaqədar olurdu. Bütün hallarda şiə tərəfindən yazılmış və köçürülmüş əlyazmada Əli ünvanına xoş məramlı formulalar sünnü sahib tərəfindən xarab edilmişdir. Bir halda qaralamış, digər halda həmin yerləri çıxarmış, çox halda mətnə öz əlavələrini etmişdir. Başqa bir misal; XVI əsrin tarixçisi Mir Yəhya b. Abd əl-Lətif əl-Hüseyn əs-Seyfi əl-Qəzvininin “Lübb əl-təvarix” əsərinin nüsxəsi sünnünün əlinə keçir. O, kitabın 12 şiə imamı haqqında bölməsini dəyişərək peyğəmbərin əsabələri haqqında bölmə ilə əvəz edir. İlk dörd xəlifə haqqında fəslə isə ənənəvi sünnü halətində şərh edir.

Əlbəttə qeyd olunan hadisələr Rus şərqşünaslarının diqqətini xüsusilə cəlb etmişdisə də bu hallar sisteməlik baş vermir, onlarla xüsusi hallarda rastlaşırıq. Əlbəttə İslam maarifindəki asketizm bunu törədən əsas səbəblərdən biri olmuşdu.

Orta əsrlərin böyük bir tarixi mərhələsində kitab məhsuluna oxucu münasibəti təriqət prizmasında özünü ifadə etmişdi. Bir sıra areallarda bu ifadə kifayət qədər aqresiv, bir sıra hallarda isə düşündürücü, bərişdirici və təkəmlə təməüllü olmuşdur.

Müəllifi, köçürəni, yaxud sahibi sünnü məzhəbinə mənsub olan əlyazma şiənin əlinə düşəndə onu da eyni aqibət gözləyirdi. İlk üç xəlifənin adından sonra qələm xoşməramlı formulaların üstündən xətt çəkilir, şiə mövqeyindən əsərin ayrı-ayrı yerlərinə tənqidi əlavələr edilirdi və s. Fərid əd-Din Əttarın “Məntiq ət-təyr” əsərinin nüsxələrindən biri 1255/1839-40-cü ildə Əskər b. Hüseyn Ordubadi adlı şəxs tərəfindən köçürülmüşdür. Xəttat tərəfindən üç xəlifə haqqında fəsilələr buraxılmış, və kitabın mətninə oxucu münasibəti əlavə olunmuşdu.

Dini zəmində əlyazmaların yuxarıda təsvir edilənlərə bənzər qaydada korlanması halları Orta Asiyada XV əsrdən sonra xüsusilə çoxalmışdır. Məlum olduğu kimi, XVI əsrin əvvəlində Orta Asiya ilə Azərbaycan arasında siyasi əlaqələr qırılmışdı. Azərbaycanda şiəliyin rəsmi din kimi qəbul edilməsi ilə əlaqədar Şeybanilərlə Səfəvilər arasında mübarizə kəskinləşmişdi. Bu vaxt Orta Asiya sünnü ölkəsi kimi qalmaqdaydı. Bu mübarizə Orta Asiya ilə Azərbaycan arasında əsrlər boyu davam edən iqtisadi və mədəni əlaqələrin faktiki olaraq qırılmasına gətirib çıxarmışdı. Fikir ayrılığı qanunauyğun olaraq ədəbiyyat sahəsində də öz ifadəsini tapmaya bilməzdi. Bu isə öz növbəsində əlyazma kitabının mətninə münasibətə təsir göstərirdi. Əgər əvvəllər ərəbqrafikalı əlyazma kitabı bütün məzhəblərə mənsub olan müsəlmanların ümumi sərvəti sayılırdısa, indi əlyazma müəllifinin, köçürənin, sahibinin bir birinə düşmən olan məzhəblərə mənsubluğu kitabın taleyində öz əksini tapırdı. Daha fanatik “din qısqancları” hətta əlyazma mətnlərini korlayır, onlara aid olan xoşməramlı cümlələri pozur və qaralayır, mətnə öz mövqelərinə uyğun dəyişikliklər və əlavələr edirdilər.

Xoşbəxtlikdən, mətni buna bənzər şəkildə korlanan ərəbqrafikalı əlyazmaların sayı o qədər də çox deyildir. Bütünlükdə isə kitab sahiblərinin və oxucuların əlyazma kitabına münasibəti diqqətli və hörmətli idi. Bizə gəlib çatan ərəbqrafikalı əlyazmalarının çoxu, onların arasında qədim nüsxələrin olması bunu əyani şəkildə sübut edir. Elə nüsxələr var ki, əsərlərin yarandığı tarixdən onları bir çox yüzilliklər ayırır. Bunu həm də belə faktlarla izah etmək olar ki, bir çox əlyazmalar öz sahibləri tərəfindən qayğıkeşliklə yenidən bərpa olunmuşdur.

Bütün dövrlərdə oxucu qruplarının öyrənilməsi oxucu marağından, bu isə öz növbəsində uşaqların və yeniyetmələrin mütaliəsinin öyrənilməsindən keçir. İslam təhsil sistemi asketik bir metodikaya əsaslandığına görə təhsilin ilk mərhələsi Quran oxumaqla ərəb dilində həm yazmaq, həm də oxumağı

öyrənmək məqsədi daşıyırdı. Paralel olaraq Qurani oxumaq və yazmağı öyrənmək böyük dünya elminə yiyələnmək üçün də bir başlanğıc və vasitə idi. Xəqani Şirvaninin öz əsərində dayısının onu böyük kitabxanaya aparmasını və orada çoxlu sayda kitabları göstərməsini yazması sanki ona işarədir ki, təhsilin ilk, anlaşılmayan və aqır hissəsini bitirdikdən sonra sən bu kitabların vasitəsilə dünyanı tanıyacaqsan.

İbn Sinanın da ilk təhsil zamanı geniş mütaliyəyə malik olması haqqında rəvayətlər mövcuddur. Xətib Təbrizinin həyatından bəhs edən tədqiqatçılar da qeyd edir ki, onun geniş mütaliəsi və oxucu sorğularına cavab axtarışı Bağdadın Nizamiyyə mədrəsəsinə gəlməsi ilə nəticələndi. Firdovsinin Şəhnamə əsərinin analizi göstərir ki, Firdovsi əsərini yazmamışdan qabaq dövrün rəvayət və əsətlərini dostlarından xəbər almış, geniş məlumatlar əldə etmişdir. Nizaminin yaradıcılığı isə göstərir ki, şair böyük bir elmi informasiya bazasına malik olmuşdur. Bu məlumatı yalnız elmi və tarixi ədəbiyyatın mütaliəsi nəticəsində əldə etmək olardı.

Şərqi ölkələrinə səfər etmiş Avropa səyyahları da islam mədəniyyəti ölkələrində təhsilin səviyyəsinin yüksək və savadlılığın Avropa ölkələri ilə müqayisədə artıq olmasına qeyd edirlər. Bu göstəricilər Türkdilli xalqların da islam mədəniyyəti dövrünü xarakterizə edirdi. Kitab məhsulunu məhdudlaşdıran və ya qadağan edən qanunlar mövcud deyildi. Sensura xidməti tətbiq olunmuşdu. Yalnız islam əxlaqi normaları kitabın mövzu çərçivəsini korrektə edirdi.

Göründüyü kimi, orta əsr oxucusu heç də dini ədəbiyyatın çərçivəsində olmamış, geniş mütaliə imkanlarına malik olmuş və müxtəlifliyi ilə də fərqlənmişdir. Düşünürük ki, problemin sərhədləri genişdir və daha dərin araşdırmalara ehtiyac vardır.

TÜRKİYƏDƏ ƏRƏBYAZILI TÜRK ƏLYAZMA KİTABI VƏ KİTABXANALAR

Türkiyədə Türk əlyazma kitabı kiçik Asiyanın ərazisini və Osmanlı dövlətinin qüdrətli vaxtında bir sıra ətraf rayonları əhatə edən Kiçik Asiya arealının ərəbyazılı türkdilli kitabı deməkdir. Bu arealın yazılı dili türk (köhnə türk) dili olmuşdur. Türkiyə türkcəsində olan əlyazmalarının ümumi sayı bütün türkdilli nüsxələrin üçdə birini təşkil edir.

L.V.Dmitriyeva yazır: "Türklər tarixən və etnik cəhətdən XI-XII əsrlərdə Orta Asiyadan qərbə köç etmiş oğuz tayfalarıdır. Orta Asiyadan köç zamanı artıq onlar İran təsirinə məruz qalmış, Kiçik Asiyada onların yaratdıqları Səlcuq dövlətinin yazılı ədəbiyyatı farsdili olmuşdur. Bu onunla izah olunur ki, Kiçik Asiyada Səlcuq dövlətinin əsas ərazisi olan Anadolu Orta Asiya türk ədəbiyyatının yayıldığı vilayətlərindən uzaqda, müsəlman mədəniyyətinin mərkəzi İrana və ərəb ölkələrinə yaxın olduğuna görə türklər iran ədəbiyyatı nümunəsini əsas götürərək öz dövlətlərində yazılı əsərlər yaratmaq üçün onun dilindən istifadə etmişlər. Anadoluya gəlmiş türk səlcuqların, çox güman ki, köhnətürk (Şərqi Türkistan - Orta Asiya) mədəniyyətinin nümayəndələri olması da buna şərait yaratmışdır". Hərçənd bu "Səlcuq ədəbiyyatında" XIII-XIV əsrin əvvəlində ayrı-ayrı şeirlər və bəzən bütöv əsərlər formasında türkdilli toplular da olmuşdur.

Burada tədqiqatçının deklarativ irəli sürdüyü ilk məsələyə aydınlıq gətirmək vacibdir.

1. Səlcuqlar şərqdən gəlmiş olsalar da haqqında danışdığımız areal türk mənşəli xalqlardan tamam boşaldılmamışdır. Bu ərazidə türk xalqlarının Səlcuqlara qədər də məskunlaşmış olması haqqında da kifayət qədər məlumat mövcuddur. Səlcuqların hakimiyyətə gəlməsi türk mənşəli xalqların qüdrət sahibi olması ilə müşayiət olundu və türk folkloru, türk dili və türk yazısı təqib altından çıxdı. Tarixi təcrübə göstərir ki, haqqında bəhs etdiyimiz arealda Türklərlə yanaşı digər yerli xalqlar yaşamış olduqları halda hakimiyyət və qüdrət sahibi olmadıqları üçün dil, ədəbiyyat, kitabçılıq və yazı mədəniyyətini inkişaf etdirə bilməmişdilər. Belə hallarda din və kilsələr milli mədəniyyətin qorunub saxlanması üçün yeganə institutlar olmuşdular. Kiçik xalqlar böyük imperiyaların təzyiqi altında assimiliyasiyaya məruz qalmamaq üçün Bizansın provoslav missionerlərini qəbul edərək xristianlığa keçirdilər. Vatikandan fərqli olaraq Bizans missionerləri latın dili məcburiyyəti irəli sürmür, kiçik xalqlara lokal əlifba sistemləri yaradır, "İncilin" tərcümələrini təmin edir və bu da yerli hakimlərin mənafeyinə tam uyğun gəlirdi. Belə

hallarda milli əlifba formalaşır, milli kitablar yazılır, milli kitabxanalar yaradılır və bütün bunlar kilsə və monastırlarda mümkün olurdu. Buna görə də müasir erməni tədqiqatçıları etiraf edirlər ki, "erməni xalqı kilsəyə ibadət etməyə deyil, milli özünəməxsusluğunu qorumaq üçün gedirdi".

2. Türk xalqlarının fars dilində ədəbi-bədii yaradıcılığı Abbasilər sülaləsinin hakimiyyəti dövründə tam hüquqi status alması ilə əgər bağlı idisə də ikinci tərəfdən dilin fərdi xüsusiyyətləri onun poetikliyi səciyyələndirir. Tədricən bu dil poeziya dilinə çevrilir. Bu dildə farslarla yanaşı türklər, kürtlər, ərəblər, lrlər və arealın digər qeyrifars xalqları da sambalı ədəbi əsərlər yaratmışlar. Eləcə də fars dili Türk dilinin intervensiyasına məruz qalmış, ondan xeyli söz vahidləri qəbul etmişdir ki, bu da geniş tədqiqata məruz qalmışdır.

Beləliklə, Kiçik Asiya arealının qorunub saxlanılmış ən qədim abidələri XIII-XIV əsrin əvvəlinə təsadüf edir. Bunlar: Cəlaləddin Ruminin (1207-1273) Məsnəvisində 35 türk şeiri, onun oğlu Sultan Vələdin (1226-1312) İbtidnaməsində 76, Rübənaməsində 162 şəri; onun müasiri Əhməd Fəkihlin (1252 vəfat etmişdir) Divanında 129 şer, həmçinin digər müasirləri Səyyad Həmzənin, Yunus Əmrənin (1240-1320) türk şeirləridir. Əsasən fars dilində yazan göstərilən müəlliflər onların türk şeirlərini "Səlcuq-türk" yaxud sadəcə "Səlcuq" adlandırırlar.

XIV əsrdə Konyada hakimiyyətə Səlcuq Sultanlığının əvəzinə Səlcuqların mədəni və siyasi ənənələrini qəbul etmiş Osmanlı dövləti gəlir. Bizans ilə daimi sülh və hərbi münaqişələr şəraitində yaşayan xalqın mübarizəsi, nəhayət 1453-cü ildə onun tam işğalı ilə nəticələndi. İran və Azərbaycanla əlaqələr nəticəsində Bizans ənənələri ilə yanaşı İran və Azərbaycan ənənələri ilə də daim təmasda olmuşdur. Bu əlaqələr səlcuqlar və bizanslılar dövründə də mövcud olmuşdur. Osmanlı dövlətinin mədəniyyətində şərqdən Anadolu və Qaraqoyunlu hökmdarlarından gələn qədim türk, müsəlmanlığa qədərki ənənələrin təsiri və ehtiqadlar da biruzə verirdi.

V.A.Qordievski XIV əsr sultan sarayında "köhnə mədəniyyətlərin bu cür təsirini" qeyd etmişdir.

Eyni zamanda Orta əsr müsəlman Şərqi anlama görə, səlcuqlar kimi osmanlı türkləri də Qərblə sərhəddə İslamın dayağı kimi ifadə olunurdu.

Artıq özlərinin ilk paytaxtı Bursada (1368-ci ilədək), sonralar Ədirnədə (1453-cü ilədək), İstanbulda (1453-cü ildən 1922-ci ilədək) Osmanlı sultanları özlərinin hakimiyyətini möhkəmləndirmək və sülalələrinin populyarlığını təmin etmək üçün ətraflarına əyanları, hüquqşünasları, ilahiyyətçiləri, şairləri, tarixçiləri, alimləri, kitab sənəti ustalarını, sənətkarları və b. toplayırdılar.

XIV-XVI əsrlərdə Osmanlı imperiyası tədricən müxtəlif etnik tərkibli xalqların məskunlaşdığı Kiçik Asiyanın bütün vilayətlərini, Balkan yarımadasının geniş ərazisini, bir sıra ərəb ölkələrini, Zaqafqaziyanın bir hissəsini, Krımı, Azovətrafi, ərazini, Dnestrin və Buqun aşağı sahillərini özünün tərkibinə qatdı.

Türklərin işğalları və ticarət əlaqələri Azərbaycandan, İrandan, Ərəb ölkələrindən və başqa məmləkətlərdən imperiyaya əlyazma kitabının fasiləsiz axıtına, yadelli ustaların əməyindən onların böyük təcrübəsindən, vərdişlərindən istifadə edilməsinə şərait yaratdı.

Varlı əyanların artımı, bununla əlaqədar xeyriyyəçiliyin inkişafı, dəbdəbəli saray məclislərinin təşkili, saray kitabxanalarının əlyazma fondlarının yaradılması da inkişaf etdi. Nəhəng Osmanlı imperiyasında türk mədəniyyətinin və incəsənətinin yaradılmasında təkcə türklərin özləri deyil, onların ərazisi altında yaşayan xalqlar-yunanlar, farslar, ərəblər, ermənilər, slavyanlar və b. iştirak etmişlər.

"Səlcuq-türk" yazılı dilinin inkişafının nəticəsi XIV və sonrakı əsrlərdə Kiçik Asiyada türk dilli əsərlərinin dilinin formalaşmasına səbəb oldu ki, bu da qədim türk, sonrakı dövrlərdə isə türk dili kimi adlanır. XIV əsrdə "Qabusnamə", "Mərzbanamə" "Bəznamə" ("Şahın haqqında kitab"), "Kəlilə və Dimnə", "Təzkirət əl evliya" ("Müqəddəslərin tərcümeyi-halı), "Qisas əl-ənbiyə" ("Peyğəmbərlər haqqında hekayətlər") və bu kimi əsərlər, fars dilindən tərcümə edilir. Onların tərcüməçilərinin adları məlum deyil. 1318-1358-ci illərdə Əhməd Əflaki Konyada mövla iqamətgahının baş axundu Şeyx Ulu Arif Çələbinin göstərişi ilə "Ariflərin mənakibləri" ("Arif üçün tərcümeyi- hal") əsərini yazdı. Aşiq Paşanın 780/1330-cü ildə "Qəribnamə"- "Cəlayi-vətənin kitabı" dini-misti poemasını yazmışdır, Əhmədinin 792/139-cu ildə "İskəndərnamə" poemasını yazmışdır, əsərləri Bührəddin Sivəsinin (1344-1398) "Divanı" da XIV əsrə aiddir.

XIV-XV əsrlərin əvvəllərində Məsud b. Əhməd fars dilindən üç əsəri tərcümə etmişdir. "Süheyl Növbəhar" ("Süheyl və Növbəhar"), "Fərhəngnaməyi Səədi" ("Səədinin lüğəti"), "Kəlilə və Dimnə". Mustafa Zərir 796/1393-94-cü ildə Vakidinin (IX ə.) "Fütuhat əş-Şam" ("Suriyanın işğalı") əsərini ərəb dilindən tərcümə etmişdir. 792/1389-90-cü ildə İshak b. Murad xəstəliklərin əlamətləri, onların müalicəsi üsulları və sadə dərmanlar haqqında "Risalə" adlı nadir əsər tərtib etmişdir. 820/1417-ci ildə tərtib olunmuş "Müxtəxab əş-şifa" tibbi məlumat əsəri Hacı Paşanın qələminin məhsuludur.

Deyilənlərdən aydın görünür ki, ən ilkin əsər tərtibinin xronologiyasını poetik əsərlər müəyyənləşdirir (XIII-XIV), XIV əsrdə tərcümə və orijinal (tibbi) ədəbiyyat onu tamamlayır. Tarixi məzmunlu ilkin əsərlər XV əsr, bioqrafik (şairlərin tərcümeyihalı) XVI əsrə aiddir. XVI-XIX əsrlər üçün

mövzuların daha geniş repertuarı xarakterikdir. Bununla belə digər mövzular və qruplarla, bütünlükdə isə nəsr əsərləri ilə müqayisədə hər əsrdə daha çox poetik əsərlər yazılmışdır. Ən son türk əlyazma əsərləri, həmçinin ədəbiyyatda son türk əlyazmaları haqqında məlumat müəyyənləşdirilməmişdir. Əlyazmaların üzünün köçürülməsi XIV əsrdən XX əsrin əvvəllərinə qədər olan dövrü əhatə edir.

V.D.Smironov tərəfindən edilən iddiaya görə 1914-cü ildə Britaniya müəyyində aşkar edilmiş “Ən qədim türk əlyazması” 731/1331-ci ilə aiddir (məzmunu Nəsəfinin XII əsrdə yazılmış dini poemasına ərəb şərhinin İbrahim o. Mustafa b. Əlişir tərəfindən edilmiş tərcüməsinə avtoqrafdan ibarətdir). 780/1378-ci ildə Məsud b. Əhmədin yuxarıda adı çəkilən “Süheyli Növbahar” poeması, 798/1393-cü ildə Bürhanəddin Sivaslinin “Divanı”, (müəllifin öz sağlığında tərcümə edilmişdir). Birinci əlyazma Prussiya Dövlət kitabxanasında, ikinci isə Türkiyədə (İstanbul) saxlanılmaqdadır.

Türk əlyazmalarının çox hissəsi XVIII əsrdə köçürülmüşdür. Məsələn, Tubinğen və Marburq kitabxanalarında saxlanılan əlyazmaların 3-ü XV əsrdə, 18-i XVI əsrdə, 36-ı XVII əsrdə, 49-u XVIII əsrdə, 33-ü XIX əsrdə, 15-i XX əsrin əvvəlində; digər kitabxanada: 4-ü XV əsrdə, 14-ü XVI əsrdə, 13-ü XVII əsrdə, 39-u XVIII əsrdə, 26-ı XIX əsrdə köçürülmüşdür.

Kataloqlara istinadən Kiçik Asiya arealı əlyazmaları mövzu cəhətdən çox rəngarəngdir. Buraya ümumi tarix və ayrı-ayrı müsəlman dövlətlərinin, xüsusilə Osmanlı imperiyasının və ondan əvvəlki dövlət qurumları, (Dənizməndlərin, Səlcuqilərin), xronologiya, bioqrafiya (Şeyxlərin, şairlərin, hökmdarların, vəzirlərin və s.), şəcərə, coğrafiya və nücum, aktlar və məktublar, ensiklopediya, biblioqrafiya, dilçilik, leksikoqrafiya, qramatika, məktub nümunələri məcmuəsi, təbabət və baytarlıq, riyaziyyat, astronomiya və astrologiya, hərbi iş, ovçuluq, şahmat, etika və siyasət, poeziya, bədii nəsr, folklor, poetika, dini ədəbiyyat, mistik elmlər və s. daxildir. Türk dilində olan bütün əlyazmaların yarımından çoxu poeziyanın payına düşür. Miqdarına görə dini ədəbiyyat ondan bir qədər azdır, lakin poetik əsərlərin yarıya qədərini dini mövzudadır. Tarixi məzmunlu əsərlər sayma görə üçüncü yeri tutur.

Bu, yalnız türklərin öz tarixlərinə maraqlardan deyil, eləcə də marağın sosial yönümündən – hakimiyyətin yuxarı pilləsinin öz sülaləsinin populyarlığını və möhkəmliyini təmin etmək məqsədindən də irəli gəlir, ona görə də bizanslılar və farslardan qalmış tarixşünaslıqla üst-üstə düşür. XVIII əsrin əvvəlində sultan sarayı yanında saray tarixçisi vəzifəsi təsis edilmiş və Osmanlı sülaləsi hakimiyyətinin son günlərinə qədər davam etmişdir (axırncı “səlnaməçi” Əbdürrəhman Şərif müvafiq əsərini bizə miras qoymadan 1925-ci ildə vəfat etmişdir).

Rəsmi tarixçi öz dövrünün ən vacib hadisələrini qeydiyyata almağa, çox vaxt hadisələri təhrif etməklə, lakin sultana və əyanlara xoş gələn məzmununda və formada təsvir etməyə bəzəli idi. XVI əsrin sonunadək tarixi əsərlər həvəskarlar tərəfindən yazılırdı. Onlar ənənəyə görə Osmanlı dövlətinin ilk günlərindən başlayaraq hekayəti öz dövrlərinə qədər çatdırırdılar. Yazılmış tarixi əsər müəllifinə sərfəli vəzifə, mükafat, sultanın və onun yaxınlarının tərifini və iltifatını qazanmaq imkanı verirdi. Ona görə də hadisələrin şərti və doğruluq dərəcəsi müxtəlif müəlliflərdə müxtəlif olur və heç də elmi cəhət nəzərə alınmırdı. Mütəxəssislər hesab edirlər ki, bütünlükdə bu səlnamələr XIV-XVII əsrlərdə Osmanlı dövlətinin ümumi siyasi inkişafı barədə həqiqətə yaxın mənzərə yaratmağa imkan verir. Əli, Səlaniki, Katib Cələbi kimi müəlliflər dövlətin sosial-iqtisadi tarixini öyrənmək üçün maraqlı material verirlər.

Xronoloji baxımdan türk əlyazması repertuarının qısa icmalına keçək. Tarix: Aşiq Paşazadənin xronikası “Tarixi Əl-i Səlcuq” (“Səlcuq evinin tarixi”) - ər-Rəvəndi və İbn Bibinin fars dilində əsərlərinin başqa mənbələrdən əlavələrlə yenidən işlənməsi II Muradın (824-655/1421-1451) hakimiyyəti dövründə Yazıcı oğlu Əli tərəfindən həyata keçirilmişdir.

Riyaziyyat: Atmacinin hesablama və faiz haqqında hesab qaydaları məcmuəsi “Məcmə Əl-Kəvaid” (“Qaydalar toplusu”), onun tərəfindən 889/1484-cü ilədək tərtib edilmiş və Sultan II Bayazidə (886/918/1481-1512) həsr olunmuşdur.

Poeziya: İbn Xətibin “Fərəhnamə” poeması 1425; Eyyubilərdən olmuş Seyfəddin Əl-Malik Əl-Kamilin Divanından türk şerləri (1432-1442-ci illərdə yaradılmışdır); Süleyman Çələbinin (813/1410-cu ildə vəfat etmişdir) “Mövlid Ən-Nəbi” (“Peyğəmbərin doğumu”) əsəri; Şeyxinin (826/1422 vəfat etmişdir) “Xosrov və Şirin” poeması; Dəsitazinin “Gülşəni raz” – şair Şöbustərinin (720/1320 vəfat etmişdir) eyni adlı poemasının 829/1320-cü ildə yenidən işlənməsi; Yazıcıoğlunun (855/1451 vəfat etmişdir) “Məhəmmədiyyə” poeması, (əsr 853/1449-50-ci ildə yazılmış, 1845-ci ildə A. Kazımbəy tərəfindən qısdılmış variantda nəşr edilmişdi, Quvahinin “Pəndnamə” (“Nəsihət kitabı”) poeması (əsr 903/1497-ci ildə yazılmışdır), Əhməd Dainin “Miftəh Əl-Cənnət” (“Cənnətin açarı”) əsəri; Həliminin (1918/1512-13 vəfat etmişdir). “Fürkətnamə” (“Ayrılıq kitabı”) poeması 876/1471-ci ildə yazılmışdır, 1405-ci ildə Şimali Anadoluda naməlum tərcüməçi tərəfindən “Cəvahir Əl-Əsdaf” (“Balıqqulağının daş-qaş”) adlı əsərdə Quranı tərcümə və şəhr etmişdir. Ərəb orijinalından II Murad üçün Əhməd Misri tərəfindən yerinə yetirilmiş, Şeyxzadənin redaksiyasında “Qırx vəzir hekayəti” əsərinin Anadolu variantının yaranması da XV əsrin ortalarına aiddir.

XVI əsrdə aid olan tarixi əsərlərə Balaminin redaktəsi ilə Təbəri tarixinin Nəsih b. Abdallah Matrəkçi tərəfindən tərcüməsi; Sadəddin (943-1008/1536-1599) "Tac ət-təvarix"; Məhəmməd Ramazanzadənin (979/1571-72 vəfat etmişdir) "Nişancı tarixi"; Məhəmməd əl-Katibin (XVI əsrin ikinci yarısı) "Cami ət-təvarih"; Əlinin (948-1008/1541-1599) "Mirat əl-əvalim" ("Dünyaların güzgüsü"); Rüstəm Paşanın (968/1560-61) "Tarixi Əl-i Osman" (Osman evinin tarixi); Mustafa Selanikinin (1008/1599-1600-ci ilə yaxın vəfat etmişdir) "Tarixi Selaniki" əsərləri aiddir.

Rəsmi aktlar: "Qanunnamayi Sultan Selim" ("Sultan Səlimin qanunları kitabı"); Əbu Səudun (982/1574-75 vəfat etmişdir) "Məruzəti Əbus Səid" ("Əbus Səudun nümunələri") - dini əmrlər; İbadullah Lütfi Paşanın (950/1543 vəfat etmişdir) "Asəfnamə"-böyük vəzir üçün təlimat və s.

Bioqrafik əsərlər: Şahzadə Cemin (864-960/1459-1464) tərcümeyi-halı 920/1514-15-ci ildə naməlum müəllif tərəfindən tərtib edilmişdir; Səhi Cələbinin (955/1548 vəfat etmişdir) 950/1543-44-cü ildə yazılmış "Təzkireyi Şüəra" əsərin ən qədim nüsxələrindən 950/1543-44-cü ilə aid olan, Lətif Kəstamuninin (990/1582 vəfat etmişdir). 953/1546-47 və Həsən Cələbunin (yaxud Hinaizadənin, 953-1012/1567-1604) 994/1585-86-ci illərə aid əsərləri.

995/1587-ci ildə Mustafa Əli III Murad (982-1003/1574-1595) üçün XVI əsr türk əlyazmalarının xəttatları və digər tərtibatçıları haqqında məlumat məzmunlu "Mənəkibi hünərvəran" əsərini yazmışdır və buraya cəmi 290 bioqrafiya daxil edilmişdi.

Poeziya: Mehri Xatunun 912/1506 vəfat etmişdir. Divanı (uzun müddət nadir hesab olunan nüsxəsi RF EA Şİ-da saxlanılır. Laminin (867-938/1472-1532) "Şam və Pərvanə" və "Məktəli Həzrəti Hüseyn" ("Həzrət Hüseynin öldürülməsi") əsəri; İbrahim Gülsəninin (830-940/1426-1533) "Çobannamə" poeması və Divanı, Zərifinin (964/1557 vəfat etmişdir) "Nigaristani Şəhristani drahtistani səbzistani" ("Vilayətlərin, meşələrin və çəmənlərin şəkil qalereyası") adı altında tərbiyəvi xarakterli tarixi hekayələr və maraqlı hadisələrin şeirlə külliyyatı, Sədinin "Gülüstən" poemasına nəzirələr; Dəruninin (950/1543-44 yaxud 966/1558-59 vəfat etmişdir) "Şah və Gədə" poeması, Cinaninin 986/1560-61-ci ildə sağ olmuş) Riyaz Əl- Cinani" ("Cənnət bağı") əsəri, Yəhya bəy Dukağinin (983/1575 yaxud 986/1578-79 yaxud 990/1582 vəfat etmişdir) Divanı Əl-Ürfin" ("Qiyətin dərəcəsi") əsəri; Mustafa b. Əhməd Əlinin (948-1008/1541-1599) 982/1574-75-ci ildə yazdığı Divanı; Mahmud Abd əl-Bakinin (933-1008/1526-1600) Divanı; Rəcəb b. Məhəmmədin 958/1551-ci ildə 6459 beytdən ibarət tərtib etdiyi şeirlər toplusu; "Məhəmməd Nəzminin (955/1548 vəfat etmişdir) "Məsmə əl-Nəzair" ("Nümunələr toplusu") əsəri və s. aiddir.

Poetik əsərlərə şərhələr. Hafizin (XIV ə.) "Divan"ına Müslihəddin Sürürinin (969/1561 vəfat etmişdir) 966/1558-ci il şərhli; Sədinin "Bustan" poemasına və Divanına, Öttarın "Pəndnamə" poemasına şərhləri aiddir.

Poetika: Sürürinin 956/1549-cu ildə yazdığı "Bəhr əl-maarif" ("Biliklər dənizi") əsərini aid etmək olar.

Yazı nümunələri məcmuəsi: gələcək Sultan I Süleyman üçün 925/1519-cu ildə naməlum müəllifin tərtib etdiyi "Lətaif əl-inşa" ("Zərif yazılar") əsəri; Əli Cələbinin (916-979/1510-1572) "Münşəat" ("Məktublar") əsərini aid etmək olar.

Lügətlər: Kamal Paşazadənin böyük vəzir İbrahim paşaya (XVI ə.) həsr etdiyi "Dəkaik əl-Xəkaik" ("Həqiqətin hissəcikləri) nadir Fars-Türk lügəti; Əhtərinin 952/1545-ci il tarixli "Lügət əl-Əhtəri" ("Əhtərinin lügəti") Ərəb-Türk lügəti; Qurannın və hədislərin leksikası üzrə naməlum müəllifin 975/1567-68-ci il tarixli "Tərcüman əs-sihəh" (Düzgün tərcüməsi") Ərəb-Türk lügəti.

Təbabət: İbn Sinanın "Qanon" əsərinin İbn Ən-Nəfis (687/1288 yaxud 696/1296 vəfat etmişdir) tərəfindən qısdalmış mətninə Sürürinin şərhli; Nidainin diaqnostika və xəstəliklərin müalicəsinə həsr etdiyi 974/1566-67-ci il tarixli "Mənafi ən-nəs" ("İnsanların xeyrinə") əsəri. Poetik ön söz əlavə edilmiş bu əsər II Səlimə (974/982/1566-1574) hədiyyə edilmiş, sonra ixtisar edilmiş variantda müəllif tərəfindən poemaya çevrilmişdir.

XVII əsr aid tarixi əsərlərə aşağıdakıları aid etmək olar: Tarix: Veysin (969-1037/1561-1628) 1017/1608-ci il tarixi "Vəriənamə" ("Hadisələr kitabı") müsəlman sülalələrindən icmalı; Məhəmməd Ədirnəvinin (1052/1640 vəfat etmişdir) "Nühbət ət-təvərix vəl-əxbar" ("Tarixlərin və hekayətlərin yaxşıları") - müsəlman sülalələrinin 1028/1618-19-cu ilədək tarixi; Xəzərfənnin (1089/1678 vəfat etmişdir) "Tənkihi təvərix mülk" ("Şahların tarixi") və "Təlhis əl-bəyan fi kəvanin Əl-i Osman" ("Osman evinin qanunları haqqında qısa məlumat") əsərləri, ilk rəsmi tarixçi (1709-cu ildən) 1591-ci ildən 1659-cu ilə qədər tarixi hadisələri təsvir etmiş Mustafa Nəimin (1100-1128/1688-1716) "Tarixi Nəim" əsəri; Qoca Hüseynin (1059/1649-50-ci ildən tez olmayaraq vəfat etmiş) "Bədəi əl-vəkai" ("Qəribə hadisələr" əsəri). Hacı Xəlifin (1017-1067/1609-1658) iki müəllif redaksiyasında -1063/1653 və 1066/1056 - "Dəstur əl-amal" ("Günahların islahı üçün təlimat") və "Fəzləkət ət-təvərix" ("Tarixlərin qısa şərhli") əsərləri; Öz əsərini I Əhmədə (1013-1026/1603-1617) həsr etmiş naməlum müəllif tərəfindən qələmə alınmış "Məbdəyi qanuni yəniçəri ocağı tarixi" ("Yanıçar korpusunda yaranan qanunların tarixi") əsəri; Yusif Katibin 1079/1668/69-cu ilədək olan hadisələrdən bəhs edən "Səlimnamə" ("Səlim haqqında kitab") əsəri;

Qoçubəy Gemyurcinin “Risaləsi” – burada imperiyanın zəifləməyə başlaması səbəblərini göstərməyə çalışmışdır.

Coğrafiya: Evlia Çələbinin (1020-1093/1611-1682) “Səyahətnamə” – məşhur oncildlik coğrafiya və Osmanlı imperiyasının ümumi təsviri; Sidi Əlinin Cənub dənizləri, İndistan, İran, Orta Asiya haqqında əsərləri; Əli Əkbərin Cin haqqında; Piri Rəisin Ərəb, Portuqaliya və Kolumbun xəritəsindən istifadə etməklə qonşu və uzaq ölkələr, dənizlər haqqında əsərləri.

Rəsmi aktlar: “Qanuni Əl-i Osman” (“Osman Evinin qanunları”) – I Əhmədin (1012-1026/1603-1617) hakimiyyəti zamanı Türkiyənin inzibati bölgüsü haqqında tərtib edilmiş qanunlar külliyyəti; “Sülhnamə” (“Sülh sazişi”) – 1100/1699-cu ildə Karovitsdə Türkiyə ilə Avstriya arasında bağlanmış sülh sazişi; dövlətin xarici və daxili siyasəti barədə sultan IV Murada (1032-1049/1623-1640) məsləhət – “Nəsihət əl-mülük” (“Hökm-darlara nəsihət”); XVII əsrdə Türkiyədə yüksək vəzifəli şəxslərin xidməti haqqında böyük vəzir Məhəmməd Paşanın əmri ilə 1087/1676-cı ildə Əbdürrəhman ət-Tövfi tərəfindən tərtib olunmuş nadir qanunlar toplusu və b.

Təbabət: Zeyn Əl- Abidin b. Xəlilin 1037/1628-ci ildə tərtib etdiyi “Şifa əl-Fuad li-Həzrət Sultan Murad” (“Sultan Muradın ürəyinin müalicəsi”) kitabı; İbn Səllumun (1080/1669 vəfat etmişdir) “Qayət əl-bəyan fi tədbiri bədəi əl-nisan” (“İnsan bədəninin izahının təsvirdə hüdudu”) əsərinin XVII ə. Naməlum tərcüməçinin əlyazması.

Ovçuluq: naməlum fars müəllifinin “Bəznameyi mülüki pişin” (“Qədim hökmdarların alıcı quşlar haqqında kitabı”) əsərinin 1082/1672-ci ildə Mustafa B.Rəvzan əl-Bağdadi tərəfindən tərcüməsi.

Poeziya: Nəfinin (1045/1635 vəfat etmişdir), Veysin (1628 vəfat etmişdir) divan və satirik əsərləri; İbrahim Cövrünün (1065/1654 vəfat etmişdir) “Məlhimat” (“Qəhrəmanlıq poeması”); Əli Şəhrinin (1071/1660 vəfat etmişdir) 1070/1659-60-cü ildə tərtib edilmiş divanı; Həsən əfəndi Kaimin (1091/1680 vəfat etmişdir) şeirlər toplusu; Lütfinin (1113/1701 vəfat etmişdir) Divanı və b.

Lüğətlər: Əli Məcdinin Türk-Fars lüğəti; “Zürub əl-əmsal” (“Misalların müxtəlifliyi”) - Türk dilində müqayisəsi ilə İran zərb-məsəlləri, atalar sözləri və idiomların külliyyəti və b. Osmanlı imperiyası qüdrətinin zirvəsi XVI-XVII əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə yazılı türk dilinin xalq danışığı dilindən uzaqlaşması baş verir və türk dilinin üç səviyyəsi yaranır: Fəsih türkçə “incə türk dili”, yüksək aristokrat və ruhani əyanlarının dar əhatəsində işləndirdi. Orta türkçə - təhsilli şəhərlilərə və qulluqda olan ziyalılara xidmət edirdi, qaba türkçə - “kəbud türk dili” - xalqın aşağı kütləsində işləndirdi. Birinci ərəb-fars dillərindən alınmış, türk köməkçi felləri ilə möhkəmləndirilmiş səviyyə idi.

Bu əsas üzərində süni ərəb-fars-türk yazılı-ədəbi dili yaranmışdı. (142, s. 263-266)

XVIII əsrə aid Tarix kitabları sırasına: 1115/1703-cü ildə yançıar üsyanının Məhəmməd Şəfiq (1127/1715 vəfat etmişdir) tərəfindən təsviri olan “Şəfiqnamə” (“Şəfiqin kitabı”); Məhəmməd Sübhinin “Tarixi Sübhi” (“Sübhinin tarixi”)-1143/1730-cu ildən 1157/1744-cü ilədək Osmanlı imperiyasının tarixi; Raqib Paşanın (1110-1176/1698-1762) “Təhqiç və təsfiç” (“Təhqiçat” və müqavilə”)-1149/1736-cü ildə Türkiyə və İran arasında sülh müqaviləsi bağlanmasının təsviri; Əhməd Rəsəni əfəndinin (1197/1783 vəfat etmişdir) “Xülasət əl-itibar” – 1182-1188/1768-1774-cü illər rus-türk müharibəsinin tarixi; Əhməd Vasifin (1222/1807-08 vəfat etmişdir) “Vasif tarixi” – Osmanlı imperiyasının 1166/1752-53-cü ildən 1219/1804-05-ci ilə qədər tarixi və s. əsərlər daxildir.

Rəsmi aktlara: 1133/1720 və 1136/1724-cü il tarixli Rusiya və Türkiyə arasında münasibətlər haqqında sultanın iki fərmanının nadir nüsxələri; Raqib Məhəmməd paşanın “Təlkisati Raqib paşa” (“Raqib paşanın məruzələri”) – 1152-1172/1739-1759-cu illər Türkiyənin xarici siyasəti üzrə müxtəlif məsələlərlə əlaqədar böyük vəzirin məruzə və məktublarının külliyyəti; Türkiyə və Rusiya arasında 10 sentyabr 1783-cü il tarixdə İstanbulda bağlanmış ticarət müqaviləsinin nadir nüsxəsi daxildir.

Təbabət mövzusunda: Əli əfəndinin “Bicəət əl-mübtədi” (“İlkin bilikləri”) əsəri – I Məhəmmədin (1143-1168/1730-1754) vaxtında müxtəlif mənşəli dərmanlar haqqında (bitki, heyvan və s.) tərtib edilmiş məlumat kitabı; müalicə otları və digər təbii müalicə vasitələrinin ərəb-türk adlarının əlifba siyahısını daxil etmək olar.

Ovçuluğa: alıcı quşlar haqqında fars traktatının Hafiz Məhəmməd tərəfindən edilmiş tərcüməsi və s. aiddir.

Poeziya: Yüsif Nəbinin (1051-1124/1642-1712) “Xeyrinamə” (“Xeyrinin kitabı”) Divanı və poeması; Sabitin (1060-1124/1650-1712-ci ilə yaxın), Əhməd Nəbinin (1104-1161/1692-1748), Əsədin (1096-1166/1685-1753), Asim Çələbinin (1173/1759-60 yaxud 1179/1765 vəfat etmişdir), Nüsrətin Divanları və s. daxildir.

Məktub nümunələri məcmuəsinə: Belə məktubların nümunəsini göstərməklə rəsmi və şəxsi məktublarnın tərtib edilməsi üzrə təlimat kitabını aid etmək olar.

Qramatika: mədd və digər orfoqrafik işarələrin və hərflərin müxtəlif mətnlərdə yazılması qaydasına həsr edilmiş əlyazma və s.

Qeyd olunan əlyazma mənbələri türk dilli ərəb yazılı ədəbiyyatın repertuarını müəyyən etmək məqsədi ilə yalnız Rusiya kitab saxlayıcılarında

əldə edilmiş məlumat əsasında ifadə olunmuşdur. XIX əsrdə bu tip ədəbiyyatın çeşidi daha da genişdir. Rusiya Federasiyasının kitabxalayıcılarında tərcümə əsərlərinin də geniş çeşidi saxlanılmaqdadır.

Bunlardan bir sıra daha populyar əsərlər bir neçə dəfə tərcümə edilmişdir: məsələn, Vəkidinin (IX ə.) ərəb dilində "Fütuhat Əş Şəm" ("Suriyanın işğalı") əsəri üç dəfə tərcümə olunmuşdur: 796/1393-94-cü ildə Mustafa Zərir tərəfindən, 1072/1661-62-ci ildə Vəhbi tərəfindən, 1081/1670-ci ildə Məhəmməd b. Yusuf əl-Cərkəsi tərəfindən; Naməlum müəllifin daha bir tərcüməsi mövcuddur. Bədii nəsr əsərlərinin demək olar hamısı tərcümədir: "Kəlilə və Dimnə", Haririnin "Məkamət", "Humayunnamə" əsərləri və b.

1725-ci ildə III Əhmədin əmri ilə 45 nəfərdən ibarət "elmi cəmiyyət" yaradılmışdır. Onların vəzifəsi tarixi əsərlərin tərcüməsi ilə məşğul olmaq idi. Cəmiyyətin işinə və onların seçiminə böyük vəzir rəhbərlik edirdi. Cəmiyyətin fəaliyyəti, tərcümə etdikləri əsərlərin mövzu seçimi, fəaliyyət dövrü və qarşıya çıxan bir çox sualların öyrənilməsi maraqlı olardı.

Türk əsərləri Türkiyənin müxtəlif şəhərlərində və yaşayış yerlərində, Osmanlı imperiyasının başqa əyalətlərində (məsələn, İstanbulda, Qarahisada, Krit adasında, Bolqarıstanın Tırnova şəhərində və s.) yazılırdı. Türk əlyazmaları İranda, Ərəb ölkələrində, Osmanlı imperiyasının süqutundan sonra Zaqafqaziya, az hallarda Orta Asiya areallarında üzü köçürüldü. Artıq XV əsrdən Kırmda və Azərbaycanda uzun müddət rəsmi "işgüzar" dil türk dili idi, həmin rayonlarda əsərlər adətən bu dildə yazılırdı.

Türk əlyazmaları arasında avtoqraflar, yəqin ki, böyük həcmdə Türkiyənin kitabxanalarında təmsil olunur. Çox az miqdarda başqa ölkələrdə də mövcuddur. Məsələn, şair Sabitin "Lügəti Nımətullah" əsərinin müəllifi Nımətallahın avtoqrafları AZ.SSR EA Respublika əlyazmalar fondundadır.

Sank-Peterburqda, məsələn, Cinaninin (968/1560-61), Şəfinin (1220/1805-06) avtoqrafları – RF EA Şİ –da saxlanılır. Sahi Çələbinin elə həmin ildə yazılmış "Həşt behişt" ("Səkkiz cənnət") əsərinin 950/1543-47-cü il nüsxəsi Atanın (991-1044/1583-1634) "Hədaik əl- həkaik fi təkmiat əş-Şəkaik" əsərinin 1043/1633-cü il əlyazması, Sank-Peterburqda saxlanılır.

Türk əlyazmaları arasında tam nüsxələr, həmçinin əlavə və qeydlər, möhürlər olunan nüsxələr az deyildir. Həsən Kürdinin (XVIII ə.) tarixi əsərlər toplanmış külliyyatının nadir əlyazmasında sultan IV Mehmetin adı ilə tuqra (möhür) mövcuddur. "Tarixlərin ən yaxşısı" əsərinin əlyazmasında Bukeyer ordasının Qazax xanı Cihangirin adı ilə möhürü də var və s.

Bir sıra əlyazmalarında bu nüsxənin dəyəri, kimə, bəzi hallarda hansı şərtlərlə yazıldığı göstərilməklə sahibinin sonrakı əlavələri də yazılmışdı. Məhz bu qeydlərdən məlum olur ki, "Təvarixi Təbərinin tərcüməsinin birinci

cildi 1175/1762-ci il tarixli nüsxəsi 1176/1762-63-cü ildə əlyazma kitabxanadan çıxarılmamaq şərtlə Əli ağanın mülkiyyətinə keçirilmişdir. Həsən Çələbinin "Təzkirət əş – şüəra" əsərinin 1015/1606-07-ci il tarixli nüsxəsi 75 piasra alınmışdır; Səadəddinin "Tac ət-təvarix" ("Tarixlərin taci") əsərinin XVII ə. əlyazması 125 quruşa alınmışdır; Atməcinin "Məsmə ət-kəvaid" əsərinin 949/1542-ci il tarixli nüsxəsi hərəcadə Rusiyada 1885-ci ildə 1 rubl 50 qəpiyə satılmışdır və s. Müqayisə üçün qeyd edək ki, məsələn XIX əsrin 30-cu illərində inək 40 dan 100-dək, öküz -120-dək, bir cüt camış -600-dək quruşa satılırdı; 1842-ci ildə çap dərsliklərinin qiymətləri belə idi: əlifba-5. Avropa coğrafiyası dərsliyi-28, riyaziyyat dərsliyi-40 quruş.

Yüksək səviyyəli bədii əlyazmalarında əlavələr və qeydlər yoxdur. Çünki, onlar yüksək səviyyəli zadəganların sifarişi, yaxud onlara hədiyyə üçün hazırlanırdı.

Mənbələrin məlumatına görə XVII əsrin ortalarında İstanbulda çoxlu sənətkarlıq emalatxanaları fəaliyyət göstərirdi. Orada çoxlu sayda peşə sahibləri çalışırdı. İstanbulun bütün ticarəti və peşə adamları sexlərdə (əsnaflarda) birləşmişdi. Xammal təmin etmək, qiymətləri müəyyənləşdirmək, əsnafların üzvlərinin hüquqlarını müdafiə etmək, onların səlahiyyətinə aid idi. Sənətkarlıq istehsalatı o dövr üçün əməyin çox dərin bölgüsü ilə xarakterizə olunurdu. İstanbulun tikij istehsalatı -9, dəri-35, silah -36, tikinti - 44, çörək və şirniyyat 29 sexlə təmsil olunurdu. Məhəmməd əs-Sudinin astroloji traktatının 990/1582-ci ildə İstanbulda köçürülmüş əlyazmasının 32 b və 36 a vərəqlərində Türkiyədə məşhur olan peşələrin cədvəli əks olunmuşdur. Həmin peşə sahiblərindən miniatür istehsalında çalışan mütəxəssislərin vəqfləri haqqında məlumat vardı. 32 b vərəqində nəqqaşın, (hər miniatürün altında peşə nümayəndəsinin adı əks edilirdi), 33 a vərəqində katibin (xəttatın) adı göstərilmişdir.

Türk sənətkarlarının təşkilat quruluşu köhnə osmanlı məktəbində ifadə olunmuşdur. Orada üç fərqlənmə pilləsi saxlanılmışdır: ali (müəllim-xoca, usta), orta (böyük yaşlı şagirdlər, biliyə yiyələnmişlər və müəllimə kömək edənlər, usta köməkçiləri), aşağı pillə - şagirdlər. Görkəmli, çox hallarda başqa ölkələrdən dəvət olunmuş xəttatların yaxud miniatürçülərin saray xəttatları, yaxud rəssamları birliklərinin başçıları təyin olunması barədə məlumatlar mövcuddur. Türk sultanları Azərbaycandan, Orta Asiyadan, Avropadan ustaları müvəqqəti yaxud daimi xidmətə nəinki dəvət edirdilər, həm də onları bəzən zorla gətirirdilər.

Adətən türk əlyazmaları 20x12-dən 30x20 sm müsəlman Şərqiində ümumi qəbul olunmuş formatda olurdu. Xəttat kitabın sonunda köçürmənin başa çatdığı vaxtı ərəb yazısı ilə ili, günü, ayı, həftənin gününü göstərməklə yazırdı.

Xüsusi adamların özləri üçün köçürdükleri nüsxələrdə köçürmə tarixi yoxdur, yaxud çox az hallarda yazılmış olurdu. Orta Asiya əlyazmalarına xas olan - ərəbcəyə oxşatma - forma, köçürmənin başa çatması "təməmət əl kitab" ("kitab qurtardı") ifadəsi türk əlyazmalarında saxlanılmışdır. Üzköçürənin işini təsvir edən ilkin mənbələrdən biri 1287-ci ildə üzvi köçürülmüş əlyazmasındakı miniatürdür. Əlyazma Bağdadda köçürülmüşdür (İstanbuldakı Süleymaniyə kitabxanasında saxlanılır). Xəttatlar və katiblər Türkiyədə həmişə xüsusi hörmət sahibi olmuşdur. Onlar müəlliflər qədər məşhur idilər. Çox halda görkəmli kallioqraflar sarayda yüksək mövqə tuturdular. Xəttatların hazırlanması sahəsində Süleicuzadənin, Hafiz Osmanın, Çimcizadənin məktəbləri şöhrət tapmışlar. Xəttatlar yüksək ustalıq zirvəsinə çatırdılar. Onlar nəinki gözəl yazırdılar, həm də mətni quş, gül, ağac, dairə, bardaq, qayıq və s. fiqurları ilə orjinal bəzəyirdilər. Onlar Quranın üç yüz səhifəsini 3sm. qalınlığında kiçik formatda əlyazmaya sığışdırmağı da bacarırdılar. Nəfis əlyazmalarda mətn bir qayda olaraq nəsx xətti, adı kitablar əsasən nəstəlik xətti, az hallarda rika xətti ilə köçürülürdü.

XV əsrdə Yəhya Rumi (Qarahisardan), Yəhya oğlu Əli (onun 860/1452-ci il nüsxəsi saxlanılmışdır), Əsədullah Kirmani (892/1496 vəfat etmişdir), Abdullah Amasi, Cəlal Amasi, Mühiəddin Amasi kimi xəttatlar işləyirdilər ki, onların hamısı suls və nəsx xəttləri üzrə ixtisaslaşmışdılar. Ancaq Amasyadan olan şeyx Həmdullah (840-926/1437-1519, onun atası əslən Buxaradandır) xüsusi kamilliyə çatmışdır. XIII əsrdə Yaquta verilmiş "qiblət əl-küttab" fəxri titulu haqlı olaraq ona keçmişdi. Həmdullah 47 böyük Quran yazmış, çoxlu əsərlərin üzünü köçürmüş, Amasyada və İstanbulda II Bayazidin məscidlərinin mehrabında və Gümbəzində yazıları icra etmişdir. Həmdullah ailəsindən bir çox görkəmli xəttatlar çıxmışdır. Onun oğlu Mustafa Dədə (945/1538 vəfat etmişdir) və nəvəsi Dərviş Mustafa (1000/1591 vəfat etmişdir). Erdində xəttatlar Yəhya Sufi (882/1477 vəfat etmişdir) və onun oğlu Əli yaşayıb yaratmışlar. XVI əsrdə Kosa Mühiəddin, Hüsəm Qaliboğlu, Davud Üskubi, Mehmed Çələbi, Şükrullah Xəlifə, Həsən Üsküdarı (1023/1614 vəfat etmişdir) şöhrət tapmışlar. Əhməd Qarahisarı (Afyondan) türk xəttatlığı tarixində nəsx xətti üslubunda yeni istiqamətin yaradıcısı sayılır. O, sadəliyə doğru bu üslubu təkmilləşdirmişdir. O, I Süleyman (1520-1566) üçün böyük Quran köçürmüşdür. Fərhad Paşa (982/1574 vəfat etmişdir), Süleyman əl-Hicazi, Həsən Çələbi (1002/1594 vəfat etmişdir) onun şagirdləri olmuşlar. Məşhur xəttat Osman Əfəndi (1642-1698) xəttatlıq üzrə 25 böyük albom və çoxlu sayda ayrıca nümunələr tərtib etmişdir. O, çox xəttləri mükəmməl bilir, onları bir əlyazmada, hətta bir səhifədə birləşdirirdi. XVIII əsrdə Mustafa Rəhim və Mehmet Əsəd Yesarinin; XIX əsrdə Mehmet Cəlaləddin və Mehmet Şəfiqin; XX əsrin əvvəllərində Kamil Akdikin

populyarlığından bəhs edilirdi. Sultanlar arasında da xəttatlar olmuşdur. XVIII əsrdə III Əhməd, II Mahmud, Əbdülməcidi; XIX - XX əsrin əvvəlində - Əbdüləziz və Əbdül Həmid və başqaların yaradıcılıq nümunələri İstanbulda Topqapı muzeyində saxlanılır.

Məşhur xəttatlardan başqa sadə üzköçürənlər də geniş fəaliyyət göstərirdilər. XVIII əsrdə, məsələn, onların sayı 15 min nəfəri keçirdi. XVI əsrdə türk saray kitabxanasının reyestrinə görə, xəttatın ən yüksək gündəlik əmək haqqı 24 axça, adi-10 axça, şagirdlər üçün - 2,5 axça təşkil edirdi. Mustafa Əlinin məlumatına görə elə həmin əsrdə Sultan Əli Məshədi adlı tanınmış xəttatın bir kitabı 5-6 min axçaya, onun dörd sətirlik şeir xətti 400-500 axçaya alınır. Qərbi ölkələrində isə xəttatlara, miniatürçülərə daha az əmək haqqı ödənilirdi.

Əlyazma qiymətli materiallar istifadə olunmaqla (kağız, mürəkkəb, parçalar, dəri, karton, qızıl, gümüş və s.) çoxlu ustanın gərgin əməyi ilə yaradılır - köçürülür, tərtib edilir və cildlənirdi. Ona görə də kitab çox baha olur, onu ancaq dövlətli adamlar ala bilirdi. Əlyazmanı miniatürçülər (müsəvvirlər yaxud nəqqaşlar), ona naxışlar çəkən, başlıq və sonluq qismində naxışlar, mətn üçün bədii çərçivələr çəkən, mətn kənarı sahələrə şəkillər çəkən naxışçılar, qızıl suyu ilə işləyirdilər (müzəhhiblər) bəzəyirdilər.

Türk miniatürçülərinin ilkin nümunələrinin müəyyən hissəsi XV əsrin ikinci yarısına aiddir. Adətən onlarla tarixi, tibbi, botanika və s. aid, poetik, hətta dini əsərlər illüstrasiya edilirdi. Bəzən miniatürçüləri xüsusi albomda (mürəkkə) toplayırdılar.

I Mehmetin (805-824/1402-1412) vaxtından, Amasyanın mədəni mərkəz olduğu zaman qırmızı ulduzlu paltarada və çalmada sultanın təsviri ilə Xoca Babin (Sivasdan) miniatürü saxlanılmışdır. Bir neçə miniatür II Muradın (824-855/1421-1451) hakimiyyəti dövrünə aiddir. II Mehmet (855-886/1451-1481) İtalyan rəssamlar Konstanso de Ferreri (1475-1500-cü illərdə işləmişdir), Bertolda Covannini (1420-1491), Centle Bellinini (1492-1507) Türkiyəyə dəvət etmişdir. Onların az miqdarda əsərləri (II Mehmetin portreti, gənc türkün rəsmi) Avropa üslubunda işlənmiş, ancaq yerli-türk ştrixləri əlavə etməyə çalışmışlar.

Saray miniatürçülərinin xüsusi səxdə birləşmələri barədə məlumat saxlanılmışdır. 1525-ci ildə orada 29 usta, 12 usta köməkçisi - şagird (onların sırasında beş Azərbaycanlı, iki ərəb, iki çərkəs, macar və moldavan) çalışırdı. 1557-ci ildə saray rəssamları iki qrupa bölünmüşdü. Rum nəqqaşları (Türkiyə), yəni türklər və Əcəm nəqqaşları Azərbaycan və Orta Asiyadan nümayəndələr. Əcəm nəqqaşlarının arasında doqquz usta Azərbaycan və Orta Asiyadan, bir macar və bir avropalı (firəng) usta var idi.

XVI əsrdə əsasən poetik, tarixi və dini, hətta xristian süjetli əsərlərə illüstrasiya olunurdu. Miniaturçu Osman (misirli usta Həsən Misrinin şagirdi) böyük şöhrət qazanmışdı. O, 1550-1590-cı illərdə çoxcildli "Hünərnəmə" ("İncəsənət haqqında kitab") əsərinə illüstrasiya vermişdir. Əsərin saxlanılmış iki cildində (Topqapı muzeyindədir) onun 160 rəngarəng miniatürü var. O, III Muradın (982-1003/1574-1495) dövründə saray şənlikləri haqqında yazılmış əsərlərin əlyazmalarına 400-ə qədər miniatür yaratmışdır. XVI əsrin sonunda Baba Mustafa öz portretləri ilə məşhur olmuşdur.

Osmanlı Səlaləsinin banisindən tutmuş hakimiyyətdə olan sultanları standart kompozisiya ilə portretləri seriyası yaranır. I Süleymanın (926-974/1520-1566) qocalığında, həmçinin Xeyrəddin Barbarossun qocalığında, Rəis Heydər Nigeri (1492-1574) tərəfindən yaradılmış portretləri xüsusilə seçilirdi. Nigeri əlyazmaları incə qızıl naxışlarla məharətlə bəzəyirdi. Onun İstanbuldakı evi şairlərin, filosofların, incəsənət xadimlərinin yığılmaq yeri idi. Bu dövrdə başqa rəssamlar da işləmişlər. Suni 991/1581-ci ildə "Zübdət ət təvarix" ("Tarixlərin məqzi"); əsərinin Adəm və Həvvanın təsvirləri, İsanın yüksəlməsi kitabını illüstrasiya etmişdir. Azərbaycan rəssamlıq məktəbini təbliğ edən və bu işdə yüksək ustalığa səviyyəsinə qalxmış Bəli Can və Təbrizdən olan Seyyid Süleyman Qasım öz dövründə şöhrət tapmışdı.

III Mehmetin (1003-1012/1595-1603) və I Əhmədin (1012-1026/1603-1617) hakimiyyətləri dövründə miniatürələrin birində müəllif xəttatla birlikdə özünü III Mehmetin portreti ilə birlikdə (Topqapı muzeyinin kolleksiyası) ənnümaniyyə"də təsvir etmişdi. XVII əsrin çoxlu ustaları arasında Qələndər Paşa xüsusilə məşhur idi. O, özündən sonra müxtəlif dini rəvayətlərə 36 miniatür qoyub getmişdir. Qələndər Paşa "Fərnəmə" əsərinə miniatürdə körpə İsa, müqəddəs Məryəmi təsvir etmişdir.

XVIII əsrin ustalarından Rəşid Səliməlinin, Mustafa Çələbinin, Fəsih Dədənin, Fənnidədənin, Həsən Əyublunun və b. adlarını çəkmək lazımdır. Onlar saray həyatının səhnələrini, döyüş səhnələrini yaradır, əfsanə və rəvayətləri illüstrasiya edirdilər. Onlar obrazları, ümumiləşmiş detalları ilə tam dəqiqliklə və rəngləri harmoniyada verməyə çalışmışlar. Abdullah Buxarinin (Orta Asiya əsilli) yaradıcılığı III Əhmədin (1115-1143/1703-1730) hakimiyyəti dövrünə təsadüf edir. Bu türk rəssamlığı texnikasına güclü Avropa təsiri dövrü idi. Abdullah Buxari saray həyatından bəhs edən şəkillərin bir neçə albomunu yadigar qoymuşdur. O, bitkiləri çox gözəl təsvir etmişdir. 1728-ci ildə qızılıgüllü əla təsvir etmiş Əhməd Ataallah Xəzərqradi bu sahədə ona çox yaxın idi.

XVIII əsrin sonu –XIX əsrin əvvəlində Mehtinin (Polşada anadan olmuş), Rəfaelin (Veneranın, Diananın obrazında gənc qızın təsvirini

yaratmışdır) və onun oğlu Minasin yaradıcılığında yeni üslubun nümunələri meydana gəlir.

Topqapı muzeyi (16 mindən çox miniatür), İstanbulda universitet kitabxanaları, Parisdə Milli kitabxana və Dublində Çester Bitti kitabxanası. Tyubingenin və Marburqun kolleksiyaları əlyazmalar və albomlar kolleksiyalarının miniatürələri ilə zəngindir.

Türk əlyazmaları miniatürələrdən başqa bədii ünvanlarla, bəzəkli başlıqlarla, dekorasiyalı elementlərlə məharətlə bəzədilirdi. Türk tədqiqatçıları əlyazmalarda türk bədii naxışlarını üç növə bölürlər: güllərdən və yarpaqlardan yaradılmış bəzək (II Bayazidin hakimiyyətinə, yəni 886/1481-ci ilə qədər mövcud olmuşdur); klassik - "heyvani" kompozisiyanı çərçivəyə salmaq məqsədilə saysız-hesabsız ornament (II Bayazidin hakimiyyəti zamanından XVIII əsrin əvvəlinə qədər); qızılgül, qərənfil, məxmər ağacının, gilənarın, narın çiçəkləri, dağ lələsi və yarpaqlardan, xüsusilə ətirşah yarpaqlarından ibarət kompozisiya XVIII əsrin əvvəlindən türk əlyazma kitabı varlığının sonunadək istifadə olunmuşdu.

Bədii ünvan, hər şeydən əvvəl, yuxarıdan açıq kvadrat yaxud düzbucaqlı (səhifədə mətnin enindən asılı olaraq) formadır. Mətnin əvvəlində çəkilən bu formanın ortasında böyük, uzadılmış, təmtəraqlı kənarlarla qızıl medalyon yerləşir. Onun içərisində ağ boyaqla suls xətt üslubu ilə əsərin adı yazılır. Medalyonun yanlarında ona oxşar, ancaq kiçik ölçülü iki medalyon yerləşir. Mərkəzi medalyonla kiçiklər arasında açıq-göy yaxud tünd mavi fonda dalğalı nazik sümbüllərin və parlaq çiçəklərin əmələ gətirdiyi incə naxış çəkilmişdir. Ünvanın bütün üst hissəsindən səhifənin yuxarı kənarınadək azacıq əyilmiş rəngli, yaxud qızıllı sünbül uzanır. Mətn kənar sahələrdən 1-2 sm. qalınlığında qızıl çərçivə ilə ayrılmışdır. Çox hallarda ona iki-üç rəngli xəttədən ibarət çərçivə əlavə olunur. Xəttlərin biri qaradır. Sahələr qızıl xallarla örtülür. Hərdən çox zərif dekorasiya olunmuş sahələrə də rast gəlmək olur. Məsələn, qızıl fonda sıx sarmaşmış çoxlu bitki, heyvan fiqurları.

Türkiyədə bədii cildləmə sənəti yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. XVII əsrdə İstanbulda on cildləmə emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. Bu emalatxanalarda 300 cildçi çalışırdı. Onların arasında Əli Üsküdarlı (XVI əsrdə onun cildlədiyi əlyazması İstanbulda Topqapı muzeyində saxlanılır), Rəzqardlızadə, Əmin Kahya, İsmayıl Saka, Həsən Qaramanlı, Yesarizadə, Arif Ximxim, Əziz Şişman, Solak və b. daha məşhur idilər.

Türk tədqiqatçıları qeyd edirlər ki, köhnə (XVIII əsrə qədər) cildlər çox az qorunub saxlanılmışdır. Cildlər əsasən dəriyə bükülmüş kardondan və sadəcə tünd-qırmızı, palıdı, qara rəngli dəridən hazırlanırdı. Cildlərin basma naxışları cədvəl (basma), zəncirək ("böyrəkformalı" basma), haşıya, köşəbənd ("dəmir künc"), ortada böyük yumurtavari basma şəms ("günəş") adlanırdı.

Bu cür türk basma cildləri üçün adətən bitki motivlərindən (yarpaqlar, əyilmiş budaqlar və zoğlar), ulduz və nöqtə formalı bəzəklərdən istifadə olunurdu. XV əsrdən başlayaraq bitki motivləri üstünlük təşkil edir. Daha sonrakı cildlər dəri rüşəli, üstünə “mərmər” yaxud “buludlu (bulud şəklində çəkilmiş) kağız yapışdırılmış kardondan idi. Dəri cildlərdə basma naxışlar dərin edilirdi ki, əlyazmalar şaquli saxlamadan (şkaflarda və sandıqlarda kitablar üst-üstə yığılırdı) tez xarab olmasınlar.

V.A.Qordievski yazır ki, XX əsrin əvvəlində də “Kiçik Asiyada şəhərdə gəzərkən divardan daşların arasına sancılmış yarım yazılı kağız görmək olardı. Yəqin ki, yerdən onu mömin müsəlman qaldırmışdı”. Bu, türklərin yazılmış kağıza müqəddəs münasibətinə sübutdur. Çünki bu yazıların içərisində Allahın adı ola bilirdi, onu tapdalamaq olmazdı. XVI əsrdə türklərdə belə bir inan vardı ki, yerdən qaldırılmış belə kağız o biri dünyada ayaqqabı rolu oynayacaq və günahkarları oddan qoruyacaqdır. Əlyazma kitablarından ibarət kitabxanaların yaradılmış kitabxanalar müsəlman Türkiyədə, xüsusilə də çoxlu miqdarda şəxsi kitabxanaları olan İstanbulda çox sayda idi və savab hesab edilirdi.

Kitabxanalar məscidlərin nəzdində xüsusi şəxslər tərəfindən Allaha xoş gələn əməl kimi savab, xeyirxahlığın xüsusi növü kimi yaradılırdı. Daha çox əlyazma ianə verən şəxslərin xatirəsini yaşatmaq məqsədi daşıyır, bir çox hallarda hər belə böyük ianə vaxtı yeni qeydlər kitabı (dəftər) yaradılır və ianə verilmiş əlyazmaların adı orada yazılırdı. Ona görə də məsələn, İstanbulda Aşirin kitabxanasında öz külliyyəti üçün üç dəftər var. İanə verilmiş əlyazmalardan istifadə qaydaları ianəçi tərəfindən xüsusi olaraq qabaqcadan şərt qoyulurdu. (33 s. 188). Bursada 65-ə qədər dəri və təkəsi vardı. Demək olar ki, onların hər birinə əlyazmalar vəqf olunmuşdu. Bu əlyazmaların bir çoxunda onu təkədən kənara çıxarmağın qadağan edildiyi barədə şərtlər qoyulurdu. Rütubətdən xarab olmuş vərəqlərin, yaxud sonrakı korlanmalardan qorumaq məqsədilə sehrlə yəhudi kəlməsi “Ya kəbkin” yazısına da bu əlyazmalarda rast gəlmək olur.

Müxtəlif kitabxanalarda saxlanılan nüsxələrdən görünür ki, “Təvarixi Təbəri” (“Təbərinin tarixi”). Səddədinin (XVI ə). “Tac ət-təvarix” (“Səhnamələrin tacı”), Aşiq Paşanın “Qəribnamə”, Əhmədin “İskəndərnamə”, Yazıcıoğlunun “Məhəmmədiyyə”, Həmdinin “Yusif və Züleyxa” əsərləri, müxtəlif türk şairlərinin divanları, Əttarın, Sədinin, Hafizin və b. fars dilli əsərlərinə şərhlər daha populyar olmuşlar. Əlyazmaların birinci vərəqinin yuxarısında bədii nişan (ekslibris), yaxud şəxsi möhür yerləşdirilir və ya sadəcə əlyazmanın konkret hansı şəxsə aid olduğu barədə qeyd yazılırdı. Ekslibris bir sıra hallarda maye qızilla yazılır və müəllifin adını, əlyazmanın sahibinin adını və yaxud hansı şəxsi kitabxanaya mənsub olduğunu bildirirdi.

Bəzən əlyazma sahibləri miniatürlərdəki sifətləri kobudcasına rəngləyir. ürəklərinə olmayan alqış formullarının üstündən xətt çəkir, boş sahələrdə və ağ vərəqlərdə əlyazmalara özlərinin dini baxışlarına uyğun əlavələr edir, onları axıradək yazıb doldururdular.

Türk əlyazmalarının əhəmiyyətli hissəsi uzun vaxt ərzində məscidlərdə, təkələrdə, idarə və təşkilatlarda, xüsusi kitabxanalarda dağınıq halda olmuşdur. Bu, onların satışını və Avropaya daşınmasını yüngülləşdirirdi. Türkiyədə də əlyazmalar əvvəlcə müxtəlif, XIX-XX əsrlərdə isə mərkəzləşdirilmiş kitabxanalarda toplanmağa başladı.

V.D.Smirnovun 1875-1876-cı illərdəki müşahidələrinə görə idarə, təşkilat, məscid kitabxanalarına adətən Qurana və hədislərə şərhlərdən çıxarışlar etmək və uzunu köçürməklə məşğul olan mədrəsə - məscidlərin yanında ali məktəblərin tələbələri gəlirdi. Hərdən bir-biri ilə ünsiyyət məqsədilə üləmələr (alimlər) da gəlirdi. Bəzi kitabxanalar tərkiblərinə görə ixtisaslaşdı: bəzilərinə hüquqşünaslıq, digərlərinə - qrammatika üstünlük verilirdi və s.

Türkiyənin bir çox şəhərlərində əlyazma kitabları satılan köşklər mövcud idi. XVII əsrdə İstanbulda onların sayı 50-yə çatırdı. Həmin dövrdə və sonrakı əsrlərdə də kitab ticarəti müəyyən olunmuş küçələrdə, bazarlarda ayrılmış xüsusi yerlərdə həyata keçirilirdi. Adətən ticarət köşklərinin ətrafında kitab üzü köçürənlər, cildçilər, əlyazma bəzəkçiləri, mürəkkəb, bıçaq hazırlayan ustalar, kağız ticarətçiləri və s. yerləşirdilər.

Əlyazmaları bazarda, kitab cərgələrində (səhəf çarşısı) kitab yayıçıları vasitəsilə satırdılar. Onlar cərgələri gəzərək əsərin adını qışqırır, onların dəyərini izah edir və alış-veriş edirdilər.

1727-ci ildə əslən Transilvaniyadan olan İbrahim Mütəfərrikin (1678-1747) fəaliyyəti ilə Türkiyədə kitab çapı başladı. Onun mətbəəsi tezliklə darmadağın edildi. Türkiyədə kitab çapı işi tədricən yoluna qoyulurdu, ancaq hər dəfə o, ruhanilərin və onların müdafiəçiləri, kitab çapında dindən dönmə təzahürü görünən feodalların qəzəbli müxalifəti ilə qarşılaşırdı. Allahın adı və onun göndərdiyi Quran kağız üzərində mexaniki olaraq istehsal edilə bilməz, həm də çap zamanı bu kağızı çirklə əl (yaxud kafir əli) tutacaq, Quranın mətninə isə qələt səhv girə bilər. Hətta kitab ticarətçilərinin köşklərində əlyazmalar müsəlman adəti ilə topa halında (biri digərinin üstündə) yığılırdısa, Quranlar lap yuxarıda düzülürdü ki, başqa əlyazmalar onları sıxmasın. Əgər Quranı avropalı əlinə götürürdüsə satıcı cəld onun əlindən dartıb alırdı. Çünki bu gavurun (kafirin) əlləri idi. XX əsrin əvvəlinə (yəni cümhuriyyət zamanına) qədər Quranlar əsasən əllə köçürülür və yaxud daş basma üsulu ilə çap olunurdu.

Kitab çapının genişləndiyi dövrdə belə Quranın çap olunması nəzarət altında, xüsusi icazələrin verilməsi ilə həyata keçirilirdi ki, bu barədə Osman Bəy mətbəəsinin fəaliyyəti barədə danışılarkən qeyd olunacaq.

Kitab çapına qarşı üzüköçürənlər çıxır, digər peşə sahibləri isə onları müdafiə edirdilər. Kağız hazırlayanlar – onlar başa düşürdülər ki, çap üçün başqa cür kağız lazımdır (parılısız, cilalanmamış, rəngsiz və s.). mürəkkəb, bıçaqçı, kağız kəsmək üçün qayçı hazırlayanlar, əlyazma satanlar, əlyazmaları bəzəyən və bərpə edənlər və s. Kitab çapı işə düşsəydi onların ya hamısı, ya da əsas hissəsi işsiz qalacaqdı. Ona görə də artıq XVI-XVII əsrlərdən başlayaraq Qərbdə kitab çapının başlaması və Türkiyədə ayrı-ayrı qabaqcıl maarifpərvər müəlliflər tərəfindən onun təbliği, məsələn, türk tarixçisi Peçevi (1574-1649) tərəfindən ifadə olunurdu. Hələ XVI əsrdə Türkiyədə əlyazmaları almağa başlamış avropalılar da dolayısı ilə onları müdafiəyə qalxırdılar. Buradan alınmış əlyazmalarını Parisdə Kral (indi Milli) kitabxanası kolleksiyasının əvvəlinə qoyurdular. Fransız missionerləri və səfirləri kardinal Rişelyenin (1585-1642), nazir J.B.Kolberin (1619-1683) və b. kitabxanaları üçün də əlyazmalar alırdılar. Əlyazmalarını Fransa səfirliyinin əməkdaşları Vilnev, Geren, Pessonal, Armen, Otter alınması ilə məşğul idi. İngilis C.Qrivsin (1602-1652) 1638-ci ildə apardığı əlyazmalar Britaniya muzeyi kolleksiyasının əsasını qoymuşdur. Avstriyaya və başqa ölkələrə də xeyli nüsxələr daşınmaqda idi.

XVIII əsrdə əlyazmaların Türkiyədən Avropaya daşınması o dərəcədə geniş miqyas almışdı ki, III Əhməd (1115-1143/1703-1730) onların xaricilərə satışını qadağan edən fərman imzalamağa məcbur olmuşdur. Bu fərmanın qiymətli əlyazmalarının Türkiyədə qorunub saxlanılmasında çox mühüm rol oynamışdır. Sonrakı dövrlərdə də Türkiyə kitabxanalarından qiymətli əlyazmaların oğurlanıb xaricdə onunla dəlalləhəq (ABŞ, İtaliya, Fransa və b.) hallarına türk mətbuatında tez-tez rast gəlmək olur.

XVIII və XIX əsrlərdə yeni, getdikcə genişlənən oxucu dairəsinin – hərbi məktəblərin kursantları və zabitləri, xüsusi təhsil müəssisələrinin müdavimləri və müəllimləri, məktəblərin şagirdləri və müəllimləri, məmurular və s. tərəfindən dərs vəsaitlərinə, ixtisaslaşdırılmış və bədii ədəbiyyata tələbat artmaqda idi. Dövlət mətbəələrinin gücü zəif, kitabların qiyməti baha idi. XIX əsrin 30-40-cı illərində dövlət və şəxsi litoqrafiyalar, şəxsi mətbəələr yaranmağa başladı. Lakin litoqrafiya daha sürətlə inkişaf edirdi, bu onunla əlaqədar idi ki, litoqrafiya dəzgahları ucuz idi, litoqrafiyanın özündə daimi işi əlindən çıxmış əlyazma üzüköçürənlərinin çoxu hər hansı əmək haqqına çalışırdı.

Kataloqlara görə türk əlyazmaları, demək olar ki, dünya kitabxana və muzeylərinin əksəriyyətində mövcuddur. Onların böyük kütləsi Türkiyədə,

Qərbi Avropada, bir hissəsi də Azərbaycanda, Sankt-Peterburqda, Moskva, Tiflis, Daşkənd kitabxanalarında toplanmışdır.

Kiçik Asiya (Türkiyə) arealının bir qolu onun Krım məntəqəsidir. (Krımın ərazisi). Onun əhalisi dilinə görə qıpçaq-türk dillərinin qıpçaq-poloves qrupuna (şimal, yaxud Krım çöl tatarları) və oğuz-səlcuq türk dil qrupuna aid olan kiçik etnik türk qrupu-Krım tatarlarıdır.

Krım tatarlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti ilə əlaqədar müstəqil araşdırma aparmağımıza baxmayaraq bu kontekstdə bir sıra əlaqəli məsələlərə toxunmağı mühüm hesab etdik.

Krım tatarlarının yazılı ədəbiyyatı 1443-cü ildə Qızıl Ordanın ərazisində yaranmış və XVIII əsrin ortalarına qədər davam etmiş Krım xanlığı zamanından başlayır. Onun rəsmi ədəbi dili türk dili olmuşdur. Ona görə də Krımda yazıb yaratmış müəllifləri adətən türk ədəbiyyatına aid edirlər. Əslində onların arasında Krım xanlarının sarayında xidmət edən türklər də var idi. Məsələn, Rəmmal Xoca (Bədrəddin Məhəmməd Nidai, 975/1567-68-ci ildə vəfat etmişdir). O, tarixçi, təbib, astroloq, I Sahib Girey xanın dostu və həmsöhbəti olmuşdur. Rəmmal Xoca həmin xanın hakimiyyəti tarixini (939-958/1532-1551) tərtib etmişdir. Tanınmış türk tarixçisi Seyyid Məhəmməd Riza (1169/1756 vəfat etmişdir) I Mengli Gireyin hakimiyyətindən II Mengli Gireyin ikinci dəfə hakimiyyətə gəlişinə qədər “əs-Səba əs-siyyar fi əxbəri mülük ət-tatar” (“Tatar hökmdarları haqqında xəbərlərin yeddi planeti”) adlı əsərində xanlığın tarixini yazmışdır.

Xanlığın tarixinə başqa əsərlər də həsr olunmuşdur: Mengli Gireydən (883/1478) Şahin Gireyin (1191-1197/1777-1783) hakimiyyətinə qədər Krım xanlarının qısa tarixini əks etdirən adsız və müəllifsiz nadir əsər Rusiya Elmlər Akademiyasının Şərqişnaşlıq institutunda qorunub saxlanılmışdı. 1768-1774-cü illər rus-türk müharibəsi zamanı Krımda türk qoşunlarının komandanı İbrahim paşanın yanında həmin müharibənin salnaməçisi məmur Nəcətinin “Tarixi Krım” (“Krımın tarixi”) əsəri; 1204/1789-90-cı ilə qədər Krım xanlarının Türkiyə ilə, Türkiyənin Rusiya, Fransa və digər ölkələrlə Krım məsələsi ilə əlaqədar münasibətlərinin anonim təsviri və s. mənbələr mövcuddur.

Poeziya Baxçasaraylı Həbibulla Kərəmin (1913 vəfat etmişdir) “Qönçəyi əfkar” (“Fikirlərin qönçəsi”) poemasının 1908-ci il avtoqrafı ilə təmsil olunmuşdur.

Krım rayonu əlyazmalarının mövzusu məhduddur: tarix, yerli poeziya, ilkin əsərlər XVI əsr Rəmmal Xocanın tarixi, sonuncular XX əsrin əvvəlinə, Kərəmin gündəliyi aiddir. Burada XVIII əsrdən əlyazmaların köçürülməyə başlamış və bu iş XX əsrin əvvəlində davam etmişdir. Əsərlər Krımda və Türkiyədə tərtib edilir, eləcə də üzvləri köçürülürdü. Krımın az miqdarda nəfis

əlyazma kitabları qorunub saxlanılmışdı. Rusiya işğalı zamanı bu ərazilər intensiv qarətlərə məruz qalmış və ərazinin etnik tərkibinin dəyişilməsi məqsədilə xeyli işlər görülmüşdür. Qorunub saxlanılan nüsxələr və unudulmamış tarix, ənənə qəhraman kırım tatarlarının böyük nailiyyətidir.

Krım tatar əlyazmalarının böyük kütləsi Türkiyədə qorunub saxlanılmışdır. Bir qismi isə Azərbaycanda və Sankt-Peterburqda da mövcuddur.

Kiçik Asiya türkdilli "kitab" arealında yazılı ədəbiyyat ənənəsi uzundövrü və fasiləsizdir- XIII əsrdən XX əsrin əvvəlinə qədər böyük tarixi mərhələni əhatə edir.

Türk əlyazma kitabının mövzusu çox rəngarəngdir, ancaq poetik, dini və tarixi əsərlər üstünlük təşkil edir. Formaca poetik əsərlər nəsr əsərlərindən çoxdur. Bu nisbət bütün əsrlər üçün xarakterik olmuşdur. Poetik formanın üstünlüyü "divan" poeziyasının geniş inkişafı, müvafiq olaraq onların yaradıcılıq nümunələri (şairlərin antalogiyası) ilə şairlərin tərcümeyi-halının geniş yayılması ilə əlaqədardır.

Rəsmi tarixşünaslıq, qanunların məcmuəsi və toplusu, nəsihət, təlimat ənənəsinin inkişafı ancaq bu areal üçün xarakterikdir. Başqalarına (məsələn Orta Asiya) nisbətən bu arealda rəsmi və şəxsi məktub nümunələri daha geniş yayılmışdır. Görünür, bütün bunlar bir dövlətçilik idarə üsulunun (Osmanlı sülaləsi) uzun və fasiləsiz mövcudluğu ilə izah edilir. Hər bir dövlətçilik idarəsində olduğu kimi, ona da qanunçuluq, təlimat, rəsmi tarix lazım gəlirdi.

Bu arealın bütün tarixi boyu tərcümə, əsasən də ərəb və fars dillərindən tərcümə ədəbiyyatının inkişafı göstərir ki, türklər arasında bu dillər, çox populyar olmuş, lakin əhalinin yuxarı və orta təbəqələri onu kifayət qədər mükəmməl bilməmişlər.

Göstərilən arealın türkdilli ərəbyazılı əlyazma kitabının repertuarına və tərkibinə onun əhalisinin başqa qonşu xalqlarla daimi əlaqələri təsir etmişdir. Başlıcası isə Osmanlı dövləti bir neçə əsr imperiya olmuş, bir çox türk və qeyri-türk xalqları öz tərkibinə qatmışdır. Türk dilli əlyazma kitabının çiçəklənməsi Osmanlı dövlətinin çiçəklənməsi ilə sıx bağlıdır və burada repertuar və tərtibat nöqtəyi-nəzərdən ədəbiyyatın, mədəniyyətin yüksəliş dövrü XV əsrə aiddir. Buna baxmayaraq ondan əvvəl və sonrakı əsrlərdə də əlyazmaları görkəmli nümunələri yaranmışdır. Yazı növünə görə arealın Türk dilli əlyazma kitabı ancaq ərəb əlifbası ilə olmuşdur.

TÜRKİYƏDƏ KİTAB ÇAPINA BAŞLANMASI VƏ OSMANBƏY MƏTBƏƏSİ

Türk xalqlarının mədəniyyət tarixinin mühüm bir hissəsi kitab və kitabxana mədəniyyəti ilə ifadə olunur. Zəngin əlyazma kitabı mədəniyyəti yaratmış türk xalqlarının, kitab çapına keçməsi yeni bir dövrü səciyyələndirirdi. Türk xalqları içərisində bu işi ilk dəfə həyata keçirən Osmanlı imperiyası oldu. (93, s. 150)

Türkiyədə mətbəəçiliyin, xüsusilə XIX əsr üçün çox diqqətə layiq bir hekayəsi mövcuddur. Lakin bu hekayənin hələ kifayət qədər araşdırılmadığı və yazılmadığı da məlumdur. Bunun üçün lazımlı mənbələr az deyilməyəcək miqdarda, lakin olduqca dağınıq bir formada idi.

Tədqiqatçı alim, Əli Birinci "Osmanbey ve matbaası" adlı araşdırmalarında çox mühüm bir boşluğu doldurmuş, XIX əsrin kitabçılıq mədəniyyətinin bitkin bir mənzərəsini üzə çıxarmışdır. Bu məqsədlə qeyd olunan dağınıq materiallar toplanmış, böyük bir zəhmətin müqabilində Türkiyənin Osmanlı dövründə mədəniyyətin vacib bir istiqaməti tarixi mənbələrin şərhinə məruz qalmışdır.

Tədqiqatçı A. Birinci araşdırmalarının konsepsiyasını aşağıdakı kimi müəyyənləşdirmişdir:

"Bu diqqətə dəyər irəliləmənin bir bütün olaraq deyilsə də parça-parça hekayəsi hər mətbəə və xüsusilə böyük mətbəələr ətrafında yazılmalıdır. Bu formada daha başqa yazılmış kiçik hekayələrdən Türk mətbəəçiliyinin böyük hekayəsi formalaşdığı zamanı bunun çox diqqətə layiq bir nəticə verəcəyini və cəmiyyət zamanında mədəniyyət baxımından da bir qırılma nöqtəsində necə həyata keçiriləcəyini başa düşməyin mümkün olduğunu vurğulamaq lazımdır. Bu kimi mətbəələrin içərisində Osmanlı dövründə yaradılmış ən böyük mətbəə olan Matbaayı-Osmaniyə başda gəlməkdədir və mətbəələrin hekayəsinə onunku ilə başlamaq daha doğru olar". (30, s. 3)

İnkişaf edən bir qurum olaraq mətbəəçiliyin Türkiyəyə niyə gec gəldiyi və ya Qərbi dünyadakı kimi niyə başlamadığı haqqındakı fikirlərin və şikayətlərin doğru bir tərəfini tapmaq çox da asan deyil. Osmanlı Dövlətində mətbəəyə qarşı çıxmaq kimi bir mövqə olmamışdır. Başlıca səbəb isə mətbəəyə bir qurum olaraq ehtiyac olmaması idi. Kifayət qədər oturmuş islam mədəniyyəti zəngin ənənələr formalaşdırmış bir sistem yaratmışdı. Bir sistemin dağılması və digər sistemin yaranması zamanı almalı idi.

Dövlətin bu quruma qarşı olmaq kimi bir davranışından bəhs etmək mümkün deyil və ilk mətbəənin Osmanlı ölkəsində görünməsi Qərbi dünyasından çox uzaq bir zaman aralığında sahib deyil. İspaniyadan İnkvizisiya zülmündən qaçıb Osmanlı ölkəsinə sığınan Yəhudilərin gətirdiyi

mətbəə ilk olaraq 1494-cü ildə İstanbulda açıldığı zaman dövlətin bu mətbəəyə qarşı çıxması kimi bir mövqeyi olmamışdır. Osmanlı Türkiyəsində ilk mətbəələr, eləcə də İbrahim Mütəfərrikə mətbəəsinin fəaliyyəti barədə prof. B. Allahverdiyev "Ümumi kitab tarixi" dərslində geniş və məzmunlu məlumat verir. (4, s. 192-194)

İstanbulda Türklərin əliylə açılan ilk mətbəə Mütəfərriki mətbəəsi olaraq tanınan mətbəədir. Mehmed Said Efendi və İbrahim Mütəfərrikin birgə fəaliyyətilə 1726-cı ildə yaradılan mətbəədə ilk olaraq Lügət çap olunması lügətə olan böyük ehtiyacın bir sübutu hesab oluna bilər. Ümumiyyətlə, həm islam mədəniyyəti kontekstində, həm də türk xalqlarının digər qonşu mədəniyyətlərlə əlaqəsini təmin edən və dünyaya həmişə açıq olmasının mühüm ifadəsi kimi çox sayda lüğətlərin tərtibi və yayılması olmuşdur. (123, s. 64-70)

III Səlim zamanında başlayan Nizam-i Cədid hərəkatı içində ilk dəfə mətbəənin islahat hərəkatında bir ehtiyac olaraq özünü hiss etdirdiyi və hərbi islahatın bir hissəsi kimi qəbul edilmişdi. İlk dəfə mətbəəçiliyin əsas gücü olaraq rəsmi bir tələb və hətta zərurət özünü ifadə edir və qurulan Mühəndişhanə Mətbəəsi (1797-ci il) artıq tələb olunan kitablar çap etdirməyə başlayırdı. Bunların sadəcə hərbi işlərlə əlaqəli kitablar deyil, lüğətlər və məktəblərdə oxunan kitablar olduğu məlumdur.

İstanbulda 1803-cü ildə qurulan Üsküdar mətbəəsi üçüncü Türk mətbəəsi olaraq Türk mətbəəçiliyi tarixində artıq mətbəənin ayrılmaz bir qurum olduğunu da təsdiqləmişdi.

XIX əsrin birinci yarısında artıq dövlətin demək olar ki bütün orqanlarında aparılan islahatların bu və ya digər bir formada ayrılmaz tərkib hissəsinə çevrilən mətbəəçiliyin tədricən inkişaf etdirildiyini və mətbəələrin sayının çoxaldığını görmək heç də təəccüblü deyil. Maarifin və mətbuat sənədlərinə ehtiyacı olan bütün dövlət orqanlarının və gün keçdikcə sürətlə artan xalqın tələbi nəticəsində mətbəəçilik böyük bir əhəmiyyət kəsb etməyə başladı. Beləliklə, mətbəəçiliyin cəmiyyətin yaşadığı ictimai zaman içində inkişaf etdiyi aydın şəkildə görülürdü.

Bu dövrdə fəaliyyət göstərən mətbəələr arasında Bab-ı Seraskeri (1831), Takvimhane-i Amire (1835), Harbiye (1835), Mektebi-i Tibbiye Adliye (1846), Askeriye, Bahriye və İstihkam Alayları Basmahanesi kimi mətbəələri göstərə bilərik. Xüsusi mətbəələr daha sürətlə inkişaf edirdi.

İstanbulda yaradılan ilk şəxsi mətbəələr haqqında kifayət qədər məlumat verə biləcəyimiz araşdırmalar mövcuddur. Buna baxmayaraq ilk mətbəələrin meydana gəlməsi dövlətin və rəsmi orqanların xəbəri və icazəsi olmadan yaradılırdı. Vəziyyət necə olursa olsun görülən bir şey varsa o da xüsusi mətbəələrin çox sürətli bir şəkildə yayılması idi.

İstanbulda ilk dəfə mətbəələrin nizama salınması 15 fevral 1857-ci il tarixli Mətbəə Nizamnaməsi ilə həyata keçdi. Doqquz maddə və əlavə olaraq bir xüsusi maddədən ibarət olan bu nizamnamənin inkişaf edən mətbəəçiliyə cavab verməkdən çox uzaq idi və 28 yanvar 1885-ci il tarixində qırx bir maddədən ibarət olan yeni bir Mətbəələr Nizamnaməsi nəşr edildi. (30, s. 6)

Bu nizamnaməyə görə mətbəə açmaq istəyən Osmanlı və əcnəbi vətəndaşları müraciətində ad, soyad və tərcümeyi-halları, yaşayış yeri ilə mətbəənin açıq ünvanını və hansı dillərdə kitab nəşr edəcəklərini vilayət valilərinə bildirməlidirlər.

Mətbəə çap etdiyi kitablara mətbəənin adını və açıq ünvanını yazmaq məcburiyyətində idi. Mətbəə hansı dillərdə kitab çap etmək lisenziyası almışsa bu dillərdən əlavə Osmanlı dilində olan bir lövhəni qapısının üstünə asmalı idi. Mətbəənin qapısının üzərində bir lövhə olmalı və mətbəənin başqa binalara qapı və ya pəncərə formasında bir keçidi olmamalıydı.

Əsl mühüm maddələrdən biri də Maarif Nəzarəti və Mətbuat İdarəsi lazım olduğu vaxt Zabitiyə göndərilərək məmurların mətbəələri təftiş edilə biləcəklərinə dair bir hökm idi. Nizamnamə əleyhindəki vəziyyətlər Ədliyyə İdarəsinə bir bildiriş şəklində göndərilə bilərdi.

Bu yolla dövlət, mətbəələrin açılışını sövq etməyə çalışarkən özünü də bu həssas vəziyyətin siyasi zərbəsindən qorumağa çalışırdı. Ancaq burada qeyd edilməsi zəruri olan başqa bir cəhət isə dövlətin bir tərəfdən bu kimi çətin yollara baş vurmaqla bərabər digər tərəfdən mətbəəçiliyin inkişaf etməsi üçün tədbirlər alması və gömrük muafiyəti kimi imkanlar tanınmasıdır.

Bu baxımdan mətbəəçiliyin siyasi mübarizəsinin bir vasitəsi olmasına və cyni zamanda kitab çapında səhvlərə yol verilməsinə mane olmaq cəhdi əsas göstərilirdi. XIX əsr Türkiyə coğrafiyasında kitabçılıq işinin inkişafında mühüm rol oynayan Osman bəy mətbəəsi haqqında tədqiqatçı Əli Birinci yazır:

"Matbaa-i Osmaniyənin qurucusu Ser-kurena Osman Bəy tam adı ilə Osman Zeki Bəy, XIX əsrin məşhur xəttatlarından Hakkazadə Mustafa Hilmi Efendinin oğludur. Doğum tarixi məlum deyil. Osman Bəy atası sayəsində yetkinlik yaşında II Abdülhəmidin xidmətinə verilərək saraya daxil oldu.

Bir ara söz-söhbətlərə görə saraydan çıxarılmış və həmin vaxtı öz mətbəəsini yaratmışdır. Nəvəsi Nezhin xanımın ifadəsinə görə mətbəəsini qurmadan əvvəl (1869) Həcc ziyarətinə getmiş və Anadolu məscidlərindəki Quran əlyazma nüsxələrinin zəncirli və asma kilid altındakı vəziyyətini gördüyü zaman özündə kitab çap etmə fikri əmələ gəlmişdi.

Osman Bəydən bəhs edənlər qurduğu mətbəəyə çox diqqət etməmiş və bu möhtəşəm əsərə çox da əhəmiyyət verməmişdilər. Mətbəədən heyranlıqla

bəhs edən və İstanbulda belə bir mətbəəni görməyinə təəccübləndiyi bildirən bir yunan jurnalisti olmuş və bu haqda Afina qəzetində geniş bir yazı nəşr etmişdir" (30, s. 13)

Matbaa-i Osmaniyədə işləyənlər haqqında əlimizdə kifayət qədər məlumat yoxdur. Hər halda mətbəənin binası dağıdıllarkən sənədləri də kağız fabrikinə göndərilmişdir. Ancaq müxtəlif mənbələrdə mətbəə ilə bu və ya digər formada əlaqəsi olanların adları çəkilmişdir.

Matbaa-i Osmaniyənin hələ tam araşdırılmamış çox məhsuldar və zəngin bir çalışma tarixi olmuşdur. Bu çalışmanın böyük bir hissəsinin dövlət sənədinin və dəftərlərinin çap edilməsinə həsr edilmiş olması burada təsbit işini çətinləşdirmiş və hətta imkansız etmişdir. Bununla bərabər nəşr etdirdiyi kitabların və xüsusilə türkcə olanların bir siyahısını çıxartmaq daha asan bir iş olaraq görülə bilər. Çap etdiyi kitabların dilinə dair heç bir qeyd tapılmayan mətbəə demək olar ki rus dili də daxil olmaqla hər dildə kitab çap edə bilirdi.

Matbaa-i Osmaniyənin çap etdirdiyi kitabların miqdarının ilk baxışda mətbəənin böyüklüyü ilə mütənəsb olmadığı diqqəti çəkirdi. Lakin mətbəənin daha çox *Quran* və dövlət sənədi çapına ağırlıq verdiyini qeyd etmək lazımdır.

Matbaa-i Osmaniyənin çap etdiyi kitabları bir neçə başlıq altında toplamaq mümkündür: Tarih-i Cevdetin nəşri; Səlnəmələrin nəşri; Dəsturun nəşri; Rəsmi Kitapların nəşri; Digər Kitaplar; Devlet Evrakının nəşri; *Quran*-in nəşri.

Matbaa-i Osmaniyənin bəlkə də əsl işinin başında *Quran* cüzlərinin çap edilməsi gəlir. Bu məsələdə Matbaa-i Osmaniyə çox mühim və əhəmiyyətli bir mövqeyə malikdir və xüsusilə ilk nəşri *Quran*-i Kərimin foto-litoqraf üsulu ilə çox gözəl və sənət əsəri sayılabiləcək nəşrlərini həyata keçirmişdir.

Quran çapının Türkiyədə hələ kifayət qədər öyrənilməmiş bir tarixçəsi mövcuddur. tarixin başlanğıcında Azərbaycan kitabçıları durur və bunların fəaliyyəti haqqındakı sənədlər çox az olduğu kimi nəşr etdikləri *Quran* nüsxələrindən nümunələr də araşdırılmamışdır. Bu məsələdə qeyd olunması lazım olan ilk şey əlyazma nüsxəsi hər zaman olduğu kimi bahalı *Quran*-ın çap nüsxələrinin ilk nəşrlərindən etibarən böyük marağa səbəb olması və şöhrət tapmasıdır.

Osmanlı mənbələrinə görə ilk *Quran* nüsxələrinin icazəsiz və gizli çap edildiyi və satıldığı müəyyən olunmuşdu. Bu arada İranda nəşr edilmiş *Quran* nüsxələri üçün də Türkiyənin uyğun bir bazar və müştəri olduğu açıq şəkildə görünür. Bu məsələdə əldə edilən ilk məlumata görə (12 noyabr 1852) on dörd qitə və 2 növ mətbu *Quran* tapılmış və anlaşıldığı kimi bunlardan biri Misir istiqamətinə gedən bir İranlı tacir tərəfindən gətirilmişdi.

Matbaa-i Osmaniyənin ən parlaq zamanları heç şübhəsiz Çemberlitaşdakı yeni və muazzam binasında fəaliyyət göstərdiyi, xüsusilə II Məşrutiyətin (24 iyul 1908) elanından əvvəlki zamanlar olmuşdur. Bu dövrdə xüsusilə *Quran* çapı imtiyazının olmaması mətbəənin eyni sürətlə və eyni gözəlliklə kitab çap etməsinə bir mane yaratmamışdı.

Osmanbəy mətbəəsinin 1956-cı ilə qədər kitab çap etdirdiyi bilinməkdədir. Ən son 1956-cı ildə Türkiyə Bibliografiyasında bu mətbəənin nəşr etdirdiyi kitablara rast gəlinir. Ancaq İstanbuldakı ən böyük və möhtəşəm mətbəə binası 1963-cü ildə Darüşşafaka Cəmiyyəti tərəfindən dağıdılmış və yerinə bugünkü bina qurulmuşdur. 1965-ci ildə inşaatı tamamlanmışdı.

Beləliklə, ən qiymətli tarixi məkanlarından biri də xatirəsinə dəyər verilmədən qazanc məqsədilə ortadan qaldırılmışdır. Dağıdıldığı zaman isə möhtəşəm bir tarixin şahidləri olan hər cür sənəd və dəftərin olmadığı açıq şəkildə görünürdü.

Matbaa-i Osmaniyənin Türk Mətbəəçilik tarixində mühüm bir mövqedə olduğu danılmaz bir həqiqətdir. Bu həqiqətin sübutlarının başında bu mətbəənin hər şeydən əvvəl 4089 metr olan ərazi üzərində və xüsusən bir mətbəə olaraq inşa edilmiş bir məkan içində fəaliyyət göstərən möhtəşəm bir binaya sahib olmasıdır.

Nəşr etdiyi kitablardakı üstün cəhətlər və demək olar ki hər işində görülən ciddiyyət də bu mətbəəyə çox xüsusi bir qiymət qazandırmaqdadır. İstər nəşr etdiyi kitabların sağlam mənşəyi, istər də tərtibat xüsusiyyətləri və gözəlliyi demək olar ki çap etdirdiyi hər kitabında diqqəti cəlb etmiş, bu sahədə bir rəqibi və önündə duran başqa sanballı mətbəə olmamışdır.

Tədqiqatçı alim Əli Birinci Osman bəy mətbəəsinin yaranması və fəaliyyətini işıqlandıran çox sayda ilkin mənbələr, rəsmi sənədlər üzə çıxarmış, dövrün mədəni maarif mənzərəsini təsvir edə bilmişdir. Nəticədə XIX əsrin II yarısı XX əsrin əvvəllərində Türkiyənin kitab məhsulunu müəyyənləşdirən və yayan, xüsusilə də nəfis *Quran* nüsxələrinin təbliğatçısı olan sanballı bir müəssisənin fəaliyyətini işıqlandırmışdır. Tədqiqatda aşağıdakı ümumiləşdirmələr də diqqəti cəlb edir:

“Matbaa-i Osmaniyə” kitab nəşrinin ən sağlam təmtəncə markası olaraq kitabçılıq tarixində mühüm yer tutur.

Mətbəənin adını yaşadan əsərlərin başında *Tarih-i Cevdet* və xüsusilə hər biri bir əlyazma əsər qədər gözəl və qiymətli nüsxələr gəlməkdədir. Bu dövrün ən diqqətə layiq cəhətlərindən biri də artıq çox nadir və bahalı hesab olunan əlyazma nüsxə dövründən basma *Quran* dövrünə keçid zamanı böyük bir vəzifə sayılmış və bir tərəfdən hədiyyəsi kiçik, digər tərəfdən də böyük hədiyyəli və çox gözəl bir formada məşhur Türk xəttatlarının, o cümlədən Şeyx Hamdullah, Hafiz Osman, Kayışzadə Osman, Kadırgalı Mustafa Nazif,

Mahmud Celaleddin və Hasan Rıza kimi xəttatların əlyazma nüsxələrin bu mətbəə tərəfindən, foto-litoqraf üsulu ilə nəşr edilmiş və sadəcə Osmanlı ölkəsi içərisində deyil, demək olar ki, bütün İslam aləmində ən çox axtarılan nüsxələr həminə gəlmişdir.

Quran-ın əsl nüsxələrinin dünyaya yayılması xidmətini Osmanlı dövləti bu mətbəə vasitəsilə həyata keçirmiş və nəşr etdirdiyi *Quran* nüsxələri xüsusilə II Sultan Əbdülhəmid tərəfindən hər tərəfə yayılmışdır. Burada heç bir xəttatın gözəl şəkildə nəşr edilmiş *Quran* nüsxələrini öz ixtisası və işi üçün bir mane olaraq görmədiyi də açıq şəkildə görülür.

Mətbəə-i Osmaniyyənin dövründə qiymətini ən yaxşı və dəqiq bir formada qiymətləndirən və ifadə edən Maarif Naziri Zühdü Paşa olmuş nə *Quran* imtiyazının niyə bu mətbəəyə verildiyini soruşanlara 28 dekabr 1891-ci il tarixli təzkirədə bu həqiqəti sadə və açıq bir şəkildə ifadə edilir. Digər tərəfdən bu mətbəənin çap etdiyi bütün kitablar əslində böyük bir gözəlliyin sübutu olaraq göstərilə bilər.

Osmanlı Türkiyəsində mədəniyyətə və xüsusilə də kitabçılıq mədəniyyətində göstərilən diqqət kitabxana tarixində də özünü göstərməkdədir. (120, s. 178) Prof.dr. Əli Birincinin Osman bəy mətbəəsi barəsində tədqiqatı birdaha bu faktı təsdiq edir ki, Türkiyənin müxtəlif dillərə və mədəniyyətlərə tolerant münasibəti XIX əsrdə bir çox Avropa ölkələrindən belə fərqli və qabaqcıl mövqelərdə olmuşdur.

Qeyd olunan tədqiqat işi Türk xalqının dünyaya nə qədər açıq olduğunu, bəşəri dəyərlərə, tarixi mədəni irsini qorumağa əhəmiyyət verdiyini göstərir. Türk xalqının yeniliyə və yenilikçiliyə təmaüllü olması kitabçılıq və kitabxanaçılıq tarixinin müxtəlif epizodlarında özünü ifadə edir.

TÜRKİYƏ CUMHURİYYƏTİNDƏ KİTABXANA İŞİNİN İNKİŞAFI

Türkiyə Yaxın və Orta Şərqi ən böyük dövlətlərindən biridir. XIV əsrdə Kiçik Asiya ərazisində yaranan Türk dövləti XV əsrdə böyük Osmanlı imperiyasına çevrildi və intensiv fəthlər, siyasəti nəticəsində XVI əsrin əvvəllərində artıq çox geniş bir əraziyə malik idi. Ancaq arası kəsilməyən müharibələr ölkənin iqtisadiyyatına ağır zərbə vurdu və ordunun döyüş bacarığını, qabiliyyətini zəiflətdi. Getdikcə artan hərbi məğlubiyyətlər nəticəsində Türkiyə olda etdiyi torpaqları itirməyə başladı və XIX əsrin axırına rübündə imperialist dövlətlərdən asılı vəziyyətə düşdü. Birinci dünya müharibəsindəki məğlubiyyətdən sonra isə ölkə dövlət müstəqilliyini itirmək təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Türk xalqının Antanta dövlətlərinin (1918-1923) hərbi qüvvələrinə qarşı apardığı milli azadlıq hərəkatı 1923-cü il

oktyabrın 29-da Türk Xalq Cümhuriyyətinin yaranması ilə sona çatdı. Türkiyə Cümhuriyyəti, I Dünya Müharibəsindən sonra məğlub olan və torpaqları paylaşdırılan Osmanlı dövlətinin son ordusu və polis qüvvələrindən ibarət olan Kuvayi Milliyyə deyilən bir xalq mübarizəsi təşkilatının Atatürk tərəfindən təşkil edilərək işğalçı dövlətlərə qarşı qoyulması ilə qurulmuşdur. Türkiyə milli azadlıq hərəkatının rəhbəri, Türkiyə Böyük Millət Məclisinin ilk sədri və ölkənin ilk prezidenti Mustafa Kamal Atatürk (1881-1938) böyük siyasi xadim, vətəni və millətini təmiz və ali duyğularla sevirən, gerçəkci öndər, türk millətinin yetişdirdiyi ən böyük türklərdən biri idi. O, Türkiyə tarixində çox böyük, önəmli dəyişikliklərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynamış, Vahid Milli Ordunun yaradılması, Konstitusiyanın (Anayasa) qəbulu (20 yanvar 1921), Türk Mədəni Qanunu və Türk Cəza Qanununun qəbulu (1926), Tədris Birliyi Qanunu və mədrəsələrin ləğv edilməsi (1924), Yeni türk əlifbasının qəbulu (1928), geyimdə dəyişiklik (1925-ci il 25 noyabrda Şapka geyilməsi haqqında qanunun qəbul edilməsi), təqvimdə dəyişiklik (1925-ci il 26 dekabr tarixində çıxan qanunla miladi təqvim qəbul edildi), ölçü vahidlərində dəyişiklik (1 aprel 1931) Soyadı qanununun qəbulu, türk qadınlarına seçkilərdə iştirak etmə haqqının verilməsi (1930) və iqtisadi, ticarət, sənaye, tibb və bir sıra başqa sahələrdə olan yeniliklər Atatürkün adı ilə bağlıdır. Yeni yaranmış dövlətin qarşısında iqtisadi problemlərlə yanaşı əhalinin maariflənməsi məsələləri də kəskin şəkildə dururdu. Əhalinin çox hissəsi savadsız idi, yüksək ixtisaslı kadrlara böyük ehtiyac olduğu aydın şəkildə hiss olunurdu. Türk dövlətinin başçısı Atatürkün ən böyük ideali Türk millətini «ən mədəni və rifah səviyyəsi yüksək bir millət olaraq varlığını yüksəltmək» idi. O, yaxşı bilirdi ki, milli təhsili gücsüz olan bir millət heç bir cəmiyyət olaraq yaşadar, ya da bir milləti əsarət və səfalətə sürükləyər» deyə qeyd edirdi. Hər bir cəmiyyətdə və hər bir dövlətdə olduğu kimi, burda da maarifin və mədəniyyətin inkişafında ən mühüm rolu türk kitabxanaları oynamaq idilər. Beləki, Osmanlı imperiyasından Türkiyəyə miras qalmış kütləvi və təhsil müəssisələrinin kitabxanaları qarşılarında duran vəzifələri yerinə yetirəcək səviyyədə deyildi. Kitabxana işində köklü dəyişikliklərə, yenidənqurmaya ehtiyac vardı. Bu da müəyyən qanunvericilik aktlarının qəbulunu tələb edirdi. 1920-ci ildə Maarif Nazirliyi nəzdində Mədəniyyət İdarəsi (Hars dairesi) yaradıldı. Onun vəzifəsi əsasən kitabxana və muzeylərin təşkili və onlara rəhbərlikdən ibarət idi. 1921-ci ildə Kitabxana Müfəttişliyi yaradıldı. 1924-cü ildə Vahid təhsil haqqında qanuna əsasən əvvəllər Şəriət və Vəqiflər Nazirliyinin tərkibində olan bütün mədəni-maarif müəssisələri (o cümlədən kitabxanalar) dövlət müəssisəsi elan edildi və Maarif Nazirliyinə verildi. Vəqif (dini qurumların nəzdində) kitabxanalarının yenidən təşkili və

kitabxana fondlarının inventarlaşdırılması ilə əlaqədar olaraq maddi vəsaitin ümumi uçot və təlimatı haqqında 1927-ci ildə qanun qəbul edildi. Bütübu qərar və qətnamələr ölkənin milli xəzinəsi olan kitabxana fondlarının qorunub saxlanmasının təşkilinə imkan yaratdı. 1928-ci ildə həyata keçirilən əlifba islahatı (ərəb əlifbasının latın əlifbası ilə əvəz olunması) ölkədə mədəniyyətin və maarifin inkişafına xeyli təsir göstərdi nəşr olunan kitabların tirajı çoxaldı (çap texnikası, mətnlərin yığılımı asanlaşdı), savadlılıq artmağa başladı. 1929-cu ildə Türkiyə kitabxanalarına rəhbərlik edən bir müəssisə — Kitabxana İdarəsi (Kütüphanələr genel müdürlüyü) yaradıldı. 1930-cu ildə bütün bölgələrdə kitabxanalar, oxu zalları və muzeylərin yaradılmasını diktə edən Qanun nəşr olundu. 1934-cü ildə isə «Məcburi nüsxə haqqında» və Türkiyədə adlandırıldığı kimi desək, «Dövlət nüsxəsi haqqında» Qanun qəbul edildi. Bu qanun vətən ədəbiyyatının bütün nəşrlərinin sistemli uçotunun (qeydiyyatı) və qorunub saxlanmasının əsasını qoydu. Beş böyük kitabxana ölkə ərazisinə daxil olan nəşrlərin bir pulsuz nüsxəsini almağa başladı. Məcburi nüsxələrin toplanması və paylanması üçün İstanbulda xüsusi idarə təşkil olunmuşdu. 1920-1930-cu illər üçün kitabxana işinə dair qanunvericilik aktları yuxarıda qeyd etdiklərimizdən ibarət idi. O vaxtdan 1978-ci ilə kimi Qanunvericilikdə kitabxana işinə dair köklü bir dəyişiklik olmamışdır. Ancaq bir sıra yeni qanunların qəbulu (məcburi nüsxə, kitabxana işçilərinin statusu və hüquqi vəziyyəti və ümumilikdə kitabxana işi haqqında qanunların) zəruri idi. Bu qanun layihələri mütəmadi olaraq Türkiyə Böyük Millət Məclisində müzakirəyə qoyulmuşdur.

Qeyd etmək lazımdır ki, 1963-cü ildən Türkiyədə kitabxana binalarının planlı inşasına başlandı. 1965-ci ildə kitabxana binalarının standartlaşdırılması və rasionallaşdırılması problemləri, kadr təminatı, komplektləşdirmə işlərinin nizamına salınması ilə məşğul olan, kitabxana texnikasının unifikasiyası üzrə işlərə rəhbərlik edən Komissiya yaradılmışdı.

Türkiyədə əlyazma və çap əsərlərinin işlənməsi, kataloqlaşdırma və təsnifləşdirmə üzrə çox sayda ədəbiyyat nəşr olunmuşdur. Bunlardan ən çox yayılanları «çap əsərlərinin əlifba kataloqu üçün qaydalar» (Ankara, 1957), «əlyazma və köhnə nəşrli kitabları təsnifləşdirmə və kataloqlaşdırma üzrə dərslik» (İstanbul, 1958), kütləvi kitabxanalar üçün 1961-ci ildə «Kitabları kataloqlaşdırma qaydaları», «Məktəb kitabxanaları üçün dərslik» (1959), «Uşaq kitabxanalarına rəhbərlik» (1958) və s.-dir. Türk kitabxanalarında vahid təsnifat sxemi yox idi. Bu işlər Universal Onluq Təsnifat, Konqres Kitabxanasının təsnifat sistemi və M.Düinin Onluq Təsnifat sxeminə əsasən aparılırdı. Beləliklə də təsnifləşdirmə zamanı türk nəşrlərinin özünə xas ərazi-coğrafi xüsusiyyətləri çox vaxt nəzərə alınmırdı. Ən xoşa gəlməyən cəhət isə o idi ki, kitabxana fondu kataloqlarda tam əks olunmurdu. Komplektləşmədə,

xidmətdə, toplu kataloqların tərtibində yaranan çətinliklərin səbəblərindən biri də bu idi. Kataloqlaşdırmaya mərkəzləşdirilmiş rəhbərliyin olmaması faktı kitabxanaların əməkdaşlığını və onların apardıqları işlərin əlaqələndirilməsini də çətinləşdirirdi.

Kitabxanalar xidmət formalarına görə milli kitabxanalar, ümumi və ya xalq kitabxanaları, uşaq kitabxanaları, məktəb kitabxanaları, universitet kitabxanaları, özəl kitabxanalar, şəhər kitabxanaları və gəzici (səyyar) kitabxanalar kimi tiplərə ayrılır. Bunlardan başqa əlyazma kitab fondlarına sahib kitabxanalar da vardır. Türkcə, farsca və ərəbcə əlyazmaların ən zəngin fondları Türkiyədə, xüsusilə İstanbuldakı kitabxanalarda saxlanılır. 150.000 əlyazma kitabı, mikrofilm fondu və modern təsisi ilə Süleymaniyyə Kitabxanası bütün əlyazma kitabxanalarının öndə gələnidir. Ayrıca məscid (cami) və digər yerlərdəki əlyazma kitablar da Süleymaniyyə Kitabxanasında toplanmışdır. Bayezid Dövlət Kitabxanası, Millət Kitabxanası, İstanbul Universiteti Mərkəzi Kitabxanası, Atıf əfəndi Kitabxanası, Hacı Səlim Ağa, Köprülü və Ragıb Paşa kitabxanaları da əlyazma əsərləri baxımından Türkiyənin zəngin kitabxanalarıdır. Yüzlər boyunca yazılan və bu gün də çap olunan milyonlarca kitablar da bu kitabxanaların fondunda öz yerini tapmışdır. Ancaq Osmanlılar və daha öncəki dövrlərdə yazılmış olan kitabları oxuyub başa düşə biləcək çox az insan qaldığı və günümüzdəki texnoloji irəliləyişlər nəticəsində ortaya çıxan səsli və görüntülü nəşrlərə daha çox rəğbət göstərildiyi üçün kitabxanalardan faydalanan oxucular nisbətən azalmışdır. Ümumilikdə isə Türkiyədə kitabxanalar 2 tipə bölünür: dövlət və özəl sektora aid olan kitabxanalar.

Dövlət sektorunun kitabxanaları ən böyük kitabxana şəbəkəsidir. Buraya Milli kitabxana, əksər təhsil müəssisələrinin kitabxanaları, idarə kitabxanaları və xüsusi kitabxanaların çox hissəsi, memorial və muzey kitabxanaları, kütəvi (şəhər) və kənd kitabxanaları, uşaq kitabxanaları daxildir.

Özəl sektora-müxtəlif siyasi partiyaların kitabxanaları, klubların, təbliğat təşkilatlarının, özəl təhsil müəssisələrinin (o cümlədən xarici dövlətlər tərəfindən təşkil olunan), məscid kitabxanaları, qeyri-müsəlman dini qurumlarının kitabxanaları, elmi cəmiyyətlərin və digər təşkilatların kitabxanaları daxildir.

Türkiyə Milli Kitabxanası (MK), dünyanın ən gənc milli kitabxanalarından biridir. Quruluş çalışmaları, 15 Aprel 1946-cı ildə Milli Təhsil Nazirliyi Yayınlar Müdirliyində kiçik bir bürodə başlanmış, qısa bir vaxt ərzində 8000 əsəri özündə saxlayan bir fond yaradılmışdır. 1 Aprel 1947-ci ildə müvəqqəti bir zaman üçün başqa bir binaya daşınmış və bu dövrdə fondun ümumi miqdarı 60.000-ə çatmışdır. Adı çəkilən kitabxana fondunu xidmətə verə bilmək üçün Ankara Kumrular küçəsində yerləşən və

günümüzdə Ankara II Xalq Kitabxanasına ev sahibliyi edən bina verilmiş və MK, 16 Avqust 1948-ci ildə istifadəçilərin üzünə açıldı. 1974-cü ildə Mədəniyyət Nazirliyi yarandıqdan sonra isə kitabxana onun rəhbərliyi altına keçdi. 1950-ci ildə onun Milli kitabxana statusunu təsdiq edən qərar qəbul edildi. Bunun nəticəsində kitabxana dövlət mülkiyyətinə keçirildi. Milli Kitabxana 29 Mart 1950-ci il tarixində qəbul edilən «Kuruluş Kanunu» ilə hüquqi status qazandı. 18 May 1955-ci ildə qəbul edilən "Milli Kitabxananın Yaradılması Haqqında Qanuna əlavə" ilə Milli Kitabxananın tərkibində bir Bibliografiya İnstitutunun yaradılmasına nail olundu. İlk binanın gələcəkdəki tələbatları qarşılaya bilməyəcəyi öncədən görülərək 1965-ci ildə yeni bir binanın planlaşdırılması çalışmaları başlandı. 1965-1973-cü illəri əhatə edən uzun bir planlaşdırma mərhələsi nəticəsində inşaat işlərinin təməli qoyulmuş və bina 1982-ci ildə tamamlanmışdır. Milli Kitabxana 5 Avqust 1983-cü ildə yeni binasında istifadəçilərinə xidmət etməyə başlamışdır.

Milli Kitabxana kitab, əlyazması, nadir əsər, ərəb qrafikalı çap əsərləri, günlük qəzet, jurnal, bülleten, illik, afişa, xəritə, not, səs yazısı (CD və kaset), rəsm və s. materiallardan ibarət olan 2.560.372 nüsxə fonda sahibdir. MK-nın fondunda kitabların sayı 1.120.940 ədəd olub, günlük qəzet, jurnal, bülleten, illik və buna bənzər materiallardan ibarət olan 1.302.528 cildlik bir dövrü nəşr fondu da mövcuddur. Bundan başqa, 26.262 ədəd əlyazma əsəri olan kitabxanada, afişa, xəritə, not, səs yazısı (disk və kaset), rəsm, atlas, video kaset, tablo, pul kolleksiyaları kimi xüsusi qaydada yığılmış 85.809 vahiddən ibarət bir qeyri-kağız material fondu vardır. Milli Kitabxana fonduna əsərlər aşağıda göstərilən yollarla daxil olmaqdadır: a) Derleme yoluyla: 1934-cü ildə qəbul edilən Çap Yazı və Rəsmləri Derleme Qanununun maddələri əsasında, Türkiyədə nəşr olunan hər əsərin bir nüsxəsinin Milli Kitabxanaya göndərilməsi mütləqdir. Ancaq qanun bütün material növlərini əhatə etmir (CD, yeni texnologiya ilə istehsal olunan materiallar) və kifayət qədər icra gücü olmadığı üçün, bu qanunun aktuallaşdırılması məqsədilə başlanmış çalışmalar davam etdirilməkdədir. b) Satınalma yoluyla: Ölkə xaricində nəşr olunan Türkiyə və türklərə aid nəşrlər əsas olmaq şərti ilə müxtəlif müraciət mənbələri və gözəl sənətlərlə bağlı əsərlər satın alınmaqdadır. c) Hədiyyə yoluyla: Müxtəlif insanlar və qurumlar tərəfindən edilən kitab və s. materialda əsər hədiyyələri qəbul edilməkdədir. d) Mübadilə yoluyla: Türkiyə Cümhuriyyəti ilə müxtəlif ölkələr arasında hazırlanan Mədəni Mübadilə Proqramları ilə Kitabxanalararası əməkdaşlıq çərçivəsində xaricdəki kitabxanalar, Türkologiya İnstitutu və müxtəlif təşkilatlarla qarşılıqlı əlaqələr əsasında kitab mübadiləsi aparılmaqdadır.

Türkiyədə kitabxana işi sahəsində mütəxəssis kadr hazırlığı ən böyük problemlərdən biridir. 20-30-cu illərdə ölkədə kitabxana işçilərinin

qısamüddətli hazırlıq kursları təşkil edildi. 1925-1926-cı illərdə İstanbul və 1936-cı ildə Ankara Kənd Təsərrüfatı universitetlərində kurslar təşkil olunurdu. O zaman müəllim kadrların çatışmamazlığı və maliyyə çətinlikləri müşahidə olunurdu. 1940-cı illərin əvvəllərində kitabxana işçilərinin təhsili nisbətən stabilləşməyə başladı. 1942-ci ildə Ankara Universitetində kitabxanaçılar üçün kurslar təşkil olundu. 1954-cü ildə bu kurslar kitabxana şöbəsinə çevrildi. 1964-cü ilə qədər burada əsasən xarici mütəxəssislər dərs keçirdi. Şöbədə təhsil müddəti 4 il idi. İlk məzunlar 1958-ci ildə buraxıldı. 1965-ci ildən etibarən şöbədə günorta təhsili ilə yanaşı, axşam dərsləri də aparmağa başlandı. 1955-ci ildən 1975-ci ilə qədər bu şöbəni 568 nəfər bitirdi ki, bunun da 198 nəfəri kişi, 370 nəfəri qadın idi. 1964-cü ildə İstanbul Universitetinin Ədəbiyyat fakültəsi yanında təşkil edilən kitabxanaçılıq kurslarında universitetin öz kitabxanaları üçün kadr hazırlanırdı. 1972-ci ildə Ankaranın hacetepə Universitetində Kitabxana işi və sənədləşmə şöbəsi açıldı. Burada təhsil müddəti 4-5 il idi. Hər il şöbəni 25 nəfər bitirirdi. Alman biliklərinin təkmləşdirilməsi üçün bəzi məzunlar ölkədən kənara yollandı.

Orta ixtisaslı mütəxəssislər isə öz biliklərini kitabxana idarəsinin və Türk Kitabxanaçılar Dərnəyinin təşkil etdiyi qısamüddətli kurslarda və seminarlarda artırır. Məsələn, 1975-ci ildə kütləvi və uşaq kitabxanalarının müdirləri və kitabxanaçıları üçün inventarlaşdırma və kitabxana statistikasi, cildləmə işi və s. üzrə kurslar təşkil olunmuşdu. Bu kursları təxminən 200 nəfər bitirmişdi.

1975-ci ilin əvvəllərində kütləvi və uşaq kitabxanalarında 1460 nəfər çalışdırsa, 1983-cü ildə bu rəqəm 2500-ə çatdırılmışdı.

1949-cu ildə Türk Kitabxanaçılar Dərnəyinin əsası qoyuldu. Bu dərnəyin məqsədi Türkiyədə kitabxanaların və kitabxana işinin inkişafına təsir göstərməkdən ibarət idi. O, kitabxanaçıların hüquqlarının qorunmasını, peşakar kursların, seminarların, konfransların təşkili, kitabxana işinin nəzəriyyəsi və təcrübəsinə aid işləri hazırlayıb çap etmək və bu məsələləri öz üzərinə götürmüşdü.

1961-ci ildən dərnək öz şöbələrini açmaq imkanı qazandı. Bu şöbələrin sayı sabit deyildi. Çünki onların əksəriyyəti əsasən kitabxanaların bu və ya digər yerlərdə inkişafını həyata keçirmək üçün təşkil olunurdu. Türk Kitabxanaçılar Dərnəyi maddi cəhətdən bir sıra dövlət və özəl müəssisələr, həm də ayrı-ayrı şəxslər tərəfindən dəstəklənirdi. 1952-ci ildə dərnək "Türk Kitabxanaçılar Dərnəyinin bülteni"ni nəşr etdirməyə başladı. 1962-ci ildən 1974-cü ilə qədər dərnək kitabxanaçıların 7 qurultayını təşkil etmişdir. Türk Kitabxanaçılar Dərnəyi İFLA-nın kollektiv üzvüdür, YUNESKO-dakı Türkiyə Milli Komissiyasının tərkibinə daxildir.

İndiyə qədər Türkiyə Cümhuriyyətində kitabxana işi sahəsində önəmli nailiyyətlər əldə edilmişdir. Hazırda ölkədə əksər kitabxanalar əvvəllər olduğu kimi ayrı-ayrı şəxslərin mülkiyyəti deyil, dövlət idarələri hesab olunurlar. Kitabxana şəbəkələri genişlənmiş, yeni tip kitabxanalar yaranmış, yeni iş növləri (informasiyaya açıq çıxış sistemi, sərğilər, kitab həftələri və s.) tətbiq edilməyə başlamışdır. Ali və orta ixtisaslı kitabxanaçı kadrların hazırlanması üçün xüsusi kurslar fəaliyyət göstərir. Türk Kitabxanaçılar Dərnəyi, Milli Kitabxana və Biblioqrafiya İnstitutu yaradılmışdır. Ölkənin 5 kitabxanası ölkəyə daxil olan ədəbiyyatın pulsuz məcburi nüsxələrini alır.

1934-cü ildən İstanbulda milli "Türkiyə biblioqrafiyası" çap olunmağa başladı.

1952-ci ildə Milli Kitabxananın yanında Biblioqrafiya İnstitutu yaradıldı və o, Türkiyədə biblioqrafik nəşrlərin hazırlanmasında Koordinasiya mərkəzinə çevrildi. Bu institut Türkiyə biblioqrafiyasının hazırlanması məqsədi ilə xeyli işlər aparırdı. 1954-cü ildən sonra isə "Türkiyə məqalələr biblioqrafiyası"nı nəşr etməyə başladı. Hər iki biblioqrafik göstərici ölkənin və xarici dövlətlərin bir çox müəssisələrinə və kitabxanalarına göndərilirdi.

Bundan başqa, institut "Türk dövrü nəşrlərinin toplu kataloqu (1729-1928)", "Xarici dillərdə olan dövrü nəşrlərin toplu kataloqu" və s. nəşrləri də çap edir. Vətən ədəbiyyatının və dövrü nəşrlərin toplu kataloqlarının daha geniş şəkildə hazırlanması planlaşdırılır.

XX əsrin 70-ci illərinin əvvəllərində Biblioqrafiya İnstitutunun tətbiqi elmlər üzrə dövrü nəşrlərin toplu kataloqunu hazırlamağa başladı. Toplu kataloqdan başqa sahəvi biblioqrafik vəsaitlər, göstəricilər, bələdçilər də tərtib edilirdi.

Milli kitabxanada biblioqrafik informasiya fəaliyyəti də aparılırdı. Kitabxananın Sənədləşmə Mərkəzi 1971-ci ildən "Türkiyə Cümhuriyyətinin rəsmi dövlət nəşrlərinin biblioqrafiyası"nı və bir sıra digər nəşrləri buraxmağa başladı.

Mərkəz ölkə daxilindən və xarici ölkələrdən gələn yazılı sorğuları da araşdırır və cavab göndərirdi. Türkiyə Elmi-Texniki Sənədləşmə Mərkəzi 1965-ci ildə Elmi-texniki sənəd üzrə Şura tərəfindən yaradılmışdır. O, Türkiyə ərazisinə daxil olan elmi-texniki dövrü nəşrlərin toplu kataloqunu aparır, kimya, texniki elmlər, baytarlıq, zoologiya, kənd təsərrüfatı və s. sahələr üzrə referativ büllətlər hazırlayıb nəşr edir. Elmi-texniki Sənədləşmə Mərkəzi həm də Türkiyədə olan xarici dövrü nəşrlərin biblioqrafik göstəricisini hazırlayır, sənədləşmə üzrə kurslar təşkil edirdi. Mərkəzdə yüksək səviyyəli peşəkar mütəxəssislər çalışırdı. Bu təşkilat dövlət idarələrinə, universitetlərə sənaye müəssisələrinə, o cümlədən xüsusi şəxslərə informasiya xidməti göstərirdi.

Hazırda Türkiyə dövlətinin qarşısında duran kitabxana işi haqqında qanunun və məcburi nüsxələr haqqında yeni qanunun qəbulu, kitabxana işçilərinin hüquqi statusu, kitabxanaçılıq təhsilinə diqqət yetirilməsi, kitabxanaların inkişafı üçün maliyyə vasitəsinin artırılması və s. kimi ümdə vəzifələr durur.

Türkiyə universitetləri və onların kitabxanaları müxtəlif sistemlər üzrə qurulmuşdur. Buna görə də universitet kitabxanalarının bir hissəsi fakültə işçilərinin daxil olduğu xüsusi komissiyanın rəhbərliyi altındadır. Universitet kitabxanalarına vahid rəhbərlik sistemi formalaşmayıb. 1950-ci illərə qədər yaranan universitetlərdə mərkəzi və fakültə kitab saxlayıcısından başqa, bir çox xüsusi kitabxanalar da vardır ki, bu da belə kitabxanaların idarə olunmasını, maliyyələşdirilməsini və komplektləşdirilməsini çətinləşdirirdi. 1950-ci ildən sonra yaranan universitetlərdə isə kitabxanaların sayının məhdudlaşdırılması, bütöv bir kitabxana sisteminin yaradılmasına cəhd olduğu müşahidə olunurdu.

Ankara universitetinin kitabxanası (1950) Türkiyənin ali məktəb kitabxanalarından ən böyüyüdür. Təkcə Dil, Tarix və Coğrafiya fakültəsinin kitabxanasının fondunda 200.000 nüsxəyə qədər kitab fondu var idi. Ankarada yerləşən Hacetepe universiteti (1967) kitabxanası da universitetin özü kimi əvvəllər Ankara Universitetinin tərkibinə daxil olan tibb institutları və tibb fakültələrinin bazasında yaradılmışdır.

Gazi Universiteti 1982-ci ildə Ankarada Dövlət Universiteti olaraq yaradılmışdır. (1926-cı ildə yaranma ili qəbul edildiyindən, Universitet logosunda hər iki tarix də göstərilməkdədir.) Türkiyənin ən böyük universitetlərindən biridir, Türkiyədə ən böyük təhsil sistemində sahibdir.

Türk Cümhuriyyətləri, ona qohum və yaxın ölkələrdən gələn 1500-dən çox tələbəsi ilə Gazi Universiteti, xaricdən ən çox tələbə qəbul edən universitetdir. Gazi Universitetinin hazırda təhsil və təlimi davam etdirən 22 fakültəsi, 7 yüksək okulu, 12 məslək yüksək okulu, 26 araşdırma Mərkəzi və 5 İnstitutu vardır. Gazi Universiteti Kitabxanası 2004-cü ildə Rektorluq binası içində yer alan 11.000 m yeni və müasir xidmətlər təqdim edən binasında xidmətə başlamışdır. Kitabxana Ankaranın ən genişmiqyash (əhatəli) fondlarından birinə sahibdir. Kitabxana, 150.346 ədəd kitab, 61.938 ədəd cildli jurnal, 10.474 ədəd yüksək lisans tezi (magistr dissertasiyası) olmaqla, ümumilikdə 222.758 cild çap məhsulu fonduna sahibdir. Dövrü nəşrlərin sayı 702-si xarici, 583-ü Türkcə olaraq ümumilikdə 1.285 ədəddir. 2006-cı ildə təxminən 20.000 ədəd elektron jurnal və 30 ədəd online məlumat bazasına çıxışı olmuşdur. Kitabxanaya daxil olunan yeni nəşrlərin sayı hər il 10.000-15.000 arasındadır. Kitabxanada təxminən 200 kompüter tədqiqatçıların

xidmətinə verilmişdir. Universitetə yeni başlayanlar üçün hər tədris ilinin əvvəlində kitabxana ilə tanışlıq (tanıtım) proqramları həyata keçirilir.

İstanbul universitetinin kitabxanası (1925) mərkəzi kitabxanadan başqa 7 fakültə və müxtəlif ixtisaslaşmış kitabxanalardan ibarətdir. Kitabxana məcburi nüsxə alır. Ümumilikdə onun fondunda 1 mln. nüsxə ədəbiyyat, o cümlədən mərkəzi kitabxanada 250 min nüsxə kitab və dövrü nəşrlər vardır. İstanbul Universiteti Kitabxana və Sənəd Dairə Başqanlığının tarixçiləri İstanbul Universitetinin başlanğıcını Fateh Sultan Mehmetin XV əsrin ikinci yarısında tikərdiyi mədrəsədən götürdüyünü qeyd edirlər. İstanbul Universiteti Mərkəzi Kitabxanasının fondu XV əsrdən qalma türkçə və xarici dilli əsərlərdən ibarətdir. XX əsrin ilk rübündə, əsasən əlyazma və əski əlifbalı türkçə çap əsərlərindən ibarət olan fondu, 1928-ci il əlifbanın dəyişməsindən sonra, yeni türk əlifbasıyla çap edilmiş əsərlərlə zənginləşməyə davam etmiş, çap əsərlərinin və Rəsmlərin Dərleme Qanunu (1934) qəbul edildiyində isə, Türkiyə Cümhuriyyəti Dövlətinin sərhədləri daxilində nəşr edilən əsərləri toplamağa başlamışdır. Öz fondunda müxtəlif əsərləri, dillərdə ədəbiyyatı toplamağı bacaran ən qədim və ən böyük universitet kitabxanasıdır. Türkiyə Böyük Millət Məclisi Hökumətinin yaradılması (23 Aprel 1920) və Türkiyə Cümhuriyyətinin elanını (29 Ekim 1923) izləyən illərdə Darülfünun Kitabxanası adını daşıyan bu kitabxana, 1933-cü ildə həyata keçirilən universitet islahatı ilə İstanbul Universiteti Mərkəzi Kitabxanası adını almışdır. İlk rəhbəri Hasan Fehmi Ethem Karatay xaricdə kitabxanaçılıq ali təhsili almış bir memardır. Türkiyənin digər universitet kitabxanalarına nisbətə avtomatlaşdırmaya keçməsi daha gec və yavaş olsa da, əski və yeni binalarında milli və beynəlxalq səviyyədə istifadəçilərinə verdiyi xidmətlər, kəmiyyət olaraq yüksək sayda və keyfiyyət olaraq da çox müasirdir. Bu çağdaşlaşmada, müasirləşmədə son yeddi ilin gətirdiyi yeniliklər üstünlük təşkil edir. Onun kataloq sistemi, inkişaf etdirilərək bu gün də fəaliyyət göstərməkdədir.

İstanbul Texniki Universitetində (1944) mərkəzi kitabxana ilə yanaşı, fakültə kitabxanaları da fəaliyyət göstərir. Onun fondunda 60 236 min nüsxə ədəbiyyat fondu formalaşmış ki, bu da əsasən universitetin tərkibinə daxil olan texnik məktəb və liseylərin kitabxanalarının toplusudur.

Ortadoğu Texniki Universitetinin kitabxanası Ankara şəhərində yerləşir və 1957-ci ildə əsası qoyulmuşdur. Müasir tipli kitabxanadır, 70 min nüsxə ədəbiyyatdan ibarət fonda malikdir və geniş beynəlxalq məlumat mübadiləsini həyata keçirir.

Cukurova Universiteti Kitabxanası (Adana) Universitetin Kitabxanası 4 Aprel 1979-cü il tarixində Kitabxanaçılıq İnstitutu tərəfindən Tibb Fakültəsinin Dekanlığın binasında açılmış və 1997-ci ilin Yanvar ayında yeni

binasına köçürülmüşdür. Kitabxananın fondu 155.000 kitab, 90.000 nüsxə dövrü nəşr, 797 ədəd qədim nüsxələr, 2161 ədəd dissertasiya avto-referatları (Akademik Aşama Dosyası) və 9 çeşid CD verilənlər bazasından ibarətdir. Cukurova Universiteti Kitabxanasında müəllimlərin, tələbələrin və digər tədqiqatçıların ehtiyac duyduqları informasiya axtarışı xidmətləri üçün kifayət qədər PC və CD məlumat bazaları mövcuddur. Kitabxana fərqli elm sahələrinə aid 20 ədəd məlumat bazası ilə (Blackwell Synergy, Cambridge Journals Online, C.Ü. A'dan Z'ye Elektronik Dergi Listesi, Ebsco Host - Academic Search Premier, Ebsco Host - Business Search Premier, Engineering Village 2, IEEE/IEE Electronic Library (IEL), Institute of Physics, ISI - Web of Science (Science Citation Index, Social Sciences Citation Index), Kluwer Online, Math Science Net, OVID, Oxford Online Journals, ProQuest AGRICOLA Plus Text, ProQuest Medical and Health Package, Science Direct, Springer Link, Swetwise və Wiley InterScience) istifadəçilərinə xidmət etməkdədir. Eləcə də 1500 ədəd müxtəlif mövzularda film, kitab, jurnal və elmi CD resurs mövcuddur. Kitabxananın müxtəlif yerlərindən toplam 90 internet bağlantı nöqtəsi fəaliyyət göstərir. Kitabxana, Türkiyədəki 12 Avropa Birliyi Sənədləri Mərkəzindən biridir. Kitabxana; Konfrans Zalı, Oxu Zalı, Dövrü Nəşr Zalı, Yeni Adana Qəzeti Xüsusi Fondu, Müraciət mənbələri və İnformasiya Mərkəzi, CD Fondu, Sərbəst çalışma Zalı, Aktual Nəşrlər, Qədim və Nadir əsərlər Fondu, Dissertasiyalar və Avtoreferatlar (Akademik Aşama Dosyaları) Fondu, Avropa Birliyi Nəşrləri Fondu, İnternetə çıxışı olan Terminallar, Xüsusi çalışma kabinetləri və Şərg Zalı ilə xidmət etməkdədir.

İbtidai və orta ümumtəhsil məktəblərinin I və II pillələri və peşə məktəbləri kitabxanaları Türkiyədə bir ad altında məktəb kitabxanaları adı altında fəaliyyət göstərir. 70-ci illərin əvvəllərində ölkədə ümumilikdə 700 min nüsxə fonda malik olan 1800 məktəb kitabxanasının olduğu mənbələrdə qeyd olunur. Əksər ibtidai məktəblərdə, xüsusilə ucqar rayonlarda yerləşən məntəqələrdə kitabxanalar mövcud olmayıb. Məktəb kitabxanaları 1975-ci ildən Maarif Nazirliyinin rəhbərliyinə verilmişdir. Uzun illər bu kitabxanalar (xüsusilə də ibtidai məktəblərdə) maarif və mədəniyyət orqanlarının fəaliyyət dairəsindən kənar qalmışdır. Hesab edilirdi ki, məktəb kitabxanalarının xüsusi diqqətə ehtiyacı yoxdur, onların təşkili və inkişaf etdirilməsi ilə məktəblər özləri məşğul olmalıdırlar.

İdarə və müəssisə kitabxanalarına mərkəzi dövlət təsisatlarının, nazirliklərin, müxtəlif idarə və müəssisələrin kitabxanaları daxildir.

Xüsusi kitabxanaların bu şəkəsinə elmi və mülki idarələrin və müxtəlif qeyri-dövlət təşkilatlarının kitabxanaları daxildir. Bu tip kitabxanalar fondunu mənsub olduqları idarələrin profilinə və mövzusunə uyğun olaraq

satılma, kitab mübadiləsi və hədiyyələr vasitəsilə komplektləşdirilir. Belə kitabxanaların ən böyükləri Türk Tarix Cəmiyyətinin kitabxanası (Ankara, 1931), Geoloji araşdırmalar İnstitutunun kitabxanası (1935), Türk Linqvistika Cəmiyyətinin kitabxanası (1932) və s.-dir. Onların fondunda 15 mindən 60 min cildə qədər kitab və dövrü nəşrlər saxlanılır.

Memorial və muzey kitabxanalarıda Türkiyədə geniş yayılmışdır. Dünyada ərəb, türk və fars dillərində olan əlyazmaların 80%-i Türkiyənin bu tip kitabxanalarında saxlanılır. Burada, həmçinin erməni, yunan, latın və s. dillərdə olan əlyazmalara da rast gəlinir. Əlyazmaların dəqiq sayı məlum deyil, çünki onların çox hissəsi bibliografik təsvir olunmamışdır. Bundan başqa şəxsi külliyyatlardan əlyazmaların kitabxanalara verilməsi prosesi tam başa çatdırılmamışdır. Əlyazmalardan başqa, bu kitabxanalarda həm də köhnə çap kitabları da saxlanılır. Belə kitabxanaların ən böyüklərindən. Topqarı sarayının muzey kitabxanasını (1718), Süleymaniyyə məscidinin kitabxanasını (1752), Aya-Sofya məscidinin kitabxanasını (1740), Nuruosmaniyyə kitabxanasını (XVIII əsr), Millət kitabxanasını (1916) və s. göstərmək olar. Süleymaniyyə kitabxanasında 1975-ci ilə olan məlumatlara görə öz müəlliflərinin adını daşıyan 94 kolleksiya vardır ki, bu da 63908 əlyazmadan, 32629 köhnə çap kitablardan, 4381 mikrofilm və 222 əlyazmanın fotosuratından ibarətdir. Adları çəkilən kitabsaxlayıcılardan başqa Türkiyədə və xaricdə yaxşı tanınan, məşhur Köprülü kitabxanası(1616), Atıf əfəndi kitabxanası (1741), Raqib Paşa kitabxanası (1763), Murat Hoca kitabxanası (1745) və bir çox başqa bu kimi kitabxanaların da adlarını qeyd etmək olar. Onların fondunda 2 mindən 17 minədək əlyazma və köhnə çap kitablar qorunub saxlanılır. Bütün bu memorial və muzey kitabxanaları əsasən İstanbulda yerləşir.

Kütləvi kitabxanalar bir çox nöqteyi-nəzərdən (təşkilati, maliyyə təminatı, fondunun həcmi və tərkibi, komplektləşdirmə, kadrların vəziyyəti, oxuculara xidmət və s. baxımdan) kifayət qədər geniş və bir-birindən fərqli şəhər kitabxanaları şəbəkəsidir. Onların bir çoxlarının fondunda köhnə çap və əlyazma kitabları da vardır. 1975-ci ilin məlumatına görə 3 mln. çap əsərlərindən və 160 mindən çox əlyazma kitablarından ibarət fondu olan 334 kütləvi kitabxana mövcud olmuşdur. Bu kitabxanalar öz fondlarını Kitabxana idarəsinin köməkliyi ilə satın almaqla, pulsuz rəsmi nəşrlərin və hədiyyələrin verilməsi yolu ilə komplektləşdirir. Türkiyədə 3 ən böyük kütləvi kitabxana - Ankara kütləvi kitabxanası (1928), Bəyazid məscidi yanındakı kitabxana (1882) və İzmir Milli kitabxanası (1912) məcburi nüsxə alırlar. Böyük kütləvi kitabxanalar sırasına İstanbul bələdiyyəsinin kitabxanasını (1929) və Bursa kütləvi kitabxanasını (1948) da aid etmək olar. Onların fondunda 10 mindən 100 minədək kitab saxlanılır. Kütləvi kitabxanalar Mədəniyyət Nazirliyi

tabeçiliyində olan Kitabxana idarəsinin rəhbərliyi altındadır. Onlar əsasən dövlət tərəfindən maliyyələşdirilir. 1975-ci ildə bu kitabxanalara 85 mln. türk lirası həcmində maliyyə vəsaiti ayrılmışdır. Qeyd edildiyi kimi kütləvi kitabxanaların təşkilində bələdiyyələr də iştirak edirdi. Kitabxana binalarının inşasında, onların fondunun təşkilində yerli kitabxana cəmiyyətləri və xüsusi şəxslər böyük rol oynayırdılar. Bundan başqa şəhərlərdə xalq evlərinin, kənd yerlərində isə oxu zallarının (halk odaları) kitabxanaları da əhaliyə kitabla xidməti həyata keçirirdilər. Onlar Xalq Maarif İdarəsi (Halk eyitim gencl müdürlüyü) tərəfindən yaradılır, təşkil olunurdu və əsasən adı çəkilən idarənin qərarı ilə nəşr olunan ədəbiyyatla komplektləşdirilirdi. Kitablarnın müəllifini və mövzusunu xüsusi komissiya müəyyən edirdi. 1955-ci ildə Maarif Nazirliyinin qərarı ilə kütləvi kitabxanalar kənd yerlərində evə kitab verilişi bölmələri açmış, «yeriyən» (səyyar) və ya stasionar kitabxanalar təşkil etmişdilər. Bu kitabxanalar maliyyə imkanları və məkan şərtlərindən asılı olaraq avtobuslarda gətirilirdi. 70-ci illərin əvvəllərində ölkədə 2 mindən artıq xalq evləri və oxu zalları var idi. 1974-cü ildə Ankara, Ərzurum, Əskişəhər, Qaziantep, Adana, İstanbul, İzmir, Kayseri, Konya, Ordu və digər şəhərlərin ətrafındakı kənd yerlərində 15 «bibliobus» xidmət göstərmişdir. Rəsmi məlumatlara görə «yeriyən» kitabxanalarda 377486 oxucuya 55012 kitab verilmişdir və 31313 oxucu qeydə alınmışdır. Ümumilikdə 1974-cü ildə 372 bölgədə əhaliyə belə kitabxana xidməti göstərilmişdir. Belə ki, türk kəndlərinin böyük hissəsi kitabxana xidmətindən məhrum qalmışdır, çünki bu işin təşkili üçün kütləvi kitabxanaların çox cüzi hissəsi Kitabxana idarəsindən maliyyə vəsaiti, nəqliyyat və kadrlar ala bilirdi. Uşaq kitabxanaları və kütləvi kitabxanaların uşaq bölmələri Türkiyə Respublikası üçün yeni kitabxana növü idi. İlk uşaq kitabxanaları 1952-ci ildə açılmışdır. 1975-ci ildə onların sayı 300-dən çox olmuşdur.

TÜRKİYƏ CUMHURİYYƏTİ MİLLİ KİTABXANASININ YARADILMASI VƏ FƏALİYYƏTİ

Qədim və orta əsr Türkiyəsində kitabçılıq və kitabxanaçılıq mədəniyyətinin bir sıra elementləri Azərbaycan mədəniyyəti ilə ortaq əlamətlərə malik olmuşdur. Türkiyə ərazisi dünya mədəniyyətinin beşiyi olan bir çox sivilizasiyaların yaranması və yayılmasına şahidlik etmişdir. Zəngin tarixi hadisələr, insan zəkasının nailiyyətləri, müharibələr və yox olmuş sivilizasiyalar Türkiyə ərazisində baş vermiş. bəziləri tarixin dərin qatlarında qorunub saxlanmış, bəziləri ilə bütünlüklə silinib yox olmuşdur. Türkiyə coğrafiyasında ən erkən dövrlərdən əlifbaların yaranması, ilk yazı materialları,

kitab və kitabxana mədəniyyətinin yaranması ilə əlaqədar xeyli tarixi, arxeoloji və faktografik məlumat qorunub saxlanılmışdır. Orta əsrlərdə xüsusilə inkişaf etmiş kitabçılıq və kitabxanaçılıq ənənələri tarixi mənbələrdə, təzkirə və digər sənədlərdə öz geniş təsvirini tapmışdır. Sultan Bəyazidin, Sultan Suleymanın saray kitabxanaları dövrünün dövlət kitabxanası, milli kitabxana statusu daşımış və zamanın ən möhtəşəm kitabxanalarından biri olmuşdu.

Türkiyənin cənub qərbində arxeoloqlar tərəfindən tapılmış Hett imperiyasının xarabalığında üzə çıxmış kitabxanada gil kitabələrin mixi əlifba ilə yeddi dildə yazılmış olmasını mütəxəssislər müəyyən etmişdir. Bu ərazidə müxtəlif etnosların ilk mədəni nailiyyətlərinin yaradılması və təşəkkül etməsi haqqında fikir yürütmək olar.

Osmanlıların hakimiyyəti illərində Fəteh Sultan Məhməd'in, Qanuni Sultan Suleymanın, Sultan I Mahmudun, Sultan III Əhməd'in, Sultan I Həmidin, Sultan III Mustafanın eləcə də Validə Sultanlarından (Osmanlı Sultanlarının həyat yoldaşı) Esmihan Sultan, Nurbanu Sultan, Pertevniyal Validə Sultanın, sədrəzömlərdən (baş nazirlər) Köprülü Kara Racip Paşa, Nevşehirli Damat İbrahim Paşa, Kılıç Ali Paşa və digərləri kitaba daim böyük önəm vermiş, şəxsi kitabxanalar yaratmış və zəngin kitab kolleksiyalarına malik olmuşdular. Sultan sarayında fəaliyyət göstərən kitabxanalar daim daha önəmli hesab edilmiş, Sultanın himayəsində və bütün dövlətin diqqət mərkəzində olmuşdu.

Bəyazid adına Dövlət Kitabxanasının direktoru N.Dumanın 1984-cü ildə kitabxananın 100 illiyi ilə əlaqədar çap etdirdiyi kitabda Türkiyədə yeni dövrün kitabxana mədəniyyətinin yaranması, təşəkkülü və inkişafı öz əksini tapır. İstanbulun paytaxt olduğu zamanlarda Saray kitabxanasının ümumaçıq fəaliyyətini təmin etmək üçün Sultan II Əbdülhəmid sərəncam verdi. Bu dövrdə Osmanlı hakimiyyətinin baş naziri "Məmləkətin bütün nahiyələrində kitabxanalar qurulmalıdır" deyən marifərvər bir şəxs Sədrəzəm Səid Paşa idi. Dövrün marifət naziri Mustafa Paşa Sultan II Bəyazidin 1506-cı ildə təsis etdiyi kitabxananın tarixi idarə binasının restavrasiyasına başladı. Sultan II Əbdülhəmid dövlət xəzinəsindən lazım olan vəsaiti ayırdı və 1884-cü ilin haziran ayının 24-də kitabxana yeni statusla istifadəyə açıldı. Kitabxananın açılış zamanı rəsmi sənədlərlə "Kitabxaneyi ümumi" yazıldığı halda, bir çox mətbuat səhifələrində bu kitabxanaya "Kitabxaneyi milli" deyərək də müraciət olunurdu. Kitabxananın daş kitabəsində "Kitabxaneyi-ümumi-Osmani" yazılmasına baxmayaraq tədqiqatçı N.Duman da hesab edir ki, bu yazılış dövrün şərtləri ilə belə bir şəkildə olmuşdur. Belə ki, həqiqətdə bu əsil milli kitabxana statusu daşımış və funksiyalarını yerinə yetirmişdi.

1884-cü ildə təmir olunmuş tarixi bina alimlərin və xalqın nümayəndələrinin iştirakı ilə təntənəli şəkildə açılır. Kitabxananın ilk rəhbəri

dövrünün görkəmli marifərvəri Tahsin Əfəndi olmuşdur. Açılış zamanı 4164 kitabdan ibarət kitab fonduna malik bu kitabxana sonrakı illərdə öz fondunu sürətlə artırmağa başlayır. Baş verən, ardı kəsilməyən müharibələr nə kitabxananın fondunun zənginləşməsinə imkan vermir, nə də kitabxana xidmətinin inkişafı etməsinə fürsət yaranır. Türkiyə cumhuriyyəti dövründə yaradılmış Milli Kitabxananın Ankara dövrü bu baxımdan daha uğurlu hesab edilə bilər.

Milli Kitabxana 39.000 kvadrat metrlik, yeni layihəyə əlavələr etməyə imkan verəcək genişlikdə bir sahədə tikilmişdir. Modern bir quruluş tərzində üç blokdan ibarət olan Milli Kitabxana binası rəhbər bürolardan, ümumi və xüsusi təyinatlı oxu zallarından, qrupla işləmə otaqlarından, personal bürolarından, gözəl sənətlərlə bağlı iş otaqlarından, lıvalandırma və siqnalizasiya ilə təmin olunmuş depolardan ibarətdir. Ayrıca, bir sərgi zalı ilə bir çox məqsədlər üçün istifadə oluna biləcək iki iclas zalı da mövcuddur. Eyni zamanda yeni binada. İnformasiyanın emalı Mərkəzi, Danışan Kitablıq, Atatürk Bəlgəliyi (Sənəd), Kitab Təmiri və Restavrasiya Laboratoriyası, Mikrofilm Arxivi ilə ofset çap texnikasını istifadə edən tam təminatlı bir Nəşriyyat, Mikrofilm və Foto Laboratoriyası ilə yeni vəzifələr həyata keçirməyə başlamışdır. Milli Kitabxananın missiyası - milli mədəniyyət araşdırmalarını dəstəkləmək, bu məqsədə yararlı ölkə daxilində çap olunmuş bütün əsər və sənədləri, ölkədən xaricdə türk mədəniyyətinə aid bütün nəşrləri bir araya toplayaraq əsaslı bir mərkəz meydana gətirmək, dünyada Türk dövlətini maraqlandıran nəşrləri izləmək və təmin etmək, eyni zamanda hər növ elm və sənət çalışmaları asanlaşdırmaq məqsədiylə tədqiqatçılara və oxuculara xidmət etmək, milli mədəni xəzinə mərkəzi olaraq ölkə daxili və xaricində informasiya axınını təqib etmək, toplayıb saxlamaq, bütün bunlara bağlı olaraq ölkənin milli mədəni əlaqələrinin siyasi təsirlərdən uzaq olaraq yönləndirilməsində iştirak etməkdən ibarətdir. Milli kitabxana Türk mədəniyyətinin aynası, milli mədəni xəzinə və Türk millətinin yaddaşdır. Milli Kitabxananın qarşıya qoyduğu məqsəd, beynəlxalq informasiya axınının mərkəzi halına gələrək, cəmiyyətin mədəni inkişafına və iqtisadi cəhətdən genişlənməsinə, informasiya cəmiyyətinin yaradılmasında mühüm rol oynamaqdır.

Milli Kitabxana kitab, əlyazması, nadir nüsxələr, ərəb əlifbalı çap əsərləri, günlük qəzet, jurnal, bülleten, illik, afişa, xəritə, not, səs yazısı (CD və kaset), rəsm və s. materiallardan ibarət olan 2.560.372 vahidə malik bir fonda sahibdir.

1940-cı illərin sonlarında yaranmış və formalaşma prosesini həyata keçirən Türkiyə Cumhuriyyəti Milli Kitabxanası 1950-ci illərdə bütün ölkədə kitabxana xidmətinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar xeyli faydalı tədbirlər

həyata keçirdi. Bu tədbirləri əsasən bir neçə istiqamətdə müəyyənləşdirmək olar. Birinci Milli Kitabxana Türkiyə Cümhuriyyətinin tarixi ənənələrinə söykənərək maarifpərvər ziyalıları ucqarlarda kiçik kitabxanalar yaratmaq və bu məqsədlə vəqflərin yaradılmasına təşviq etdi. İkinci, dövlət vəsaitinin imkan verdiyi dərəcədə səyyar kitabxanaların yaradılması və əlçatmaz ucqar ərazilərdə kitab və kitabxana xidmətinin təşkilini təmin etməyə sayələr göstərildi. Üçüncü, kitabxanaçı kadrların hazırlanması məqsədilə xüsusi təhsil problemini gündəmə gətirdi və həyata keçirilməsi istiqamətində əməli işlər gördü. Nəticədə Türkiyə ərazisində Xalq kitabxanalarının böyük bir şəbəkəsi yaranmış və formalaşmış oldu. 1991-ci ildə Türkiyənin görkəmli xeyriyyəçi, maarifpərvər və kitabxanaşünası Mustafa Gözəlgözün yazmış olduğu "Eşşəkli kitabxanələr" kitabında bu işin böyük müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi öz əksini tapır.

1975-ci ildə Milli Kitabxananın fondunda türk və xarici dillərdə 560 min çap kitabı, 3522 əlyazma, 9137 əlyazmanın mikrofilmləri, 955555 ardı davam edən nəşrlər vardı. Kitabxanada xəritələr, atlaslar, notlar, afişalar, təsviri incəsənət əsərləri, qrammofon valları və digər audiovizual nəşrlər də saxlanılır.

1980-ci ilin ortalarındakı məlumata görə Milli Kitabxananın ümumi fondu 1 milyon nüsxədən çox idi. Onlardan 680 minini elmin bütün sahələrinə dair kitablar, 6600-dən çoxunu ərəb, fars və türk dilində olan qədim əlyazmalar, 6300-nü coğrafi xəritələr, 329-unu atlaslar, 5200-nü not məcmuələri, 29300-dən çoxunu müxtəlif plakat və afişalar, 193 mindən çoxunu türk və xarici dillərdə olan dövrü nəşrlər, 9400-dən çoxunu mikrofilmlər və s. təşkil edirdi.

2008-ci ilin məlumatına görə, Türkiyə Milli Kitabxanası 2560372 nüsxə materialdan ibarət olan zəngin fonda malikdir. Buraya kitablar, əlyazmaları, nadir əsərlər, ərəb əlifbalı çap əsərləri, gündəlik qəzetlər, jurnallar, bülletenlər, illiklər, afişalar, xəritələr, notlar, şəkillər, rəsmi sənədlər, CD və kaset formalı səs yazıları və s. daxildir.

Milli Kitabxana müxtəlif kolleksiyalardakı 11546 əlyazma əsərdən başqa ayrı-ayrı kitabxanalardan təhvil verilmiş 14218 əsərə və 8934 ədəd "Şəriyyə Sicil" dəftərinə malikdir.

1988-ci ilə qədər Milli Kitabxanada bəzi nəşrlər qadağan olunmuş kitablar kimi xüsusi bir anbarda saxlanılırdı. Ümumi miqdarı cəmi 5-6 mindən çox olan həmin kitablar o zaman hərbi vəziyyət şəraitində qadağan edilmişdi. Onların arasında əsasən Rusiyada çap olunmuş kitablar, hətta Yaqub Qədri Karaosmanoğlunun "Yaban" ("Çöl"), Rəşad Nuri Güntəkin "Yarpaq töküümü" kimi məşhur əsərlərinin kiril əlifbası ilə çıxmış nəşrləri də vardı. Sonralar bu qadağa aradan götürüldü.

Türkiyə Milli Kitabxanası ilin təxminən 350 günü səhər saat 9-dan axşam saat 22-yə qədər pulsuz olaraq bütün oxucuların üzünə açıqdır. Adnan Ötügen, Müjgan, Respublika, İbn Sina oxu zalları eyni zamanda 1000 oxucuya xidmət göstərir. Kitabxanada hər gün orta hesabla 1500-2000 oxucu faydalanır.

Milli Kitabxananın müasir texniki avadanlıqlarla təchiz edilmiş oxu zallarından və abonement şöbəsindən hər il təxminən 50-55 milyon oxucu istifadə edir.

Bugünə qədər Milli Kitabxananın direktoru vəzifəsini bu şəxslər yerinə yetirmişdir. Adnan Ötügen, Sami N.Özərdim, İzzət Özgüç, Əsin Karaaslan, Dr.Mustafa Nejat Səfərcioğlu, Dr.Müjgan Cumbur, Şahika Ünal, Altınay Sernikili, Tuncel Acar, Cəlal Taxa.

Milli Kitabxanada 200 əməkdaş çalışır, lakin onlardan yalnız 20 nəfərinin kitabxanaçılıq ixtisası vardır.

Türkiyədə ilk dəfə Milli Kitabxananın arxivi üçün 3 mərtəbəli yeraltı anbar nəzərdə tutulmuşdur. 72 otaqdan ibarət yeraltı anbarın bağlı istifadə sahəsi 24 min 450 kv.m. olacağı nəzərdə tutulmuşdur.

Hazırda təxminən 40 min kv.m-lik istifadə sahəsi ilə Türkiyənin ən böyük kitabxanası mövqeyinə çıxan Milli Kitabxananın fondu təxminən 3 milyon nüsxə ədəbiyyatdan ibarətdir. Bu əsərlər təhlükəsizlik və iqlimləndirmə baxımından xüsusi olaraq tikilmiş kitabsaxlayıcıda qorunur. Bununla belə, gündən-günə artan kitab fondu üçün mövcud kitabsaxlayıcıda kifayət deyil. Təkcə bu faktı göstərmək kifayətdir ki, hazırda Türkiyədə ildə təqribən 20 min kitab nəşr olunur. Deməli, hər il orta hesabla Milli Kitabxananın fonduna ən azı 20 min vahid çap məhsulu və digər materiallar daxil edilir.

Ona görə də Milli Kitabxananın səlahiyyətli şəxsləri kitabxananın bağçasındakı yerin altında nəhəng bir kitabsaxlayıcısı inşa edilərək istifadəyə verilməsi ilə bu problemi həll etməyə qərar verdi. Milli Kitabxananın keçmiş direktoru Tuncel Acarın təklifi ilə ortaya çıxan yeraltı arxiv üçün Dövlət Planlaşdırma Təşkilatına müraciət edildi. Dövlət Planlama Təşkilatı müraciəti qəbul edərək inşaat işlərini 2008-ci ilin Dövlət sərəməyə proqramına daxil etdi. İnşaata tender və maliyyə işlərinə də həmin ildən başlanıldı. Kitabsaxlayıcıda iqlimləndirmə və təhlükəsizlik sistemlərinin yanında lift və relsli daşıma sistemləri kimi müasir texnologiyanın bütün imkanları da istifadə ediləcəkdir.

Hazırda Türkiyə Milli Kitabxanasının missiyası milli mədəniyyət araşdırmalarını dəstəkləmək, bu məqsədə yararlı ölkə daxilində çap olunmuş bütün əsər və sənədləri, ölkədən xaricdə türk mədəniyyətinə aid bütün nəşrləri bir araya toplayaraq əsaslı bir mərkəz meydana gətirmək, dünyada Türk dövlətini maraqlandıran nəşrləri izləmək və təmin etmək, eyni zamanda hər

növ elm və sənət çalışmalarını asanlaşdırmaq məqsədilə tədqiqatçılara və oxuculara xidmət etmək, milli mədəni xəzinə mərkəzi olaraq ölkə daxili və xaricində informasiya axinini izləmək, toplayıb saxlamaq, bütün bunlarla bağlı olaraq ölkənin milli mədəni əlaqələrinin siyasi təsirlərdən uzaq olaraq yönəldilməsində iştirak etməkdən ibarətdir.

1946-cı ildə Adnan Ötügen tərəfindən yaradılmış Türkiyə Milli Kitabxanası xarici ölkənin milli kitabxanaları ilə müqayisədə çox gənc bir kitabxana olmasına baxmayaraq bu gün malik olduğu maddi-texniki bazası baxımından son dərəcə zəngin bir kitabxanadır. Milli Kitabxana sözün həqiqi mənasında türk mədəniyyətinin aynası, milli mədəni xəzinə və türk millətinin milli yaddaşdır.

Türkiyə Milli Kitabxanasının qarşıya qoyduğu məqsəd beynəlxalq informasiya axınının mərkəzinə çevrilərək, cəmiyyətin mədəni inkişafında, iqtisadi cəhətdən genişlənməsində, informasiya cəmiyyətinin yaradılmasında mühüm rol oynamaqdır.

TÜRKİYYƏ CUMHURİYYƏTİ BÖYÜK MİLLƏT MƏCLİSİ KİTABXANASI VƏ MÜASİR KİTABXANA XİDMƏTİ

Türkiyə Cümhuriyyətinin 85 illiyi ilə əlaqədar çap edilmiş "Məclis Kütübxanası" bülleteni Türkiyə parlamentarizmində kitabxana fəaliyyətinin mühüm rolunu məzmunlu şəkildə ifadə edir.

1920 – ci ildə Türkiyə Böyük Millət Məclisinin fəaliyyətə başlaması ilə eyni vaxtda Məclis kitabxanası istifadəyə verilmişdi. Aydın Millət vəkili Dr.Mazhar kitabxananın ilk rəhbəri olmuş, məclis kitabxanasının ilk fəaliyyət siyasətini müəyyənləşdirərək həyata keçirmişdir. 5 nəfərdən ibarət "kitabxana komissiyonu" təsis edərək I və II Osmanlı məclisinin rəsmi sənədlərindən ibarət 5000 cild kataloq, qəzet, jurnal və digər materiallar kitabxananın fonduna daxil edilir. Müəyyən olunur ki, Məclis kitabxanası özünə qədərki, məclis kitabxanalarının varislik prinsipini qorumuş və ənənələri inkişaf etdirmişdi.

1960 – cı ildə istifadəyə verilmiş məclis kitabxanasının yeni binası əvvəllər yerləşmiş olduğu iki binadan fərqli olaraq Parlament kitabxanası üçün layihələndirilmiş və istifadəyə verilmişdir. 2550 kv.metr əraziyə malik məclis kitabxanası xüsusi layihə nəticəsində, perspektivdə genişləndirmə imkanlarında malik və ən müasir kitabxana strukturuna malik şəkildə istifadəyə verilmişdi.

Kitabxana MARK proqramı ilə təmin olunmuş, elektron kataloqu tərtib edilmiş, zəngin kitab və sənədlər fondu formalaşdırılmışdı. Ölkə

daxilində çap məhsullarının məcburi nüsxələrini alır, xaricdə çap olunan nəşrlərin seçilmiş komplektləşməsini həyata keçirir.

Türkiyə Cümhuriyyəti Böyük Millət məclisinin kitabxanasının kadr təchizatı məsələsində xüsusi həssaslıqla həyata keçirilir. Kitabxananın müdir vəzifəsini tutmaq üçün mütləq kitabxanaçılıq təhsili almaq və 5 ildə artıq parlamentdə iş təcrübəsinə malik olması tələb olunur. Hal hazırda kitabxananın yüksək peşəkarlardan ibarət kollektivi formalaşmışdı.

Məclis kitabxanası dörd istiqamətdə fəaliyyətinin inteqrasiyasını həyata keçirir.

I istiqamət, Avropa şurası və Avropa parlamentləri ilə informasiya və resurs mübadiləsi.

II istiqamət, Türk dilli respublikaların parlamentləri ilə informasiya və resurs mübadiləsi.

III istiqamət, islam ölkələri parlamentləri kitabxanaları ilə informasiya və resurs mübadiləsi.

IV istiqamət. Dünya parlamentləri kitabxanaları ilə informasiya və resurs mübadiləsi.

Kitabxana əlaqələrinin genişliyi və əhatəliyi baxımdan unikal fəaliyyət həyata keçirməkdədir. İslam ölkələri parlamentlər arası əlaqələr kontekstində də Məclis kitabxanası geniş fəaliyyət göstərməkdədir.

Həyata keçirilən inteqrasiya və resursların mübadiləsi qeyd olunan bütün istiqamətlərdə xüsusiyyətlər nəzərə alınaraq həyata keçirilir ki, hər istiqamət müstəqil şəkildə araşdırma obyektinə ola bilər.

Türk dilli respublikalarının parlamentlərarası əlaqələrinin prioritet təşkil etməsi məclis kitabxanalarının da əlaqələrində öz əksini tapmaqdadır. Qarşılıqlı səfərlərin, yazışmaların və resurs mübadiləsinin genişliyi bunu sübut edir. Əlaqələr inkişaf dinamikası və keyfiyyət dərinliyi bu münasibətlərin yaxın illərdə daha genişlənməsinin iddia etməyə biza əsas verir.

Türk PA-nın aprel ayında 2011-ci il Astanada keçiriləcək növbəti yığıncağında Parlament kitabxanaları arasında yeni bir protokolun imzalanması nəzərdə tutulmuşdur. Hal-hazırda həyata keçirilən əməkdaşlıq və informasiya mübadiləsi bu protokolların imzalanmasından sonra yeni hüquqi əməkdaşlıq mərhələsinə qalxacaqdır.

Kitabxananın elmi tədqiqat şöbəsi 1982-ci ildə yaradılmış və əsas tədqiqat obyektini millət vəkillərinin məlumat ehtiyacının öyrənilməsi, sorğuların yerinə yetirilmə dərəcəsi, millət vəkiliyin peşəkar fəaliyyətində məlumat təminatının rolu problemlərini öyrənməkdən, hüquq, ekologiya, beynəlxalq münasibətlər, siyasət və ictimai elmlər sahəsində məlumatın analizi həyata keçirilir. Xarici dilləri bilən peşəkar mütəxəssislər kollektivi

formalaşmışdır. Dünyanın müxtəlif istiqamətlərindən daxil olunan məlumat analiz olunur və istifadəyə tövsiyə edilir. Millət vəkillərinin sorğuları əsasında, dövlət əhəmiyyətli və ya dünya gündəmində olan məsələlərlə əlaqədar bibliografik və informativ icmalar hazırlanır və hesabatlar verilir.

Mətbuatda və kommunikasiya vasitəsi ilə ötürülən məlumat kütləsi mütəxəssislər tərəfindən öyrənilir və sistemləşdirilir. Kitabxana elektron resursların xüsusi sistemləşdirilmiş fonduna malikdir. Kitabxana fondunda 300 min nüsxə türkçə və xarici dillərdə olan çap məhsulu saxlanılmaqdadır. Hər il 10-15 min nüsxə çap vahidi və ya elektron resursdan ibarət yeni materiallar xüsusi seçimdən keçməklə kitabxana fonduna daxil edilir.

Kitabxananın hesabatlarından məlum olur ki, Osmanlı dövründən başlayaraq qəbul edilmiş sənədlərin 90%-n elektron formatda hazırlanıb və sistemə daxil edilib. Bu sahədə kitabxananın qabaqcıl təcrübəsi diqqəti cəlb edir və əhəmiyyətlidir.

Kitabxana ilk növbədə millət vəkillərinə geniş mənada kitabxana - informasiya xidməti göstərməkdədir. Bununla yanaşı kitabxananın əsas qaydalarına riayət etmək şərti ilə hər hansı bir vətəndaşa da xidmət göstərilir. Kitabxananın elektron kataloqu və resursları sosial şəbəkələr vasitəsilə kütləvi istehlakçının da istifadəsinə şərait yaradır. Bu baxımdan məclis kitabxanası proqresiv xidmət siyasəti həyata keçirməkdədir.

Parlamentlər arası məlumat mübadiləsinə həyata keçirən mərkəz funksiyasını artıq parlament kitabxanaları həyata keçirir. Bu məqsədlə vaxtaşırı seminarlar, treninqlər və təcrübə mübadiləsi məqsədi ilə qarşılıqlı səfərlər həyata keçirilir.

Türkdilli Dövlətlərin Parlamentlər Assambleyası (Türk PA) son illər fəaliyyətini xeyli genişləndirmişdi. Vaxtaşırı keçirilən görüşlər, qəbul edilən rəsmi sənədlər münasibətlərin inkişaf dinamikasını ifadə edir. Yaxın illərdə Parlament kitabxanalarının inteqrasiya prosesində yeni addımların atılması ehtimal edilir. ESPRD-nın (Avropa Parlamentlərinin Sənədlərinin Araşdırılması və Tədqiqi Mərkəzi) fəaliyyəti göstərməkdədir. Parlament kitabxanalarının direktorları bu mərkəzin müxbiri səlahiyyətində fəaliyyət göstərir və öz dövlətlərini təmsil edir. Azərbaycan Milli Məclisində kitabxanası bu mərkəzin fəaliyyətində öz təmsilçiliyini təmin etmişdir.

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin son 20 ildə formalaşmış kitabxanası yalnız ümumi Milli Lider Heydər Əliyevin dövlət başçısı olduğu dövrdə əhəmiyyət daşımağa başladı. Bütünlüklə yenidən formalaşan məclis kitabxanası yeni binaya köçürüldü, kitabxana fondu formalaşmağa başladı, beynəlxalq əlaqələr yaradıldı və qabaqcıl təcrübənin öyrənilməsi və tətbiqi həyata keçirildi. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin də Xalq Cümhuriyyəti dövrünün parlamentarlığı, Sovet hakimiyyəti illərində

parlament kitabxanasının ənənələri mövcud olmuş və inkişaf yolu keçmişdir. Bu istiqamətdə fəaliyyətin öyrənilməsi və qiymətləndirilməsi xüsusilə də parlamentlərarası əlaqələrin həyata keçirilməsində kitabxanaların rolunu öyrənmək maraqlı hesab edilə bilər.

Türkiyə Cümhuriyyəti Böyük Millət Məclisinin Məclis kitabxanasının fəaliyyəti öz sahəsində proqresiv yenilikləri həyata keçirən bir məktəbdir. Türkdilli respublikaların Məclis kitabxanalarının müasir inteqrasiyası fonunda digər məclis kitabxanalarının da fəaliyyətini öyrənmək və müqayisə etmək faydalı olardı. Bu istiqamətdə tədqiqatlarımız da davam edəcək.

Türkdilli Respublikaların parlamentlərarası əlaqələrdə xüsusilə fəallığı ilə fərqlənən Qazaxıstan Respublikası məclisinin kitabxanası diqqəti cəlb edir.

QAFQAZ AREALINDA
KİTAB VƏ KİTABXANALAR

Bu arealın ərazisi özündə Zaqafqaziyanı bütünlüklə (müasir Azərbaycan,) və İranın şimal rayonlarını (Cənubi Azərbaycan) birləşdirir. Arealın əsas dili Azərbaycan dili (o, tarixən köhnə Azərbaycan və Azərbaycan dili) olmuşdur. Bundan əvvəl-ilkən orta əsrlərdə burada daha çox oğuz əlamətləri olan oğuz-qıpçaq tipli türk dili mövcud olmuşdur. Bu arealda ərəbyazılı türk dilli əlyazmaların həm zəngin tarixi inkişafa, həm də mövzu genişliyinə malik olmuşdur.

Bu fakt əhalinin türk dili ilə yanaşı ərəb və fars dilli mənbələrlə də bir bəşə tanışlığı ilə izah edilə bilər. Arealda türk dili ilə yanaşı ərəb və fars dilli kitab məhsulu eyni hüquqda dövriyə edir və islam mədəniyyətinin təzahür formasını ifadə edirdi. Azərbaycan kitabı problemi ilə çox sayda görkəmli alimlər tədqiqatlar aparmış və kitab repertuarının geniş mənzərəsini yaratmışlar. Azərbaycanda kitabxana mədəniyyətinin görkəmli tədqiqatçısı, əməkdar elm xadimi və sahənin böyük bilicisi professor A.A.Xələfovun əsərləri son dərəcə əhəmiyyətlidir. Tərtib olunmuş kataloqların və digər mənbələrə görə, hesab edirik ki, bu areala aid olan türk dilli ərəb yazılı əlyazmaların qorunub saxlanılmış ən qədim nüsxələrinin sayı bütünlükdə 100-120-yə qədərdir.

Tədqiqatçı A. B. Dmitrieva yazır. Oğuz – qıpçaq türk tayfalarının Orta Asiyadan qərbə, Ön Asiyaya hərəkəti ilə əlaqədar olaraq Zaqafqaziyada XI əsrdə türk dilli əhali çoxluq təşkil edirdi. Onların bir hissəsi Zaqafqaziyada, əsasən Azərbaycanda qalmış, bu da göstərilən rayonda dilin türkləşməsinə səbəb olmuşdu. (215 s. 434) XIII əsrdə yerli və gəlmə oğuz – qıpçaq tayfalarının bazasında arealın ərazisində Azərbaycan milləti formalaşır. Cənubi Azərbaycanda daha “təmiz” oğuz –türk dili təşəkkül tapır və saxlanılır. Şimali Azərbaycanda isə dildə qıpçaq elementləri aydın büruzə verir. Deyilənləri ümumiləşdirərək demək olar ki, Dəclə - Fərat sahillərindən uzaq şərqə doğru böyük coğrafi ərazidə türk tayfaları məskunlaşmış, müxtəlif areallarda baş verən geo-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq türk tayfalarının sayı ya az ya çox olaraq ərazinin iqtisadi və mədəni simasını ifadə etmişdir.

Arealın türk əhalisi tarix boyu mifoloji yaradıcılığa geniş yer vermişdi. Nəticədə, dastanlar, nağıllar, rəvayətlər, mərasim ədəbiyyatı, folklorun bir çox istiqaməti müəyənləşərək inkişaf edir və bütün bunlar türk dilində baş verirdi. Folklor nümunələrinin yazılı ifadəsi az olduğundan və türk dilində olduğundan bir sıra islama uyğun gəlməyən, bəzən isə tamamilə zidd olan elementlər qorunub saxlanılmamış və bu günə qədər də çatmamışdı. Yazılı mənbələrin qorunub saxlanılmamasının isə bir çox səbəbləri olmuşdur.

Qorunub saxlanılmış yazılı Azərbaycan ədəbiyyatının tarixi XIII əsrdə şair Həsənoğlunun (Puri Həsən) yaradıcılığı ilə başlayır. Göstərilən arealın bizə gəlib çatmış ərəbqrafikalı türk dilli ilkin ədəbi nümunələri XIII-XIV əsrə aiddir. Bunlar Fəxrəddin Naxçıvaninin “Sihah əl-Əcəmi” və onun oğlu Şəmsəddinin “Sihah əl-furs” leksikoqrafik əsərləridir. Tədqiqatçı A.B. Dmitrieva Zaqafqaziyada türk dilli ərəb yazılı əlyazma kitablarının xronologiyasını göstərərək (215, s. 434) İbn Mühənnanın kitabından başlayaraq Nəcəf bəy Vəzirinin XX əsrə aid olan əsərlərinə qədər bir dövrü qeyd edir. Eləcə də ən çox üzü köçürülən əsərlər içərisində Məhəmməd Fizulinin divanını göstərir. Belə yanaşma rus və rus sovet şərqşünaslıq məktəbinə xarakterikdir. Qeyd edək ki, artıq XIX əsrin ikinci yarısında bütün türk areallarında, eləcə də Zaqafqaziyada elmi və ədəbi fikrin ifadəsi çap məhsulu vasitəsi ilə həyata keçirilirdi. Bu baxımdan əlyazma kitabının informasiya daşıyıcısı kimi aktuallığı gündəmdən çıxır və o, sənət əsəri funksiyasını daşımağa başlayır. Kitabşünaslığın predmeti kimi əlyazma kitabının dövrü artıq XIX əsrin sonlarına doğru bitir.

XIII əsrin sonunda filoloq Cəmaləddin İbn Mühənnə cənubi Azərbaycanda şərqçi Türkiyə uyuğu – türk dilinin elementlərini əks etdirən oğuz – türk dilinin lüğətini və qrammatikasını əhatə edən “Hüliyyat əl-insan və həlibat” (“insanın fikirləri və dilin əhatəsi”) əsərini yazmışdır. Bu akademik əsərin yaradılması rus şərqşünaslarının diqqətini hələ XIX əsrin sonlarında cəlb etmişdi. Həm Melioranski, həm Molov, həm də onlara istinad edərək müxtəlif ümumiləşmələr aparan Dmitrieva arealda kitab mədəniyyətinin düzgün xarakteristikasını verə bilməmiş və ya bunu etmək istəməmişdir.

Hürifi şair İmadəddin Nəsiminin türk Divanı; Nurəddin Məracin musiqiyə həsr edilmiş “Məkəsid əl-ədvər” (“fırlatmanın məqsədləri”) əsəri (1413-cü ildə yazılmış); şairlər Qasım Ənvərin (1434 vəfat etmişdir) və Bədr Şirvaninin (1451 vəfat etmişdir) əsərləri; Kişvərinin nadir Divanı; Hələliminin “Bəhr əl-qərib” (“Möcüzələr xəzinəsi”) lüğəti XV əsrə aiddir.

XIII-XV əsrlərin qorunub saxlanmış nüsxələri bizə əsas verir ki, məntəqədə türk dilli ərəb yazılı kitabların repertuarında dünyəvi əsərlərin tam üstünlüyünü müşahidə edək. Bu xəlifətin dağılması və türk dilli xalqların hakimiyyətdə olması ilə qarşıya çıxırdı. Türk hakimlərinin ərəb və fars dilinə, eləcə də digər xalqların dilinə və dininə tolerantlığı arealda bütün xalqların, din və təriqətlərin kitabçılıq mədəniyyətinin inkişaf etməsinə səbəb oldu.

XVI əsrdə bir neçə nəhəng şair və yazıçılar yazıb yaratmışdır. Onların əsərlərinin əlyazmaları bir çox ölkələrdə türk əlyazması kimi saxlanılır.

XVII əsrdə yazıb yaratmış yazıçı, şair, xəttat, miniatürçü və döyüşçü Sadiq bəy Əfşar (1058/1648-ci ildə sağ idi) tərəfindən yazılmış şairlərin tərcümeyi halı- “Məcmə əl-həvass” (“Məşhurların məcmuəsi”) əsəri Əfşarın

bir neçə miniatürü dövrümüzə qədər qalmışdır. Onların birində Teymur xan Türkmənin əksi təsvir olunmuşdur. Sadiq bəyin 1020/1611-12-ci ildə başladığı bu portreti 1095/1683-cü ildə Muin Müsəvvir tamamlamışdı. (130, s. 183-187). Sadiq bəy fars dilində "Rəssamlıq haqqında traktat" ("Qanun əs-süvar") əsərinin də müəllifidir. Əsər 1963-cü ildə görkəmli Azərbaycan alimi A.Y.Qaziyev tərəfindən nəşr edilmişdir.

Saib Təbrizinin türk Divanı, Əhməd Nişatinin (1085/1674 vəfat etmişdir) Divanı; Məhəmməd Əlinin (1680 vəfat etmişdir) əsərləri və b. yazılmış və eləcə də, XVII əsrdə Azərbaycanlı Əktaş Dağıstan hökmdarı Girey xanın oğlu Çuban bəyin tapşırığı ilə Qəzvininin fars dilində məşhur "Təvarixi Dərbəndnamə" ("Dərbəndin tarixi kitabı") əsərini türk dilinə tərcümə etmişdi.

Şəki xanı Həsənin (XVIII ə.) şeirlər toplusu, Vaqifin (1717-1797), Vəli Vidadinin (1709-1809), Mirzə Şəfi Vazihin (1792-1852), Xurşud Banu Natəvanin (1837-1897), Axundzadənin (Axundov, 1812-1878), Nəcəf bəy Vəzirovun (1854-1926) və b. əsərləri XVIII-XX əsrin əvvəlinə aiddir. Şüai 1244/1828-29-cu ildə Dərbəndin tarixinə aid nadir əsər yaratdı. Mirzə Camalın, Mir Mehti Xəzaninin, Mirzə Əhmədin əsərləri avtoqraflarla Azərbaycan Respublikası EA kitabxanalarında mühafizə olunur. Mirzə Adıgözəl bəy 1845-ci ildə Tiflis vitsequbernatoru M.P.Kolyubakinin xahişi ilə "Qarabağnamə" ("Qarabağ haqqında kitab") əsərini – Qarabağın tarixini yazdı. Mirzə Adıgözəl bəyin tərcümeyihalı da o cümlədən Azərbaycan Respublikası EA əlyazmalar institutunda saxlanılır. XIX əsrə aid olan Azərbaycan folklorunun külliyyatı, təbabət (əsasən xalq təbabəti) və bir sıra başqa əsərlər Azərbaycan Respublikası EA-da saxlanılır.

Zaqafqaziya arealında farsdilli ədəbiyyatın, dilin, incəsənətin təsiri güclü olduğu kimi türk dilinin də əks təsirləri son dərəcə güclü olmuşdur. Bu, onunla əlaqədardır ki, XIV-XVI əsrlərdə əsərlərin əksəriyyəti fars dillərində yazılmışdır. Caminin və fars-tacik ədəbiyyatı klassiklərinin əsərlərinin kitabları çox populyar idi. Azərbaycan yazılı dilinin leksikasında iran dillərindən və onların vasitəsilə ərəb dilindən alınmış sözlər geniş yer tutduğu kimi fars dilinin leksikasma türk dilinin böyük təsiri olmuşdur. Başqa türkdilli ədəbiyyata gəlincə, XVI-XIX əsrlərdə burada özbək – Nəvainin, Baykann, Uluqbəyin, türk Lamiinin, Peçevinin, Nədimin, Sabitin, Türkmən Məhtumqulunun əsərləri geniş yayılmışdı.

Azərbaycanda Səfəvilər sülaləsinin populyarlığını təmin etmək məqsədilə Məhəmməd katib Nişati Şirazi 949/1542-43-cü ildə şeyx Səfiəddinin (735/1334 vəfat etmişdir) tərcümüyü halını təsvir edən, Təvəkülünün "Səfat əs-səfa" ("Şadlığın təmizliyi") əsərini və Vaiz Kəsifinin "Rəizət əs-şühadə" ("Əzabkeşlər bağı") tərcümə zamanı – "Şühədonamə"

("Əzabkeşlər haqqında kitab") adlandırılmış əsərini fars dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə etmişdir. Qəzvininin Dərbəndin tarixi əsərinin XVII əsrdə Əktaş tərəfindən edilmiş tərcüməsinin də adı çəkilmişdir. Əlbəttə, Zaqafqaziya arealında tərcümə fəaliyyəti öz inkişafını tapmışdı, ancaq, nə qədər ki, onun xüsusi olaraq öyrənilməsi həyata keçirilməyib, onun haqqında konkret danışmaq çətindir. L.Dimitrieva hesab edir ki, " Hər halda güman edirik ki, baxdığımız areallara nisbətən iran dillərindən tərcümələr burada az olması yerli türk əhalisinin bu dilləri yaxşı bilməsini təsdiq edir." (215, s. 436).

Arealda türkdilli əsərlər Şimali və Cənubi Azərbaycanın, Dağıstanın müxtəlif şəhər və yaşayış yerlərində, Tiflis şəhərində yazılırdı. Əlyazmalar da elə burada, bəzi hallarda Türkiyədə və Orta Asiyada köçürülmüşdür. Əlyazmaları arasında şairlərin, yazıçıların, tarixçilərin avtoqrafları, nadir və az rast gəlin, yüksək sənətkarlıqla yerinə yetirilmiş və bədii tərtib olunmuş gözəl miniatürləri olan əlyazmalar var. Azərbaycan Respublikası EA-da XIX əsrin səlnaməçisi Adıgözəl bəyin, Qarabağ alimi, şairi və rəssamı Mir Möhsün Nəvvabın, onun Azərbaycan və fars dilində əsərlərinə 1883, 1897, 1899-cu illərdə köçürdüyü kitablar türk müəllifləri Nəmətullahın – lüğət tərtibatçısı (947/1541), Sabitin – divançı (1124/1712) və b. avtoqrafları saxlanılır. Qorunub saxlanılan əsərlər göstərir ki, Zaqafqaziyada türk xalqları dünya elminə və dünya dillərinə açıq olmuşlar. Azərbaycan ziyalıları türk dili ilə yanaşı ərəb və fars dillərini mükəmməl bilməmiş və kitabçılıq fəaliyyətində çərçivələri sındıraraq xalqların və mədəniyyətlərin inteqrasiyasında mühüm rol oynamışdır. L. Dmitrievanın qeyd etdiyi kimi "iran dilləri" məhəfumu olmamışdır. Müsəlman meqa arealında anlaşma ehtiyacını təmin edən türk alimləri vaxtaşırı yeni-yeni lüğətlərin tərtibinə ehtiyac duyurdu. Bu lüğətlərin tərtibatçıları əsasən türk və çox hallarda Azərbaycanlı mütəxəssislər olurdu. Tədqiqatda qeyd olunan lüğətlərin müxtəlifliyi, onların tərkibinin analizi, bu lüğətlərin tərtibi zamanı azı üç dili mükəmməl bilmək vacibliyi fikrimizi sübut edir. 1727- ci ildə Hindistanda Məhəmmədağlı Qaraqoyunlunun tərtib etdiyi "Fərhəngi Türki" kitabı da bu kateqoriyadandır.

Orta əsrlərdə və sonralar Azərbaycanın mədəni mərkəzi Təbriz idi. Adətən istedadlı şairlər, yazıçılar, alimlər, xəttatlar, miniatürçülər burada cəmləşmişdi. Onların özləri və yaradıcılıqları haqqında faktlar orta əsr təskirələrindən yaxşı məlumdur. Qeyd edək ki, XVI əsrin ikinci yarısı – XVII əsrin əvvəli xüsusi Azərbaycan bədii məktəbinin tənəzzülə uğraması barədə tədqiqatçıların əsərlərində bir sıra məlumatlar verilir.

Azərbaycan (və köhnə Azərbaycan) dilli ərəb qrafikalı əlyazmaların böyük bir hissəsi hazırda Azərbaycan Respublikası EA əlyazmalar

institutunda saxlanılır. Burada müxtəlif dillərdə 350 minə qədər əlyazma kitabları və sənədlər toplanmışdır.

Fizulinin, Nəsiminin, Saib Təbrizinin əsərlərinin əlyazmaları RF –nin və xarici ölkələrin bir çox kitab saxlayıcılarında saxlanılır. Məsələn, RF-nin, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan, Özbəkistan, Türkmənistan, Sankt-Peterburq, İngiltərənin, Fransanın, Çexiya və Slovakiyanın, İtaliyanın, Türkiyənin, İranın, Ərəb ölkələrinin kitab saxlayıcılarında Nəsiminin Divanının 30-ə qədər nüsxəsi saxlanılır. RF EA Şİ-da 25-30-a qədər Azərbaycan əlyazması saxlanılır. Azərbaycan kitabının yaranması inkişafı və yayılmasının tarixi mənzərəsi göstərir ki, arealın ümumi mədəni inkişafında mühüm rol oynamışdı. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək aşağıdakı nəticələrə gəlmək olar.

1. Zaqafqaziya arealında türk dilli ərəbyazılı əlyazma kitablarının çox böyük əksəriyyətini dünyəvi ədəbiyyat təşkil edirdi ki, bu da arealda yaşayan heç bir digər xalqlarda və mədəniyyətlərdə müşahidə edilmir.
2. Türk dilli xalqlar kitabçılıq fəaliyyətini türk, ərəb və fars dillərində həyata keçirirdi ki, bu da böyük coğrafi ərazidə kitab məhsulunun dövriyəsini təmin edirdi.
3. Zaqafqaziya arealında türk xalqlarının lügətçilik ənənələri xalqların dil inteqrasiyasını təmin edir və müştərək mədəni inkişafın mərkəzində dururdu.
4. Türk xalqlarının kitab mədəniyyətinə tolerant münasibəti arealda islam dininin bütün təriqətləri ilə yanaşı, xristian, yahudi, zərdüşlük və digər dini ədəbiyyatın yazılmasının, üzünü köçürülməsinin, yayılmasının qarşısı alınmır, bu da demokratik bir mühit təmin edirdi.
5. Zaqafqaziya arealında kitabların yazılmasında, üzünün köçürülməsində, saxlanılmasında və ictimai mütəlinin təşkilində heç bir məhdudiyyət olmamış, qadağan olunmuş kitablar və ya digər senzura qaydaları tətbiq edilməmişdir.
6. Türk dilli ərəbyazılı əlyazma kitabları Zaqafqaziyaya aid olmaqla yanaşı, Bağdadda, İsfahanda, Hindistanda və digər türk mənşəli xalqların yaşadığı areallarda yazılır, üzünü köçürülür və dövriyəyə daxil olurdu.

QIPÇAQ ÇÖLÜ VƏ URAL AREALI

İslam superetnosu dövründə Türk xalqlarının əlyazma kitabı mədəniyyəti zəngin mövzu və böyük coğrafi əhatəyə malik olmuşdur. Qorunub saxlanılmış nüsxələrin statistikasi və kataloqlaşması ilə məşğul olan alimlər qeyd edirlər ki, türkdilli əlyazma kitabının kütləsi islam mədəniyyətinin varisləri içərisində ərəb və fars dilindən sonra üçüncü yeri tutur. Bunun başlıca səbəblərindən biri odur ki, çox sayda əlyazma nüsxələrində ərəb, fars və türk mətnləri milli mənsubiyyətinə görə deyil xüsusiyyətinə görə təsnifləşdirilmişlər.

L.V.Dmitreyevanın tədqiqatında qeyd edilir ki, erkən orta əsrlərə aid ərəb yazılı türk dilli əlyazma kitabları Rusiya Federasiyası Elmlər Akademiyasının şərqşünaslıq institutunda Özbək, Tatar və Türk dilli nüsxələr çoxluq təşkil edir. Bunların hər biri 400-450 nüsxədir. Uyğur dilində 200 nüsxə, Türkmən dilindən 20 nüsxədən çox, Azərbaycan dilində 25-30 nüsxədən çox, digər türk dillərində bir neçə nüsxə toplanmışdı.

Arealın ərazisi – Krım, Qıpçaq çölü, Volqa boyu və Ural, əsas yazı dili – tatar (və köhnətatar), erkən orta əsrlərdə - oğuz və bulqar əlamətləri ilə qıpçaq tipli türk dilidir.

IX-X əsrlərdə Orta Volqaboyu və Aşağı Kama yanında Bulqar türk dövləti və Bulqar milləti formalaşmağa başladı və bu proses XII əsrdə başa çatdı. Qonşu türk rayonlarında (Deşti Qıpçaq) Qıpçaq dili qohum türk dilləri – oğuz və bulqar dilləri ilə inteqrasiya olunaraq XI-XIII əsrlərdə onlarla bəzi ümumi cəhətlər qazandı. Monqol işğalından sonra mərkəzi indiki Həştərxan yaxınlığında Saray Batu, sonra Aşağı Volqaboyunda Saray Bekrə (yaxud Yeni Saray – Axtuba rayonunda) olan Qızıl Orda (şərq mənbələrində o, Cüci ulusu yaxud Mavi Orda adlanır) dövləti yarandı. XIII əsrin sonunda o, bulqarları, Deşti Qıpçağı, Rusu, Krımı, Şimali Qafqazı və Şimali Xarəzmi özünə tabe etdi. Qızıl Ordanın özünün ədəbi yazı dili meydana gəldi. Övvəlcə iki yazıdan (uyğur və ərəb), XIV əsrin ortalarından isə ancaq ərəb yazısından istifadə edilirdi. İddia olunur ki, ərəb yazısı Volqaboyu və Ural türklərinə birbaşa ərəblərdən deyil, Orta Asiyadan gəlmişdir. Onlar (bulqarlar) artıq X əsrdə bu dillə xəlifə səfirləri (xəlifə Müqtədirədən 922-ci ildə bulqar çarı Almuşə Ölməd b. Fadlanın səfirliyi) vasitəsilə əlaqə saxlayırdılar. XV əsrdə Qızıl Orda dağıldı və üç müstəqil: Krım (1443), Kazan (1438) və Həştərxan (1459) xanlıqları yarandı.

Rus tədqiqatçıları (xüsusilə L.V.Dmitreyeva) hesab edirlər ki, bu arealın türk dilli xalqları iki mədəni qrup təşkil etmişlər, Xarəzm qrupu və Misir qrupu.

Qıpçaqların 628-1250-ci illərdə Misirdə Əyyubi ordusunda baş komandan olan Aybəy tərəfindən Məmluk dövləti qurması barədə tədqiqatçı Çavad Heyət geniş məlumat verir və onların yazılı irsi haqqında araşdırmalar aparmışdır. Məlumdur ki, Məmluklar Qahirədə, Suriyada məscidlər, mədrəsələr, xəstəxanalar, su kanalları və körpülər tikdirmiş və səlibçilərlə döyüşərək dağılmış ölkəni yenidən abad etmişlər.

Birinci qrupun abidələri Orta Asiya arealına aid edilir, ikinci qrupun abidələri yuxarıda göstərilən ərazidə yaradılmış və yayılmışdır. Onlardan ən köhnələri XIII-XIV əsrlərə aiddir. Bu, 1245-ci ildə Misirdə tərtib edilmiş türk-ərəb lüğətini; Ərəblərə türk dilini öyrətmək məqsədilə XIII-XIV əsrlərdə Misirdə tərtib edilmiş “ət-Tühfat əz-zəkiyyə” (“Zəkamin barı”) adlı qramatik oçerkdən başqa bir türk-ərəb lüğətindəki analoji materiallar; ərəb filoloqu Əbu Həyyanın o zaman Qızıl Ordada işləyən qıpçaq türk dilinin, oğuz türk dilinin elementləri ilə müqayisəsi xüsusiyyətlərini əks etdirən lüğəti və qramatikası (1313-cü ildə tərtib edilib), Hüsam katibin (770/1369-70-ci ildə sağ olmuş) “Kissayi-Cumcum” (“Cumcum haqqında rəvayət”) poeması; “Kisək baş kitabı” (“Kisək haqqında kitab-XIII XIV ə); Mahmud b. Əlinin “Nəhs əl Fəradis” (“Cənnət yolu” 759/1957-58) əsəri; Camaləddin ət-Türkinin (XV əsrin birinci yarısı) qıpçaq və oğuz dillərinin müqayisəsini özündə əks etdirən “Kitabi bülqat əl-müşlaq fi əl-lüğət ət-Türk və əl-kifçaq” (“türklərin və qıpçaqların dilində arzu olunan ləyaqətli kitab”) ərəb-qıpçaq lüğəti; Kamal Ümmninin (XV ə.) poeması və s. Məmluk sultanları incəsənətə, elmə və ədəbiyyata havadarlıq edirdilər. Onların bəziləri ərəb dilini bilir və ədəbiyyatla məşğul olurdular, çoxu isə ancaq özlərinin doğma türk dilində danışırdı. Ona görə də bu dil məmluk dövlətində böyük əhəmiyyət kəsb edirdi və yerli ərəb əhalisi tərəfindən qəbul olunmalı idi. Burada bir neçə türk dilli dini və başqa əsərlərin yaranmasına da elə bu səbəb olmuşdur. Məmluk Misirində türk dilinin kifayət qədər geniş yayılması haqqında ərəb mənbələrində xəbər verir.

Bu cür əsərlərdə türk dilinin üç dialekti mövcud idi. Saxlanmış yazı abidələrin onlara görə bölünməsi bir qədər şərti xarakter daşıyır. Bəzən eyni abidənin dialekt daxilində iki dialektin elementlərinə aid edilməsi bu dilin öyrənilmədiyindən irəli gəlir. Dialektlər:

1) özəl qıpçaq (abidələr: Səyfi sarayının “Gülüstan” “Qızıl gül bağçası”- XIII ə.), Bərkə Fakihin “İrşad əl-mülk” (“Hökmdarlara öyüd”); naməlum müəlliflərin əsərləri: “Kitab bi itarat əl-vəzih” (“Aydın idarə etmə kitabı”) və “Müniyyət əl-güzət” (“Qaliblərin məqsədi”);

2) Oğuz-qıpçaq, iki şivə qarışığı; şərqi türk elementlərinin üstünlük təşkil etdiyi abidələr “kitab fi ilm ən nüşşab” (“İçkilər haqqında elm kitabı”) yaxud “Xülasə”, “Kitab əl-hayl” (Güruh kitabı”), başçası: köhnə türk elementlərinin

üstünlük təşkil etdiyi abidələr: “Kitab fi fikh bi lisan ət-türki” (“Türk dilində hüquq kitabı”), yaxud “Kitabəl-fikh” (“Hüquq kitabı”) və yaxud “Xülasə”; “Kitab əl-hayl” (Güruh kitabı). “Kitab bi ibarət əl-vəzih” (“Aydın idarə etmə kitabı”). “Kitabi mukaddimati Abil-Lays əl-Səmərqəndi” (“Əbül lays əs Səmərqəndinin giriş kitabı);

3) köhnə türk abidələr: Qayıt bayın (1468-1495), Qansu Qazvinin (1517 vəfat etmişdir.) şeirləri; Ayninin əsərlərinin XIV əsrdə Kəduri tərəfindən tərcüməsi; Kamaloqlunun (XIV ə.) “Fərəhnamə” əsəri, Zərifin (XIV ə.) əsərləri. Balumun (XV ə) “Hikmətnamə” əsəri, “Şahnamə”nin 916/1510-cu ildə Hüseyn tərəfindən tərcüməsi (952/1545-ci ildə sultan Qansu Qavrinin əmri ilə bu əsər Şərif Amidi tərəfindən də tərcümə edilmişdir) və s.

Zaman baxımından Volqaboyu Ural arealının ərəbyazılı türkdilli abidələrinin yaradılması XIII-XIV-XX əsrin başlanğıcına qədər, (məsələn, Əzizə Samitovanın 1925-ci ilə qədər şerlər, mahnılar şəxsi və xatirə qeydləri toplusunun avtoqrafı) üzüköçürülmüş nüsxələr isə əsasən, XVIII-XX əsrin əvvəlinə aiddir. Onların mövzusu kifayət qədər müxtəlifdir: tarix, zəvvarların yol bələdçiləri, poeziya, bədii nəsr, folklor, leksikoqrafiya, təbabət, din, dərns vəsəiti geniş təmsil olunmuşdur.

Mühəmmədyarın “Tuhfəyi mərdan” (“Kişilərin bəxşişi”, 946/1539) və “Nüri sudur” (“Qəlb işığı”, 948/1542) poemalarını və Bulqarinin (XVI ə) “Tarixi Bulqariya” (“Bulqariyanın tarixi”) əsərini erkən tatar (Kazan xanlığının ərazisində) yazılı abidələrinə aid etmək olar.

XVIII-XX əsrin əvvəllərində tatar dilində çoxlu əsərlər yaradılmışdır: “İsmail səyahəti” (“İsmayılın səyahəti”) - İsmayıl adlı şəxsin Məkkəyə həccə getməsinin təsviri (XVII əsrin ikinci yarısı); Umar uqlı Məhəmməd Əminin 1783-1786-ci illərdə həccə səyahətinin təsviri; Əbül Münitin (1782-1826), Abdərrəhim Utiz İmaninin (1754-1834) əsərləri; “Badavam kitabı” (“Davam edən kitab”), “Avarif əz-zaman” (“Vaxtın hədiyyələri”) poemaları, Sufi Allahyarın “Səbat ət-əcəzin” (“Zəiflərin möhkəmliyi” poemasına Yalçıquloqlunun (1768-1838) şərh; Risaləyi əzizə” (“Əzizə üçün əsər”) adı ilə Qazinin (1825-ci ildə Sağ olub) həmin poemasına Umar b. Məhəmmədin (XIX əsrin birinci yazısı) şərh; Abd əl-Cabdar Kandalın (1797-1860) Aleksandr Nikolayeviçin vərəsisinin 1837-ci ildə Orenburqda səyahəti barədə poeması. Xibatallı b. Səyyid Battalm (1794-1867) bir neçə poeması; Əli Çükürinin (1826-1889) “Məcmə əl-ədəb” (“Ədəb qaydaları məcmuəsi”) poeması; Şəmsəddin Sufinin (1889 vəfat etmişdir) “Aləmi hədi” (“Vaizlərin bayraqları”) və b. poemalar və qəsidələr. XIX əsrdə tarixçilərin və yazıçıların əsərləri daha geniş yayılmışdır. Salihinin bulqarların tarixi, Şihabəddin Mərcaninin (1815-1889) bulqarların, Kazan xanlığının tarixi; Kayyum Nasirinin (1825-1902) əsərləri; “Fəvakih əl-cülasə” (“Həmsəhbətlərin barı”)

ensiklopediyası; həndəsə, coğrafiya dərslikləri, Şeyxzadə Babiçin (1895-1919), Fatih Xalidin (1850-1923), Əzizə Samitovanın (1862-1929) və b. müəllif avtoqrafları qorunub saxlanmışdır. XVIII –XX əsrin əvvəli bir çox müəlliflərin əsərlərinin əlyazmaları Volqaboyunda və Uralda geniş yayılmış, onların çox hissəsi sonralar nəşr edilmişdir.

Bu arealın ərazisində ərəbyazılı başqırd və tatar dilində də epigraflar, sənədli abidələr yaradılmışdır. Arxeoqrafik tədqiqatlar nəticəsində Başqırdıstanda indiyədək islam dövrü əsərlərinin 3 minə qədər əlyazması aşkar edilmişdir. Onların arasında tatar dillilərlə çoxluq təşkil edir, ancaq başqırd dillilərlə də mövcuddur. Bu abidələr hələlik geniş tədqiqat obyektinə olunmayıb.

Tatar əlyazmaları arasında ixtisarlı tərcümələrə və tərcümə - işləmələrə tez-tez rast gəlmək olur. Onlar əsasən dini əsərlər, və bəzi özbək əsərlərə şərhldir. (məsələn, Sufi Allahyarın “Səbat əl-əcazin” əsərinə Utiz İmaninin şərhləri, Busirinin “Qəsidəyi burda” (“Bürüncək haqqında”) əsərini bir neçə anonim tərcümə və şərhləri və s. göstərmək olar. Fars dillərindən yazılmış tərcümələr nisbətən azdır, onlar isə əsasən ədəbi-etik əsərlərdir. [“Kəlilə və Dimnə” “Qabusnamə” və s.]

Bu arealda, yəqin ki, müxtəlif şəhərlərdə və yaşayış yerlərində əsərlər yazılmış, əlyazmaların isə üzü köçürülmüşdür lakin yazılma yerlərin adı nadir hallarda göstərilir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə bu arealın sərhədləri dəyişmiş, ancaq onun daimi “mərkəzi” (“əsasi”) Volqaboyu (az hallarda ural) olaraq qalmışdır. Arealda kalliqrafik köçürülmüş nüsxələr qorunub saxlanılmamışdır, lakin tanınmış şəxslər tərəfindən çox səliqəli köçürülmüş əlyazmalar mövcuddur. Məsələn, Bulqarinin “Tavarixi Bulqariya” əsərinin sonuncu hissəsini gözəl xəttlə K.Nasiri köçürmüşdür. Müxtəlif türkdilli əlyazmaların üzünü Peterburqda X.Feyzaxanov köçürmüşdür. Utiz İmani bir çox məşhur müəlliflərin fars və ərəbdilli əsərlərinin nüsxələrinin üzünü köçürmüşdür (Cəlaləddin Rumi, Səədi, Əttar, Hafiz, Qəzali və s.). “Qissayi Yusif” poemasının mürəkkəb mətnini sonra edilmiş əlavələrdən təmizləyərək Əli tərtib etmişdir (1839-cu ildə nəşr edilmiş). Cəlaləddin Ruminin “Məsnevi”, Sufi Allahyarın “Səbat əl-əcazin” əsərləri üzərində işləyərkən də bu işi yerinə yetirmişdir. Tatar əlyazmaları arasında qeyri-peşəkar xəttatlar tərəfindən yerinə yetirilmiş, şagirdlər tərəfindən üzü köçürülmüş əlyazmaları daha çox qorunub saxlanılmışdır.

Bu arealda Salihi, Mərcani kimi tarixçilərin, K.Nasiri, Y.Aduti, M.X.Qurbanqaliev kimi yazıçı və alimlərin avtoqrafları qorunub saxlanılmışdır (RF EA Şİ-da və Kazan dövlət universitetində). Tərcüməçilərin və şərhçilərin də, məsələn, Utiz İmanın da belə avtoqrafları mövcuddur. Nadir və az rast gəlinən əlyazmalara da rast gəlmək olur. Avropa misionerləri

Qabrele və Soterin Həştərxanda yaratdıqları latın-tatar (1755) lüğətlərinin bir avtoqrafı; Aleksandr Nikalayeviçin varisinin Orenburqda səyahəti haqqında Umar b. Məhəmmədin poeması, Əzizə Samitovanın gündəliyi və s. Erkən tatar əsərlərinin sensor qeydiyyatlı R.R.Rozenin, V.D.Smironovun imzaları ilə nüsxələri eləcə də, K.Nasirinin 1877-ci ildə yazılmış coğrafiya dərsliyinin avtoqrafında V.R.Rozenin qeydi və imzası vardır.

Arealda bədii tərtibatlı türk dilli ərəbyazılı əlyazmalar qorunub saxlanılmışdır. Əlyazmaların ilkin nümunələri ərəb üslubunda tərtib edilmişdir. Nadir hallarda qızıl suyuna çəkilmiş kiçik həndəsi bəzəklə, çox hallarda basma naxışsız karton üzərinə çəkilmiş tutqun hamar dəridən ibarət cildlər, Qərbi Avropa istehsalı ilə müqayisədə nazik kağız; mətn üçün mürəkkəblə edilmiş sadə çərçivə, ciddi düz nəsx xətti, ünvan yoxdur. Sonrakı dövrdə, XVIII-XX əsrin başlanğıcına aid olan nümunələr tünd dəri üzülkdə rus kartonundan cildlə (onlar ucuz rəngli pambıq parçaya da bükülə bilərdi), bəzək kobud (lakin parlaq) keyfiyyətsiz rus (ağ, boz və mavi) kağızı, sürətli yazı üslubu olan nəstəliklə yazılmış nüsxələrdir. Belə nüsxələr adətən cildsiz, rütubətdən zədələnmiş, çirklə, qurd yemiş halda tapılır. I.V.Dmitriyeva yazır: “Bu onun nəticəsidir ki, əlyazmalar XX əsrin əvvəllərində coşqun inqilab dövründə torpaq altında saxlanmışdır, çünki yerli mollalar əhalini qorxudurdular ki, yeni hakimiyyət müsəlman əlyazmalarını məhv edəcək”. Bir çox hallarda məhz belə də oldu.

Zənnimizcə, bu səbəblərdən biridir. Əsas səbəblərdən biri də hələ, XIX əsrdən başlayaraq Rusiya imperiyasında şərq əlyazma kitabları üçün həyata keçirilən “ov” kompaniyası olmuşdur. XIX əsrin əvvəllərindən işğal altında olan və müharibələr aparılan ərazilərdən nəfis əlyazma kitabları toplanaraq Rusiyanın mərkəzi şəhərlərinə aparılır, Rus Provaslav kilsəsinin kitab fondlarında toplanır, eləcə də 1815-ci ildə əsası qoyulmuş Lazerev institutuna təqdim edilirdi. Bu həmin Lezer Nazaroviç Lazarevdır ki, 1747-ci ildə Nadir şahın ölümündən sonra şahın tacındakı məşhur brilyantı oğurlayaraq Rusiyaya qaçmış və onu rus çarına hədiyyə edərək, zədəngan titulu almışdır. Onun övladları 1818-ci ildə Moskvada erməni məktəbi açmış, 1827-ci ildə bu məktəb Lazerev adına şərq dilləri institutuna çevrilmişdi. Sovet illərində Elmlər Akademiyasının şərqşünaslıq institutuna çevrilmiş Lazerev adına şərq dilləri institutu XIX əsrin I rübündən başlayaraq ərəb, fars, türk, Azərbaycan və gürcü dillərini öyrənməyə başlayır.

Ordəbildəki Şeyh Səfi məqbərəsi kitabxanası ilə yanaşı, Bakıxanovun şəxsi kitabxanası, bir sıra başqa Azərbaycan və Türk xalqlarına məxsus zəngin kitabxanalar müxtəlif yollarla, qarət, zor və ya işğal ərazisindəki üstünlüyündən istifadə edərək, eləcə də müsadirə yolu ilə əldə edilir və imperiyanın məqsədləri üçün istifadəyə verildirdi.

Bu arealın əlyazmaları, hər şeydən əvvəl tatar dili, əsasən Tatarıstanda və Başqırıtında, bir qədər az hissəsi Sank-Peterburqda çox az miqdarda Rusiya Federasiyasının və xarici ölkələrin kitab saxlayıcılarında saxlanılır. Qeyd edək ki, tatar əlyazmalarının çox hissəsi kataloqlarda rast gəlinir.

Türkiyə, Şərqi Türkistan və Hindistanla yanaşı, demək olar, bütün başqa ölkələrin kitabxanalarında türk mənbələri çoxluq təşkil edir, onunla müqayisədə az miqdarda özbək (əksər hallarda köhnə özbək) və Azərbaycan dilində əlyazmalar da vardır. Hindistanda, eləcə də İranda köhnəözbək və Azərbaycan əlyazmaları çoxdur. Şərqi Türkistanda uyğur və bir qədər özbək (onların içərisində köhnəözbək) nüsxələrində vardır.

Rusiya Federasiyasında türk əlyazmaları əsasən Sank-Peterburqda, eləcə də Gürcüstanda, müəyyən hissəsi Azərbaycanda cəmlənmişdir; özbək dillilər – Orta Asiyada, müəyyən hissəsi Azərbaycanda, az miqdarda Türkmənistanda; tatar dillilər – Sankt-Peterburqda, Volqaboyunda və Uralda; uyğur dillilər – Sankt-Peterburqda, Daşkənddə; kırım-tatardillilər – Sankt-Peterburqda, Bakıda, Azərbaycandillilər – Bakıda, Sankt-Peterburqda; türkməndillilər – Türkmənistanda, Sankt-Peterburqda, kazaxdillilər – Qazaxstanda, müəyyən hissəsi Sankt-Peterburqda saxlanılır.

Əvvəlcədən demək olar ki, türk əlyazmalarının böyük hissəsi Türkiyədə və Rusiya Federasiyasında saxlanılır, dünyanın bütün başqa ölkələrindən daha çox saydadır.

Tematik bölmələr bütün bolluğu ilə RF EA Şİ türk ədəbiyyat fondunda, böyük bir hissəsi Özbəkistan Respublikası EA-da (Daşkənd), bir hissəsi İstanbul kitabxanalarında saxlanılır. Alma-ata və Aşqabaddan başqa, demək olar ki, bütün kitabxanalarda tarix, poeziya, din üzrə əlyazmalar mövcuddur. Alma-ata da ancaq folklor nümunələri, Aşqabadda isə folklor və poeziya sahəsində müəyyən miqdarda müəllif nüsxələri saxlanılır. Əlbəttə, RF-dəki türk fondlarının tam siyahılaşmasından sonra onların tərkibi və sayı haqqında dəqiq məlumatlar əldə olunacaqdır. Kifayət qədər böyük kitabxanaların bir çox kataloqlarında “tarix” bölməsində ümumi tarix Osmanlı İmperiyasının tarixinə aid materiallar daha çoxdur. Bir sıra ərəb ölkələrindən başqa digər ölkələrin və ayrıca İranın tarixinə aid əsərlər kataloqlarda az saydadır. Bununla belə, ayrıca bir dövlətin ərazisində belə əsərlərin sayı onlarla və daha artıq saydadır. Uyğur əlyazmalarının Urumçidə tərtib edilmiş kataloqunda (Müxlisov, 1957) tarix əsasən Şərqi Türkistanın tarixi üzrə əsərlərlə xarakterizə olunur. Rusiya Federasiyası xalqlarının tarixi üzrə əsərlər zəngin və rəngarəngdir. Buraya Volqaboyu, Uralın, Sibirin, Orta Asiyanın, Krımın, Şimali Qafqazın xalqlarının tarixinə aid əsərlər daxildir. Şərqi Türkistan xalqlarının tarixinə aid əsərlər RF EA Şİ fondlarında bir çox nüsxələri

saxlanılır. Belə nadir nüsxələr keçmiş Sovet ittifaqının respublikalarından olan Azərbaycan, Özbəkistan və Tatarıstanın xüsusi kitab fondlarında da saxlanılır.

Əldə olan çap kataloqlarından, əlyazmalarından, məlumat və qeydlərdən görünür ki, türk yazılı mənbələri yalnız türklərin məskunlaşdığı yuxarıda göstərilən areallarda deyil, həm də Avropanın, Asiyanın, Şimali Afrikanın və Şimali Amerikanın bir sıra şəhərlərində də saxlanılır. Amma dünyanın bütün türk əlyazmalarının ancaq beşdə biri – 18 min ədədi kataloqlaşdırılmışdır. Müxtəlif vaxtlarda müxtəlif ölkələrin mətbuatında çap olunmuş kataloqların daha dolğun və ən dəyərlilərini qeyd edək: B.A.Dornun (Peterburqda Ümumi kitabxana, 1852), V.D.Smirmovun (Xarici İşlər Nazirliyinin təhsil şöbəsi, Peterburq, 1897; bu kolleksiya 1918-ci ildə Asiya muzeyinə verilmişdir), Q. Flyugelin (Vyana Ümumi kitabxana, 1865-1867), Ç.Ryonin (Britaniya muzeyi, London, 1888), V.Perçin (Qote kitabxanası, Vyana, 1864; Berlində kitabxana, 1889), E.Bloşenin (Parisdə Milli Kitabxana, 1932-1933), K.Tsetterstenin (Upsalada Universitet kitabxanası, 1930 və 1936), E.Rossinin (Vatikan kitabxanası, Roma, 1953), V.F.Minorskinin (Çestir Bittin kitabxanası, Dublin, 1958), Y.Balaşkoviçin və b. (bratislavada Universitet kitabxanası, 1961), B.Flemminqin və b. (Tubinqen kitabxanası, Merburq; hazırda burada ikinci dünya müharibəsi zamanı evakuasiya edilmiş Berlindəki kitabxananın əlyazmalar fondu yerləşir-Visbaden, 1968 və 1974), kataloqları, İstanbul kitabxanalarındakı türk kataloqları (divanların təsviri -1947, tarixi və coğrafi əsərlər - 1943-1960, Xəmsənin əlyazmaları -1961), Özbəkistan EA kataloqları (Daşkənd, 1952-1967) və b. Ərəb qrafikası ilə nəşr edilmiş köhnə kataloqlar da öz əhəmiyyətlərini itirməmişlər.

Türk əlyazmalarının ancaq kiçik bir hissəsi adları yuxarıda göstərilən türk kataloqlarına daxil olmuşdur.

Bütün bunlara yekun vuraraq bir daha qeyd edək ki, türkdilli yazılı ədəbiyyat ənənəsi Şərqi Türkistan arealında XI əsrdə başlamış, ancaq, görünür XII-XVI əsrlərdə ara vermiş və ya itirilmiş, XVII əsrin sonunda yenidən başlayaraq XX əsrin əvvəllərinə qədər davam etmişdir. Orta Asiya arealında o, fasiləsiz olaraq XII əsrdən (XII-XIV əsrlərdə - Xarəzmdə) XX əsrin əvvəlinə qədər davam etmişdir. Qafqazda (Azərbaycan), Kiçik Asiya (Türkiyə) və Volqaboyu-Ural areallarında XIII əsrdən XX əsrin əvvəlində də mövcud olmuşdur. Ola bilər XIII-XVI əsrlərdə Şərqi Türkistan arealında türkdilli yazılı-ədəbi ənənə ikinci “mədəni” rayon olan Qaraxanilər dövlətinə keçmişdir. Şərqdə (mərkəz Kaşqarda və Balasaqunda, uyğur mədəniyyəti) türkdilli yazılı abidə tapılmamışdır. Bununla əlaqədar, Məhəmməd Haydarın (XVI əsr) fars dilində “Tarixi Rəşidi” (“Rəşidin tarixi”) əsərinin 1253/1836-37-ci ildə Məhəmməd Niyazın uyğur dilinə tərcüməsinə ön sözü maraqlıdır. “Yarkəndin saray əyanları dəfələrlə mənə demişlər ki, bu yerlər Moqolistan

vilayətinə aiddir və xanların olduğu yerdir. Çingiz xan dövründən xan sülaləsinin sonunadək Moqolistanda xanların həyat şəraiti məlum deyil. Həmçinin məlum deyil ki, bu vilayətdə neçə hökmdar olmuş, hansı qaydalar müəyyən edilmiş, onlara necə əməl olunmuş və fəaliyyətini nə vaxt dayandırmışlar. Əgər sən elə bir kitab tapsan ki, orada xanların hakimiyyətindən danışılır, yaxud layiqli hekayəçi tapsan ki, bu hadisələr barədə danışsın, onda moqol xanlarının adları buradakı dünyadan yox olmaz, onların həyat şəraiti izsiz qalmazdı". (220, s. 144-145). "Tarixi Rəşidi" Toğluq Timur xandan Çingiz xan nəslindən olan axırıncı hökmdarların tarixini əks etdirir. Müəllifin dövründə ki, hadisələr memuar şəklində yazılmışdır. Əsərdə hökmdarların hakimiyyətinin bəzi qaydaları və Şeyx Sıhabəddin Mahmud haqqında maraqlı hekayələr misal gətirilir.

Qeyd edək ki, göstərilən dövrdə Moqolistana əhalinin daxili miqrasiyası, daimi daxili feodal mübarizələri və irandilli qonşularla əlaqələr xarakterik idi. Bütün bunlar deməyə əsas verir ki, bu cür abidələr sadəcə saxlanmaya bilirdi, yaxud yazılı ədəbiyyat başqa dildə fars və yaxud yazıda uyğurqrafikalı əlifba mövcud olmuşdur.

Orta Asiya arealının sərhədləri kimi mədəniyyət və türk dilli yazılı ədəbiyyatın mərkəzi onun bütün tarixi boyu dəyişmişdir: Xorəzm, Herat, Səmərqənd, Xivə - Buxara, Kokand, XIII-XIV əsrlərdə Volqaboyu - Ural arealında sərhədləri dəyişmişdir. Qızıl Ordanın qərb rayonları da Volqaboyu, cənibirus çölləri, Krimda o cümlədən.

Görünür, bütün arealları bir-birinə bağlayan vahid türkdilli yazılı ədəbi ənənədən danışmaq olar. Bu ənənə XI əsrdə Şərqi Türkistan arealında başlamış, XIII əsrdə Xorəzmə keçmiş (Orta Asiya arealı), sonradan bütün Orta Asiya arealına yayılmış, daha sonra Qafqazda (Azərbaycan) və Kiçik Asiya (Türk) areallarına keçmişdir. XIII-XIV əsrlərdə o, başqa dil variantında Volqaboyuna, cənubi rus Çöllərinə, Krima, Volqaboyu-Ural arealına keçir. Cucilər, xüsusilə də Teymurilər dövründə bu yazılı-ədəbi ənənə Orta Asiya arealının dil və yazılı-ədəbi prosesinin Şərqi Türkistan, Volqa boyu-Ural, həmçinin Qafqaz (Azərbaycan), Kiçik Asiya (Türk) arealına öz təsiri ilə xarakterizə olunur.

Geniş mövzu rəngarəngliyi Orta Asiya və Kiçik Asiya arealı üçün xarakterikdir. Ancaq sonuncuda rəsmi tarixşünaslıq, qanunvericilik ədəbiyyatı təlimatlar, sənədlərin nümunələri, rəsmi və şəxsi məktublər daha çoxdur. Fikrimizə bu, uzunmüddətli vahid "dövlətçilik" (Osmanlı sülaləsi) ənənəsi ilə bağlıdır. Ancaq birincidə Nəvainin əsərlərinə lüğətlər təmsil olunmuşdur. Bu iki areal, həmçinin Qafqaz (Azərbaycan) arealı üçün "divan" poeziyasının inkişafı, onların yaradıcılıq nümunələri (antalogiya-təskirə) ilə şairlərin tərcümeyi-hal daha çox xarakterikdi. Şərqi Türkistan və Orta Asiya

areallarında sənətkarların ənənələri, yerli tarixi xronika geniş yayılmışdır. Volqaboyu-Ural arealında yerli tarix (yarım mifik xarakterli), dərslük xarakterli dini ədəbiyyat, XIX-XX əsrin əvvəli müxtəlif bilik sahələri üzrə dərs vəsaitləri üstünlük təşkil edirdi.

Bütün areallarda, Volqaboyu-Uraldan başqa, tərcümələr, əsasən, Fars dillərindən, eləcə də ərəb dilindən yalnız bədii poeziya nümunələrinin az hissəsi fars-tacik orjinallarından tərcümə edilmişdir.

L.V.Dmitriyeva öz tədqiqatlarında müəyyənləşdirmişdir ki, Türk xalqlarının məskunlaşdıqları areallardan ən az tərcümə nümunələri Azərbaycanda təsadüf edilir. Şübhəsiz bu, Azərbaycanın ərəb və fars dilli xalqlarla yaxın qonşuluqda yaşaması və əhalinin bu dilləri əsasən bilməsi ilə izah olunur.

Əlyazmaların tərtibatında Şərqi Türkistan arealının öz xüsusiyyətləri var. Kiçik Asiya (türkiyə), Qafqaz (Azərbaycan) və xüsusilə Orta Asiya arealında türkdilli əlyazmaların tərtibatında özünə məxsus əlamətlər hökmürlənmişdir. Volqaboyu-Ural arealında əlyazmaların xüsusi bədii tərtibat nümunələri yoxdur. Görünür, ərəb əlyazma kitabının sadə tərtibat nümunəsi burada olduğu kimi qəbul olunmuşdu.

Şərqi Türkistan (XI əsrdə), həmçinin Orta Asiya (Xorəzm üçün XII-XIV əsrlər) areallarında ərəb və uyğur, qalan areallarda ancaq ərəb əlifbasından istifadə olunmuşdu. Kiçik Asiya arealı yazı zamanı şəkildələrin kökdən ayrı yazılması xüsusiyyəti ilə fərqlənmişdir ki, bu da yeni qramatik qayda olmaqla yanaşı həm də mənbələrin fərqləndirilməsi üçün bir əlamətdir.

Əlbəttə, ərəbyazılı türkdilli əlyazma kitabı areallarının bundan sonra da öyrənilməsi onun haqqında olan məlumatların dəqiqləşdirilməsini və təkmilləşdirilməsini təmin edəcəkdir.

KRİM TATAR XALQININ KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

Xalqın mədəni və elmi irsinin toplanması, mühafizəsi və xidmətə verilməsi ənənələri çox qədim zamanlardan formalaşmış, inkişaf etmişdi.

Türk xalqlarının kitabçılıq işi və kitabxana mədəniyyətinin tarixini öyrənməklə zəngin mədəni irsimizin ümumi mənzərəsini yaradır, mədəni insan cəmiyyətinin inkişafında iştirakını və rolunu qiymətləndirmiş olur. Bu baxımdan mürəkkəb tarixi yol keçmiş bir sıra türk xalqlarının Uygurların, Kaşqarların, Volqa tatarlarının, Krim tatarlarının bu istiqamətdə araşdırmaları diqqətimizi cəlb edir.

1783-cü ilə qədər dövlətçiliyi olmuş, 1921-1944-cü illər arasında RSFSR daxilində milli ərazi muxtariyyətinə malik Krım Tatarlarının məşəqqətli tarixi olmuş və tarixin bütün mərhələlərində mədəni xalqın yarada biləcək bütün dövlət atributlarına malik olmuş, kitab və kitabxana quruculuğunda da böyük nailiyyətlər əldə etmişlər. (129.s.29)

Tədqiqatçı A.Seyidosmanov qeyd edir ki, Baxçasarayda Zəncirli Mədrəsədə və Xan sarayının kitabxanasında minlərlə əlyazma kitabı toplanmış və Krım Tatar dilində tarixi məlum olan ən qədim əlyazma kitabı 1180-ci ilə aid edilir. Hec şübhə doğurmur ki, bu dövrdə Baxçasaraydan başqa mədəni mərkəzlər olan Ağməscid (Simfiropol), Kezlev (Evpotoriya), Karasubazar (Belaqorsk), Solxat (Stariy Krım), Kefe (Feodosiya) kimi şəhərlərdə də kitab məhsulu dövriyə edir, kitabxanalar yaradılırdı. (219.s.42)

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Krım Tatar xalqının mədəni inkişafı prosesi yeni vüsət almağa başlayır və bu prosesin önündə bütün Türk xalqlarının böyük oğlu İsmayıl bəy Qaspirinski durur. 1883-1914-cü illər arasında İ.Qaspirinskinin dəre etdirdiyi "Tərcüman" qəzeti və onun nəşriyyat fəaliyyəti bir çox ardıcılığının meydana qəlməsinə səbəb oldu. Onun İ.Boraqanski, A.Bodaninski, Ozenbaşı, A.Ayvazov, B.Əməkdar, Y.Bayburtlu, A.Mediev kimi ardıcılıqları 1921-1927-ci illərdə Krım Tatar dilində kütləvi nəşrlər çap etdirməyə başlayırlar.

1928-ci ildən başlayaraq "Burjua millətçiliyi ilə mübarizə" adı ilə dövlət siyasəti milli mədəni inkişafa yeni hücumlarla nəticələndi. Milli mədəni hərəkətin önündə duran şəxsiyyətlərin əksəriyyəti fiziki olaraq məhv edildi, kitabxanalardan mühüm nüsxələr çıxarılaraq qadağan edilirdi. 1928-ci ildə ərəb qrafikası ləğv edilərək latın qrafikası, bir müddətdən sonra isə latın qrafikası ləğv edilərək kiril əlifbası tətbiq edilməyə başlandı. Bu prosesdə Krım Tatar xalqının Azərbaycanla oxşar taleh yaşaması çox mənalıdır.

SSRİ-nin represiyaya uğramış xalqlarından olan Krım Tatar xalqı yalnız 1957-ci ildə, rehabilitasiya olunduqdan sonra milli dildə kitab və dövrü nəşrlər buraxmağa başlayır. Taşkənd şəhərində "Lenin bayrağı" qəzeti və hər il 10-15 adda Krım Tatar dilində müxtəlif kitablar çap olunur. Lakin siyasi azadlıqların olmadığı bir dövrdə mədəni inkişaf da mümkün deyildi. Belə ki, SSRİ-nin dağılması və Krım Tatar xalqının kütləvi şəkildə ana vətənlərinə qayıtması ilə kitab və kitabxana mədəniyyəti, xalqın milli irsinə böyük ehtiram olaraq bərpa olunmağa və inkişaf etməyə başlayır. Xalqın ziyalıları Sank-Peterburqdan, Daşkənddən, Kiyev, Xarkov kitabxanalarından qorunub saxlanmış Krım Tatar xalqının milli elmi və ədəbi nümunələri toplayıb kitabxana fondlarına daxil edir, bununla da milli mədəni irsin qorunub saxlanılmasına çalışırdılar. Bu istiqamətdə Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Elmi Kitabxanasının da fondunda mühafizə edilən Krım

Tatar xalqına məxsus elmi, siyasi və ədəbi nümunələrin də toplanması, sürətinin çıxarılması, elektron formatlarının hazırlanması və Krım kitabxanalarına aparılması işi həyata keçirilmişdi.

1990-cı ildə Simfiropol şəhərinin MKS-i nəzdində filial olmaq etibarlı ilə ilk Krım Tatar kitabxanası yaradılır. 1995-ci ilin dekabr ayında bu kitabxana Respublika kitabxanası statusu aldı. Bundan sonra Belqorodsk rayon MKS-i nəzdində Çobanzadə adına Krım Tatar kitabxanası yaradılır. Sonralar Efpotoriya və Baxçasarayda da Krım Tatar kitabxanaları tədricən yaradılmağa başlanır.

1990-ci illərin ortalarında kitabxanaların yaradılması əgər problemin bir tərəfi idisə digər tərəfdən fondların komplektləşdirilməsi mümkünsüz olurdu. Belə ki, bu dildə yeni nəşrlərin olmaması, repressiyaya qədər çap olunan kitabların əldə etməyin çətinliyi Krım kitabxanalarını çətin vəziyyətdə qoyurdu.

1990-cu ildə ilk kitabxananın təsis zamanı Rusiya Dövlət kitabxanası tərəfindən dublet nüsxələrdən ibarət 200 ədəd kitab kitabxanaya hədiyyə olunmuşdu.

1990-cı illərin ortalarında Niderland dövlətinin qrantı hesabına kitabxana restavratsiya edilir və komplektləşməyə dəstək olunur.

Krım Tatar xalqı tarixi vətəninə milli-mədəni irsin bərpasını həyata keçirdiyi dövrdə Krım yarımadasında 3 vilayət kitabxanası, 15 rayon kitabxanası, 6 mərkəzi şəhər kitabxanası, 1 uşaq kitabxanası MKS-i, ümumiyyətlə isə 1000 vahid müxtəlif növ və tipli kitabxanalar fəaliyyət göstərməyə başladı.

2009-cu ildə "Библиотечное дело" jurnalında Leyla Kadırovanın (129. s. 28) çap etdirdiyi məqalə "Krım tatar kitabxanaları milli dirçəlişin mərkəzidir" adlanırdı. Tədqiqatçı göstərir ki, 1944-cü ilin may ayının 18-də "vətənə xəyanət" iddiası ilə deportasiyaya uğramış Krım Tatar xalqının 640 ibtidai məktəb, 221 orta məktəb kitabxanası, kolxozlarda fəaliyyət göstərən 200 kitabxana, 30 rayon və 60 şəhər kitabxanası mövcud idi. Kənd yerlərində 360 oxucu komaları, 260 klub fəaliyyət göstərmişdi. Represiyadan sonra bunların hamısı dağıdılmış, kitab fondları yandırılmışdı. Sovet hakimiyyətinin məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Krım yarımadasında 1944-1989-cü illər arasında nə bir milli kitabxana, nə də bir ədəd Krım Tatar dilində kitab saxlanılmamışdır.

İ.Qaspirinski adına Krım Tatar Respublika kitabxanası yaradıldığı gündən qarşısında üç əsas vəzifə qoymuşdu.

1. Krım Tatar dilində kitab və sənədlərin mümkün olan dolğun bir kolleksiyasını formalaşdırmaq, mühafizə etmək və istifadəyə vermək.
2. Krım Tatar Milli Kitabxanasının yaradılmasında iştirak etmək.

3. Krim Tatar xalqına kitabxana xidmətinin təşkilində metodiki mərkəz olmaq və onu kordinasiya etmək

Öz fəaliyyətində kitabxana qarşısında qoyduğu məqsədlərə müvəffəqiyyətlə çatdı və hal-hazırda yarımada 300-ə qədər kitabxanada Krim Tatar dilində ədəbiyyatın xidmətə verilməsi işinin həyata keçirilir. Krim Tatar xalqının son 20 ildə kitabxana quruculuğunda həyata keçirdiyi tədbirlərin məntəqəsi, elmi əsaslandırılması, kompleksləşdirilmə sahəsində tədbirləri Kitabxanaşünaslıq nəzəriyyəsində öyrənilməsi və təbliğ olunması vacib olan bir fəaliyyətdir. (122. s. 85)

Kiçik tarixi dövrdə Represiyaya qədər ki, kitab və dövrü mətbuat məhsullarının toplanılması, Kəçürülmüş ərazilərdə yaradılmış elmi və ədəbi nümunələrin toplanması, ərəb, latın və kiril qrafikasında yazılmış və çap edilmiş kitab və mətbuat məhsullarının toplanması, bibliografik göstəricilərinin hazırlanması, elektron resursların hazırlanması, beynəlxalq əlaqələrin yaradılması və inkişaf etdirilməsi, diyarşünaslıq sahəsində geniş fəaliyyətin həyata keçirilməsi, Krim Tatar xalqına mənsub alim və ədiblərin şəxsi arxivlərin Özbəkistanda, ABŞ-dan, İngiltərədən və digər ölkələrdən gətirərək müstəqil fondlar şəklində kitabxanalarda mühafizəsini və təbliğinin təşkil etmək Krim Tatar ziyalıların və kitabxanaçıların böyük peşakarlığı və milli vətənpərliliyinin əzəmətini göstərməkdədir.

NOĞAYLAR

Noğayların tarixi haqqında ayrıca yazılmış, zəngin tarixi materiallar və faktlar haqqında mənbələr çox azdır. Əsasən orta və aşağı Volqa vadisi tatarları, Qızıl orda, Qazax, Həştərxan və Krim tatarları haqqında aparılmış tədqiqatlarda Noğaylar haqqında da bir sıra məlumatlar verilir.

XV əsrin sonlarında süqut edən Qızıl Ordanın Kazan, Həştərxan və Krim tatar xanlıqları arasında yerləşən böyük bir ərazidə yayılmış Noğay xalqı mühüm geosiyasi mövqeyə malik idi. Noğaylar eləcə də Qazax və köçəri özbək tayfaları ilə sıx əlaqədə idilər. Orta əsrlərin xalq yaradıcılığında da bu əlaqələrin son dərəcə yaxın olması özünü göstərir.

1489 – cu ildən XVII əsrin ortalarına qədər, xüsusilə də III İvanın dövründən Noğay bəyləri və mirzələri ilə diplomatik yazışmaların böyük bir arxivi qorunub saxlanılmışdır. Bu mənbələr əsasən diplomatik yazışmalar və səfirlik məlumatlarından ibarətdir.

Noğaylar haqqında şərq mənbələrində daha mötəbər məlumatlar mövcuddur. “Şeybani – namə” (1510 – 1530 – cu illər), “Tarixə – Rəşidi”, Xondəmirin “Həbib – üs Siyar” (1521 – 1524), Xivə xanı Əbdülqazının (1603 - 1663) “Türklərin şəcərəsi” əsərlərində geniş və mötəbər məlumatlar verilir.

Avropa səyyahlarının və coğrafiya alimlərinin də Noğaylar haqqında verdiyi məlumatlar maraqlıdır.

Noğay (və ya Manqıt) ərazisi Çingiz imperiyasının (Qızıl ordanın) qərb hissəsində, eləcə də Qıpçaq çölündə (dəşti qıpçaq) yerləşirdi və köçəri türk tayfalarının böyük birliyini təşkil edirdi. Rəvayətə görə Əmir Noğay XIII əsrdə qızıl ordanı tərk edir və öz manqıt tayfası ilə qara dəniz sahillərinə gedərək müstəqil olur və buradan da tayfanın adı Noğay adlandırılır.

XV əsr və XVI əsrin I yarısında Noğaylar ərazisində tam hegemonluğundan istifadə edən Moskva knyazları onlardan Kazan və Həştərxan xanlıqlarının əleyhinə istifadə etdi və XVI əsrin II yarısından Noğaylar ayrı – ayrı tayfalarla pərakəndə olaraq, bir hissəsi Moskva knyazlarının təsiri altında qaldı, bir hissəsi də Qazax ərazisinə yayıldı.

Oturaq yaşayan Noğayların Saraycıq adlanan şəhəri qala divarları ilə əhatə olunmuşdu. Orta Asiyadan şərqə Avropaya gedən karvan yolları bu şəhərdən keçirdi. Orta əsr rus səlnamələri qeyd edirlər ki, XVI əsrdə Volqa çayının sol sahilində Noğay, sağ sahilində Kazan sahilinə kimi adlanırdı.

Rusiya tarixi arxivlərində və Müqəddəs Sinodun arxivində Noğay bəylərinin və mirzələrinin şəcərənamələri əsasən XIV – XVI əsrlərə aiddir. Bunlardan Yusupovların və Urusovların şəcərənamələri xüsusilə məşhurdur.

TATARISTANDA KİTAB VƏ KİTABXANA İŞİ

Tatarıstan Respublikasının Milli kitabxanasının qədim tarixi var. Kitabxananın əsasını yerli bibliofil və diyarşünas İvan Alekseyeviç Vtorovun kolleksiyası təşkil edir. Yaradılarkən kitabxananın fondu 903 adda, 1908 nüsxə kitabdan ibarət olmuşdur. 1844-cü ildə kolleksiya, ictimai kitabxananın yaradılması məqsədi ilə oğlu N.I.Vtorov (ədəbiyyatşünas, arxeoloq və etnoqraf) tərəfdən şəhərə hədiyyə edilir.

Anıma ümumxalq şəhər kitabxanası 10 (24) yanvar 1865-ci ildə açıldı. 1906-cı ildə Kazanın müsəlman əhalisi üçün olan ümumxalq kitabxanasının filialı açılır, bu filial Rusiyada tatar maariflənmə mərkəzinə çevrilir. Bölmənin əsas fonduna 915 adda kitab, fərqli şəxslər tərəfindən hədiyyə olunmuş şərq və rus dillərində 1277 nüsxə daxil idi. 1917-ci il inqilabi kitabxananın tarixinin gələcək dəyişikliklərinə təkan verdi. O, Mərkəzi Quberniya kitabxanası adını alır və 1923-cü ildə isə Mərkəzi şəhər kitabxanası kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır. 1920-ci ildə ona V.İ. Leninin adı verilir. 1919-cu ildə müsəlmanlar üçün olan “Filial bölmə” şəhər kitabxanasının 5 saylı filialı olaraq yenidən təşkil edilir. O, 1922-ci ildə M.Vahitov adına Mərkəzi şərq kitabxanasına, 1929-cu ildə isə Mərkəzi şəhər kitabxanası ilə birləşir.

1934-ci ildə Mərkəzi kitabxana vilayət kitabxanası kimi fəaliyyət göstərməyə başlayır və 1941-ci ildə -respublika kitabxanası, metodik mərkəz, kitabxanaşünaslıq mərkəzi funksiyasını almışdır. 1965-ci ildə yeni nizamnamə təsdiq edilmiş və kitabxana elmi mərkəz statusu alır. 1991-ci il kitabxananın tarixi üçün əlamətdar olmuşdur: Həmin ildə kitabxana milli kitabxana statusu əldə edir. Bu gün Milli kitabxana milli və respublika, rus və xarici mətbuat, çox funksional kitabxana, informasiya və elmi-tədqiqat institutu, mədəni, biblioqrafik və metodiki mərkəzi funksiyasını daşıyan əsas dövlət kitabxanası sayılır. Kitabxana tatar xalqının mədəniyyətinin yayım və təbliği mərkəzidir. Tatarıstan milli kitabxanası dünyada bu istiqamətdə fəaliyyət göstərən yeganə ictimai kitabxanadır. Kitabxananın fondu 3 milyon 200 min sənəd vahidi və həmçinin tatar dilində 85 min sənəddən ibarətdir.

Kitabxana fəaliyyəti "Mədəniyyət haqqında", "Kitabxana və kitabxanaçılıq haqqında" və "Sənədlərin məcburi nüsxəsi haqqında" Federal qanunlara uyğun olaraq həyata keçirilir. Bu qanunda xüsusi maddə ilə "Kitabxanalar və kitabxanaçılıq" haqqında maddə hüquqi status alır və Milli Kitabxananın fəaliyyətində mühüm rol oynayır. Qanun Tatarıstan mədəniyyətini, Tatarıstan Respublikasının xalqlarının xüsusi irsi elan edir. Onun fondu respublikanın gələcək nəsillər üçün mədəni və elmi irsin mühafizəsini həyata keçirir.

Tatarıstan Milli kitabxanasının nizamnaməsinin yeni versiyası təsdiq edilir ki, burada – Kitabxananın İnformasiya xidmətləri, kitabxananın avtomatlaşdırılması və biblioqrafik proseslər, respublikanın bələdiyyə kitabxanalarının elmi-metodiki idarəetməsi kimi faktorlar öz əksini tapmışdır. Kitabxanada ölkənin ən istedadlı kitabxanaşünas mütəxəssisləri, ali və orta ixtisas təhsilli kadrları çalışmaqdadır. Kitabxananın 200-dən artıq işçi heyəti vardır ki, bunlardan 170-i ali təhsilli kitabxanaçılardır. Bu da, Tatarıstan milli kitabxanasının yüksək xidmət göstərməsi və onun gözəl idarə olunması üçün böyük kadr potensialını ifadə edir.

Tatarıstan milli kitabxanasının fəaliyyət göstərdiyi bina Kazan şəhərində mövcud olan ən gözəl binalardan biridir. 1919-cu ildən etibarən, bu bina Tatarıstan Milli Kitabxanasına xidmət göstərir. Oxucular buraya gələrkən binanın gözəlliyi valeh edir. Kazan şəhərinin inqilab illərində böyük itkilərlə üzləşməsi məlumdur və bu zaman kitabxananın binasının da zərər görəyi qaçılmaz idi.

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərinin interyeri ilə bəzədilən kitabxananın binasında xüsusi bir otaq Fransa üslubunda olan oxu zalı yerləşirdi. Bu otağ tavanlarında hərbi mövzular (qalxanları, qılınc, bayraqlar, qartal, qanadlı şir və atları), o cümlədən zəngin süsləmə işləri ilə əhatə olmuş bir otaq idi .

Tatarıstan milli kitabxanasının memarı K.L.Myufke olmuşdur. O, 1868-ci ilin yanvarın 30-da Sankt-Peterburq şəhərində anadan olmuşdur. Orta məktəbi bitirdikdən sonra Sankt- Peterburq İncəsənət Akademiyasına daxil olmuşdur. Rəssam xarıcdə ezaııyyətə göndərilir və orada təlim keçdikdən sonra, ölkənin ən məşhur memarlarından biri olur. Myufke - İtaliya, Fransa, Avstriya və digər ölkələrin mədəniyyət abidələri ilə tanış olmuş, Rusiyaya qayıdaraq, 1898-ci ildə Kazan İncəsənət Məktəbi (1897-1912-ci illər), binasının tikilməsi işinə rəhbərlik etmişdir. O, eyni zamanda, Kazan (1905-1909-cı illərdə) Universitetinin də memarı olmuşdur.

Tatarıstan milli kitabxanasına rəhbərlik edən insanlar Tatarıstan Respublikasının tanınmış ictimai xadimləri olmuşdur. Kazan İctimai Kitabxanasına ilk rəhbərlik edən şəxs İ.P Pavlov olmuşdur. O, 1865-ci ildən başlayaraq 1887-ci ilə qədər kitabxanaya rəhbərlik etmişdir. Görkəmli Tatar maarifçisi və siyasi xadimi Zakir Seyidzadə Müsəlman kitabxanasının Kazan filialının ilk kitabxanaçısı olmuş və 1906-1918-ci illərdə kitabxanaya rəhbərlik etmişdir. Z.Seyidzadə 1918-ci il Sovet hakimiyyətinin ilk illərində güllələnmişdi.

1939-cu ildən Tatarıstan Milli Kitabxanasına Milli kadrlar müdür təyin olunmağa başlayır.

Mukhitdinova Raisa Zarifovna - 1939-1962-ci illər ərzində kitabxanaya rəhbərlik etmişdir. Bundan sonra Dələşova Mira Xarisovna – 1962 – 1986-ci il müddətində kitabxanaya rəhbərlik edir. Valeev Razil İsmagiloviç – 1986-ci ildən 2000-ci ilə kimi. Daha sonra Qəyyumlar Şurasının sədri olaraq

Kambayev Nail Akramoviç – 2000-ci ildən kitabxananın direktoru vəzifəsində çalışmaqdadır

Kitabxananın Tarixi prosesində diqqəti cəlb edən bir sıra əlamətdar hadisələr olmuşdur ki, onlardan aşağıdakıların qeyd etmək vacibdir.

1865 - Kazan şəhər kitabxanasının açılışı

1906 - Kitabxananın müsəlman filialının açılışı

1917 - Mərkəzi Kitabxana statusunun alınması

1919 - Kitabxananın müsəlman filialının sayı 5 olur.

1927 – Abonimentdən Evə kitab verilməsinə başlandı və müstəqil kitabxana kimi fəaliyyətə başlayır.

1936 – Kitabxana çərçivəsində metodik fəaliyyət şöbəsi yaradıldı

1938 - metodik təhsil mərkəzinin yaradılması

1939 - Beynəlxalq biblioqrafiya abonomentinin yaradılması

1945 - tədqiqatçılar üçün oxucu zalı açıldı

1959 - Texniki Ədəbiyyat- patent şöbəsinin yaradılması

1965 - Respublika Elmi Kitabxana statusu aldı

1966 - Kənd təsərrüfatı işçilərinə xidmət şöbəsinin yaradılması

1970 - Tatar və regional ədəbiyyat fondunun yaradılması
1978 - mədəniyyət və incəsənət üzrə informasiya mərkəzinin yaradılması
1991 - Tatarıstan Respublikası Milli Kitabxana statusu əldə etdi
1992 - Əlyazmalar və nadir kitablar şöbəsi yaradılması
1998 - "Kitabxanalar və kitabxanaçılıq işi haqqında" Tatarıstan Respublikasının Qanununu qəbul olundu
Eləcə də tədqiqat xidmətlərinin yaradılması ilə əlaqədar son illər;
2004 - Milli İctimai Hüquqi İnformasiya Mərkəzinin açılışı
2005 - Beynəlxalq abonent şöbəsində elektron sənəd çatdırılması işinin həyata keçirilməsi
2006 - Tatarıstan milli kitabxanasının rəsmi veb sahifəsinin açılması və s. Qeyd olunan tədbirlərin xronologiyası Tatarıstanda kitabxana quruculuğunda müsbət dinamikanı göstərməkdədir.

Hal-hazırda Tatarıstan Milli Kitabxanasında pullu xidmətləri aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdir:

I. Əsas iş üzrə ixtisaslaşmış kitabxana xidmətləri

- MBA xidməti;
- Kitabxana, biblioqrafik məlumat və informasiya xidmətləri
- İnformasiyanın istifadəsi, biblioqrafiya və metodoloji yayımlar, xəbər bülənləri, sifarişlər haqqında məlumat paketlərinin hazırlanması, yayılması və təmin edilməsi.

II. Əməliyyat fəaliyyətindən əlavə xidmətlər

- Səsyazmalar;
- Xarici moda jurnallarının məlumat sahifəsi;
- İcarədə olan jurnallar, çertyojlar və nümunələri
- Kompüterdə yerləşən sənədlərin çap olunması;
- Sənədlərin elektron ünvana göndərilməsi;
- Müstəqil iş üçün kompüterdən istifadə olunması;
- Kompüter əsaslarını öyrənmək və məlumat bazalarında axtarış;
- Məlumat bazasında axtarış;
- Sənədlərin sürətinin çıxarılması;
- Ekskursiyaların təşkil olunması;
- Müxtəlif Tədbirlərin təşkili;
- Elektron kataloqun kitabxanada CD diskə və digər daşıyıcılara yazılması;
- Oxunan kitablar haqqında məlumatın alınması;

- Kitablarnın bərpa edilməsi;
- Təşkilat və təlim kurslarının keçirilməsi, təlim və məsləhətlərin verilməsi;
- Nəşriyyat fəaliyyəti.

III. Yardım xidmətləri

- Kitabxana kartının qeydə alınması;
- Müvəqqəti kitabxana kartı hazırlanması;
- Keçid vəsiqələrinin hazırlanması;
- Kitabxana kartı etmişə onun yenisinin hazırlanması.

IV. Digər xidmətlər .

- Çap materiallarının hazırlanması (kitablar, jurnallar, qəzetlər, Bülənlər, təqvimlər)
- suvenirələr, audio-video məhsullar, disketlər formasında həyata keçirilməsi.

2011-ci ildə, Tatarıstan Respublikasının ərazisində əhaliyə xidmət göstərən 3394 kitabxana mövcud olmuşdur. Bu siyahıya bütün tip kitabxanalar, tip və formadan asılı olmadan fondun ümumi həcmi 70 milyon çap vahidi olmuşdur. Bu kitabxanalardan 1567-si, yəni bu rəqəmləri faizlə göstərsək ölkə ərazisində olan kitabxanaların 45,7 % -i Tatarıstan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxana sistemində olan kitabxanalardır. Böyük üstünlüyə malik olan Mədəniyyət Nazirliyinin kitabxanalarından əlavə ölkə ərazisində 4 Respublika kitabxanası - buraya Tatarıstan Respublikasının Milli Kitabxanası, Respublika Gənclər kitabxanası, Uşaq kitabxanası və Korlar üçün fəaliyyət göstərən xüsusi Respublika Kitabxanası daxildir. 1546 kitabxana isə Bələdiyyə kitabxanalarıdır. Ölkə ərazində Bələdiyyələrin tabeliyində olan bu kitabxanalar ölkənin kitabxana-informasiya sistemində xüsusi çəkiyə sahib olub ölkənin kitabxana xidmətində böyük rol oynayır.

1546 Bələdiyyə kitabxanalarının 1176 kitabxana tatar əhalisinə, 1048 kitabxana rus əhalisinə, 125 - çuvaş, 24 - mari, 31 - udmurt, 14 - mordva-monşa, 7 - başqırt əhaliyə xidmət göstərməkdədir. Bu siyahıdan da anlaşılır ki, ölkə ərazisində əhalinin sayına görə xalqlara kitabxana xidməti göstərilir.

Son dövrlərdə Tatarıstan Respublikasında kitabxana işi xüsusilə inkişaf etməkdədir. 2011-ci ilin Tatarıstan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin

kitabxana işi ilə bəlgə yekun hesabatına diqqət yetirərkən kitabxana xidmətində inkişaf tendensiyalarının davam etdirilməsini müşahidə edirik.

Tatarıstan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyinin tədbirləri ilə əlaqədar 2011-ci ildə 31 kitabxananın 22 rayonda yerləri dəyişdirilib və yeni binaya köçürülüb. Ölkə ərazisində yerləşən bütün kitabxanaların sahəsinə nəzər salsaq bu 148,8 min kv.m təşkil etmişdir. Bu da, 2010-cu ilin yekunlarında olan faizlərdən 2% daha çox olduğu deməkdir.

2010-cu ildə daha çox oxucu kitabxanaların xidmətlərindən istifadə etmişdir. Davamiyyət statistikasına baxsaq, 1 il ərzində Tatarıstan Respublikasının kitabxanalarında 15814,8 min təşkil etmişdir.

2011-ci ilin yekunlarında Bələdiyyə kitabxanalarına 61,1 milyon rubl xərclənmişdir. Bu vəsait aşağıdakı şəkildə bölünərək istifadə olub.

Federal vəsaitlər – 9,7 milyon rubl

Mədəniyyət Nazirliyinin vəsaitləri üçün – 25,9 milyon rubl

Mərkəzləşdirilmiş illik abunəyə - 7 milyon rubl

Yerli büdcə vəsaitləri – 20 milyon rubl

Tatarıstan Respublikasının Nazirlər kabinetinin 31.05.2011-ci il №.833-p qanununa əsasən ölkədə nəşr edilən sosial mühüm ədəbiyyatın ümumi dövriyyədən 75%-i respublikanın pulsuz ictimai kitabxanalarına, 10%-i isə tatarların kompakt yaşadığı rus rayonlarına göndərilmişdir.

Tatarıstan Respublikasının ərazisində yerləşən 10 kitabxananın daxilində zona mərkəzləri təşkil olundu və bu kitabxanalarda elektron oxu zalları təşkil edildi. Zona mərkəzlərinin yaradılması kitabxanaların daha səmərəli istifadəsi və daha çox oxucunun cəlb olunmasında mühüm rol oynadı.

Kitabxanalarda internet əlaqəsindən istifadə də artmaqdadır. 2011-ci ildə kitabxanalarda internetdən istifadə 43% olmuşdur ki, bu da 2010-cu illə müqayisədə 3,7 dəfə daha çoxdur.

Hal-hazırda Tatarıstan Respublikası ərazisində fəaliyyət göstərən kitabxanalardan 25-nin kitabxana saytı fəaliyyət göstərir. Bu da oxucu sayının artmasına yaxından köməklik göstərir və oxucuların daha rahat kitabxanalardan istifadəsinə şərait yaradır. Veb saytlarda istifadə etməklə oxucu nə vaxt nə də yol qət etmək itkisi ilə üzləşir və evində istənilən vaxt və istənilən şəraitdə lazımı sənəddən istifadə etmək imkanı qazanır. Veb kitabxanalara nəinki Tatarıstanda eləcə də bütün dünyada onun inkişafına daha çox və səmərəli istifadəsinə diqqət yetirilir. 2011-ci ildə Tatarıstan Respublikasının ərazisində olan kitabxanaların veb saytlarına müraciətlərə diqqət yetirərkən il ərzində bu saytlardan 805 min oxucu istifadə etmişdir. Bu da

kitabxanadan istifadənin artması və kitabxananın daha səmərəli istifadəsini ifadə edir.

Veb saytlardan əlavə kitabxanalarda elektron poçtlarda da artım müşahidə olunur. Belə ki 2010-cu ildə 134 elektron ünvanı oxucuya xidmət göstərilirdisə bu say 2011-ci ildə 525 elektron poçt olmuşdur. Bu elektron poçtlardan 464 -ü mərkəzi kitabxana sisteminə daxil olan kitabxanaların hesabına həyata keçmişdi.

Kitabxanaların nəzdində əsasən 48 elektron kataloq fəaliyyət göstərir. Bu kataloqlarda ümumi 2 milyon 636 min sənəd öz əksini tapmışdır. Bu statistikanı da 2010-cu ilin yekunları ilə müqayisə etsək, bu rəqəmin necə sürətlə artdığını görürük. Belə ki, 2010-cu ildə 248 min sənəd burada öz əksini tapmışdırsa 2011-ci ildə bu rəqəm 2 milyon 636 min oldu.

Ölkədə bir neçə böyük kitabxana fəaliyyət göstərir ki, bunlardan da biri Kazan dövlət universitetinin elmi kitabxanasıdır. Ölkədə kütləvi kitabxanalardan əlavə idarə və müəssisələrində nəzdində kitabxanaların böyük bir şəbəkəsi mövcuddur və mütəxəssislərə informasiya xidmətini həyata keçirməkdədir.

Kazan dövlət universitetinin elmi kitabxanası Avraziyanın ən böyük kitabxanalarından sayılır. Universitet 1804-cü ildə yaradılmışdır və 17 fakültəsi, və 105 akademik şöbəsi fəaliyyət göstərir. Kazan dövlət universiteti kitabxanası 5 milyon fonda sahibdir. Universitetin elmi Kitabxanası 1838-1839-cu illərdə yaradılmışdır və məşhur rus alimi N.İ Lobaçevskinin adını daşıyır. Kitabxananın möhtəşəm binasından əlavə 11 oxu zalı fəaliyyət göstərir. Bura ölkənin ən zəngin kitab fondlarından biridir. Kitabxana qədim əlyazmalarını toplayaraq qiymətsiz bir fond yaratmışdır. Hal-hazırda 5 milyon nüsxə kitab fonduna sahib olan kitabxana eyni zamanda müasir informasiya texnologiyalarından da geniş istifadə edir. Kitabxananın veb saytı fəaliyyət göstərməkdədir və <http://www.ksu.ru/lib/> bu ünvanı daxil olaraq kitabxananın fondundan istifadə etmək mümkündür. Beləliklə, Kazan Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasının 200 illik tarixə malik kitab fondu formalaşmışdır. Kitabxananın daxili strukturunda aşağıdakı şöbələr diqqətli cəlb edir;

1- 10 funksional şöbə;

1- 12 oxu zalı (fakültələrində və yataqxana daxil olmaqla);

2- 4 abonent;

3- Üç kompüter otağı;

4- elmi və bibliografiya şöbəsi;

5- Əlyazmalar və nadir kitablar şöbəsi və s.

Kitabxananın ümumi sahəsi təxminən olaraq 15.000 kvadrat metr təşkil edir. Kitabxanada 150 kitabxanaçı kadr fəaliyyət göstərir ki, bunlardan da

90%-i ali təhsilli kitabxanaçılardır. Kitabxananın dəqiq fondu 4 milyon 920 min ədəd sənəddən ibarətdir. Hər il kitabxanadan 600.000-dən çox oxucu istifadə edir ki, bunlardan çox hissəsi tələbələr, Kazan və Tatarıstan tədqiqatçıları və mütəxəssislər, xarici nümayəndələridir. Bir il müddətində kitabxana 1 milyon 500 min sənəd (kitab, jurnal və.s) oxuculara verir ki, bunların da çoxu rus və tatar dillərində olan ədəbiyyat təşkil edir. 1992-ci ildə isə Kitabxanada kitabxananın avtomatlaşdırılması texnologiyalarına başlanılıb. Kitabxananın avtomatlaşdırılmış proseslərini diqqətimizi cəlb edir:

1- Kitablarnın alınması və kitabxana tərəfindən alınmış elmi sənədlərin emalı;

2- elektron kataloqda ədəbiyyat axtarışı;

3- Abunə və oxu zalları üzrə sənədlərin elektron çatdırılması;

4- Uzaq elektron sifariş;

5- Elektron sənəd çatdırılması.

Kitabxananın avtomatlaşdırılma texnologiyası dünya standartlarına tam cavab verməkdədir. Kitabxananın təhlükəsizliyinin daha yüksək təşkil olunması üçün kitabxana "Antivor" proqramı üzrə qorunur. Kitabxanada 90 kompyuter, 9 skayner, 10 sürətçıxarma aparatı və 44 printer mövcuddur. Bu da kitabxananın yüksək səviyyədə xidmətində böyük rol oynayan amillərdən biridir. Elektron kataloqda fondun böyük hissəsi əhatə olunur. Hal-hazırda Kazan Dövlət Universitetinin kitabxanasında 400,000-dən artıq elektron sənəd fondu mövcuddur. Bu kitabxanada isə məşhur Azərbaycanlı şərqşünas alim Mirzə Kazım bəy (rusca Aleksandr Kazimoviç Kazimbek) əsl adı Məhəmməd Əli Kazımbəy olmuş azərbaycan əsilli şərqşünas, tarixçi, türkşünas və filoloqu təhsil almış və fəaliyyət göstərmişdir.

Kazımbəy dilçiliyə xristianlığa dair əsərlərin şərq dillərinə tərcüməsi ilə başlamışdır. Sonradan fransız, alman və tatar dillərini də öyrənir. 1825-ci ildə təhsilini davam etdirmək üçün Böyük Britaniyaya, Londona dəvət olunur. Lakin rus hakim dairələri bu təklifin həyata keçməsinə imkan vermirlər. Bunun əvəzində Rusiya İmperiyasının xüsusi sərəncamı ilə Kazımbəy Omska tatar dili müəllimi olaraq göndərilir. Lakin Kazanda xəstəliyə tutulması səbəbindən Omska gedişi təxirə salınır və o heç vaxt bu şəhərə getmir. Kazanda olarkən Kazımbəy Karl Fuks adlı tarixçidən Kazan universitetində ərəb və fars dillərindən dərs demək təklifini alır. 1828-ci ildə Britaniya Kral Şərqşünaslar Cəmiyyətinə üzv və Kazan universitetində yenidən yaranmış "Türk dilləri" fakültəsinə rəhbər təyin olunur. 1835-ci ildə isə Rusiya Elmlər Akademiyasına müxbir üzv seçilir. 1839-cu ildə Demidov Mükafatına layiq görülmək "Türk-tatar dillərinin qramatikası" adlı fundamental elmi monoqrafiyasını yazır. Qeyd etmək lazımdır ki, o dövrlər Rus imperiyasında əksər türk dilləri "Tatar" və ya "Türk-tatar" adlı vahid dilin ayrı-ayrı

dialektləri kimi qəbul olunurdu. Bu əsərində Kazımbəy osmanlı, azərbaycan və digər türk dillərinin və ya o zaman deyildiyi kimi dialektlərinin fonoloji, morfoloji və sintaksis təhlil və müqayisəsini aparır. Əsər 1846-cı ildə ikinci dəfə nəşr olunur və Qərbi Avropada türk dilləri barəsində ən zəngin elmi mənbə kimi geniş marağa səbəb olur.

BAŞQIRDISTANDA KİTAB VƏ KİTABXANA İŞİ

Hal-hazırda Rusiyada – 150000 kitabxana fəaliyyət göstərir ki bunlardan 4000-dən artıq kitabxana Başqırdistan Respublikası ərazisindədir.

Başqırdıstanda kitablarnın ilkin toplanılan yeri və kitabxanalar məscidlərdə olub. Orada yalnız dini deyil, həmçinin dünyəvi kitablarda saxlanılırdı. Rusiya işqalından sonra Başqırdıstanda pravoslavlıq ilə birlikdə rus dili və kitablarnı da daxil olmağa başlayır. XVIII əsrdən başlayaraq Ufaya müntəzəm şəkildə Moskva mətbəələrindən kitablarn gətirilirdi. 1781-ci ildə Ufanın inzibati statusu Ufa sərdarlığı mərkəzi oldu və bu şəhərin mədəni həyatının inkişafına kömək etdi. 1789-cu ilin sentyabrında milli ictimai məktəb açıldı. 1800-ci ildə dini seminariya, 1818 ci ildə - rayon ictimai məktəbi, 11 noyabr 1828- ci ildə isə əyalət gimnaziyası təsis edildi. Onların daxilində kitabxanalarda yaradılırdı. Bu kitabxanalar böyük fonda malik deyildilər. Məsələn, 1859- cu ildə gimnaziya kitabxanasında cəmi 1160 kitab var idi və bu kitabxanadan yalnız gimnaziyanın müəllim və tələbələri istifadə edirdilər. Kitabxanalara ehtiyac olduğundan 1835- ci ildə ilk ödənişli kitabxana açıldı. Abonementə 6 – 10 manat ödəyən hər kəs kitabı evə apara bilirdi.

Ufa kitabsevərlərini kitabla təmin etməkdə xüsusi rol oynayan kitab mağazaları idi. Onlardan ən qədimi – Bloxinlərin kitab mağazası – hələ 1815- ci ildə açılmışdı. İlk dövlət ictimai kitabxanası 25 mart 1836-cı ildə açıldı. İlk illərdə kitabxana fondu xeyli kiçik, əhatəliyi isə xeyli məhdud idi.

Rusiyada kitabxana işinin inkişafı XIX əsrin 50-ci illərin axırı 60-cı illərin əvvəlində baş verir. II Aleksandrın dövründə bağlanmış kitabxanalar bərpa edilir eləcədə yeniləri açılırdı. Oxucuların sayı artırdı. 1864-cü ildə Başqırdıstanda quberniya statistika komitəsinin nəzdində olan ilk ictimai kitabxana açıldı. Bu kitabxananın oxucu zalından ufalılar pulsuz istifadə edirdilər. Həmçinin az miqdarda pul ödəməklə kitablarnı evə götürə bilirdilər. Təzə açılan zaman kitabxananın fondunda 438 nüsxə kitab var idi və 1890-cı ildə 3785 nüsxəyə qədər artdı. Bu kitabxananın təsisçilərindən biri Nikolay Aleksandroviç Qurviç quberniya statistika komitəsinin katibi idi.

1868-ci ildə kitab taciri olan N.K. Bloxin xüsusi ictimai kitabxana açır. Bunu kitab mağazasında oxucu zalı da adlandırmaq olardı. Bu oxucu zalında

gözəl şərait yaradılmışdı. Onun fondunda 2000 nüsxə kitab var idi – bu həmin dövr üçün çox hesab edilirdi. Müəllimlərin ən çox tələbatı xüsusi dövrü nəşrlər idi.

Digər bir böyük kitabxana 1891- ci ildə şəhər dumasının təşəbbüsü ilə yaranmış ödənişli ictimai kitabxana oldu. Bu kitabxana şəhər dumasının binasında yerləşirdi.

XIX əsrin sonunda, Ufada şərq müsəlman kitabxanası yaradıldı. Bu sonralar Rusiyanın şərqində ən böyük kitabxanalardan biri oldu. Onun yaradılmasının təşəbbüskarı alim Rizaitdin Faxoretidinov idi.

Yerli sakinlər üçün ilk ictimai kitabxana “Vostochnaya lira” kitabxanasını hesab etmək olar. Bu kitabxana Bolşaya Kazanskaya küç. 3 də yerləşirdi və 1910-cu ilin əvvəlində açılmışdı. Bu dövrdə Milli kitabxanalar, mədrəsə və məktəblərdə fəaliyyət göstərirdi. Ufalıların kitab oxumağa marağı artırdı. Ziyalılar və seminariyada oxuyanlardan başqa məmurlar və tacirlər də kitab oxuyurdular. Məsələn üçün, məmurlar xüsusi dərnəklər yaradırdılar ki, bu dərnəklərdə yığılaraq birlikdə kitab oxuyub mübahisə və müzakirələr edərdilər.

Dövlət kitabxanalarının insanlara gündən günə artan demokratik təsirindən çəkinib kitabxanaların fəaliyyətini maksimal dərəcədə məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Nəticədə bir çox kitabxanalar bağlandı.

1914-cü ildə Aksakov Evi binasının tikilişi başa çatdı və 1915-ci ildə şəhər dumasının ictimai kitabxanası bu binaya köçürüldü. Eləcədə quberniya statistika komitəsində olan kitabxananın kitabları da buraya əlavə olundu.

1917-ci ildə Ufa quberniyasında 349 kitabxana var idi. Onlardan 13 şəhər, 327 kənd kitabxanası idi.

Bir çox gimnaziya və mədrəsə kitabxanaları vətəndaş müharibəsi zamanı dağıldı və məhv oldu. Həmçinin şəxsi kitabxanalar da dağıldı. A.Z.Validinin kitabxanası da dağıdılanların siyahısında idi.

Oktyabr inqilabı və vətəndaş müharibəsindən sonra Aksakov kitabxanası yenidən bərpa edilməyə başlanır. Mərkəzi şəhər kitabxanası - Aksakovun evində, eləcədə şəhər uşaq kitabxanasıda burada yerləşdirildi. Həmçinin adları çəkilən kitabxanalar sırasında Abdulla Tukay adına olan müsəlman kitabxanası da, fəaliyyət göstərirdi. Sonralar bu kitabxanaların kitab fondu əsasında quberniya elmi kitabxanasının əsası qoyuldu.

Başqırdıstanın kitabxana işinin inkişafında elmi kitabxana önəmli rol oynayırdı. Bu kitabxananın kiçik fondu kitabların məzmunu isə xeyli zəngin idi. Demək olar ki, hər bir kitab yalnız bir nüsxədə idi.

1927-ci ildə Başqırd Dövlət ictimai kitabxanası Oktyabr İnqilabı 10 küçəsində yeni binaya köçdü. 1930-cu ildə həmin kitabxana Elmi kitabxana ilə birləşib Lenin küçəsinə, 1960-cı ildə yeni binaya köçdü və həmin ildə

kitabxanaya N.K.Krupskaya adı verildi. 23 iyul 1992-ci ildə kitabxanaya Öhməd-Zaki Validi adı verildi. Hal hazırda kitabxananın 20 bölmədən ibarət olan inkişaf etmiş strukturu fəaliyyət göstərir. Ştada olan 232 əməkdaşın 172-si kitabxana işçisidi. Kitabxananın əsas fondunda 1 milyon 900 min nüsxə çap məhsulu mövcuddur.

1928- ci ildə yaradılmış Kitab Palatası Milli biblioqrafiyanın mərkəzi oldu. Burada Respublika ərazisində nəşr olunmuş bütün çap məhsulları biblioqrafik qeydiyyatı akmır, “Letopis peçati RB” nəşr olunurdu. Kitab palatasının fondunda XVIII əsrin ortalarında çap olunmuş nadir kitab nüsxələri eləcədə yerli tarixi materiallar, inqilabdan əvvəl çap olunmuş jurnal və qəzetlər saxlanılmaqdadı.

Başqırdıstan Respublikasında bu il (2010-cu il) Rusiyanın Mədəniyyət Nazirliyinin 1758 ictimai kitabxanası qeydə alınmışdır. Bu kitabxanalardan 1565 kənd yerindədir, Federasiyanın subyekti statusunda 2 kitabxanası fəaliyyət göstərir. Optimallaşdırma nəticəsində 2009-cu ildə bələdiyyəyə mənsub kitabxanalarının şəbəkəsi 27 vahid azaldı, bütün məskun məntəqələrdə, stasionar kitabxana xidməti təmin edilmiş, ədəbiyyatın verilməsi üçün xüsusi məntəqələr yaradılmışdır. Bundan əlavə səyyar kitabxanalar da fəaliyyət göstərməkdədir.

Hal-hazırda Başqırdıstanın aparıcı kitabxanaları əsasən aşağıdakılardan ibarətdir:

Başqırdıstan Respublikasının A.Z.Validinin adına milli kitabxanası;

Ufa şəhərində Şəhər dairəsinin mərkəzi şəhər kitabxanası – eləcədə Şəhər dairəsinin Ş.A.Xudayberdi adına mərkəzi uşaq kitabxanası.

2009-cu ildə bir kitabxanadan istifadənin orta həddi 2307,9 oxucu idi. Bu göstərici üzrə Başqırdıstan Respublikası Rusiya Federasiyasının subyektləri arasında 20-ci yeri tuturdu. 2009-cu ildə Başqırdıstan ərazisindən ümumi kitabxanadan istifadə edən oxucu sayı 201700 nəfər təşkil etdi. 2009-cu ildə kitabxanalara müraciətlərin sayında da azalma müşahidə olundu.

2009-cu ildə kütləvi kitabxanaların ümumi fondu 35586140 nüsxə təşkil etdi.

A.Z.Validi adına Milli kitabxanaya 2008-ci ildə Başqırdıstan Respublikasında çap olunan 43310 yeni kitab daxil oldu.

Başqırdıstan Respublikasında kitabxana xidmətinin ümumi maliyyələşdirməsi adam başına 150 rubl təşkil etdi ki, bu da 2008-ci illə müqayisədə 7,8 % artıqdı.

Başqırdıstanda 182 ictimai kitabxana internet şəbəkəyə qoşulmuşdur. bunlardan 162 kitabxana elektron poçta malikdir.

Başqırdıstan kitabxanalarında bir sıra böyük tədbirlər həyata keçirilmişdir. Bu tədbirlərdən bir necəsini göstərək:

- Regionlararası II elmi praktik konfrans – “İnformasiya – əhaliyə bibliografik xidmət: problemlər və həll yolları”. Konfransın işində Rusiya milli kitabxanasının nümayəndələri iştirak etdilər, mədəniyyətin və incəsənət xadimləri, Çelyabinsk akademiyasının professorları, Orenburq, Çelyabinsk kitabxanalarının mütəxəssisləri, Başqırdıstan Respublikasının kitabxanalarından 500-dən çox mütəxəssis iştirak etdi. Konfransın nəticələrini əks etdirən məruzələrin və çıxışların toplusu dərc olundu.

- Respublika ədəbi marafonu “Mən Yer kürəsinin təsadüfi qonağı deyiləm!”, Mustafa Kərimin 90 illiyinə həsr olunmuş tədbir. Marafonun tədbirlərinin təşkilində Marafonun təşkilatçıları və xeyli qonaqlar iştirak etdilər. Mədəniyyətin və milli siyasət təmsilçiləri, Başqırdıstan Respublikasının Nazirliklərinin nümayəndələri, A.Validi adına Başqırdıstan Respublikasının Milli kitabxanasının əməkdaşları, Başqırdıstan Respublikasının yazıçılar İttifaqının üzvləri, şairin övladları, kitabxana sistemlərinin rəhbərləri, respublika kütləvi informasiya vasitələrlərindən jurnalistlər iştirak edirdi. Marafonun keçirilməsi və onun nəticələri kütləvi informasiya vasitələrlərində xüsusilədə, Başqırdıstan Respublikasının Milli Kitabxanasının saytında, Başinform Agentliyinin saytında bu konfrans geniş işıqlandırıldı.

Ədəbi Marafonun nəticələrinə görə Mustafa Kərimin yaradıcılığı üzrə materialların və ən yaxşı kitabxana layihələrinin toplusu dərc edilmişdi.

- “2009-cu ilin ən yaxşı kitabxanası” Respublika müsabiqəsi. Bu müsabiqə peşəkər kitabxanaçılar arasında və hər il mütəmadi olaraq təşkil edilirdi. “Kitabxana - informasiya mərkəzi” müxtəlif nominasiyalar üzrə qalibləri mükafatlandırdı. Müsabiqə respublikanın ali və orta məktəb kitabxanalarının yaradıcılıq təşəbbüslərinin inkişafına yönəldilmişdi, kitabxana layihələrinin dəstəyini, mədəniyyət mərkəzləri kimi kitabxanaların formalaşması, informasiya, biliklər, maarifçiliyin inkişafına yönəlmiş bir müsabiqə oldu.

Müsabiqə məktəb kitabxanalarının iştirakı və Başqırdıstan Respublikasının Təhsil Nazirliyi ilə birgə keçirildi. Müsabiqədə 132 mükafat təqdim olundu. Bunlardan 95 kütləvi kitabxana, 37 məktəb kitabxanası, respublika müsabiqəsinin qalibi elan edildi. Diplomla mükafatlanan kitabxanaların sayı isə 12 oldu. Müsabiqənin son mərhələsi və qaliblərin mükafatlandırılmasının təntənəli mərasimi 25 noyabr 2009-cu ildə baş tutdu və müsabiqənin qalibləri 14,5 min rubl məbləğdə kompyuter texnikasının alınması üçün mağazaların sertifikatlarını aldılar.

- Yüksək təşkilatçılıq və yaradıcılıq şəraitində 2009-cu ildə A.Z.Validi adına Milli kitabxana tərəfindən təşkil edilmiş “Başqırd əhalisinin kitabxana

xidmətinin təşkilinin xüsusiyyətləri” milli baza kitabxanalarının rəhbərləri üçün regionlararası seminarı keçirildi.

Başqırdıstan Respublikasının milli kitabxanası- Başqırdıstan Respublikasının ərazisində fəaliyyət göstərən mərkəzi, universal, elmi, mədəni mərkəz, sənədlərin milli saxlayıcısı, kitabxanaşünaslıq, bibliografya və kitabşünaslıq sahəsində elmi-tədqiqat işinin respublika mərkəzi funksiyasını daşımaqdadır. Bu kitabxananın maraqlı tarixçəsi olmuşdu.

25 mart 1836-cı ildə Zadəgan Yığıncığının binasında açılmış quberniya ictimai kitabxanası Başqırdıstan Respublikasının ərazisində birinci dövlət kitabxanası idi. Qubernator qərara alır ki, kitabxana zadəgan Yığıncığının yerləşdiyi binanın bir otağında yerləşdirilsin və Ufa Quberniya şəhərində ictimai kitabxana açılınsın... Quberniya ictimai kitabxanasının qəyyumları müəyyənləşsin, zadəganlar, quberniya başçıları və orenburq məktəblərinin direktorlarının arzusuna əsasən kitabxananın idarə edilməsi zadəgan yığıncığının katibinə tapşırılsın.

Mərkəzi elmi kitabxananın Başqırdıstan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasında açılma tarixini əsasən - 9 iyun 1921-ci il tarixdən hesab olunur. Açılış zamanı kitabxananın fondu 17600 nüsxə kitabdan ibarət idi. Kitabxana tərkibinə 1933-cü ildə Mərkəzi müsəlman kitabxanasını da daxil etdi və 1936-cı ildə M. Qorki adına Mərkəzi kütləvi kitabxana ilə birləşdi. Həmin il Başqırdıstan Milli Kitabxanası Respublika kitabxanası statusunu alır. 1960-cı ildə kitabxanaya N. K. Krupskoy adı verilir.

1992-ci ildə Başqırdıstan Respublikasının milli kitabxanasına ictimai xadim, alim-şərqşünas Əhməd Validinin adı verilir.

Milli kitabxana xalqın sənədli yaddaşı olaraq cəmiyyətdə xüsusi rol oynayır. A.Z.Validi adına milli kitabxana Başqırdıstan Respublikasında çıxan bütün nəşrlərinin məcburi nüsxəsini alır. 20-dən çox dildə biliklərin bütün sahələri üzrə sənədlər fondnda əks olunur. Kitabxananın fondu 3 milyondan çox nüsxədən ibarətdir. 1 milyondan çox nüsxə texniki ədəbiyyatın xüsusi növlərinin fondunu təşkil edir. Kitabxana zəngin əlyazma nüsxələrinə malikdi. Bunlar fəlsəfə, məntiq, xalq təbabəti, hüquq, dilçiliy və məşhur rus yazıçılarının nəşrləri bu fondnda əks olunmuşdur. Kitabxana hər il aşağıdakı mühüm işləri görməkdədir.

- Kitabxana 75 min istifadəçiyə xidmət edir,
- Kitabxana hər il 600-dən çox qəzetlərə və jurnallara abunə yazılır.
- Onlarla respublika kitabxanaları üçün bibliografik göstəricilərin və metodik tövsiyələr hazırlayır və çap edir.
- 20 mindən çox çap vahidi elektron kataloqa daxil edilir.
- Fondlarında saxlanılan ən qiymətli nəşrlərin rəqəmsallaşdırılması ilə məşğul olur,

- İlin ən əhəmiyyətli mövzuları üzrə səyyar sərgi və ekspozisiyaları təşkil edir,
- Kitabxana strukturunda 27 ixtisaslaşdırılmış bölmə və 2 sector fəaliyyət göstərir, kitabxana 4 binada fəaliyyət göstərir.

ORTA ASİYA AREALINDA ƏLYAZMA KİTAB VƏ KİTABXANALAR

Bu areal Orta Asiyanın ərazisini əhatə edir. Onun sərhədləri tarixən dəyişmiş, Teymurilər vaxtında cənubda Herat, Baburilər dövründə isə Şimali Hindistan bu arealın tərkibinə daxil edilmişdir. Arealın əsas türk dili XVII əsrə qədər köhnə özbək, sonra isə özbək dili olmuşdur. İlk orta əsrlərdə burada oğuz-qıpçaq xüsusiyyətləri ilə türk dili hakim olmuşdur. Müxtəlif vaxtlarda və müxtəlif türkdilli ərazilərdə, müxtəlif dərəcədə bu və ya digər ləhcə və şivələr işlək olmuşdur. Bu arealda türkdilli köhnəözbək və özbək dili daha çox istifadə olunmuş, əlyazmaların üçdə biri bu dildə qorunub saxlanılmamışdır. Xarəzm şəhəri yaxınlığında aparılan arxeoloji qazıntılar göstərir ki, e.ə. IV-III əsrlərdə aramey əlifbası əsasında yaradılmış qədim Xarəzm yazısı mövcud olmuşdur. Eləcə də eramızın I-III əsrlərinə aid Kuşan imperiyası dövrü, aramey əlifbalı soqdi yazıları da Torpaq-qala yaxınlığından arxeoloqlar tərəfindən aşkar edilmişdi. (133, s. 5)

XI əsrdə Qaraxanilər dövlətinin qərb mədəni rayonunun ayrılması onda Xarəzmin əhəmiyyətinin artmasına və burada oğuz-qıpçaq tayfalarının möhkəmlənməsinə şərait yaratmışdır. XII-XIV əsrlərdə Xarəzmdə türkdilli ədəbiyyatın bir neçə abidəsi yaradılmışdır. Onların dili XI əsr Qaraxanilər dövlətinin yuxarıda göstərdiyimiz abidələrinin dilinə yaxındır, ancaq oğuz-qıpçaq əlamətləri ilə fərqlənir. Coğrafi prinsipə görə XII-XIV əsr Xarəzm abidələrini Orta Asiya arealının müştərək türkdilli əlyazma kitabı nümunəsinə aid edilir. Şair-mistik Əhməd Yasəvinin (562/1166 vəfat etmişdir) hikmətli şeirləri onun ilkin abidəsidir. Onu da qeyd edək ki, Çimkənd vilayətinin (Qazaxıstan) Türkistan şəhərində XIV əsrdə Əhməd Yasəvinin qəbri üstündə tikilmiş məqbərə olmuş və 1979-cu ildə bərpa edilərək, muzeyə çevrilmişdir. Orada qədim əlyazmalar və qədim kitabxana otağı da saxlanılmışdır. Yasəvinin şeirləri toplanaraq divanda cəmləşdirilmişdi, ancaq zamanəməzə çox sonralar üzü köçürülmüş nüsxələr gəlib çatmışdır. Onların dili müxtəlif rayonlarda yaşayan türk əhalisi arasında geniş yayılan dildir. Hikmətlərin sayı və tərkibi də orijinaldan fərqlənir. Məşhur Xarəzm ilahiyyatçısı və filoloqu Mahmud b. Ömər Zəmaxşari (538/1143 vəfat etmişdir) Xarəzmşah Atsızın (523-551/1128-1156) tapşırığı ilə “Müqəddimət əl-Ədəb” (“Ədəbiyyata giriş”) adlı bir neçə bölmədən ibarət böyük ərəb lüğəti yaratmışdır. Artıq lüğətlərin əlyazmaları müxtəlif şərq dillərində, o cümlədən Xarəzmdə işlənən türk dilində sətiraltı haşiyələrlə müşayiət olunurdu.

Dünyanın müxtəlif nüfuzlu kitabxanaların və muzeylərinə yayılmış türk əlyazma kitabları öz təcrübəsi ilə sübut edir ki, kitab məhsulunu müvafiq qorunması nəticəsində onun maksimum ömrü 700-800 il təşkil edir. Bundan

daha qədim dövrdə hazırlanmış kitabların qorunub saxlanması nadir hadisə kimi baxılmalıdır. Kağızın və kitab məhsulunun digər komponentlərinin müxtəlif fiziki təsirlərə məruz qalaraq min il saxlanması heç bir texnologiya qanunlarına uyğun gəlmir. Belə ki, müxtəlif xalqların qədim mədəniyyətə malik olmasının sübutu kimi, kağız üzərində yazılmış kitabları 1000 və 1200 il bundan əvvəlki əlyazmalarının qorunub saxlanması haqqında iddialarını ciddiylə almamaq lazımdır.

Orta Asiya arealında yaşayıb yaratmış Fərabî, İbn Sina və Birününin yazıb yaratmış olduqları onlarla əlyazma kitabı qorunub saxlanılmamışdır. Əgər qeyd etsək ki, adları çəkilən müəlliflərin yazmış olduqları əsərlər xarakterinə görə kütləvi oxucu üçün yazılmamışdı, deməli bu kitablar intensiv oxucu istismarına da məruz qalmamışdı. Eləcə də bu müəlliflər heç bir dövrdə nə represiyaya uğramış, nə də dini təqibə məruz qalmışdılar. Yalnız kitabların fiziki təzyiqlər nəticəsində sıradan çıxması ehtimalı mövcuddur. Nəticədə biz bu müəlliflərin XII-XIII əsrlərdə üzvi köçürülmüş nüsxələri barədə danışa bilərik.

Bəkirqanda (Xorəzm ətrafı) yaşamış olan, XII əsrin sonu – XIII əsrin əvvəlində yaşamış Süleyman Bəkirqani yaxud Həkim-ata geniş yayılmış dini poemalar yaratmışdır: Müəllifin “Bəkirqan kitabı”, “Məryəm kitabı”, “Axır zaman kitabı”nın nüsxələri qorunub saxlanılmışdı.

A.K.Borovkov tərəfindən nəşr edilmiş (Borovkov, 1963) Qurana Orta Asiya təfsiri XII-XIII əsrlərə aiddir. Əli 609/1212-13-cü ildə Gözəl Yusif haqqında İncil və Quran əfsanələrini təsvir edən “Qissəyi Yusif” (“Yusif haqqında rəvayət”) adlı poema yazmışdır. O, Xorəzmdə tərtib olunmuşdur. Müxtəlif tədqiqatçılar poemanı müxtəlif türk dillərinə aid etmişlər. Belə bir mənsubiyyətin axtarılması yanlışdı. Belə ədəbi əsərlər Türk xalqlarının müştərək mədəni abidələridir.

IX-X əsrlərdə Buxara əmirinin sarayında məşhur bir kitabxana olmuşdu. Vaxtı ilə görkəmli alim İbn Sina bu kitabxanadan istifadə etmiş və bu kitabxananın ayrıca binada yerləşməsi və kitabların sandıqlarda mövzulara görə yerləşdirilməsi haqqında məlumat verilir. Bu kitabxanada kitabların müəyyənləşdirilməsi məqsədi ilə kataloq da mövcud olmuşdur. Bu kitabxana sonrakı illərdə yanğın zamanı tələf olmuşdur. Ümumiyyətlə IX-XI əsrlər Buxara Orta Asiyada kitab və kitabxana mədəniyyəti sahəsində mühüm rol oynamışdı. Məlumdur ki, Əbu Əli İbn Sina Aristotel nəzəriyyəsinə Fərabî tərəfindən verilmiş şərhlər kitabını Buxara şəhərinin bazarındakı kitab köşklərinin birindən almışdı.

Kitabxana quruculuğu bu arealda islam dünyasına xarakterik istiqamətdə inkişaf edirdi. 937-ci ildə artıq fəaliyyət göstərən Fərəcək mədrəsəsinin

kitabxanası şöhrət tapmışdı. Akademik V.V.Bartoldun fikrinə görə, bu universitet Orta Asiya arealının ən qədim universiteti hesab edilə bilər.

Moqol yürüşləri zamanı Mərv şəhərində on iri həcmli kitabxananın fəaliyyəti haqqında məlumat verilir. Bunlardan xüsusilə əhəmiyyətli olan Əziziyyə adlı şəhər cümə məscidinin kitabxanası olmuşdur ki, burada da 12 min nüsxə qiymətli əlyazma fondunun olması haqqında A.T.Qasımov “Özbəkistanda kitabxana işinin tarixi” əsərində məlumat verir. “Şərəf-əl-Mülk” mədrəsəsində, Əmadiyyə, Xitiniyyə mədrəsələrində, eləcə də Dumarıya xanaqahında da bu dövrdə tanınmış kitabxanalar fəaliyyət göstərmişdi.

1220-ci ildə Xorəzm moqollar tərəfindən işğal edilir və 1379-cu ilə qədər o, Qızıl Ordu ilə sıx bağlı olur. Bu dövrdə Xorəzm əyalətlərində dini əsərlər yaranır: “Qisəs əl-Ənbiya” (Peyğəmbərlər haqqında hekayətlər) – “Ribati Oğuz” əsərini Nəsir b. Burxan 710/1310-11-ci ildə hökmdar Nəsirəddin Tök-Buqa üçün yazmışdır. Daha çox “Qisəsi Rəbquzi” (“Rəbquzinin hekayətləri”) adı ilə tanınan bu əsər türklər arasında geniş yayılmışdı. Onun sonrakı özbək redaksiyasıda mövcuddur. Qütbün “Xosrov və Şirin” poeması 742/1341-42-ci ildə Xorəzmdə yazılmışdır. Xoca bəy Xorəzminin (754/1353-cü ildə yaşamışdır) “Məhəbbətnamə” poeması da Xorəzmdə yaranmış əsərlərdəndir.

Köhnə özbək ədəbi dili XV əsrdə - özbək milli inkişaf dövründə - Qaraxanilər dövlətinin, Xorəzmin və xüsusilə də Caqatayın ədəbi türk dillərinin bazasında, həmin rayonların xalq dillərinin müəyyən iştirakı ilə formalaşmağa başlayır. Onun inkişafının başa çatması və çiçəklənməsi Nəvainin (1441-1501) yaradıcılığı dövrünə təsadüf edir. Bu dil Teymurilər dövləti (1405-1506) dağıldıqda belə, Buxara və XIX əsr Kokand xanlıqları yarandıqdan sonra da yaşamaqda davam etmiş və qonşu türk dilli Türkmən, Qazax, Qara kalpak, Uyğur xalqlarının yazılı dillərinin yaranmasında və inkişafında böyük rol oynamışdır. L.V.Dmitriyevanın tədqiqatına görə, Orta Asiya arealında yazılmış əsərlərin ən qədim nüsxəsi XI əsr (Öhməd Yasevinin hikmətləri) ən sonuncu əlyazma XX əsrin ortaları 1944-cü ildə Xivə şair və yazıçılarının Ləffəsi tərəfindən tərtib edilmiş müntəxabatdır. Bu arealda üzvi köçürülmüş əlyazmaların ən qədimi XIV əsr Qisəsi Rəbquzinin kitabı hesab edilir. Əsərlərin və əlyazmaların əsas kütləsi isə XVIII-XIX əsrlərə aiddir.

XIV əsrin II yarısında Əmir Teymurun hərbi yürüşləri nəticəsində o, Təbriz, Şiraz, Hələb və digər şəhərlərdən topladığı əlyazma kitablarını və eləcə də xəttat, rəssam və digər kitabçı sənətkarları doğma şəhəri Şəhrizabsa gətirir. Bu şəhəri “Qəbətül-Elm və əl-ədəb”, yəni, elm və ədəb qubbəsi adlandırmışdı. Sonralar Səmərqəndi paytaxt elan etdi.

Əmir Teymurun kitab xəzinəsinin içərisində ən dəyərli nüsxələrdən biri Osman Dövründə kufi yazısı ilə perqament üzərində yazılmış quran nüsxəsi

olmuşdur. Bu kitabxananın köçəri tayfaların yürüşləri nəticəsində dağıdılması və tələf olunması haqqında mənbələrdə məlumat verilir.

Bu arealın köhnə özbək və özbək dilli əsərlərinin mövzu əhatəliyi rəngarəngdir: Tarix, bioqrafiya, memuarlar və səyahətlər, coğrafiya, kosmoqrafiya, astronomiya və astrologiya, təbabət, ovçuluq, hərbi iş, musiqi, etika və siyasət, filologiya, leksikoqrafiya, qramatika, məktublar və rəsmi sənədlər, poeziya, bədii nəsr, folklor, dramaturgiya, müntəxabat, din, sufizm, fəlcılıq, sənətkarların ənənələri və s.

Teymurilər dövründə mədəni mərkəzlər Səmərqənd və Herat idi. Elmlərdən ədəbiyyata (poeziya), incəsənətə böyük diqqət yetirilirdi. Həmin dövrün şairlərindən Xocəndinin (XIV əsrin sonu – XV əsrin əvvəli), Səkkəkinin (XV əsrin birinci yazısı), Lütfinin (768-870). (1366-1465) və başqalarının adlarını çəkmək olar. Sultan Hüseyn Baykarın (1469-1506) hakimiyyəti dövründə poeziya Nəvainin və onun müasirləri – Baykarın özünün, Durbəyin və b, yaradıcılığında özünün klassik formasını alır. Bu dövrdə Fars dilli klassik poeziyanın müxtəlif növləri və formaları türk materialları əsasında yenidən işlənir və təzələnir. Nəvainin “Mizan əl-avazan” (“Ölçülərin tərzisi”) əsərində əsası ilk dəfə formalaşmış xalq poetik forması – tuyuq yayılmağa başlayır. Ədəbi əsərlərdən başqa o, 886/1481-82-ci ildə öz torpağını Heratdakı İhlasiyə məscidinin vəqfinə vermək barədə “Vəqfiyyə” (“Vəqf qeydləri”); 894/1488-ci ilə qədər olan qədim şahlar və hökmdarların qısa tarixi – “Tarixi mülüki əcəm” (“Əcəm şahlarının tarixi”ni) və s. əsərlərini yazır. Əmir Teymurdan sonra Şaxrur Herat şəhərində möhtəşəm bir kitabxana yaradır. Burada xəttat, rəssam və cilidçilərdən ibarət 40 nəfərlik bir sənətkar ordusu çalışır. Burada kitabçılıq sənəti XV əsrin II yarısında, xüsusilə də Nəvai dövründə xüsusilə inkişaf edir ki, bu kitabxananın miniatür ustası Azərbaycanlı Kəmaləddin Behzad xüsusilə şöhrət tapır.

XVI əsrin əvvəllərində ölkəni Şeybanilər sülaləsi idarə edirdi, (1506-1598) və onların paytaxtı Səmərqənd idi. Şeybanilər sülaləsinin banisi Şeybani xan (1506-1510) şer yazırdı, alimlərə və şairlərə himayədarlıq edirdi. Onun sarayında işləmiş olan sənətkarlardan Şair Məhəmməd Salih (914-1534 vəfat etmişdir), “Şeybani namə” (“Şeybani haqqında kitab”) poemasını yazmışdı. Naməlum müəllif 908/1502-03-cü ildə “Tarixi qurida nüsrənamə” (“Seçilmiş tarixlər-qələbə kitabı”) kimi nadir tarixi əsər yazmışdı. Binayi-fars dilli əsərlər müəllifi olmasına baxmayaraq, “Əcaib əl-məxlüqət” (“Yaradılmışım – qeyri adiliyi”) kosmoqrafik əsəri farscadan köhnə özbək dilinə tərcümə etmişdi. 1525-ci ildə Nəsrullahi Müsəlman sülalələrinin ümumi tarixinə həsr olunmuş “Zübdət əl-əsər” (“Səlnamələrin məğzi”) əsərini tərtib etmişdir.

Teymurilərdən olan Babur Hindistanda Böyük Moqollar (Baburilər) dövlətinin əsasını qoymuşdur. Babur özü “Baburnamə” (“Baburun kitabı”) adlı tarixi, “Mübəyyin” adlı poema və əruz haqqında elmi əsər yaratmışdır. Baburilər sarayında türkmən şairi Bayram xan (1561-ci il vəfat etmişdir) yaşayıb yaratmış, onun oğlu Əbdürrəhman Mirzə “Baburnamə”ni fars dilinə tərcümə etmişdir.

XVI əsrin II yarısından paytaxt Buxara şəhərinə köçürülür və yenidən Buxara şəhərinin əhəmiyyəti genişlənir. Bu dövr dini ideologiyamın, xüsusilə də islam dininin məntəqə anlayışları ön plana keçir. Kitabxanalarda dini ədəbiyyatın kütləsi artır. Məsələn: Ubeydulla xan Sufi cərəyanlarının tərəfdarı olduğu üçün kitabxanasına çox sayda quran təfsirləri, islam hüququ və digər dini-fəlsəfi ədəbiyyatın toplanması haqqında məlumat verilir.

XVII-XVIII əsrlərdə Buxara və Xivə Orta Asiyanın mədəni mərkəzləri kimi inkişaf edirdi. Bu dövrdə Buxarada İmamqulu xan (1602-1640), Sübhanqulu xan (1680-1702), Qul Şərif (1618-1692), Məsrəb (1657-1711), Sufi Allahyar (1721 yaxud 1723 vəfat etmişdir), Hubaydə (1780 vəfat etmişdir), Sayqəli (1730-1797), Tırdı (1700 vəfat etmişdir), Abidi kimi şair və yazıçılar fəaliyyət göstərirdi. Əbülqazi xan Xivədə Türkmən ağsaqqallarının xahişi ilə 1661-ci ildə “Şəcərəyi tərəkimə” (“Türkmənlərin şəcərəsi”), sonra isə “Şəcərəyi türk” (“Türklərin şəcərəsi”), əsərini yazmış və müəllifin ölüm qabağı iradəsinə görə əsəri 1666-cı ildə təsvir olunan hadisələrin iştirakçısı və şahidi Mahmud b. Məhəmməd Zaman Urgənçi adlı şəxs başa çatdırmışdır. Həsənqulu Əhsəni (XVII ə) bu kitabın yazılmasında iştirak etmişdi. XVIII əsrin sonunda adı bəlli olmayan müəllif Şeybani xan yürüşlərinin tarixini - “Şeybaninamə” əsərini tərtib etmişdir.

XIX əsrdə Xivədə tarixçilər, şairlər, və tərcüməçilər yazıb yaratmışlar. Munis (1778-1829) və onun qardaşı oğlu Agahi (1809-1874) “Firdövs əl-iqbal” (Əminamanlığın cənnət bağı) əsərində dünyanın yaranmasından 1241/1825-ci ilədək xanlığın xronikasını tərtib etmişlər. Sonra bir sıra xanların xahişilə Agahi onların hakimiyyətinin bir neçə xronikasını da yazmışdır. “Riyaz əd-dəvlə” (“1241/1825-ci ildən 1258/1843-cü ilədək “Xoşbəxtlik bağları”), “Zübdət ət-təvarix” (1258/1843-cü ildən 1262/184-cü ilədək “Tarixlərin məğzi”), “Cani əl-vəkiəti sultani” (1261/1845-ci ildən 1271/1855-ci ilədək “Sultan hadisələrinin toplusu”), “Gülşəni dövlət” (1272/1855-ci ildən 1281/1864-cü ilədək “Xoşbəxtlik bağçası”), “Şahid əl-iqbal” (1281/1864-cü ildən 1289/1873-cü ilədək “Müvəffəqiyyətin şahidi”). Müdərris Murad əl-Ələvi 1278/1861-ci ildə “Tarixi Seyyid Məhəmməd xanı” (“Seyyid Məhəmməd xanın tarixi”) və 1280/1863-64-cü ildə “Tarixçeyi Məhəmməd Yaqub xoca” (“Məhəmməd Yaqub xocanın tarixçəsi”) əsərlərini yazmışdır. Hər iki əsər 1214/1804-cü ildən Seyyid Məhəmməd xanın (1272-1281/1855-

1864) dövründən bəhs edir. XIX əsrdə şairlər Kamil Xorəvəni (1825-1899), Firuz (II Məhəmməd Rəhim xan, hakimiyyət dövrü: 1865-1910) və b. yazıb yaratmışlar.

XIX əsrdə Kokanda Ömər xan (1810-1822), Fəzli, Gülhani, Hazik, Məhmur, Mükimi (1858-1909), Fitrat (1886-1938), Həmzə Hakimzadə (1889-1929) və başqaları yaşayıb yaratmışlar.

XX əsrin müəlliflərindən Racinin (1908 yaxud 1910-cu ildə vəfat etmişdir), Kamyalın (1861-1922), Mirzənin (1840-1922) adlarını çəkməyə bilərik.

Nəvainin əsərlərinə lüğətlər ancaq Orta Asiya arealında geniş yazılmışdır. Məsələn: 959/1551-52-ci ildə tərtib edilmiş "Lüğəti Abuşka" ("Abuşkanın lüğəti; Məhəmməd Rizanın 1213/1798-ci ildə yazdığı, 1974-cü ildə tapılmış Nəvainin "Xəmsə"sinin kitabının haşiyəsində 1571-ci ildə "Nisabi Nəvai" ("Nəvainin əsli") şərlə yazılmış lüğət.

Sənətkarların ənənələrini daha tam və maraqlı xarakterizə edən bir sıra materiallar da mövcuddur. Onlar dəmirçilərin, miskərlərin, ağac işləyən sənətkarların, qazançıların, bənnaların, ayrıcılərin, keçəçilərin, çəkməçilərin, dərzilərin, xarratların, rəngsazların, çıraççıların, dulmuşların, sabun bişirənlərin, atıcıların, peşəkar güləşçilərin, bərbərlərin, ticarətçilərin, qəssabların, yağçəkənlərin, əkinçilərin, dəyirmançıların, çobanların və b. adətlərindən bəhs edilir. Eləcə də Xəracların toplanması, digər xərclər və s. haqqında divanbəyinin XIX əsr topluları da maraqlıdır.

Orta Asiya arealında çox böyük miqdarda tərcümələr, az miqdarda isə şərhlər yerinə yetirilmişdir. Orjinallar əsasən Fars dilli, az hallarda ərəbdilli əsərlər olmuşdur.

Daha çox tarixi mövzuda əsərlər, xüsusilə müsəlman aləminin ümumi tarixinə, yəni yerli sülalələrə aid olan əsərlər, coğrafi, kosmoqrafik, etik-siyasi və etik-didaktik, tibbi, ədəbi-bədii, dini əsərlər tərcümə olunmuş, dini, etik və qramatik əsərlər şərh edilmişdir.

Fars dilindən özbək dilinə tərcümə olunan tarixi əsərlər: Mirxondun "Rəüzət əs-səfa" (XV ə.) əsərini – Raci tərcümə etmişdir, XIX əsrin ortalarında; Məhəmməd Mehdi Xanın (XVIII ə.) "Dürreyi Nadir" ("Nadirin mirvariləri") – Məhəmməd Nəzərin və Ağahinin (XIX) tərcüməsi; Məhəmməd Hakimnin (XIX əsrin ortalarında) "Müntəxab ət-təvarix" ("Tarixdən çıxarışlar") və b. Əbülbək ibn Bahəddin ibn Məhdumi Əzəmin (XVII əsrin əvvəli) 1108/ 1696-97-ci ildə Məhəmməd Sadiq Yangihisari tərəfindən tərtib edilmiş az tanınan fars dilində "Cami əl-məqamat" ("Ruhi kamilliyin yığma dərcələri") əsərinin tərcümə işi həyata keçirilmişdir. Vasifin fars dilində "Bədan əl-vəkai" ("Təccüblü hadisələr") memuarları (XVI ə.) 1241/1825-ci ildə Dilavər tərəfindən tərcüməsi. Məhəmməd Hüseyn Məhdum tərəfindən əl-Bəlxinin fars kosmoqrafik və coğrafi əsəri "Məcmə əl-

qəraib" ("Əcaiblərin yığınağı") əsərinin 984/1576-77-ci il tərcüməsi, fars dilindən Teymurun tərcümeyi halı olan 1047/1637-38-ci ildə tərtib edilmiş "Tüzüki Timuri" ("Teymurun qanunnaməsi") əsərinin 1251/1835-36-ci il Xəlif Qulunun tərcüməsi və b. göstərmək olar.

Əsərlər Orta Asiyada mərkəzi şəhərlərdə yazılırdı, ancaq əlyazmalar bu arealın müxtəlif rayonlarında da üzü köçürülürdü. Kitabların az miqdarı Şərqi Türkiyədə, Hindistanda, Əfqanstanda, daha az hallarda Türkiyədə, İranda, Volqabeyunda, Uralda və Azərbaycanda üzü köçürülərək çoxaldılırdı.

Orta Asiya arealının əlyazmaları arasında müəllif və tərcüməçilərin avtoqrafları çoxdur, məsələn, Munisin, Ağahinin, Racinin, Mükimin, Həmzənin və s. Bir neçə az rast gəlinən və nadir hesab olunan əlyazmalar da mövcuddur. Buraya Ağahinin ancaq iki kitabı ilə təmsil olunan "Zübdət ət-təvarix" ("Tarixlərin məğzi") əsəri, Səmərqəndin qazisi molla Kamalın 1285/1868-cü ildə yerli hadisələr barədə rus hakimiyyətinə məlumat vərəqəsinin nadir nüsxəsinin avtoqrafı, Məşhur xəttatların köçürdükləri əlyazmalar və onlardakı qeydlər və s.

Köhnə özbək əsərlərinin nüsxələri çox hallarda bədii minatürlərlə, ünvanlarla, sərlövəyə şəkillərlə bəzədilmiş, başqa türk dillərində olan əlyazmalardan qismən fərqli olaraq bədii cildə salınırdı.

Əlyazma kitabının ən gözəl nümunələri məşhur Herat məktəbi, Sultan Hüseyn Baykarının hakimiyyəti və Nəvainin yaradıcılığı dövründə ən yüksək səviyyəyə çatmışdır. XVI əsrin ikinci yarısında bu məktəbin bazasında Maverannəhrdə incəsənət məktəbi fəalliyət göstərmişdi. XVII əsrdə əlyazma miniatür sənətkarlığın yüksəlişi müşahidə olunur. Bu yüksəliş XVII əsrin ikinci yarısında Maverannəhrdə yeni incəsənət məktəbinin yaranmasına səbəb olmuşdur. Birinci Maverannəhr məktəbinin nümunələri 970/ 1562-63-cü ildə köçürülmüş "Təvarixi güzidə nüsətnamə" əsərinin əlyazmasına 15 miniatürdə özünü əks etdirmişdir.

Məhəmməd Mükim, Avaz Məhəmməd, Məhəmməd Əmin, Xoca Gəday kimi miniatürçülərin yaradıcılığı Maverannəhr məktəbi ilə sıx bağlı olmuşdur.

XVIII-XIX əsrlərdə bu və ya digər formada müstəqil Xivə, Buxara və Kokand xanlıqlarının yaranması ilə əlaqədar köçürülmüş hər əlyazmanın xarakterinə uyğun bəzi bədii-tərtibat üslubları yaranmışdır. Məsələn, XIX əsrdə Xivə xanlığında basma üsulu, ciddi qara dəri cild belə özünəməxsusluqlardan biri idi.

Mənbələrə görə Orta Asiya arealının ərazisində zəngin saray və şəxsi əlyazma kitabxanaları çox olmuşdur. Onlardan bəzilərinin adlarını çəkək. XI-XII əsrlərdə Səmərqənddə çox əhəmiyyətli kitabxanalar mövcud idi. XII əsrdə Mərvdə Samani sülaləsinin, XIII əsrin axırında Rəşid əd-Dinin (1247-1318) kitabxanaları fəalliyət göstərmişdir. Bu kitabxanalarda xəttatların və əlyazma

törtibatçıların emalatxanası fəaliyyət göstərirdi. XV əsrin başlanğıcında Buxarada şeyx Məhəmməd Parsın (1419 vəfat etmişdir) əsasını qoyduğu ümumi kitabxana yaradılmışdır.

XIV əsrin axırında – XV əsrin birinci yarısında Teymurun (1370-1404) topladığı və sonradan onun nəvəsi Uluqbəyin (1449-cu ildə öldürülmüş) ixtiyarına keçmiş kitabxanası fəaliyyət göstərirdi. Heratda saray kitabxanasını Baysunkır (1433 öl.) təşkil etmişdir. XV əsrdə orada Nəvainin kitabxanasında fəaliyyət göstərmişdir. XVII əsrdə Buxarada Əştərxanilər sülaləsindən Əbdul əl-Əziz (1645-1680) və onun qardaşı Sübhən Qulu xan (1680-1702) zəngin bir kitabxana təşkil etmişdi. XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Xivədə II Məhəmməd Rəhim xanın (1865-1910) kitabxanası fəaliyyət göstərirdi. XX əsrin əvvəllərində Fərqanədə və Buxarada bir neçə şəxsi kitabxana olmuşdur. Bunlardan biri A.Fitrətin şəxsi kitabxanası idi. Yusif Balasunqurlunun “Tutadqu biliq” əsərinin Nəmanqan nüsxəsi məhz bu kitabxanada saxlanılırdı. Eləcə də Daşkənddə Curabəyin şəxsi kitabxanası və s. göstərmək olar. Orta Asiyada şəxsi əlyazma kitabxanaları başqa Şərqi ölkələrində olduğu kimi, hamı üçün açıq deyildi və demək olar ki, bu problem çox az öyrənilmişdir. Lakin məhz onların sayəsində bir sıra qiymətli yazı abidələri qorunub saxlanılmışdır. Bununla yanaşı “ Oktyabr” inqilabına qədərki Orta Asiya şəxsi əlyazma kitabxanalarının hamısının taleyi acınacaqlıdır. Kitab həvəskarı öldükdən sonra onun bütün varidatı sərişə görə varisləri arasında bölünürdü. Belə hallarda çoxcildli əlyazma əsərlərinin bütövlüyü barədə düşünmürdülər, ona görə də ayrı-ayrı cildlər başqa-başqa adamların əlinə düşürdü.

Daşkənd kataloqundan görüldüyü kimi, köhnəözbək və özbək dilində olan əlyazmaların böyük əksəriyyəti Orta Asiyada saxlanılır. Az, lakin əhəmiyyətli miqdarda (400-500-ə qədər kitab) Sank Peterburqda, RF-nin bütün əlyazma kitab mərkəzlərində, bir sıra xarici ölkələrdə təmsil olunurlar. Öksər kitabsaxlayıcılarda köhnəözbək dilində olan abidələr, əsasən Nəvainin əsərlərinin əlyazmalarıdır.

Baburilər dövründə (XVI-XVII) Orta Asiya ilə Hindistan arasında əlaqələr daha da genişlənir. Fərqanə vadisindən, Səmərqənddən, Buxaradan, Xorasan şəhərlərindən böyük şairlər, alimlər, təbiblər, xəttatlar, miniaturçi rəssamlar, memarlar, musiqiçilər Hindistana dəvət olunurdu. XVI əsrdə Hindistanda ərəb yazısını qəbul edən urdu dili formalaşır. Bu, Hindistan, Orta Asiya, Şərqi Türkistan və ərəb yazısından istifadə edən digər xalqların mədəniyyətlərinin qarşılıqlı zənginləşməsinə kömək edirdi.

Hindistanın əlyazma mərkəzlərində ölkədə və onun hüduqlarından kənarında üzünü köçürülmüş köhnəözbək əlyazmaları çoxdur. Bunlardan “Baburnamə”nin Heydərabad nüsxəsi, həmin əsərin Kəlküttə əlyazması;

Baburun (XVIII) Divanının üç əlyazması, Baburun əruz haqqında kitabının XVIII əsrdə Əzferi Karaqani tərəfindən qısaltılmış fars tərcüməsi, Haydar Xarəzminin, Durbəkin, Lütfinin poemaları, Zəbunnisə bəyimnin Divanının nüsxəsi, XIV əsr Daşkənd şairi Bədrəddin Caçinin Hindistanda köçürülmüş nüsxəsini göstərmək olar. Aşağıda adları çəkilən əsərlər nadir incilər hesab olunur. XIV əsrin sonu Xarəzm şairi Əbdürrəhimin Şirazda yazdığı Divanı (özündə 1051 qəzəli bir sıra qəsidə və rübailəri birləşdirir), Xarəzmdən Şiraza qaçmış, orada məşhur fars şairi Hafizlə tanış olmuş, sonradan “Xarəzmi Hafiz” təxəllüsü ilə tanınmışdır. XV əsrin birinci yarısı özbək şairi Səid Qasımın “Məcmə əl-əxbar” (“Xəbərlər toplusu”), “Gülşəni raz” (“Sirlər bağçası”), “Həqiqətnamə” və “İlahinamə” (1044/1634-cü ildə Buxarada köçürülmüş) fəlsəfi-didaktik poemalarının toplusu və s. Nəvainin əsərlərinin əlyazmaları azdır. onun fars dilində “Divanı Fani”, “Lisan ət-tair” (“Quşların dili”), XVI əsrin əvvəlində Heratda üzünü köçürülmüş poeması, “Məcəlis ən-nəfais” (“Məşhurların yığınağı”) əsərinin fars tərcüməsinin dəbdəbəli əlyazması Heydərabadda saxlanılır. Uluqbəyin, Əli Quşçunun, İbn Sinanın əsərləri, Caminin ərəb dilində “Cəvami ət-tibyan fi təfsir” (“Şərhdə göstərilən ləyaqət toplusu”) əsərinin avtoqrafı, Sədinin XIII əsrdə alim-filoloq Zəməxşari tərəfindən köçürülmüş əlyazmanın yeddi sətirik avtoqrafı və s. qeyd etmək vacibdir.

C.Nehru Türk hakimiyyəti haqqında yazırdı: “moqollar Hindistanda yad elementlər və yadelli idilər” çünki Baburilər daim öz ana dillərini qoruyub saxlamağa çalışır, o dildə yazırdılar. Bu dövrdə yerli əhalinin də bir hissəsi hakim sülalənin dilini öyrənməyə, türk dilində danışmaq, yazmaq və oxumaq vərdisləri əldə edirdilər. C.Hehrunun yad element və yad elli adlandırdığı moğol dövrü nailiyyətləri hal-hazırda Hindistanın iftixar mənbəyidir. Türk admiralı, özbək dilini bilən və bu dildə şeirlər yazan Sidi Əli Rəis özünün “Mirat əl-məmalik” (“ölkələrin ayınəsi”) kitabında məlumat verir ki, “Humayun Mirzənin vaxtında saray əyanları arasında cığatay dili geniş yayılmışdı və tez-tez cığatay dilində poeziya gecələri keçilirdi”. Köhnə özbək dili dövlət dili elan edilmişdi. Bu dövrdə saray alimi Məhəmməd Yaqub Çingi tərəfindən “Kelurnamə” (Biçin kitabı) adlı özbək fars lüğəti tərtib olunmuşdu.

Türkmənlərin yaşadıkları ərazini coğrafi cəhətdən Orta Asiya arealının qolu hesab etmək olar. XV-XVIII əsrlərdə bütün Orta Asiyanın ədəbi dili olan köhnəözbək dili köhnə türkmən ədəbi yazı, o cümlədən danışq dilinin formalaşmasında böyük rol oynamışdır. Aşağıda adları çəkilən əsərlər Köhnə türkmən yazı dilinin əsas abidələri sayıla bilər: 865/1464-65-ci ildə şair Nəpəinin “Rövnəd əl-islam” (“İslamın məşəli”) əsəri, Əbülqazi xanın (XVII ə.) “Şəcəreyi tərakimə” əsərindən bir sıra türkməndilli mətnlər, XVIII-XIX

Əsrlər Türkmənstanda yazıb yaratmış Azadi (1700-1760), Nur Məhəmməd Qaib (1711-1765-ə yaxın), Şəbəndə (1720-1800), Mərrupi (1735-1795), Məhtumqulu (1733-1783), və onun müasiri Qaibi, Səyyidi (1768-1830), Zəlili (1790-1844-ə yaxın), Kəminə (1770-1840), Molla Nəpəs (1810-1862), Əndəlib (1233/1817-18-ci ildə sağ olmuşdur), Katibi (1820-1881), Mühləçi (1824-1884), Miskin Kiliç (1845-1905), Kor molla (1872-1934) və b. görkəmli Türkmən şairlərinin əsərləri Abd əs-Səttar qazının "Tekinlərin döyüşləri haqqında hekayələr kitabı" tarixi əsəri, həmçinin sarıklar və salarlar Mərvə köçənədək türkmənlərin Manqışlağa gəlməsinə və 1182/1768-69-cu ildən 1319/1901-ci ilədək sarıqların Çarcondan Mərv vadisinə köçməsi tarixinə həsr olunmuş kitab, və s. Eləcə də XVI əsr türkmən şairi Bayram xanın divanı Baburun oğlu Kamramın lirikası ilə birlikdə bir kitaba cildlənmiş nüsxəsi Hindistanın Rampur şəhərində saxlanılır.

Göstərilənlərdən aydın olur ki, ilkin Türkmən əsərləri XV əsrə, çox hissəsi isə XVIII-XX əsrin əvvəllərinə aiddir. Əlyazmaların üzünün köçürülməsi dövrü isə XVIII-XX əsrin əvvəlləridir. Bu nüsxələr, əsasən, Türkmənstanda, az hallarda isə Orta Asiyada, Volqa boyunda, Uralda köçürülmüşdür. Bu əsərlərin mövzusu əsas etibarilə poeziya, tarix, və dini mövzulardır. Xalq şairlərinin əsərləri içərisində unikal hesab edilən və nadir nümunələr çoxdur.

Türkmən əlyazmalarının böyük əksəriyyəti orta xəttat nümunələrdən ibarət olunmuş və Orta Asiya yazı mədəniyyətindən əsasən fərqlənmişdir. Türkmən əlyazmalarını fərqləndirən və onun səciyələndirən bir xüsusiyyət ondan ibarətdir ki, Türkmən əlyazma nümunələri içərisində miniatürlərlə bəzədilmiş və bədii tərtibat verilmiş nüsxələr hələlik müəyyən edilməmişdir. Belə nüsxələr mövcud olmuş lakin müəyyən edilməmişdir, və ya bu türkmən əlyazma kitablarının üslubudur. Suallarına cavab vermək çətindir.

ORTA ASIYA VƏ ŞƏRQİ TÜRKİSTANDA ORTA ƏSR KİTABCILIQ ƏNƏNƏLƏRİ

Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda ərəb qrafikalı əlyazma kitabının meydana gəlməsi, həmin ərazilərdə yaşayan əhəlinin islamı qəbul etməsi və burada ərəb əlifbasının və ərəb dilinin yayılması ilə bağlıdır. "Kitab" "əsər" və ümumiyyətlə, eyni ölçülü yazılmış kağız vərəqlərinin bir cild içərisində toplanması ərəb sözü olan kitab mənasında işlədilir. Kitabın əsas dil əlamətindən başqa "məktub", "yazı", "savad", həmçinin "kitab", "əsər" və s. mənasında fars dilindən alınmış namə sözündən istifadə olunurdu. Bu zaman göstərilən mənalarda namə sözü işlənərkən özünəməxsus keyfiyyətlər kəsb edirdi. O, birincisi, başqa sözlərlə vəhdətdə işgüzar yazılı sənədləri, yəni praktik təyinatlı kitab, məsələn, "Vəsiyyətnamə", "Vəkalətnamə" və s. göstərməyə xidmət edirdi. İkincisi, o, qeyd edilən kitablarda tərkib hissəsi müəyyən edən forma kimi tez-tez işlədilir, məsələn, "Şərəfnaməyi şahı" ("Şah şöhrəti kitabı"), "Fəthnamə", "Firqətnamə" ("Ayrıhəq haqqında poema") və s.

Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda yaradılmış əlyazma kitabının miqdarı barədə bu günə qədər tam təsəvvür yoxdur. Yəqin ki, illər keçdikcə bu barədə dəqiq məlumat vermək daha da çətin olacaq. Yalnız Özbəkistan EA Şərqsünəslıq İnstitutunun şərq əlyazmaları külliyyatında 160 mindən çox müsəlman əlyazması nüsxələrinin saxlanılması orta əsr kitab mədəniyyətinin ümumi mənzərəsini yaratmağa kömək edir. Onların arasında əsasən türk, ərəb, tacik, fars və özbək dillərində müstəqil əsərlərin sayı 80000-ə yaxındır. Onların əsas hissəsi Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda yaradılmışdır. Məlum olduğu kimi, Daşkənddə və qonşu Orta Asiya respublikalarının kitabsaxlayıcılarında ərəbqrafikalı əlyazma kitabları ilə zəngindir. Hazırda Sankt-Peterburq, Kazan, Bakı, Moskva kitabxanalarında, digər ölkələrin şərqşünəslıq mərkəzlərində saxlanılan əlyazma kitabları arasında Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda yazılmış və tərtib edilmiş əlyazmalar da az deyildir. Deməli, orta əsrlərdə Orta Asiya və Şərqi Türkiстан ərazisində yaradılmış əlyazma kitablarının ümumi sayı on minlərlədir. Bu, şübhəsiz, Orta Asiya xanlıqlarında o dövrdə kitabçılıq işinin əhəmiyyətli dərəcədə inkişafına və orada kitabın geniş yayılmasına sübutdur. Ədəbi əsərlərin qorunub saxlanması bütünlükdə cəmiyyətin kitab mədəniyyətindən asılıdır. Bizə gəlib çatmış əlyazmaların ümumi sayı, həm də onların sırasında bir çox yüzilliklər bundan əvvəl yaradılmış çoxlu sayda kitabların varlığı o dövrdə insanların əlyazma kitabına qayğısını, cəmiyyətdə əlyazma kitabının yüksək nüfuzunu sübut edir.

Əlyazma kitablarının tərkibi müxtəlifdir. Burada tarixi, coğrafi, bioqrafik, ədəbiyyat, təbiət elmləri, dini, poetik və digər məzmunlu əsərlər, burada riyaziyyat, məntiq, etika və musiqi üzrə traktatlar, çoxlu sayda şərhələr, təqvimlər, həmçinin aktlar, fərmanlar və diplomatik xarakterli yazılar, inzibati, hüquqi, iqtisadi məzmunlu sənədlər, orjinal əsərlər və tərcümələr, təskirələr və xatirə ədəbiyyatı vardır.

Ancaq, qeyd etmək lazımdır ki, yuxarıda göstərilən ədəbi janrlar, formalar, növlər və s. heç də bir sahəni təmiz halda təmsil etməmişdi. Şərq ədəbiyyatına, xüsusilə də “elmi əsərlərə” sinkretiklik, növlərin, formaların, janrların zəif differansiyası xarakterikdir. Ədəbiyyatın müxtəlif növlərinə, elmin müxtəlif sahələrinə aid materialın, həmçinin eyni növün müxtəlif forma və janrların bir əsərdə birləşdirilməsi yazıçılar dairəsində adi qayda idi. Bu deyilənlər, əlbətdə o demək deyil ki, orta əsrlər müsəlman şərqində elmlərin təsnifatı yox idi. Əksinə, müsəlman alimləri nəinki biliyin ayrı-ayrı sahələrini seçirdilər, onlar həm də orta əsr elminin müxtəlif sahələrini hətta bir növ içərisində müxtəlif formaları fərqləndirmək üçün saysız-hesabsız elmi və texniki terminlər işləyib hazırlamışlar. Burada təlif və təsnif terminlərinə istinad etmək olar. Birinci termin orjinal elmi və yaxud ədəbi əsəri təyin etməyə xidmət edir, ikinci isə adətən ümumləşdirilmiş toplular adlanırdı. Deməli orta əsrlər yazılı abidələrin janrlarını, növlərini, tiplərini və s. təsnifləşdirmək sahəsində məlum çətinliklər o dövri cəmiyyətdə bu kateqoriyaların mövcud olmaması ilə deyil, bir çox əsərlərin çoxplanlı olması ilə bağlıdır. Məsələn, bir lətifə toplusunda xronika parçasına, sülalə tarixinə, məişət əfsanəsinə, coğrafi əsərdə lingvistik materiala, hüquqşünaslıq traktatında coğrafiya bölməsinə və s. rast gəlmək olur.

Elmin müxtəlif sahələrinin inkişafı eyni bərabərdə deyildi. Bu qeyri-bərabərlik müəyyən dərəcədə müsəlman şərqində elmin inkişafı ənənələri ilə izah olunur. Elmin çox sahələri o dövrün şəraitinə uyğun olaraq ancaq sarayda inkişaf edə bilirdi. Praktiki əhəmiyyətli elm sahələrinin, məsələn, riyaziyyatın (düzgün hesabat aparmaq naminə), astronomiyanın (astroloji inancla əlaqədar), təbabətin (müalicə təcrübəsi üçün) inkişafı təkcə mədəni əhatənin mövcudluğundan asılı deyildi, ən başlıcası hər bir şərq hökmdarının – alimlərin və ədəbiyyatçıların təəssübkeşinin şəxsi marağından asılı idi. Əgər nəzərə alsaq ki, sarayda poeziya və tarix, yəni hökmdarın adını əbədiləşdirən və nəsilərin yaddaşına həkk edən ədəbi janrlar və elm sahələri daim diqqət mərkəzində idi, hər şey aydın olardı. Poeziya, xüsusilə populyar idi. Ədiblərin böyük əksəriyyəti maddi cəhətdən bütünlüklə hakim dairələrdən asılı olduğundan poeziya ilə məşğuliyyətlərini özlərinin “maddi güzəranı” ilə bağlayırdılar. Bu cəhətdən Camal Kərşi ləqəbi ilə məşhur olan balasaqunlu Əbülfəzl b. Məhəmmədlə bağlı misal maraqlıdır. O, 1264-cü ildə gənc ikən

qeyri-məlum səbəbdən Kaşqara getməli olur. Orada Camal Kərşini yerli sədr (ruhanilərin və mülki administrasiyanın başçısı) təqdim edirlər. Təzə yerdə onun nə işlə məşğul olacağı məsələsini sədr onunla müzakirə edir, hər məşğuliyyətin sərfəli və qeyri-sərfəli tərəflərini mükəmməl araşdırır. Nəhayət, sədr qərara gəlir ki, yaxşısı budur qonaq poeziya ilə məşğul olsun, çünki bu məşğuliyyət ona həm mənəvi, həm də maddi təminat gətirəcək. (33. s. 101). Vasifinin xatirələrinə görə poeziya məşğuliyyəti ilə bağlanan “maddi rifah” xoşuna gələn şeyə görə yüksək vəzifəli şəxsdən şairin aldığı pul və hədiyyə ilə ifadə olunurdu. Hərdən şairə vəzifə də bəxş olunurdu, məsələn, daruqi (şəhər rəisi), müxtəsibə (bazar nəzarətçisi) və s. XVI əsr tarixçisi Şərəf xan Bidlisinin məlumatına görə, Sultan Hüseynin (1469-1506) hakimiyyəti dövründə paytaxt Herat şəhərində “12 min şagird, şair, yazar və digər peşə sahibi var idi – onların hamısı əmirlərin, vəzirlərin və hökmdarın hesabına məvacib alırdı. Burada qeyd edək ki, müsəlman Şərqində geniş şöhrət qazanmış ayrı-ayrı görkəmli şairlər, həm də xarici müsəlman dövlətləri hökmdarlarından məvacib alırdılar. Məsələn, Sultan II Bəyazid (1481-1512) hər il Buxaraya möhtərəm Mövlana Əbdürrəhman Cami və Nəqşbəndi rəhbərləri üçün 10 min gümüş dirhəm göndərirdi.

Dilinə görə Orta Asiya və Şərqi Türkistan əlyazma kitabları eyni deyildir. Bizə gələn yazılı abidələr üç dildə – ərəb, fars və türk dillərində yazılmışdır. Bu dillərin aqibəti müxtəlifdir. IX əsrin başlanğıcına qədər Orta Asiya da daxil olmaqla, bütün müsəlman dünyasının elmi dili ərəb dili idi. O dövrdə əhalinin islamlaşdırılması ilə yanaşı, ərəb dili də yayılırdı. IX əsrdən yeni fars dilində ədəbiyyat meydana gəlməyə başlayır. Sonradan fars dili tədricən, demək olar ki, müsəlman dünyasının bütün şərq hissəsinin ədəbi dilinə çevrilir. Hazırda məlum olan ərəb qrafikalı türk dilli abidələrin ilkin nümunələri XI əsrə aiddir. 462/1069 Şair Yusif Balasaqunlu Kaşqar xanı üçün türk dilində, türk adı altında “Qutadqu bilig” (“Xoşbəxt edən bilik”) didaktiv poemasını yazmışdır. Türk dilində ərəb qrafikalı ədəbiyyatın inkişaf tempi və məstəbi üçün artıq XIII əsrdə bizim rastlaşdığımız müsəlman dünyasının üç ədəbi dili – ərəb, fars və türk dilləri xarakterikdir. Bu dövrdə ərəb ədəbiyyatı daha mükəmməl forması, fars ədəbiyyatı fikir dərinliyi ilə seçilir və qəbul edilirdi. Türk ədəbiyyatı bu və ya digər cəhətdən hər ikisi ilə əlaqəli vəziyyətdə idi, ancaq böyük təbiiyi, böyük heca sadəliyi və həyata böyük yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edirdi. (33 s. 195, 245).

Adı çəkilən dillərdən heç biri digərini sıxışdırıb aradan çıxartmamışdır. Ancaq Orta Asiyanın və Şərqi Türkistanın mədəni həyatında onlardan istifadənin öz xüsusiyyətləri vardı. Ərəb dili IX əsrdən bir müddət sonra da öz əhəmiyyətini saxlamışdır. Orta Asiya və Şərqi Türkistandan olan Əl-Fərabî (X), İbn Sina (X-XI), Biruni (X-XI), Mahmud Kaşqari (XI), və b. kimi

məşhur alimlərin əsərləri bu dildə yazılmışdır. Orta Asiyada siyasi vəziyyətin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq dil yönümü də dəyişmiş və ərəb dili bu ərazidə öz mövqeyini tədricən itirmişdir. Tədricən o, ilahiyyat ədəbiyyatı və ibadət dilinə çevrilmişdir. Son orta əsrlərdə Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda ərəb dilində yaradılmış elmi və poetik ədəbiyyatın xüsusi çəkisi çox azdır. Ərəb dilinin əvəzinə fars-tacik dili burada böyük mədəni nüfuz qazanır. Orta Asiyanın üç xanlığından ikisində, Buxara və Kokand xanlıqlarında son dövrlərdəki dövlət dəftərxana və mədəniyyət dili olmuşdur. Kaşqar mədəniyyəti də fars dilinin təsirindən kənarda qalmamışdır. Şərqi Türkistanda iki ən məşhur tarixi əsər – Mirzə Haydar Düglatın (XVI) “Tarixi Rəşidi” və Curasin (XVII) əsərləri fars-tacik dilində yazılmışdır.

XI əsrdən başlamış türk dilində ərəb qrafikalı ədəbiyyatın inkişafının fasiləsiz olmasına baxmayaraq, XVI əsrə qədər o, əsasən, poeziya dili olaraq qalmışdır. Sayına görə əhəmiyyətli dərəcədə yerli elmi ədəbiyyatda “cağatay dili” adlanan Orta Asiya türkcəsinin də meydana gəlməsi XVI əsrə aiddir. Bu dövrdə orjinal türk ədəbiyyatı ilə yanaşı tərcümə ədəbiyyatı da intensiv inkişaf edirdi. Orta Asiyada təşəkkül tapmış tərcümə yaradıcılığının məsələsini aşağıdakı faktlardan görmək olar. Yalnız XVI əsrin birinci yarısında ərəb və fars dillərindən Orta Asiya türkcəsinə Blaminin “Tarixi Təbəri”, Rəşidəddinin “Tariki Qazani”, Yəzdinin “Zəfərnəmə”, həmçinin “Kəlilə və Dimnə”, “Əcaib əl-məxluqat”, “Dür əl-məcalis”, “Miftəh əl-cənnət”, “Miftəh əl-gülub” kimi məşhur əsərlər tərcümə olunmuş, Şeybani xanın göstərişi ilə Firdövsinin “Şahnamə” poemasının tərcüməsi işinə başlanmışdır. Maraqlıdır ki, tərcüməyə yaranmış ehtiyac tərcüməçilərin özləri türk əyalətlərində əhalinin əsas hissəsinin artıq ərəb dilini başa düşməməsi vəziyyəti ilə əlaqələndirirlər. Bu cür əsaslandırma misal, “Sultan Hüseynin vaxtında – tərcüməçi Fidani “Kəlilə və Dimnə”nin tərcüməsinə ön sözdə bizi əmin edir, - fars dili geniş yayılmışdı. Ubaydullah xan Maverannəhrin taxtı-tacına sahib olduğdan sonra ulusun böyük hissəsi türk dilinə böyük əhəmiyyət verməyə başladılar. Xüsusilə, xanlar, sultanlar və əmirilər hamısı türk dilində danışdılar. Onların çoxu farsca danışmağı bacarmırdı. Onlardan Qaraçinlər qrupundan Quşçu qəbiləsindən olan Köpək Quşçunun oğlu böyük əmir Qənbər fəqir Fiqana bu kitabı türkcəyə tərcümə etməyi tapşırırdı. O, “qoy bütün türklər bundan bəhrələnsinlər” – dedi.

Hər halda Orta Asiyanın üç xanlığından ancaq birində - Xivə xanlığında türk dili dövlət dəftərxana və ədəbiyyat dili kimi qəbul edildi. Türk dilində müsəlman ədəbiyyatının Şərqi Türkistanda həm orjinal, həm də tərcümə formasında inkişafı XVIII əsrə aiddir.

Nəzərdən keçirdiyimiz dövrdə Orta Asiyada və Türkistanda ərəb əlifbası ilə yanaşı uyğur əlifbası da yayılırdı. Hesab olunur ki, Orta Asiya hökmdar-

larının saraylarında XVI əsrin başlanğıcına qədər xüsusi terminlə bəxşi adlanan uyğur mirzələri çalışırdılar. V.V.Bartold belə hesab edir ki, çağatay xanları yanındakı mirzələr, görünür, taxt-taca müsəlman mədəniyyəti nümayəndələrindən daha yaxın idilər və tarixi hadisələrin xronikasını aparmaq bütünlüklə onların əlində idi. O cümlədən “uyğur bəxşiləri tərəfindən uyğur dilində və uyğur yazısı ilə” “Tarixi xani” adı altında Teymurun yürüşlərinin şəirlə xronikası tərtib olunmuşdur. “Zəfərnəmə”nin müəllifi Yəzdi (XV) və “Zübdət əl-əsr”in yaradıcısı Abdallah b. Məhəmməd b. Əli Nəsrallahı (XVI) mənbə kimi ondan istifadə etmişlər; (33, s. 131). Orta Asiyada Teymurilər dövründə dəftərxana sənədlərinin tərtibi və xarici dövlətlərlə yazışma zamanı uyğur əlifbasından istifadə olunması faktları, həmçinin elmi ədəbiyyatda qeyd edilmişdir. Axırncıya misal olaraq, Teymuri Əbu Səidin (1451-1469) Uzun Həsənə 10 oktyabr 1468-ci il tarixli məktubunu göstərmək olar. Hazırda İstambulda Topqapı muzeyinin kitabxanasında saxlanılan həmin məktub orjinalda transkripsiya və tarixi-filoloji şərhə A.N.Kurat tərəfindən 1940-cı ildə nəşr edilmişdir.

Bizə gəlib çatan son orta əsr ərəbqrafikalı Orta Asiya və Şərqi Türkiстан əlyazmaları kağız üzərində yazılmışdır. Kağızı təyin etmək üçün kağız sözündən istifadə olunmuşdur. Orta Asiyada VIII əsrdən başlayaraq kağız əsasən Səmərqənddə hazırlanırdı. Başqa iri kağız istehsalı mərkəzləri Buxara, özbək xanlıqları dövründən başlayaraq Kokand şəhəri, daha doğrusu Kokandın yaxınlığında yerləşən Kokozqar və Çorku əyalətləri olmuşdur. İri mərkəzlərdə kağız istehsalında adətən su dəyirmanlarından istifadə edilmişdir. Bununla əlaqədar Babur belə məlumat verir: “Dünyada ən yaxşı kağız Səmərqənddən alınır, -o, öz qeydlərində yazır, - kağız dəyirmanları üçün bütün su Kani Çildən gəlir. Kani Çil Siyah Abinin sahillərində yerləşir, bu kiçik çayı Abi-Rəhmət də adlandırırlar”. (21, s. 62). Daha sonra o, dəqiqləşdirir ki, “orada su yeddi - səkkiz dəyirmanla çatır”. “Kağız dəyirmanları həmçinin Heratda da vardı. (21, s. 223). Kustar üsulu ilə yazı kağızı istehsalı Orta Asiyanın bir çox rayonlarında yayılmışdı.

Yazı kağızı bir neçə növdə istehsal edilirdi. Onun ən geniş yayılmış növü kağızı nimkatani idi. Kağızın hazırlanması üçün əsas xammal çətənə lifləri sayılırdı. Kağız istehsalı prosesi çox əmək tutumlu olub, böyük vaxt və fiziki qüvvə tələb edirdi. Xammal əvvəlcə su vasitəsilə hərəkətə gətirilən dibayə basırdılar. Xırdalanmış kütləni yuyur, sıxırdılar və oraya müəyyən nisbətə ağ qələvi məhlul (potaş) və əhəng əlavə edirdilər. Sonradan yenidən qarışdırır, qurudur və dibayə basırdılar. Bu cür əməliyyat bir neçə dəfə təkrar olunurdu. Kütlənin hazırlanması prosesi başa çatdıqdan sonra kağız vərəqlərinin tökülməsi başlayırdı. Kağızın tökülməsi forması barmaqlıq və tordan ibarət idi. Barmaqlıq tut ağacından hazırlanırdı, torun forması isə

paralel uzadılmış və at tükləri ilə bağlanmış nazik zoğlarından yaranırdı. Vərəqi tökmək üçün tor üstünə kütləni içərisinə yayırdılar. Qurudulmuş kağız vərəqlərini çıxararaq xüsusi bıçaqla kəsirdilər. Kağıza parlaqlıq vermək üçün onu hər iki tərəfdən buğda unundan hazırlanmış nişasta ilə örtürdülər. Qurudulduqdan sonra hər vərəqin iki üzünü də armud ağacından düzəldilmiş taxta üzərində xüsusi balıqqulağı ilə sığallayırdılar.

Əlyazması üçün kağız müxtəlif tona və rənglərə boyanırdı. Yazı kağızının rənglənməsi müxtəlif vasitələrlə və çox vaxt mürəkkəblə olurdu. Rəngli kağız bir qayda olaraq bədii tərtibatlı əlyazmalarda istifadə olunurdu. Adi əlyazmalar əsasən bərk boz kağızı nimkatani tipli kağızlarda yazılırdı. Demək olar ki, belə hallarda bütün əlyazmalar şərq, yəni yerli istehsal olan kağızlarda yazılmışdır. Orta Asiya və Şərqi Türkistan əlyazmaları içərisində Avropada hazırlanmış kağıza yazılanların miqdarı cüzdür. Zaman baxımından onlar XIX-XX əsrin əvvəlinə aiddir. Bununla yanaşı Avropada istehsal edilən kağızın, məsələn, Türkiyəyə ilk gəlişi XIV əsrin sonuna təsadüf edir. Artıq XVII yüzillikdə Avropa istehsalı olan kağıza yazılmış əlyazmaların sayı xüsusilə artır.

Yazı aləti qələm – qamış qələm idi. Qələmin hazırlanması üçün müəyyən vərdiş və təcrübə tələb olunurdu. Qələm üçün seçilib götürülmüş qamışı suda tünd-palıdı rəng alana qədər saxlayırdılar. İlk emaldan sonra qamışı kəsir, düyünlü yerdə xüsusi bıçaqla (qələmtəraş) ucluq və yarıq açırdılar. Bu zaman məsləhət görülürdü ki, yarığın ünsi adlanan sağ tərəfini vaxşı adlanan sol tərəfinə nisbətən biraz nazik olsun. Qamışı kəsmək üçün xüsusi sümük yaxud buynuz altlıqdan qələmkatdan istifadə edilirdi. Bədii xəttatlıq yazısı üçün qələmin yonulması və bu işin nöqsansız yerinə yetirilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Hazırlanmış qələmi torpaqla sürtürdülər ki, yağdan təmizlənsin, sonra yazıda yoxlayırdılar. Əgər qələmin nöqtəsi düzgün forma alırdısa o, yazıya yararlı hesab edilirdi.

Orta Asiya mirzələri və ədibləri adətən tuşla və mürəkkəblə yazırdılar. Tuş qurumdan və albalı kitrəsindən, mürəkkəb isə zəydən və mürəkkəb qozasından hazırlanırdı.

Xəttatlıq üçün xüsusi davamlı qara və rəngli mürəkkəb hazırlanması resepti olduqca mürəkkəb idi və tərkibinə çoxlu komponentlər qarışdırılırdı. Məsələn, qurum, mürəkkəb qozası, çuğundur ağacı və s. A. A. Semyonovun sözlərinə görə “ən son dövrlərə qədər yaxşı mürəkkəblər böyük əmək sərf etməklə və çox diqqətlə hazırlanırdı. Buxarada xüsusi mürəkkəb ustaları onu ancaq özlərinə məlum olan reseptlə hazırlayırdılar. Bədii əlyazmalar tərtib edilərkən onun yüngül xoşa gələn iy verməsi üçün mürəkkəbə qızıl gül suyundan tutmuş koskin konsentratlara qədər lazımı miqdarda müxtəlif aromatlı əlavələr edilirdi.

Orta əsrlər müsəlman Şərqi ölkələrində çoxlu xətt üslublarından istifadə olunurdu. Onlar xarici görünüşü ilə bir-birindən fərqlənirdi və onlardan istifadə üçün dəqiq qaydalar mövcud idi. XV əsrə qədər Orta Asiyada əsas xətt üslubları nəsx, təlik, suls hesab olunurdu. Orta Asiya xəttatları və ədəbiyyatçıları az da olsa digər xətt üslublarından da istifadə edirdilər. XIV əsrdə yeni xətt üslubu – nəstəlik yarandı. O, adətən Quranın köçürüldüyü nəsx və əsasən dəftərxanada və işgüzar yazışmada istifadə olunan surətli təlik yazı üslubunun elementlərinin birləşməsindən yaranmışdı. Nəstəlik xəttinin inkişafında və geniş yayılmasında XIV-XV əsrin birinci yarısı nəstəlik ustalarının əsərləri ilə yanaşı görkəmli yazı ustası Sultan Əli Məşhədinin (1432-1520) yaradıcılığı da böyük rol oynamışdır. Nəstəlik xətt üslubunun nəzəri və texniki məsələləri işıqlandırılan xəttatlıq üzrə xüsusi traktat da onun qələminin məhsuludur. İlk vaxtlarda zəngin əlyazmaların və kitaların xətti kimi meydana gələn nəstəlik qısa dövr ərzində başqa xətt üslublarını sıxışdırıb aradan çıxararaq Orta Asiyada hakim xətt üslubuna çevrildi. XV-XIX əsrlərdə Azərbaycanda, Orta Asiyada, Şərqi Türkistanda məzmunundan, təyinatından və həcmindən asılı olmayaraq yaradılmış əlyazmaların, demək olar ki, hamısı bu xətt üslubu ilə yazılmışdır.

Əlbəttə, yüksək bədii əlyazmalar tərtib olunarkən xəttə çox ciddi tələblər qoyulurdu. Belə əlyazmanın mükəmməl sayılması üçün ilk səhifədən son səhifəyə qədər o eyni bədii xəttlə yazılmalı idi. Bu əlyazmalar ünvanlarla, başlıq şəkillərlə, miniatürlərlə və başqa daxili bəzəklərlə adətən zəngin tərtib olunurdular. Ona görə də bu işdə rəngli mürəkkəb və tuşla yanaşı boyadan, maye qızıl və gümüşdən də istifadə edilirdi. Yüksək rütbəli əsəblərin və tanınmış şəxslərin sifarişi ilə bədii əlyazmaların tərtibatı zamanı adətən üzrə üç peşə ustasının əməyinin birləşdirilməsi tələb olunurdu: xəttatın, miniatürçü rəssamın, cildləmə ustasının. Son onilliklərin tədqiqatları göstərir ki, orta əsrlər dövründə Orta Asiyada yerli orjinal miniatür rəssamlığı məktəbi fəaliyyət göstərmişdir. Müasir sənətşünasların qəbul etdiklərinə görə, Məvərinəh miniatür rəssamlığı məktəbi nümayəndələrinin əsərləri Orta Asiya xalqları mədəniyyəti xəzinəsinə, bununla yanaşı həm də dünya mədəniyyəti xəzinəsinə qiymətli hədiyyələrdir.

Hər bir kitabın vacib tərkib hissəsi olan cild ayrıca hazırlanırdı. Orta Asiyada və Şərqi Türkistanda cildləmə incəsənətinin qədim ənənəsi olmuş, ancaq xüsusi özünəməxsusluğu XVIII-XIX əsrlərdə qazanmışdır. Türkistan tarixinin və mədəniyyət tarixinin böyük bilicisi A.A.Semyonovun sözlərinə görə həmin dövrün Orta Asiya kitab cildi “tam orjinal idi. Şərqi başqa yerlərində heç bir nümunə onunla müqayisəyə gələ bilməzdi”.

Orta Asiya mənşəli kitab cildləri tipinə, formasına, materialına görə rəngarəngdir. Burada dəri və karton cildlər, oymalı ağac (çinar) cildlər,

gümüşdən tökülmüş cildlər və s. vardır. Ancaq dəri cildlər daha çoxdur. Burada iki dəri cild fərqlənir. karton üzliyə çəkilmiş tam dəri parçası və mükəvvə –yarım dəri cildlər. Orta Asiyada mükəvvə ən çox yayılmışdı. Belə cildlər erkək eşşəyin xüsusi üslubla emal edilmiş dərisindən hazırlanırdı. Belə dəri saura yaxud savra adlanırdı. Dəri cildlər müxtəlif rənglərdə olurdu, ancaq yaşıl, qırmızı, sarı rənglər üstünlük təşkil edirdi.

Cild üçün karton adətən yazı kağızlarının yapışqanla birləşdirilməsi yolu ilə düzəldilirdi. Yapışqanlı kartonlar “məğziyi saxte” adlanırdı. Başqa növ cild kartonu məqziyi rixtə, yəni tökülmüş karton adı daşıyırdı. Belə karton cildcilərin kitab cildləndikdən sonra kəsilən zaman toplandıqları kağız parçalarından düzəldilirdi. Karton cildləri yağlı boya ilə rəngləyir və üstünə lak çəkirdilər. Çox vaxt onlar haşiyə, damğa, medalyon və b. formalarında basma naxışla bəzədilirdi.

Orta Asiya cildləmə ustalarının yüksək sənətkarlığını onların əl işləri sübut edir. Onların ən yaxşı nümunələri “Özbəkistan Elmlər Akademiyası Şərq əlyazmalar külliyyatının” on cildlik nəşrində təmsil edilmişdir.

Cildləmə işinin əsas mərkəzləri Buxarada, Səmərqənddə, Kokandda, Daşkənddə, Xivədə yerləşirdi. XIX əsrin ikinci yarısında kokandlılar ən yaxşı cild ustaları sayılırdı. Cildciləri səhhaf, yaxud mükəvvasaz adlandırırdılar. Çox vaxt kitab ticarətçiləri də cildləmə işi ilə məşğul olurdular. XVIII əsrdən başlayaraq Orta Asiyada hazırlanmış cildlərdə, bir qayda olaraq, ustaların dəyişməz formada adları yazılırdı – “hansısa cildçi düzəltmişdir”.

Y.O.Yakubovskinin məlumatına görə XIX əsrin ikinci yarısında hazırlanma səviyyəsinə görə hər cildin orta qiyməti “bir ya iki tənqə - (15-30 qəpik) idi. Metal üzərində naxışlarla” bədii tərtibatlı cildin dəyəri 4 manata yaxın olurdu. Kitabın eni, hündürlüyü, bəzən qalınlığı nəzərə alınmaqla əlyazma kitabının formatı müxtəlif olurdu. Tədqiqatçıların müşahidələrinə görə Orta Asiya üçün xarakterik olan format belədir: cildin hündürlüyü 24-27 sm. eni 17-18sm. Həmçinin 18x11 format da dəbdə idi. Nadir hallarda böyük formatlı (hündürlük 30-45 sm, en 27-28 sm) kitablara da rast gəlmək olur.

Əlyazma kitablarının çox hissəsi elə tərtib edildikləri yerlərdə də üzü köçürülürdü. Orta Asiyada yazılan Vasifinin “Bədii əl-zəkai” və Məhəmməd Yusuf Münşinin “Tarixi Mükimxani” məşhur əsərlərinin taleyi bu cəhətdən maraqlıdır. Bu əsərlərin hazırda məlum olan nüsxələri (onların sayı çoxdur) ancaq Orta Asiya əlyazmaları ilə təmsil olunur. Qeyri ilahiyyat ədəbiyyatı içərisindən əyalətlər arasında ən çox yayılanları müsəlman Şərqində populyar olan şairlərin və tarixçilərin əsərləridir. Lakin burada qeyd etmək lazımdır ki, hər hansı bir regionun əlyazma kolleksiyasının tərkibində digər rayonlarda hazırlanmış əlyazma kitabının mövcudluğu heç də həmişə əsərin populyarlığı ilə əlaqədar deyildir. Kitabın yayılması yolları çox müxtəlif idi. Çox vaxt

əlyazmalar bir rayondan digərinə mədəniyyət və ədəbiyyatla heç bir əlaqəsi olmayan vasitələrlə keçirdi. Məsələn, hərbi yürüşlər zamanı hərbi qənimətlər arasında əlyazmalar da az olmurdu. Bəzən öz kitablarının yayılmasına müəlliflər də şərait yaradırdılar. Kaşqar tarixçisi Haçı Yusuf haqqında yuxarıda danışılmışdır. O, özünün “Cəm ət-təvarix” əsərinin bir neçə nüsxəsini çıxararaq birini Dımulla Şami adlı şəxsə, birini Xotan bəyinə, hakimiyyətinin tarixinə həsr olunan əsərin bir nüsxəsini isə Yaqub bəyin vətəninə - Əkdican vilayətinin Psket kəndinə göndərmişdir. “Baburnamə” ilə də əlaqədar oxşar hadisəyə rast gəlirik. 925/1519-cu ilin hadisələrini təsvir edərkən Babur yazır: “Xəbərçi Hafizin böyük qardaşı Səmərqənddən gəlmişdi. İndi mən ona Səmərqəndə qayıtmağa icazə verdim və onunla Pulad Sultana öz divanımı göndərdim...”. Başqa bir yerdə Babur məlumat verir ki, Xocayi Kalanın xahişi ilə əmr etdim ki, Surətini çıxarsınlar və onu Şəhrak bəylə göndərdim.

Oxucu auditoriyası sosial cəhətdən müxtəlif idi. Əlyazma sifarişçilərinin, onların sahiblərinin tərkibindən bu haqda fikir yürütmək olar. Onların sırasında hakimiyyət əsəbləri, xan nəslinin üzvləri, əyanlar, ilahiyyat nümayəndələri, xırda məmurlar, parça ticarətçiləri və b. vardı. Eləcə də oxucu səviyyəsinin aşağı olduğundan gileylənən tarixi əsərlərin tərcüməçilərin şikayətləri də bunu sübut edir. Aşağı səviyyəli oxucu məvhumu altında görünür əhalinin orta və aşağı təbəqələri nəzərdə tutulur.

Oxucu auditoriyasından danışarkən nəzərə almaq lazımdır ki, müstəqil, fərdi oxu kitabla tanışlığın yeganə forması deyildi. Orta əsr müsəlman cəmiyyətində savadsız adamlara təkcə orta təbəqə arasında rast gəlinirdi, belələri hakimiyyət üzvləri, əmirilər arasında da vardı. Ədəbi əsərin oxunuşdan mənimlənməsi mühüm yer tuturdu. O dövr üçün bu forma savadlılığın zəif inkişafı, bahalı kitabların hamı tərəfindən alınma bilməməsi və s. şəraitdən irəli gələn ictimai tələb idi. Kitab çox vaxt ailədə, dostlar əhatəsində və digər məclislərdə ucadan oxunurdu.

Bu barədə də müxtəlif tədqiqatlarda məlumat verilmişdir. Ümumiyyətlə XIX əsrin II yarısına qədər Orta Asiya ilə Şərqi Türkiyənin kitabçılıq və kitabxana mədəniyyətində bir çox müştərək ənənələrin mövcud olmasını müəyyənləşdirmək mümkündür.

TÜRKMƏNİSTANDA KİTAB VƏ KİTABXANA MƏDƏNİYYƏTİ

Türkmənistan qədim türk yurduudur. Bu ərazidə türk xalqlarının tarixi məskunlaşması, köç etməsi, iri mədəni mərkəzlər yaratması ən qədim dövrlərdən diqqəti cəlb etmişdir. Çin müəllifi Yustyan eramızdan əvvəl I minillikdə Ürgənc şəhərinin qədim Künyaurgənc dövlətinin paytaxtı olması və öz dövrünə görə kifayət qədər iri iqtisadi və mədəni mərkəz olması barədə məlumat verir. Əbu Reyhan Biruni bu şəhərdə böyük kitabxanaların olması barədə yazır. Ehtimal olunur ki, Avestanın əlyazmaları və zoraastrizmin digər yazılı ədəbi nümunələri bu kitabxanalarda saxlanılırdı.

İlk ərəb yürüşləri zamanı Ürgəncin mədəni irsinin bir hissəsi dağıtdı. Lakin çox çəkmədən Xarəzm elmi və mədəni ənənələri yeni islam dini mədəniyyətinə təsir göstərməyə başlayır. VIII əsrdən başlayaraq Xarəzm sivilizasiyasının ümumislam mədəniyyəti ilə qovuşması baş verir. 995-ci ildə mərkəzləşdirilmiş Xarəzm dövləti yaradılır, bu isə öz növbəsində elm və mədəni inkişafa təkan verir. Nəticədə IX-X əsrlərdə Xarəzmi nisbəsi ilə islam dünyasında çox sayda ədəbiyyat, elm, dövlət xadimi ortaya çıxır.

Ərəb coğrafiyaçıları əl-İstəxri (850-934), əl-Məqdisi (946-....) X əsrdə bu əraziləri gəzmiş və insanların elmə, maarifə bağlı olması haqqında öz əsərlərində yazmışlar.

Məşhur səyyah Yaqut əl-Həməvi (1179-1229) bir çox ölkələr gəzmiş, məşhur kitabxanalarda tədqiqatlar aparmışdı. O, Künyaurgənc şəhərini Mavərnəhrin ən üstün şəhəri, hətta Buxara və Səmərqənddən də üstün müsəlman mədəniyyətinin ən önəmli mərkəzlərindən biri hesab edir. Tatar yürüşlərinə qədər burada elm və ədəbi mühit inkişaf edir. Bu inkişafı V.V.Bartold da öz tədqiqatında təsdiq edir.

Xarəzmşah əl-Məmun 817-ci ildə Mərv şəhərindən Bağdada gələrkən özü ilə Xarəzmin nüfuzlu alimlərini də gətirir. Bunlardan biri Türkmənistan mənşəli Əbu Cəfər Məhəmməd ibn Musa əl-Xarəzmidir (850-ci ildə vəfat etmişdir) ki, o, Bağdad şəhərində Xəlifənin yaratmış olduğu "Dar ül-Elm"ə rəhbər təyin edilir. Ömrünün sonuna qədər əl-Xarəzmi burada fəaliyyət göstərmiş, riyaziyyat və astronomiyaya dair qiymətli əsərlər yaratmışdır.

Bağdad hakimi Bəha əd-Dövlənin vəziri Şapur ibn Ərdəşirin 991-ci ildə təsis etdiyi "Dar ül-Elm" də fəaliyyət göstərən Əbu Bəkir əl-Xarəzmi (935-1002) Türkmənistan mənşəli olmuş və uzun müddət bu elm müəssisəsinin kitabxanasına rəhbərlik etmişdir.

Bağdad şəhərində bir çox alim və zadəganlar özləri də böyük kitabxanalar yaratmışlar. Belə şəxslərdən biri də Məhəmməd ibn Mənsur əl-Xarəzmi olmuşdur. O, 1066-cı ildə Bağdadda "Xəzinət ül-Kütüb" adlı kitabxana yaratmışdı. Onun nəzdində mədrəsənin kitabxanasının zəngin

fondundan istifadə imkanları yaradırdı və həmin kitabxana islam alimi imam Əbu Hənifin (699-767) məzarının yaxınlığında yerləşdiyinə görə oxucularının da sayı kifayət qədər çox olmuşdu.

"Dar ül-Elm" adlanan Akademiyalar tədricən islam dünyasının müxtəlif iri şəhərlərində yaradılmağa başlanır. Türkmənistan ərazisində 1000-ci ildə Künyaurgənc şəhərində dövrünün böyük xeyriyyəçisi Xarəzmşah Əbu-l-Abbas Məmun ibn Məmun (1004-1074) tərəfindən yaradılır. Bu akademiya Gahirədə VI Fatimi xəlifəsinin yaratmış olduğu akademiya ilə 5 il əvvəl yaradılmış və Orta Asiya ərazisində ilk dəfə məhz burada yaradılmışdır ki, bu da Künyaurgənc şəhərinin bu dövrdə son dərəcə əhəmiyyətli bir elm və mədəni mərkəz olduğunu ifadə edir.

S.P. Tolstov hesab edir ki, X əsrdə Xarəzmşah Əbu Said Əhməd ibn Muəmməd dövründə Künyaurgəncdə riyaziyyat və astronomiya sahəsində mükəmməl bir məktəb formalaşmış və bu məktəb Bağdad akademiyalarının yaradılmasında da mühüm rol oynamışdır.

XX əsrin 30-40-cı illərində Türkmənistan ərazisində uzunmüddətli arxoloji qazıntıları aparan S.P.Tolstov (1907-1976) iddia edir ki, bu ərazidə islama qədərki elmin və mədəniyyətin qalıqları yox edilmişdir. Lakin arxitektura texnologiyalarına dəqiqliklə riayət etmək, Biruni dövrünün təqvimini, astronomiya terminlərinin dəqiqliyi, Torpaqqalada təbii və mineral rənglərin tətbiqi, şüşə emalı sübut edir ki, bütün bunlar həndəsənin, triqometriyanın, astronomiyanın, topoqrafiyanın, kimyanın, mineralogiyanın inkişafı olmadan mümkün ola bilməzdi.

1010-cu ildə Xarəzmşah II Məmun Əbu Reyhan Biruni Künyaurgəncdə yaradılmış Akademiyaya dəvət edir. Bir sıra digər dövrünün nüfuzlu alimləri ilə birlikdə Biruni həyatının böyük bir hissəsini bu akademiya fəaliyyət göstərərək keçirir. 1017-ci ilə - yəni, Mahmud Qəznəvinin işğalına qədər Biruni Künyaurgənc şəhərində yaşayır və Xarəzmşah dövlətinin nüfuzlu şəxslərindən birinə çevrilir.

Tədqiqatçılar təəssüflə qeyd edirlər ki, Künyaurgəncdəki II Məmun akademiyası kitabxanasının kitab fondu haqqında dəqiq məlumat qorunub saxlanılmamışdır. Lakin ehtimal olunur ki, Əbu Reyhan Biruni və İbn Sina kimi görkəmli alimlərin fəaliyyət göstərdiyi akademiyanın kitabxanasında yerli alimlərlə yanaşı, islam dünyasının digər xalqlarına mənsub elmi mənbələri də mövcud olmuşdur. Belə ki, qərb istiqamətində Rey şəhərindən (indiki Tehran) o tərəfə getməmiş Biruni, Bağdad və Bəsrə alimlərinin əsərləri ilə tanış olmuş və onlar haqqında fikirlərini öz əsərlərində qeyd etmişdir.

1017-ci ildə Künyaurgənc şəhərinin Qəznəvilərin hakimiyyəti altına keçməsi ilə bir çox alimlər islam dünyasının müxtəlif elm və mədəni mərkəzlərinə dağıldılar və bununla da Əbu Reyhan Biruni Qəznə şəhərinə

köçməli oldu. Kitabxana fondunun da bir hissəsinin oraya aparılması ehtimal olunur.

Moğolların yürüşünə qədər akademiyanın fəaliyyətini davam etdirməsi haqqında da ehtimallar mövcuddur. Belə bir rəvayət yaranmışdır ki, "Künyaurgənc düşmən hücumu zamanı toplanıb Allaha dua edirlər ki, "Dər ü-Eİmdə" olan alimlər düşmənlərlə üz-üzə gəlməsinlər! Bu zaman möcüzə baş verir. Qırxmolla təpəsindəki saray çevrilir və oradakı alimlər yerin içinə batırlar. Düşmənlər şəhəri işğal edəndən sonra insanları toplayıb soruşurlar ki, burada bir saray var idi və biz onu zəbt etməliydik, o necə oldu? cavab verirlər ki, burada saray olmayıb, biz buranı səpin üçün hazırlamışıq. Düşmənlər inanaraq oradan gedirlər. Alimlər isə hələ də sağdırlar. Cümə günləri ibadətdən sonra Qırxmolla təpəsinə gələrsizsə, onların səsinə eşidə bilərsiniz".

Bu rəvayətdə Türkmənistanın hələ min il bundan əvvəl yaradılmış akademiyasında yaşamış və işləmiş alimlərə böyük hörmət və ehtiramın ifadəsi görünür.

Xarəzmşahların IV sülaləsinin nümayəndəsi Ələddin Tekeş ibn İl-Arslan dövrünün elmi, xeyriyyəçi və mədəniyyətin himayəçisi olmuşdur. Bağdad xəlifəsi Müstəqsirin məşhur Bağdad kitabxanasının müdiri tarixçi Tacəddin ibn Əndab ibn as-Sayi (1275-ci ildə vəfat edib) "Cami əl-müxtəsər" kitabında Ələddin Tekeş haqqında yazır: O, Xarəzmdə (Künyaurgəncdə) İbnüfəriyyə üçün mədrəsə açdı və onun nəzdində zəngin bir kitabxana təsis etdi. Onun ixtiyarında Xarəzm, Xorasan, Rey və əl Çabalın digər əyalətləri var idi. Tekeş 1200-ci ildə vəfat edir və onun oğlu Qütbəddin Məhəmməd atasını mədrəsənin nəzdində sağlığında tikdirmiş olduğu məqbərədə dəfn edir.

Xarəzmşahlar Səlcuqilərin Mərv şəhərində yaratmış olduğu zəngin kitabxanalardan xəbərdar idilər və həmin ənənələri Ürgəncdə də yaşadırlar, kitabxanalarının fondunu daim zənginləşdirirdilər. Ələddin Tekeş kitabxanasında tədqiqat aparan Fəxrəddin Əbu Abdulla Məhəmməd ibn Ömər Ər-Razi (1210-cu ildə vəfat edib) Cami al-Ülum" kitabını məhz burada tamamlamışdı.

Xarəzmşah Tekeş görkəmli dövlət xadimi Nizam əl-Mülkün oğlu Məsud ibn Əlini saraya çağırırdı və sonralar onu Xarəzmşahın vəziri təyin etdi.

İmam Şixabəddin Əbu Seyid İmran əl-Xibəki Künyaurgənc türkmənlərinin XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərində görkəmli dövlət xadimi idi. O, Xarəzmşah Məhəmmədin (1200-....) məsləhətçisi olmuş, İbn əl-Asir, Cuveyni, Zəkəriyyə Qəzvininin verdiyi məlumatlara görə "dinin və dövlətin sütunu" idi.

İmam Şixabəddinin yaratmış olduğu zəngin kitabxana hələ öz dövründə şöhrət tapmışdı. Xarəzmşahın ağır zamanlarında İmam Şixabəddin köç etməyə məcburiyyətində qalmış və öz kitabxanasını özü ilə aparmışdır. Bu

da bizə onun kitabxanasına nə qədər bağlı bir şəxsiyyət olduğunu göstərir. Moğol yürüşləri zamanı İmam Şixabəddin və oğlu Tacəddin öldürülür və kitabxana qarət edilir. Bu kitabxananın aqibəti haqqında sonrakı tarixi dövrdə məlumat verilmir. Türkmən xalqı belə tarixi şəxsiyyətləri milli yaddaşında daim qorumuş və ehtiram etmişdi. Aşkabad şəhərinin cənub-qərbində Şixabəddin əl-Xibəki və onun oğlu Tacəddin üçün hələ XIV əsrdə Məqbərə yaratmış və onun xidmətləri unudulmamışdır.

Məlum olduğu kimi, Künyaurgənc şəhərində X-XII əsrlərdə çox sayda mədrəsələr fəaliyyət göstərirdi ki, onların da nəzdində kitabxanaların fəaliyyət göstərməsi şübhəsiz idi. Türkmən xalqının elm və mədəni tarixində bu şəhərin müstəsna rolu olmuşdur. Təsəffüf deyil ki, 2005-ci ildə UNESKO Künyaurgənc şəhərini dünya mədəni irs siyahısına daxil etmişdi.

Türkmənistan ərazisində dövlətçilik, elm, təhsil və mədəni inkişafın ümumi mənzərəsi göstərir ki, kitabxanalar digər islam mədəniyyəti areallarında olduğu kimi əsasən üç istiqamətdə yaradılır və fəaliyyət göstərirdi. Saray kitabxanaları, məscid və mədrəsə kitabxanaları və eləcə də şəxsi kitabxanalar.

Kitab məhsulunun yaranması, texniki və bədii tərtibatı, iri kitabxanaların strukturu da islam mədəniyyəti ölkələri ilə uyğun şəkildə qurulurdu. Kitab məhsulu repertuarı ərəb və fars dili ilə yanaşı, türk dilli ədəbi və elmi nümunələr təşkil edirdi.

Səlcuqlar və Xarəzmşahlar dövründə, XI-XIII əsrlər arasında müasir Türkmənistanın ərazisində mədəni-maarif işi yüksək inkişaf edirdi. Məscidlər, məqbərələr, mədrəsələrin nəzdində kitabxanaların yaradılması haqqında mənbələrdə məlumat verilir. Ürgənc şəhəri ilə yanaşı, Mərv şəhəri də mədəni-maarif mərkəzi statusunu daşıyır. Məlumdur ki, bu dövrdə Mərv şəhərində 10 ictimai kitabxana fəaliyyət göstərirdi.

Türkmən tədqiqatçıları belə hesab edir ki, Moğol və Əmir Teymur yürüşləri səbəb oldu ki, "Teke", "Sa...", "yömut", "Ersari", "Kəklai", "Aşli", "Çovdar" və digər Türkmən tayfaları Türkiyə, Qafqaz, Suriya, İrak, İran ərazilərinə köç etmişlər. Bunlardan Ağqoyunlu və Qaraqoyunlu tayfaları Azərbaycan və Anadolu ərazisində məskunlaşmışdı. Ərtəgrül Qazinin (1188-1281) rəhbərliyi ilə 400 ailədən ibarət Kayju tayfası Türkiyə ərazisinə köç etmiş və gələcəkdə Osman Qazinin (1299) ailəsi olmuş, Osmanlı imperiyasının əsasını da burada qoymuşlar.

1510-cu ildə Şah İsmayıl Mərv şəhərini işğal etdikdən sonra Şeybani xanı məğlub edir. Bu zaman Türkmənlər özbəklərlə birləşərək Səfəvilərə müqavimət etmiş və onların "qalıcı" olmasına imkan verməmişlər. Məlumdur ki, Şah İsmayıl Azərbaycana bu yürüşdən məşhur kitabçı sənətkarlarla yanaşı xeyli qiymətli əlyazma kitabı gətirmişdi.

Türkmən tədqiqatçıları 1736-cı ildə Əfşar tayfasının başçısı Nadir şahın da türkmən mənşəli olduğunu ifadə etmiş və onun İran ərazisində hakimiyyəti ələ aldıqdan sonra uğurlu yürüşlərini qeyd etmişlər. Eləcə də türkmən xalqını böyük vergilərlə incitdiyini də yazırlar.

XIX əsr Türkmən xalqının müxtəlif müharibələr içərisində olması, daxili və xarici hücumlara məruz qalması ölkənin tənəzzülünü səciyələndirirdi. Bu tənəzzüldən istifadə edən Rusiya 1869-cu ildə "Qırmızı su" limanını (indiki Türkmənbaşı) işğal etdi və orada qoşun hissələrini artırmağa başladı. 1881-ci ildə Rusiya orduları Aşxabada daxil oldular.

XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəlləri Türkmənistan ərazisində mürəkkəb siyasi, mədəni proseslər baş verirdi. Bir tərəfdən Rus alimləri bu əraziləri öyrənmək üçün arxioloji və etnoqrafik tədqiqatlar aparır, digər tərəfdən mərkəzi Rusiya hakimiyyəti ərazinin etnik tərkibini dəyişdirmək məqsədi ilə xalqların köçürülməsini həyata keçirirdilər. Bu siyasət 1916-cı ildə xalqın ümumi üsyanına səbəb oldu. Dövrün kitab məhsulu zadəgan və hakimlərin əlində toplanırdı. Dünya əhəmiyyətli mədrəsə və akademiya dağdıdır və qarət olunur, milli irsin daşıyıcısı olaraq isə yalnız milli ziyahlar çıxış edirdilər.

Sovet hakimiyyətinin yaranması ilə milli mədəni və elmi irsin toplanması, mühafizəsi və təbliği asanlıqla qaydaya salınmadı. Bu istiqamətdə işləri həyata keçirmək üçün onilliklər keçdi.

1941-ci ilin mart ayının 26-da SSRİ EA-nın Türkmənistan filialının kitabxanası təsis edildi. 1957-ci ildə bu kitabxanaya elmi müəssisə statusu verildi. Bu kitabxana ərəb, latın və kiril qrafikası ilə yazılmış və çap olunmuş elmi ədəbiyyatın komplektləşdirilməsini həyata keçirərək, həm Sovet hakimiyyətindən əvvəl, həm də sonralar çap olunmuş elmi kitab məhsulunun mərkəzinə çevrildi və Türkmənistan ərazisində bütün elmi müəssisələr və təhsil müəssisələrinə bütün elm sahələri üzrə xidmət göstərməyə başladı.

Mərkəzi elmi kitabxana kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və kitabşünaslıq sahəsində Türkmənistanın sahəvi tədqiqat mərkəzidir və elmi əməkdaşlarının indiyə qədər rus, ingilis, türk və fars dillərində 200-dən artıq elmi məqalələri müxtəlif elmi dərgilərdə çapdan çıxmışdır.

Kitabxananın fondunda Türkmən akademiklərinin şəxsi kitabxana və arxivləri mühafizə edilir. 1968-ci ildən isə kitabxana "Türkmən alimləri" adlı bibliografik göstəricilər çap etdirməyə başlamışdır ki, bu günə qədər onun 36 buraxılışı işıq üzünə görmüşdür.

Kitabxanada 11 şöbə və 2 yarımşöbə fəaliyyət göstərir.

1. Komplektləşdirmə şöbəsi;
2. Xarici ədəbiyyat şöbəsi;
3. Elmi-bibliografiya şöbəsi;

4. Elmi sistemləşdirmə şöbəsi;
5. Xidmət şöbəsi;
6. Soraq-bibliografiya şöbəsi;
7. Nadir nüsxələr fondu;
8. Kitabsaxlayıcı şöbə;
9. Depozitar şöbə;
10. Kompüterləşdirmə şöbəsi;
11. Mübadilə-rezerv fondu;
12. Fərdi abonoment;

Kitabxananın hesabatlarından məlum olur ki, 2006-cı ilin iyun ayının 1-nə olan məlumata görə kitabxananın fondu 1343 min nüsxə olmuşdur.

Sovet imperiyasının dağılması ilə Türkmənistan öz müstəqilliyini bərpa etdi və müstəqil milli siyasət yürütməyə başladı. 1995-ci ilin dekabrın 12-də BMT-də Türkmənistanın bitərəf dövlət kimi tanınması, ilk Türkmən prezidenti Səfərmurad Niyazovun milli mədəni irsə baxışları Türkmən xalqının son 20 ildə taleyində mühüm rol oynadı. Məsələn, S.Niyazov operanın, baletin, kinoteatrların, sirk milli minalitə uyğun gəlmədiyinə görə fəaliyyətinin qadağan edilməsi, əyalətlərdə kitabxanaların bağlanması kimi tədbirlərinə mütəxəssislər şərh verməyə çətinlik çəkirlər.

Türkmənistanın yeni prezidenti Qurbanqulu Berdumuhəmmədov yeni islahatların həyata keçirilməsi zərurətini ifadə etmiş, bu islahatlar kontekstində incəsənət məktəbləri, mədəniyyət evləri ilə yanaşı, 140 kitabxananın da fəaliyyətinin bərpa edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Türkmənistanda "Qalkınış" adı ilə təsis edilmiş kitab mərkəzi kitabxana fondlarının komplektləşdirilməsi və yeni yaradılan kitabxanaların ilkin fondunun yaradılması işini öz üzərinə götürmüşdü.

Kitabxana fondlarının uzun müddət sistemli komplektləşdirməyə məruz qalmaması nəticəsində fondların köhnəlməsi, yeni ədəbiyyatın daxil olmaması, kitabxanaların xidmət işində də özünü göstərir. Kitabxanaçıların etiraf etdiyi kimi Ali məktəb müəllimlərinin şəxsi vəsaiti hesabına çap olunan kiçik həcmli tədrisə dair metodiki kitabçalar oxucular tərəfindən ən çox sorğu edilənlərdir.

Rusdilli mənbələrdə qeyd olunur ki, kitabxana fondlarına daxil olacaq kitab məhsulunun hələ də senzurdan keçməsi ənənəsi Türkmənistanda tətbiq olunmaqdadır.

Kitabxanaçı kadrların hazırlanması ilə əlaqədar hələ də Türkmənistanda Ali ixtisas təhsili mövcud deyil.

Müasir Türkmənistanın kitabxana xidmətinin təşkilində və kitab sərəvətinin toplanıb sistemləşdirilməsində S.Niyazov adına (Türkmənbaşı) Türkmənistan Milli Kitabxanası da mühüm əhəmiyyət daşımışdır. 2011-ci ilin 6-cı ayma

olan məlumata görə bu kitabxananın fondunda, 5530 min nüsxə kitab mövcuddur.

Milli kitabxananın həyata keçirdiyi mühüm tədbirlərdən biri də ABS-in Türkmənistandakı səfirliyi ilə birlikdə XVI-XIX əsrlərə aid 50-min nüsxə əlyazma kitabının konservasiyası olmuşdur.

Son illər elmi ədəbiyyatın mövcud olan boşluğunu xaricdən daxil olan müxtəlif dillərdə elmi ədəbiyyat hesabına və referativ jurnallar vasitəsi ilə doldurmaq sahəsində konkret işlər görülür.

2000-ci ilin iyun ayının 15-də Türkmənistan məclisi "Kitabxanalar və kitabxana işi" haqqında Türkmənistanın qanununu qəbul edir. 31 maddədən ibarət bu qanun ölkədə kitabxanaların və kitabxana şəbəkələrinin hüquqi statusunu və qarşısında duran vəzifələri müəyyənləşdirir. 31 maddədən ibarət bu qanun kitabxana, kitabxana işi, bu sahədə milli siyasət, kitabxana işinin dövlət idarəetməsi və digər məsələlərin tərifini ifadə edir. Bu qanundan Özbəkistanda, Qazaxıstanda, eləcə də Azərbaycanda qəbul olunmuş müvafiq qanunların müqayisəli analizi bir sıra uyğun gələn və bir sıra fərqli yanaşmaların mövcud olduğunu ortaya çıxarır.

ŞƏRQİ TÜRKİSTAN AREALINDA KİTAB VƏ KİTABXANALAR

Bu arealın ərazisi – keçmiş Şərqi Türkistan, orta əsrlərin ilkin dövrlərində isə Qaraxanilər dövlətinin şərq rayonları olmuşdur. Arealın abidələri dilinə görə uyğur, ilkin orta əsrlər üçün – türkdillidir. O dövrdə Qaraxanilər dövlətinin göstərilən ərazilərində türk dilləri işləndirdi. Qorunub saxlanmış tək-tək abidələr içərisində, uyğur əlyazmaları təxminən 300 nüsxədən ibarət müxtəlif kitablarını təşkil edir.

Haqqında söhbət açdığımız arealın müsəlman əlyazma kitabının, xüsusi olaraq türk əlyazmasının öyrənilməsi çox vacibdir, çünki Orta Asiyanın özünəməxsus darvazası rolunu oynayan Şərqi Türkistan, Hindistan, Çin, Yaxın Şərq mədəniyyətlərinin qarşılaşdığı əraziyə çevrilmişdir. Uyğur və Orta Asiyada işlənən digər dillərdə olan əlyazma materialları bunu aydın göstərir. Arealın ərəbyazılı türkdilli əlyazmaları Şərqi Türkistan mədəniyyətində bir qədər sonrakı mərhələni təşkil edir.

X-XII əsrlərdə onun ərazisi etnik əsası karluk türk qəbilə ittifaqı olan Qaraxanilər dövlətinin tərkibinə daxil idi. X əsrin axırında bu rayonlarda İslam bərqərar oldu. O dövr üçün inkişaf etmiş iki Türk xalqının mədəniyyətləri şərqdə uyğur, qərbdə isə Orta Asiya türkləri birləşdi. Birincinin mərkəzləri Balasaqun və Kaşqar, ikincinininki-Sırdərya üstündə Ürgenc

idi. Bu ərazidə İran dilli ədəbiyyat və fars-tacik dilləri tədricən təsir gücü və yazı imkanları qazanmağa başladı.

Şərqi Türkistanın Şərq hissəsində, Tyanşanın ətəyində artıq IX əsrdə buddizmi və buddizm mədəniyyətini qəbul etmiş Uyğur dövləti yerləşirdi. Özünün şifahi xalq ədəbiyyatından başqa burada "təqlid", yaxud budda-türk yazılı tərcümə ədəbiyyatı da formalaşmışdı. XIV əsrin sonuna Uyğur və Qaraxanilər dövlətləri Cıqataylar tərəfindən zəbt edilənədək onlarda müstəqil etnik və mədəni inkişaf mövcud olması haqqında mənbələrdə məlumatlar verilir. Cıqataylar bu dövlətlərin ərazisində paytaxtı Yarkənd olmaqla və sonradan Şərq tarixçiləri tərəfindən "Monqolustan" adlandırılan öz dövlətlərini qurdular. Onun bütün ərazisində İslam hakim din oldu. Daxili miqrasiya gücləndi. XV əsrdə bu torpaqlarda vahid mədəniyyət və ümumi adətlər bərqərar oldu. Orta Asiya ilə əlaqələr gücləndi. Monqolustanın siyasi tarixində uzun müddətli feodal çəkişmələri başladı.

XVIII əsrin 50-ci illərində Şərqi Türkistan Çinə birləşdirildikdən və burada Sintszyan əyaləti yarandıqdan sonra da öz təsirini saxlamış müsəlman xocalarının əlində qamaqda idi. XIX əsrin 60-70-ci illərində bu ölkədəki siyasi qarışıqlıqdan istifadə edən, əslən Kokand xanlığından olan Yaqub bəy əyaləti idarə edirdi.

Bu arealın bizə gəlib çatan abidələri içərisində ikisi daha qədimdir. Yusuf Balasaqaqunskinin 462/1069-70-ci ildə yazdığı (Çu çayı üstündə, indiki Tokmak şəhərinin yaxınlığında) və yuxarıda qeyd etdiyimiz "Kutadqu bilig" poeması; birinci türk filoloqu Mahmud Kaşqarının tərtib etdiyi "Divani lüğət ət-türk" ("Türk dillərinin lüğəti") əsəridir. Birinci əsərin üç əlyazması qorunub saxlanmışdır: Vyana əlyazması uyğur yazısı ilə 842/1439-cu ildə Heratda köçürülmüşdür; Qahirə və Namanqan əlyazmaları ərəb əlifbası ilə köçürülmüş və köçürülmə tarixləri məlum deyildir. Asiya muzeyi üçün V.V.Radlovun sifarişləri ilə 1898-ci ildə yerinə yetirilmiş Qahirə əlyazması RF EA Şİ-da saxlanılır. Əlyazmanın ağ kənarlarında V.V.Radlovun və həmin vaxt Qahirədəki Hediv kitabxanasının direktoru olmuş E.Morisanın qeydləri var. İkinci əsər müəllifin öz avtoqrafından 644/1266-cı ildə Dəməşkda Məhəmməd b. Abu-Bəkr b. Əbül-Fəth əs-Savi əd-Dimişki tərəfindən köçürülən bir əlyazma nüsxəsidir. Buraxılan bir çox səhvlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, o, türk dillərini bilmirmiş, ərəb dilini isə çox zəif bilirmiş. Bu əlyazma İstanbulda Millət Kitabxanasında saxlanılır. Müəllif "lüğətdə" göstərir ki, öz əsərini Abbasilər xəlifəsi əl-Müqtədiyə (şaban 467-məhərrəm 487/aprel 1075-fevral 1094) bağışlamışdır. Kitabın kolofonunda qeyd olunur: "tərtibata camadamın birinci günü 464 başlanmış və düzəlişlərdən, redaktədən və dörd dəfə üzü köçürüldükdən sonra bazar ertəsi camadamın 10-da 466-cı ildə qurtarmışdır".

Deməli, Mahmud Kaşğari “Lügəti” çərşənbə 25 yanvar 1072-ci ildə başlamış, “düzəlişlərdən, redaktədən, və dörd dəfə üzünü köçürdükdən sonra 10 fevral 1074-cü ildə qurtarmışdır. Öz əsərini xəlifəyə bağışlamaq üçün müəllif aprel 1075-ci ildə əl-Müqadi xəlifə elan olunanda Bağdada gəlməli idi. Əgər Dimiski öz kitabını müəllifin avtoqrafından köçürmüşsə, həmin avtoqraf (məhz xəlifəyə bağışlandığına görə Kaşqarda, yaxud Şərqi Türkiistanın başqa bir şəhərində deyil, Bağdadda olmalı idi. Əslən Savədən olan suriyalı (Dəməşkli) xəttat kitabın nə üçün üzünün köçürülməsi faktını aydınlaşdırmır. L.V.Dmitrieva öz tədqiqatında yazır: “qəribədir, niyə orta əsr ensiklopediyaçıları, biblioqrafları və bioqrafları, Hacı Xəlifin (1609-1657) “Kəsf əz-zümin” (“Sirlərin açılması”) əsərində ötəri qeyddən başqa, Mahmud Kaşğarının və onun əsərinin adını çəkməmişlər”. Adları çəkilən tədqiqatçıların təəccübünə cavab olaraq qeyd etməliyik ki, İslam dünyasında üçdilli tədqiqatçılar və alimlər əsasən türk mənşəli olmuşlar. Kaşğarının ensiklopedik ədəbiyyatda öz yerini tapması üçün tərtibatçının ərəb dili ilə birlikdə türk dilini mükəmməl bilməyi vacib idi.

Mahmud Kaşğarının “Lügəti” ərəb dilində yazılmış, lakin özündə çox geniş türk illüstrativ materialarını toplamışdır. Burada türk tayfalarının yerləşməsi, tayfa mənsubluğunu göstərməklə türk leksikası, türk tarixi fonetikasi və qramatikası haqqında zəngin məlumatlarla yanaşı, türk dillərinin təsnifatı, tarix, coğrafiya, etnoqrafiya, poeziya və folklorla dair materiallar, qədim türk dünyasının xəritəsi də verilir. Müəllifin göstərdiyi kimi, bütün bunlar onun türklər yaşayan torpaqlara səyahət edərkən topladığı dəlillərə əsaslanır. Çox güman ki, müəllif özündən əvvəlkilərin əsərlərindən də faydalanmışdır. Müəllif tərəfindən lügət dörd dəfə redaktə olunmuşdur.

Əsərlərin qorunub saxlanılmış nüsxələrinə görə Şərqi Türkiistan arealının ərazisində XII-XVI əsrlərdə yazılmış əsərlər, həmçinin XI-XVI əsrlərdə köçürülmüş diqər əlyazmalar haqqında məlumat yoxdur. Bu arealın əsərləri əsasən XI və XVIII-XX əsrin başlanğıcına aiddir. Qaraxodca şəhərindən olan Dila Umbulmehdinin avtoqrafı 1909-cu ildə tərtib edilmişdir. Yeni əlyazmaların üzünün köçürülməsinin tarixi XVIII-XX əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Mahmud Kaşğarının irsinin öyrənilməsi Azərbaycanda görkəmli tədqiqatçı alim Ramiz Əsgər həyata keçirmiş və əsərin mükəmməl tərcüməsini çap etdirmişdi.

Bütün məlum uyğur əlyazmalarının tematik tərkibi kifayət qədər rəngarəngdir: Tarixi xronika, poetik, dini, aqroqrafik əsərlər, falçılıq, zəvvarların marşurutu, sənətkarların rəsmləri, həmçinin təbabət, mineralogiya, ovçuluq; dini və az miqdarda ədəbi-bədii əsərlərin fars dillərindən tərcümələri var. RF EA Şİ-da saxlanılan Arealın əlyazmaları arasında coğrafi, kosmoqrafik, filoloji, leksikoqrafiya, qrammatik, məktub nümunələri

məcmuəsi əlyazmaları, ensiklopediyalar, biblioqrafiyalar, şairlərin antologiyası, aktlar və rəsmi yazışmalar, riyaziyyat aiddir əsərləri, hərbi və dərs vəsaitləri çox azdır.

XVII-XIX əsrlərin hadisələri, tarixi memuar ədəbiyyatında geniş əks olunmuşdur. Tarixi xronikalar arasında nadir olanları aşağıdakılardır: Şəhərin tanınmış adamlarının xahişi ilə Qasım bəyin əsasən 1862-ci ilə qədər olan hadisələr haqqında tərtib etdiyi əsər; Məhəmməd Əlyamin 1279/1862-63-cü ildən 1295/1878-ci ilədək Kaşqarın tarixi barədə 1311/1894-cü ildə yazdığı əsər, Ümidinin “Bədəvlətnamə” (“Bədəvlət haqqında kitab”) poemasının 1308/1890-cü ildə tərtib edilmiş avtoqrafı, Elə həmin müəllifin “Cəngnamə” (“Döyüşlər haqqında kitab”); və “Məktub çayı xan” (“Kiçik xan məktubu”), poemalarının nadir nüsxələridir. Axırcı poema 1842-1885-ci illərdə Kokandda baş verən hadisələrə həsr olunmuşdur.

Repertuarda poeziyanı aşağıdakı müəlliflərin əsərləri təmsil edir: Zəlilinin (XVII-XVIII əsrlər, Yarkənd) və onun müasiri Nəbatinin (Hotan) poemaları, Erşinin (XVIII əsr, Kaşqar), Məhəmməd Sadiq Kaşğarının (XVIII əsrin sonu XIX əsrin birinci yarısı), Nizarinin (1770-1849 Kaşqar), Qəribinin (1841-ci ildə o, 32 müxtəlif sənət sahibinin mübahisəsi haqqında “Kitab-qərib” (“Əcaiblər haqqında kitab”) poeması Ziyainin (XIX ə) Bilal Nazimin (1824-1899, Gülcə), Molla Şairin (XIX ə. Üc turfan), Məhəmməd Salih Yarkəndinin 1866-cı ildə, 60 yaşı olanda Xan-Xocam padişahın şərəfinə “Risaləyi-məktub” (“Əsər-məktub”) poeması və s. göstərmək olar.

Dini əsərlər – XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində yazılmış 14 məcmuədə toplanmışdır. Onlar Peyğəmbərin, Fatimənin, “mağara dostlarının”, “doğranmış dörd imamın”, imamlar Zeyn Əl-Abidin, Məhəmməd Bakirin, Cəfər Sadiqin, Zəbihin, Mühaşirin, Əbul Keys Hicazinin, Aftahin, Yusufun, Hakim atanın, Əbu Nəsr Samaninin, Əbul Fəttahın, Bahəddinin, Num'an b. Sabihin, Setuk Boqra xanın və başqalarının tərcümeyi-halı təşkil edir.

Sənətkarların ənənələri (dəmirçilər, bənnalar, toxucular, çəkməçilər, qəssablar, ticarətçilər və s.) –haqqında əlyazmalarda hər bir sənətin meydana gəlməsi barədə rəvayətlər danışılır, Sənətlərin hər birində yüksək tutulan pir-müəllimlər haqqında qısa məlumat verilir.

Təbabət haqqında əlyazmaları arasında xalq təbabəti üzrə anonim əsərlər daha çoxdur. Burada qiymətli daşlar, onların çıxarıldığı yerlər və qiymətləri təsvir edilən nadir bir əsər “cavahirmamə” (“Qiymətli daşlar haqqında kitab”) adlı bir əlyazmada vardır.

Ovçuluq (XIX ə.) marşrutları haqqında tək-tək əsərlər var. Məlik. Şahqərib, Yusif və Əhməd, haqqında əfsanələr, S. F. Oldenburqun xahişi ilə

1909-cu ildə yazılmış uyğur mahnı və nağıllarının toplusu da burada özlərinə yer almışlar.

O vaxtlar Orta Asiyada populyar olan fars-tacik tarixi əsərlərinin XVIII-XIX əsrlərdə hakim dairələrin tanınmış şəxslərinin, yaxud ayanların təşəbbüsü ilə üzü köçürülmüşdür. Bunlar: "Tarixi xəzanəçi" ("Xəzanəçinin tarixi")- "tarixi Benakəti" ("Benakətinin tarixi", XIV ə.) əsərinin tərcüməsi 1117/1706-cı ildə yerinə yetirilmişdir; Mirhondun (XV ə) "Rəizət əs-səfa" ("Sevinc bağı") əsərinin birinci cildi 1150/1737-ci ildə Mir Fazil tərəfindən tərcümə edilib, Məhəmməd Haydarın (XVI ə.) "Tarixi-Rəşidi" ("Rəşidin tarixi") əsərinin üç tərcüməsi: Biri-1160/1747-ci ildə naməlum tərcüməçi tərəfindən, digəri-1253/1837-38-ci ildə Məhəmməd Niyaz tərəfindən, üçüncüsü-1265/1849-cu ilə qədər Məhəmməd Sadiq Kaşğari tərəfindən icra olunmuşdur.

Ədəbi əsərlər də tərcümə olunurdu. Tərcümə əsərlərini "Kəlilə və Dimnə", "Darabnamə" ("Dara haqqında kitab") məcmuələri, "Kırk tuti" ("Qırx tutuquşu") nağılı, Firdovsinin "Şahnamə", Caminin "Yusif və Züleyxa" poemaları və s. təşkil edirdi.

Şərhlərə çox az hallarda rast gəlmək olur. Onların birini- özbək Baburun "Mübəyyin" ("İzah edən") etik poemasına Əbül- baki Aksunun uyğur şərhli əlyazmasını misal göstərmək olar. Əlyazmanın tərtib olunduğu tarix məlum deyil və Urumçi muzeyində saxlanılır.

Şərqi Türkistan əlyazmaları bu arealın müxtəlif şəhərlərində və yaşayış yerlərində yaradılmış və üzü köçürülmüşdür: Kaşqarda, Hotonda, Yarkənddə, Aksuda, Qaradaşda, Yangixisarda, Tüküzkənddə, Fuskamada, Təşimlikdə v. b. Əlyazmaların cildini müxtəlif sənətkarlar hazırlamışlar. Onların arasında elələri var ki, bir neçə kitabın tərtibatçısıdır: Məhəmməd Yüsif xoca (4 kitabın), Məhəmməd Yaqub (3), Əyyub axund və Əbul Mömin Axund (3), Əhməd Mişkin Gəday (2), Turduş molla (2) Zakir İman Aksun (2) və b.

Şərqi Türkistan arealının əlyazmaları arasında müəlliflərin avtoqrafları və nadir kitabları da mövcuddur. Dəyərləri barədə qeydlər olan nüsxələr də var ki, məsələn, belə bir qeydə görə "Tarixi Rəşidi" əsərinin Məhəmməd Sadiq Kaşğari tərəfindən edilən tərcüməsi 30 tənqəyə alınmışdır. S.F.Oldenburqun kolleksiyasındakı bütün kitablarında onların vaxtı, alındığı yer və Şərqi Türkistanın neçə lani və çonu ilə qiymətləndirildiyi barədə onun qeydləri mövcuddur. Alıcı quşlar haqqında əsərin əlyazması (XVIII əsrdən tez olmayaraq) Kuçarada 5 fevral 1910-cu il tarixdə 2 çona alınmışdır. "Təzkireyi Boqra xanın" ("Boqra xanın tərcümeyi-halı") kitabı elə orada 6 fevral 1910-cu ildə 5 lana alınmışdır. Qaraxoca sakini Dila Übülmehdinin (XX əsrin əvvəli) tərcümeyi-halı əlyazması Turfanda 29 noyabr 1909-cu il tarixdə 3 lana alınmışdır.

Kitablar üzərində bəzən Şərqi Türkistanda XVIII-XIX əsrlərdə sosial-iqtisadi münasibətləri xarakterizə edən qeydlərə rast gəlmək olur. Məhəmməd Sadiq Kaşğarinin "Təzkireyi əzizən" ("Müqəddəslərin tərcümeyi-halı") əsərinin XVIII əsr əlyazmasındakı qeyddə deyilir ki, Məhəmməd Salih adlı şəxs 1253/1838-39-cu ildə (qeyd əlyazmanın köçürülməsindən xeyli sonra edilmişdir) öz oğlu Axund xocanı bir il müddətinə Sadiq bəyə işçi vermiş və bunun müqabilində üç şahidin yanında 23 tənqə almışdır. Bu əlyazmanın cildinin iç tərəfində başqa bir qeyd də var. Göstərilir ki, 1260/1844-cü ildə Xacir xoca adlı bir şəxs öz oğlu Yuldaş xocanı 11 tənqə müqabilində işçi vermişdir. (215, s. 423).

RF EA Şİ türk əlyazmalarının təsviri zamanı diqqəti cəlb edir ki, Şərqi Türkistandan olan uyğur və özbək əlyazmalarını çox adi və müqayisədə nadir hündəsi basma naxışlı (qızıl suyuna çəkilməmiş) tünd-palıdı, kobud dəriyə bükülmüş karton cildlərdədir. Kağız qalın, kobud, bozuntul, üzünə lazımlıca işlənməmiş liflər çıxır, xətt iridir, səliqəsizdir, elə bil mətn tələsik, pis, yonulmamış qələmlə yazılmışdır.

Elə əlyazmalar da var ki, Orta Asiya nümunəli, daha nazik, parıldayan, açıq kağıza yazılmışdır. Belə əlyazmaların hamısı tərtibatı baxımından Orta Asiya nümunəsinə yaxındır. Lakin bu cür nüsxələrin sayı azdır və adətən poetik, ədəbi-bədii, bəziləri dini və tərcümə əsərləridir.

Kağızın, yazı stilinin (iri, səliqəsiz) xarakterinə əsasən güman etmək olar ki, Şərqi Türkistan arealında kağızın yerli növlərindən istifadə olunmuş və yerli yazı üslubu saxlanılmışdır. Bu, uyğur yazısı ilə tərtib edilmiş qədim uyğur əlyazmalarının xüsusiyyətləri ilə izah olunur.

Şərqi Türkistan şəhərlərinin yerli hakimlərinin də saraylarında şəxsi kitabxanaları yaradılmışdı. "Tarixi Rəşidi" əsərinin tərcüməçisi Məhəmməd Niyazın məlumatına görə XIX əsrin 30-40-cı illərində Xotan hökmdarı Məhəmməd Əzizin - belə kitabxanası fəaliyyət göstərirdi. Orada tərtibatına və qorunub saxlanmasına görə cəlbədicilərin əlyazmaları çox idi.

Uyğur əlyazmaları Sankt – Peterburqda, Daşkənddə, iri xarici kitab saxlayıcılarda da hal-hazırda mühafizə olunur. Urumçi və Berlin muzeylərində onlardan ibarət kolleksiyalar nümayiş etdirilir. N.F.Petrovski, Y.Y.Lütşa (onların ikisi də Şərqi Türkistanda konsulluqda, ticarət missiyalarında və s. işləmişlər), S.F.Oldenburq uyğur dilində ixtisaslaşmış uyğur əlyazmalarını toplamaqla məşğul olmuş və zəngin kolleksiyaya malik olmuşdur.

Şərqi Türkistan ərazisində kitab və kitabxana mədəniyyətinin mükəmməl bir mənzərəsini yaratmaq son dərəcə çətindir. Bunu səciyyəvləndirən xüsusiyyətlər kitab areallarının təhlili zamanı 6 bənddən ibarət ümumiləşdirilmişdir.

ÖZBƏKİSTANDA KİTABXANA İŞİ

Özbəkistan Respublikası Orta Asiyada, Əfqanıstanın şimalında yerləşən müstəqil türk dövlətidir. 448,9000 kv. km ərazi vahidinə malikdir. Altay dil qrupuna daxil olan müxtəlif türk tayfalarının bu ərazidə (Amudərya və Sırdərya çayları arasında) məskunlaşması prosesi hələ antik dövrlərdən başlamışdır. E.ə III əsrdə bu əraziyə köç edən tayfalar arasında hunlar da olmuşdur. Hunlar daha sonra ərazilərini genişləndirərək cənuba və qərbə doğru hərəkət etmişlər. VIII əsrdə Ərəb xilafətinin Mavərənnəhri (iki çay arasında Amudərya və Sırdərya çayları arasında yerləşən torpaq) işğal etməsindən sonra bu ərazi Xilafətin sosial və mədəni həyatında əsas rol oynayan regionlarından birinə çevrildi. Ərazidən keçən böyük İpək yolu şərqlə-qərbi birləşdirir, cənubdan şimala, şimaldan cənuba gedən insanlar bu torpaqlardan keçməli olurdular. Bu bölgədə yerləşən Buxara, Səmərqənd, və Kunya-Ürgənc şəhərləri Hindistan, Çin, Misir, Bizans və Slavyan ölkələrindən gələn karvan yollarının qovşağında yerləşirdilər. Xilafətin hakim olduğu dövrdə burada İslam dininin yayılması sürətləndi. O dövrdən İslam bu regionda hökmran dinə və buradakı mədəniyyətə təsir edən əsas amillərdən birinə çevrildi. IX əsrin sonlarında region inkişaf etdi və paytaxtı Buxara olan Samani dövləti yaradıldı. Samanilər dövlətinin hökmran sülaləsi ərəb mənşəli olsa da, dövlət Türk dövləti idi. Bu dövlət X əsrin sonlarına qədər yaşadı.

X-XII əsrlər ərzində Xorasan və Mavərənnəhr ərazisində Qaraxanilər, Qəznəvilər, Səlcuqlar, Xarəzmşahlar (Türk sülalələrinin hökmran olduğu türk dövlətləri) dövlətləri mövcud olmuşdur. Ərazinin daimi müharibələrə məruz qalmasına baxmayaraq bu dövrdə mədəniyyət və elm yüksək səviyyədə inkişaf etmişdir. Siyasi cəhətdən müstəqil və muxtar dövlətlərin yaranması regionda iqtisadi və mədəni inkişafın güclənməsinə geniş imkanlar açmışdır. Bu dövr tarixdə "Şərqi Renaissance Dövrü" kimi tanınır. Çünki bu dövr İslam və Türk aləminə, Mahmud Kaşğari (XI əsrdə Orta Asiyanın ilk Türkşünas-ensiklopediyaçı alimi, coğrafiyaşünas və səyyahı), Y. Balasaqunlu (böyük filosof və dövlət xadimi), Əl Biruni (böyük ensiklopediyaçı alim, tarix, etnoqrafiya, təbiətşünaslıq, riyaziyyat, astronomiya, minerologiya və başqa elm sahələrinə aid 150-dən çox əsərin müəllifi), İbn Sina (müsəlman dünyasının ən böyük təbibi), Xoca Əhməd Yasəvi (riyaziyyatçı, coğrafiyaşünas alim) kimi ayrı-ayrı elm və sənət sahəsinə yeniliklər gətirmiş bir çox insanları bəxş etmişdir. Bu dövrlərdə həmçinin İsmailiyyə, Sufizm kimi yeni İslami hərəkatlar da meydana çıxmışdır. Buxara, Səmərqənd, Mərv, Ürgənc və Xivə İslam dünyasının mədəni mərkəzinə çevrilmişdir.

X əsrdə Özbək ədəbiyyatının yüksək məzmunlu əsərləri getdikcə artırdı. Bu ədəbiyyatlar bir-birinə əks olan cəhətlərdə fəaliyyət göstərən

zümərələrin kəskin mübarizəsi fonunda yaradılır və inkişaf etdirilirdi. Biblioqrafik əsərlərin sayı artırdı. Biblioqrafik əsərlərin inkişafı sahəsində böyük əməyi olan ensiklopedik alim Xarəzmi Əbu Reyhan Birününin (973-1048) adını qeyd edə bilərik. Ə.R. Biruni ilk orta əsr Şərqi alimlərindəndir. Birününin tanınmış əsərlərinin siyahısı onun maraq dairəsinin genişliyini, astronomiya, geologiya, riyaziyyat, fəlsəfə, botanika, səhiyyə sahəsində dərin bilikləri ilə adamı sözün əsl mənasında valeh edirdi. Təxminən 80 illik həyatında o, 150-dən çox əsər yazmışdır ki, onların 30-u avtoqraf variantında bizim dövrümüze qədər gəlib çatmışdır. Biblioqrafik əsərlərin tərtib edilməsini, Biruni biliklərin yayılma formalarından biri kimi görürdü. Bu sahədə o, ilk addımlarını "Hindistan" kitabını yazarkən atmağa başlamışdır. 12-ci fəsildən 14-cü fəslə kimi olan hissələrində hind fəlsəfə, din, astronomiya və dilçilik ədəbiyyatının biblioqrafik obrazını əks etdirmişdir. Həyatının son onilliklərində Biruni biblioqrafiya ilə daha fəal məşğul olmağa başlamışdır. Həmin illər onun yaradıcılığı üçün çox məhsuldar olmuşdur. Bu illərdə o, "Geodeziya", "Hindistan", "Məsudun qanunları" və digər iri həcmli əsərlərini yazmışdır. 1036-cı ildə o, Məhəmməd ibn Zəkəriyyə or Razinin kitabları haqqında bizə gəlib çatmış Leyden əlyazmasında "Fehrest" traktatını yazır. Biblioqrafik əsərlərin tərtibi zamanı Biruni öz böyük sələfi, böyük alim, kimyaçı, həkim, Şərqi və Qərbi alimlərinin çox yaxşı tanıdığı Razinin (925-ci ildə vəfat etmişdir) əsərlərinin üzərində təsadüfən dayanmamışdır. Biruni Razini ən mötəbər və nüfuzlu mənbə hesab edirdi. Buna görə də elmi işlərində həmişə onun əsərlərinə istinad edirdi. Razinin yaradıcılığına olan yüksək ehtiramı Biruni onun əsərlərinin biblioqrafik siyahısını yaratmağa sövq etmişdi. Haqqında danışılan bu biblioqrafiyada Razinin 184 əsəri haqqında məlumat verilmişdir. Bu məlumatlar konkret ardıcılıqla verilmişdir. Elmin müxtəlif sahələri üzrə (kimya, təbabət, fəlsəfə, riyaziyyat, astronomiya vəs.) qruplaşdırılmışdır. Razinin işlərinin kifayət qədər dolğun verilmiş siyahısı onun geniş elmi irsi barədə təsəvvür yaradır.

Memarlıq və incəsənət də sürətlə inkişaf edirdi. XI əsrin əvvəllərində Xarəzmşah Məmunun rəhbərliyi altında Xarəzmdə Şərqi alimlərinin əsas elm mərkəzi olan yeni araşdırma mərkəzi yaradılmışdır. Bu mərkəz sonradan Xarəzmşaha həsr olunmuş və Mərkəzi Asiyanın ilk akademiyası adlanmışdır. Ərəb istilasından sonra ərazi ardıcıl olaraq müxtəlif türk dövlətlərinin Çingiz Ulusunun, Qızıl Orda dövlətinin və Teymurilər imperiyasının ərazisinə daxil olmuşdur. Çingiz xanın hakim olduğu dövrdə dövlət Çingiz xanın yasa ilə idarə olunurdu. Bu yasa monqollarda yüksək rütbə tutan feodalların, tarxanların mənafeyini müdafiə edirdi. Sonralar Çingiz xanın yaratdığı dövlət XIII əsrin əvvəllərindən etibarən zəifləməyə başlamışdır. Burada olan bütün şəhərlər, suvarma sistemləri, mədəniyyət mərkəzləri dağılıb sıradan çıxmışdır.

Ömir Teymurun və onun varislərinin hakimiyyəti dövründə ərazini siyasi, iqtisadi və mədəni inkişafına səmərəli şərait yaranmışdır. Teymurun hakimiyyəti dövründə dövlət idarəetməsi onun əsas prinsiplərini əks etdirən "Teymurun Qanunnaməsi" adlanan qanun əsasında həyata keçirilirdi. Teymurun ölümündən sonra onun varisləri daha çox incəsənətin, elmin və mədəniyyətin inkişafına diqqət ayırmışdılar. Xüsusilə Uluq bəyin, Şahrux və Hüseyin Bayqaranın dövrlərində mədəniyyətin inkişafı öz zirvəsinə çatdı. Məvəənnəhr və Xorasan nəinki Şərqdə eləcə də bütün Avropada tanındı. Bu dövr Mərkəzi Asiyanın ikinci "Renessansı Dövrü" idi. Böyük filosoflar Əlişir Nəvai, Uluqbəy, Xocazadə Rumi, Əli Quşçu, Mirşərif Gürcani, Xoca Əkrar, Litufi, Xandəmir, Babur və bir çox digər məşhurlar məhz bu dövrdə yaşamışlar.

Əlişir Nəvai XV əsrdə yaşamış və şah əsərlər yaratmış, yalnız elm və sənət ardınca deyil, ölkənin mədəni hala gəlməsində, texniki sənətlərin inkişafında və iqtisadiyyatının güclənməsində də böyük xidmətləri olmuş bir şəxsiyyətdir. Ə.Nəvai (1441-1501) Heratda (indiki Əfqanıstanda) və Məşhəddə oxumuşdur. O, həmçinin yaxşı bir dövlət xadimi, zamanın bəstəkar və rəssamlarını ən çox təşfiq və himayə edənlərdən biri kimi tanınmışdır. Ancaq onun əsas böyük xidməti "Türklük" və "Türk dilçiliyi" sahəsində olmuşdur. Ə.Nəvainin yazıb-yaratdığı illər cığatay (özbək) ədəbiyyatının, bütövlükdə türkdilli ədəbiyyatın qızıl əsri, intibah dövrü sayılır. Dahi mütəfəkkir Hüseyin Bayqaranın sarayında vəzir vəzifəsində çalışmışdır. Nəvai gənclik illərindən Şərfin dahi mütəfəkkirləri F.Əttar, Q.Ənvar, N.Gəncəvi və digər şair və filosofların əsərlərini dərinləndirən mənimsəmişdir. Özbək dilində ədəbiyyat isə XIV əsrdə yaranmağa başlamış və Əlişir Nəvainin yaradıcılığında yüksək mərhələyə çatmışdır. O, Nizami Gəncəvinin "Xəmsə" sinin təsiri altında "Fərhad və Şirin", "Yeddi Gözəl", "Leyli və Məcnun", "İsgəndərnamə" və b. poemaları yazmışdır. H.Bayqaranın sarayında işlədiyi dövrdə Ə.Nəvai dövlət xadimi kimi əhəmiyyətli işlər görərək, ad-san qazanmışdı. O, tutduğu vəzifədən istifadə edərək, ölkəsinin elmi, ziyalı, nüfuzlu adamlarını daim diqqətdə saxlamış, onlara qayğı göstərmişdir. Nəvainin fəaliyyəti dövründə ən böyük xidmətlərdən biri də saray kitabxanası yaratması olmuşdur. Həmçinin Heratda və digər bölgələrdə məscidlər, mədrəsələr tikmişdir. Sonralar saray əyanlarının təsiri nəticəsində Nəvai vəzirlikdən uzaqlaşdırılmışdır. H.Bayqara onu bir daha saraya dəvət etsə də Nəvai bundan imtina etmiş, və yaradıcılıqla məşğul olmağa üstünlük vermişdir. 1490-1501-ci illərdə Nəvai ən incə, gözəl və lirik poeziyasını, ictimai-elmi və fəlsəfi əsərlərini yaratmışdır. Dahi şair cığatay (özbək) dilində yazdığı əsərlərində Nəvai, fars dilində yazdığı əsərlərində isə Fəni təxəllüsündən istifadə etmişdir. Nəvainin fars və türk dillərinin müqayisəli

təhlilindən bəhs edən "Mühakimət ül-lügətəyn" (1499) əsəri xüsusilə o dövr üçün çox əhəmiyyətli idi. Bu elmi əsərdə türk-cığatay dilinin incəliklərindən bəhs olunur. Bu dövr həmçinin memarlıq abidələrinin yaranması, özbək şerinin sürətli inkişafı, miniatür sənətinin, əlyazmaların, astronomiyanın, riyaziyyatın, tarixin və tibbin geniş inkişafı dövrü kimi tanınır. Bütün bunların mərkəzi kitabxanalar hesab olunurdu. Kitabxanaların fondunun zənginləşməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Lakin XV əsrin sonu XVI əsrin əvvəllərində tez-tez baş verən daxili çəkişmələr Teymurilər dövlətinin məhvini labüd etdi. Belə ki, XVII əsrin əvvəllərində Teymur nəslindən olan Fərqanə hakimi Babur Hindistanı işğal etdi və yeni qurduğu dövləti "Böyük Babur" imperiyası adlandırıldı. Babur ədəbiyyata, memarlığa böyük diqqət yetirmişdir. Öz sarayına şairləri toplamışdı, özü də yaradıcılıqla məşğul olur, şeirlər yazırdı. İngilislər gələncə qədər Hindistanı məhz Teymurilər idarə etdi.

XVII əsrdən etibarən Məvəənnəhr dərin sosial və iqtisadi geriləməyə məruz qaldı. Bu tənəzzül mədəni maarif müəssisələrinə, kitabxanalara da böyük təsir göstərdi. XIX əsrdə Məhəmməd Rəhim xan da Xarəzmdə tarixin və ədəbiyyatın inkişafına böyük diqqət yetirmişdi. Bu ərazidə yaşayan türklərə özbək adı ilk dəfə 1313-1342-ci illərdə Qızıl Orda dövlətinin hökmdarı olmuş Qiyasəddin Məhəmməd Özbək xan tərəfindən verilmişdir. Qızıl Orda dövləti islam dövləti olduğuna görə özbək türkləri islam dinini Qızıl Ordanın mövcud olduğu dövrdə qəbul etmişlər. Belə ki, müsəlman ölkələri ilə olan geniş iqtisadi və siyasi əlaqələr islamın zadəganlar və xalq kütlələri arasında geniş yayılmasına əlverişli imkan yaratmışdır. Batı xanın qardaşı Bərkə xan müsəlmanlığı qəbul etsə də, İslam məhz Özbək xanın dövründə Qızıl Ordanın rəsmi dini elan olunmuşdur. Ömir Teymurun ölümündən sonra zəifləyən Teymur imperiyasının torpaqlarının Aral gölü və Seyhun çayının şimalında bölgələrində dağınıq yaşayan, sonralar Şeybanilər kimi tanınan özbəklər Əbül Hayır xanın rəhbərliyi altında birləşmişlər. 1599-cu ildə Şeybanilər xanlığı əslən Həştərxan xanlığından olan Can xanın oğulları Din Məhəmməd, Baki Məhəmməd və Vali Məhəmməd tərəfindən son qoyulmuş və ərazisi Həştərxan xanlığına (Canoğulları xanədanı) birləşdirilmişdir. Şeybanilər dövlətinin süqutundan sonra onun yerləşdiyi ərazidə müxtəlif vaxtlarda üç əsas xanlıq Buxara, Xivə və Kokand xanlıqları yaradıldı. Bu xanlıqlar XIX əsrin əvvəllərinə qədər mövcud olmuşdur. XIX əsrin sonlarında Özbəkistan ayrı-ayrı xanlıqlara parçalanmış şəkildə Rusiya imperiyası tərəfindən işğal edilmişdir. Ümumiyyətlə Mərkəzi Asiya torpaqlarının Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı üç mərhələdə həyata keçirilmişdir. Birinci mərhələ 1864-1865-ci illəri əhatə edir və bu dövrdə Kokand xanlığının çox hissəsi işğal edilmişdir. 1866-1873-cü illəri əhatə edən

ikinci mərhələdə Buxara və Xivə xanlıqları tabe edilmişdir. (120, s. 87) 1869-1884-cü illərdə isə Türkmənistanın işğalı başa çatdırılmışdır. Buxara xanlığı 185 illik (1599-1785) mövcudluğu müddətində fəth siyasəti həyata keçirməyib, yalnız öz müstəqilliyini qorumaqla məşğul olmuşdur. Şəhər 1740-cı ildə Nadir şah Əfşar tərəfindən işğal olunmuşdur. Onun ölümündən sonra Buxara özbək əmiri Xudayar bəyin idarəçiliyi altına keçmiş və 1785-ci ilədək mövcud olmuşdur. Əsası, Mangird sülaləsindən olan şah Murad tərəfindən qoyulmuş və 1785-ci ildən Buxara əmirliyi adlanan dövlət 1920-ci ilədək mövcud olmuşdur.

Özbək mədəniyyəti Şərqi ən parlaq və orijinal nümunələrindən biridir. Onun misilsiz musiqisi, rəsmləri, təsviri sənəti, özünəməxsus mətbəxi, geyim mədəniyyəti və memarlığı var. Həmçinin Özbək xalqı qədim türk mədəniyyəti daşıyıcısı olaraq türk xalqlarının qədim eposlarını tarix boyu yaşamış və yaşatmışlar. Onlar içərisində ən geniş şöhrət tapan dastan və əsətləri Dədə-Qorqud, Edigey, Manas və Koroğlunu göstərə bilərik. Dədə-Qorqud dastanı türkdilli xalqların müştərək milli mədəniyyətlərinin zəngin və bənzərsiz ədəbi mənbələri sırasında özünəməxsus yer tutur. (4, s. 89) O dövrdə yaranan qədim türk eposlarının zənginliyi, ideya-estetik mükəmməlliyi türklərin tarixinin, ictimai, iqtisadi və siyasi həyatlarının zənginliyi özbəklərin Altaydan Avropanın içərilərinə qədər geniş bir coğrafiyada, müxtəlif xalqlarla fəal əlaqədə olub ümumdünya proseslərində ardıcıl iştirak etmələri ilə bilavasitə bağlıdır. Türkmənistanda və Özbəkistanda XVI-XVII əsrlərdə formalaşmış "Qeroğlu" eposunu xüsusilə qeyd etmək lazımdır. Məlumdur ki, "Koroğlu" Azərbaycanda geniş yayılmış qəhrəmanlıq dastanıdır. Lakin "Qeroğlu" formasında bu dastan türkmənlərdə, özbəklərdə, o cümlədən də taciklərdə də mövcud olmuşdur. (16, s. 77)

Özbəkistan ərazisində XIV-XVI əsrlərdə Buxarada, Səmərqənddə və Xarəzmdə çoxlu miqdarda me"marlıq abidələri tikilmişdir ki, onların da bəziləri indiyə qədər qalmışdır. Bu abidələrdən biri böyük Teymurilər imperiyasının yaradıcısı, dahi türk sərkərdəsi və fəthi Əmir Teymurun nəvəsi, riyaziyyatçı və astronom alim Uluqbəyin Səmərqənddə yaratdığı məşhur rəsədxana idi. XIV əsrdə Uluqbəyin indiki Özbəkistan ərazisində Səmərqənddə yerləşən rəsədxanasının o zamanki Şərq aləmində analoqu yox idi. Bu rəsədxana alimlərin cəm olduğu və dünyada ilk olaraq dəqiq ulduz cədvəli tərtib olunan məşhur rəsədxana idi. Əli Quşçu adlı astronom isə bu rəsədxanada astronomik müşahidələr aparmışdır. Bu rəsədxana Marağadan sonra ən məşhur rəsədxanadır. Bartold Uluqbəyə həsr etdiyi araşdırmada yazır ki, bu rəsədxana astronomiya elminin inkişafına Marağa rəsədxanası qədər təsir göstərə bilməmişdir. Buxara şəhəri Mərkəzi Asiyada İslam mədəniyyəti-

nin mərkəzi idi. Mövlana Üsamuddin İbrahim, Cəlaləddin Davani, Mollaçan Şirazi və b. din xadimləri orada fəaliyyət göstərirdilər. (120, s. 117)

Özbəkistan ərazisində əlyazma kitablarının yaranması IX-X əsrlərin əlyazmaların meydana gəlməsinə səbəb oldu. Əlyazma kitabların istehsalı gərgin, çoxcəhətli və çoxzəhmətli bir əməyin məhsulu idi. Kitabların üzünü köçürülüb çoxaldılmasında xeyli sənətkarlar: xəttat, nəqqaş, müzəhhib, səhhaf, rəssam və mücəllidlər iştirak edirdilər. (4, s. 47) Buxarada mədəni həyatın, elmin inkişafına başlaması, orijinal əsərlərlə bərabər, fəlsəfə, riyaziyyat, tibb və s. elmlər üzrə yunan alimlərinin əsərlərinin tərcümələrinin meydana çıxması ilə də özünü göstərirdi. Samanilərin əlyazma kitabları ayrı-ayrı otaqlarda elm sahələri üzrə düzülürdü. Həmçinin Mərkəzi Asiyada kitab, kitabçılıq işi uzun müddət ərzində yaranıb formalaşmışdır. Yazı mədəniyyəti Mərkəzi Asiya xalqlarına Çində kağızın istehsal olunması ilə əlaqədar olaraq daha da çox yayılmışdı. Yazı texnologiyası Səmərqənddə və bir çox mədəni mərkəzlərdə nəşriyyat işində və s. işlərdə tətbiq olunurdu. Burada tətbiq olunan təsnifat və biblioqrafik göstəricilərdə biz Əbu Əli İbn Sina, Əbu Reyhan Bəruni, Ər-Razi, Əlişir Nəvai kimi dahi elm və ədəbiyyat xadimlərinin əsərlərinə rast gəlirik.

Qədim çap və əlyazma materialları millətin maariflənməsində və onun özünəməxsus mədəniyyətinin formalaşmasında önəmli rol oynayır. Müstəqillik əldə edildikdən sonra milli-mənəvi dəyərlərə yenidən baxışla əlaqədar olaraq dövlətin tarixi inkişaf istiqamətinə yenidən nəzər salmaq zərurəti yaranmışdır. Bu dəyərləndirmənin əsas mənbəyi çox dəyərli əlyazmalar, qədim kitablar və biblioqrafik materiallardır. Hazırkı dövrdə Özbəkistanda biblioqrafiyanın tarixi ilə əlaqədar hələ tədqiqat aparılmayıb. Orta əsrlərdə bu iş öz inkişafının ilkin mərhələsində idi. Bu dövrdə yeni əsərlər yaradılır, həmin əsərlərdə ayrı-ayrı biblioqrafik ünsürlər mövcuddur, lakin formalaşmış biblioqrafik vəsaitlərin növləri barədə tam dəqiqliklə danışa bilmərik. Sonrakı illərdə biblioqrafik məcmuələr yaranmağa başladı. 1907-ci ildə nəşr olunan Türküstan məcmuəsi biblioqrafiyanın inkişafından xəbər verir. Bu məcmuəni ilk dəfə N.V.Dmitrovski, 1912-ci ildən isə A.A.Semyonov yenidən canlandırmışlar. 1917-ci ildə məcmuənin çap olunmuş cildlərinin sayı 594-ə çatdırılmışdı. Burada Mərkəzi Asiya və onunla həmsərhəd olan Şərq ölkələrinin tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası, coğrafiyası, ədəbiyyatı, iqtisadiyyatı, mədəniyyəti və s. bir sıra mühüm məsələlərinə aid zəngin materiallar toplanmışdı. Həmin məcmuə Ə.Nəvai adına Özbəkistan Dövlət ümumi kitabxanasında saxlanılır.

Rusiyanın Mərkəzi Asiyanı işğal etməsi dövründə, xüsusilə Türküstan qubernatorluğunun yaranması mədəniyyətə kitab, kitabçılıq işlərinə bir çox təsirlər göstərdi. Çap texnologiyalarının, yeni-yeni nəliyyatların kitab,

kitabçılıq işinə tətbiqi bu işləri daha da sürətləndirirdi. XIX əsrin inkişafını xarakterizə edən ən vacib əlamətlərindən biri kitab çapının yaranması və inkişafı olmuşdur. XIX əsrə nəzər yetirdikdə kitabların çapı, mətbəələrin meydana gəlməsi o dövrün əsaslı göstəricilərindəndir. Orta Asiya ərazisində yerləşən (Türküstanda) Özbəkistan, Qazaxıstan, Tacikistan, Qırğızıstan və Türkmənistanda ilk mətbəə 1868-ci ildə Daşkənddə işə başlamışdır ki, bu dövrdə burada Rus general-qubernatorluğu yaradılmışdı. Mətbəə avadanlığının gətirilməsi və poliqrafiya fəaliyyəti qeyd etdiyimiz kimi Özbəkistanın Rusiya işğalından sonrakı dövrlərini əhatə edirdi. 1869-cu ildə burada ikinci mətbəə açılmışdır. Bu ikinci mətbəə "Türküstan xəbərləri" qəzetini Orta Asiyada ilk dövrü nəşri buraxmaq üçün təşkil edilmişdir. Mətbəədə rus şriftlərindən əlavə, ərəb şrifti də olmuşdur. Ərəb şriftindən "Türküstan xəbərləri" qəzetinə özbək və qazax dillərində əlavə kimi buraxılan nəşrdə istifadə edilirdi. 1871-ci ildə mətbəədə Orta Asiyada ilk çap kitabı "Orta Asiya ölkələri və rus Türküstanı haqqında materiallar məcmuəsi" nəşr edildi. Burada Ş.İbrahimovun tərtib etdiyi "Təqvim"də 1871-ci ildə çap olundu. XX əsrin birinci onilliyində özbək dilində bir çox qəzetin nəşrinə başlanmışdı. Onlardan 1906-cı ildə Daşkənddə nəşr olunan "Tərəqqi" və "Günəş", 1907-ci ildə "Şöhrət", 1908-ci ildə "Asiya" və "Tacir" qəzetlərini göstərmək olar. Orta Asiyada ilk litoqrafiyanın (daşbasma üsulu ilə çap) əsası 1874-cü ildə Xivə şəhərində qoyulmuşdur. 1880-ci ildə bu litoqrafiyada özbək dilində Ə.Nəvainin "Xəmsə" si çap edilmişdir. 1913-cü ildə Türküstanda əhalinin milli dilində 56 adda kitab 118 min nüsxə ilə nəşr edilib. Bu 56 adda kitabdən 37-si 86 min nüsxə ilə özbək dilində buraxılmışdır. 1918-ci ildə Türküstanın poliqrafiya müəssisələri milliləşdirildi. Həmin ildə Xalq Maarif Komissarlığında nəşriyyat şöbəsi təşkil edildi. Türküstan Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində fəaliyyətə başlayan nəşriyyat şöbəsi və mətbuat bürosu milli dildə ədəbiyyat buraxmağa başladı. 1920-ci ildə Daşkənddə Türküstan Dövlət nəşriyyatı təşkil olundu. (133, s. 187) Respublikada fəaliyyət göstərən bütün idarə və müəssisələrin nəşriyyatları Türküstan Dövlət nəşriyyatının tabeliyinə verildi.

1921-ci ildə Daşkənddə Türküstan Xalq Maarif Komissarlığında qırğız, tacik, türkmən və özbəklərin nümayəndələrindən ibarət olan xüsusi komissiya təşkil edildi. Bu komissiya Orta Asiya xalqlarının dillərində məktəblər üçün dərslikləri çap etməyi təmin etməli idi. 1925-ci ildə Orta Asiyada Dövlət nəşriyyatı bazası əsasında Özbəkistan SSR-in Dövlət nəşriyyatı yaradılır. Bu, Özbəkistanın ilk universal nəşriyyatı idi. 1930-cu illərdə nəşriyyatlar yenidən təşkil edilir, ixtisaslaşmış və universal nəşriyyatlar fəaliyyət göstərməyə başlayır. 1930-cu illərin sonunda Özbəkistanda aşağıdakı nəşriyyatlar fəaliyyət göstərirdi: Partiya ədəbiyyatı nəşriyyatı, Hüquq ədəbiyyatı nəşriyyatı, Sosial-

iqtisadi ədəbiyyat nəşriyyatı, Dövlət texniki ədəbiyyat nəşriyyatı, Musiqi ədəbiyyatı nəşriyyatı və s. 1941-1945-ci illərdə Özbəkistanda bütün nəşriyyatlar Dövlət nəşriyyatına birləşdirilir. 1990-cı illərdə Özbəkistanda kitab nəşri işini yaxşılaşdırmaq üçün nəşriyyatlar yenidən təşkil edildi, bütün vilayətlərdə mətbuat idarələri yaradıldı. Göründüyü kimi Özbəkistan ərazisində nəşriyyat və kitab çapı fəaliyyətinin son 100 ildə yüksək dinamik inkişafı müşahidə olunurdu. Nəşriyyat işinin inkişafı Özbəkistanın kitab məhsuluna olan ehtiyacını ödəyir, kitabxana fondlarının komplektləşməsini təmin edirdi. Bu dövrdən dövlət nəşriyyatları "Uzbekiston" "Ukituvçi" Q.Qulam adına Ədəbiyyat və İncəsənət nəşriyyatı, "Çulpon" "Yazıçı" və s. öz fəaliyyətlərini daha da genişləndirməyə başladılar.

Orta Asiyada kitabxanalar haqqında məlumatlara müxtəlif mənbələrdə rast gəlinir. Mərkəzi Asiyada mədəniyyət, memarlıq sahəsində baş verən irəliləyişlər barədə bir çox məlumatlar qeyd olunurdu. Əsas diqqət kitabxanaların üzərində idi. Çünki xalqın maariflənməsi, ölkənin elmi-mədəni göstəricilərinin yüksəlməsi kitabxanalarsız mümkün deyildi. Orta Asiyada kitabxananın yaranması tarixi proseslərlə əlaqədardır. Bu proseslərdən önəmli 1867-ci ildə mərkəzi Daşkənd şəhəri olmaqla işğal olunmuş torpaqlar əsnasında Türküstan general-qubernatorluğu yaradılması idi. İlk Türküstan general-qubernatoru general K.P.Kaufman idi. Ona geniş səlahiyyət verilmişdi. Kaufman 1870-ci ildə Türküstan xalq kitabxanasını yaratdı. Birinci addım kimi bu kitabxananın yaradılması hökumət aktı ilə təstiqləndirildi. Bu addım Türküstan diyarının general-qubernatoru tərəfindən atılan mütərəqqi bir addım idi. Kaufman yazırdı: 1867-ci ildə kitabxana yaradılarkən Asiya ədəbiyyatı ilə bağlı Peterburqdan kitablar gətirilməsinə nail olundu. Eyni zamanda Asiya ilə bağlı Avropa dilli ədəbiyyatlar da Daşkəndə gətirildi. Kaufmanın konsepsiyasına görə Daşkənd xalq kitabxanasını qoruyub saxlamaq və inkişaf etdirmək lazımdır. Bu dövrdə elmin inkişafı üçün çap materiallarının gətirilməsi haqqında tapşırıq verildi və bunun nəticəsində buraya türk çap maşınları gətirildi. Türküstan diyarında ədəbiyyatın inkişaf sürəti çox da yaxşı deyildi. Orta Asiyanın işğalından sonra Rusiya ərazinin öyrənilməsinə, tədqiq olunmasına başladı. 1870-1875-ci illərdə çoxsaylı ekspedisiyaların bu ərazidə araşdırmalar aparması məlumdur. Diyarın öyrənilməsi ilə əlaqədar A.Qasımovanın iddiasına görə, materiallar son dərəcə az idi. Çap məhsullarının azlığı və kitabxana fondunun məhdud olması, kitabxana fondunun zənginləşdirilməsi məqsədi ilə kənddən yeni nəşrlərin gətirilməsi tələb olunurdu. Diyarın öyrənilməsi məqsədi ilə bir sıra nəşrlər çap edilməyə başladı. N.M.Prjevalskinin və İ.V.Muşketovanın əsərləri, P.Semenovanın və N.Severçevanın "Yol qeydləri", N.Macvanın, Türküstan haqqında xəbərləri çap olundu. Türküstan general-qubernatoru K.P.Kaufman Türküstan

general-qubernatorluğunda xüsusi seçilmiş nüsxələrdən ibarət kitabxana təşkil etməyə başladı. Xalq kitabxanası Orta Asiyada 1-ci elmi və ictimai kitabxana hesab olunurdu. Başlanğıcda kitabxananın fonduna Rusiya kitabxanalarından kitablar daxil olurdu. Əvvəlcə burada 5 işçi yeri mövcud idi. Bu kitabxananın ilk direktoru Dimitrovski olmuşdur. 1872-ci ildə onu musiqi mütəxəssisi olan Çuyko əvəz etdi. Bu kitabxana dövlət tərəfindən maliyələşdirilirdi və çox xərc tələb edirdi. Buna görə də 1882-ci il dekabrın 13-də sərəncam verildi və 1883-cü il yanvar ayının 1-dən etibarən Daşkənd ictimai kitabxanasının fəaliyyəti dayandırıldı. (180, s. 11) Həmin dövrdə kitabxananın fondunda 13040 nüsxə ədəbiyyat vardı. Bu kitablardan 9184 nüsxəsi diyarşünaslıq əhəmiyyətli ədəbiyyat idi. Bu ədəbiyyat Daşkənd muzeyinə təhvil verilmişdi. İctimaiyyətin təzyiqi əsasında 1884-cü ildə kitabxananın fəaliyyəti bərpa olundu və fondun idarələrə paylanmış nüsxələri kitabxanaya geri qaytarıldı. Kitabxananın idarə olunması isə general-qubernatorluğun dəftərxanasına tapşırıldı.

1891-ci ilin ortalarında Türkünstan şöbəsinin Rus-texniki cəmiyyəti texniki kitabxananın təşkilinə təşəbbüs göstərdi. Bu kitabxana abunə və hədiyyələr yolu ilə formalaşdı. 1996-cı ilin yanvarın 1-də kitabxanaya 235 nüsxə kitab imzalanmış şəkildə hədiyyə verildi. Mərkəzi şöbə öz fondunda olan kitablardan bu kitabxanaya hədiyyələr göndərirdi. Rusiya bağbanlıq cəmiyyətinin Türkünstan şöbəsinin də öz kitabxanası var idi. Bu kitabxana 1894-cü ildə formalaşmışdı. Kitabxananın fondu əsasən kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı ilə komplektləşdirilirdi. Diyarın gələcək kənd təsərrüfatının inkişafında bu kitabxananın böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Həmin dövrdə əsas fəaliyyətlərdən biri Türkünstan diyarında elmi-tibbi cəmiyyətin yaranması idi. Bu cəmiyyət Orta Asiya xalqlarının həyatında məhsuldar bir irs miras qoymuşdu. Türkünstan diyarında böyük elmi-tibbi cəmiyyət Fərqanə tibbi cəmiyyəti idi. İlk gündən bu cəmiyyət öz kitabxanasını formalaşdırmağa başladı. 1904-cü ildən 1555 nüsxə kitab, broşür, dissertasiya, həmçinin rus və başqa xarici dillərdə olan jurnal və qəzetləri toplamağa başladı. Kitabxanada gedən bütün prosesləri öyrənməkdə və bu sahədə təkmilləşməkdə Rusiyanın öz marağı var idi. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Türkünstan diyarının mədəni həyatında canlanma baş verdi. Qabaqcıl rus ziyahlarının fikirlərinə görə bu proses yeni elmi-mədəni maarif cəmiyyətinin yaranmasına şərait yaradırdı. 1901-ci ildə Daşkənd şöbəsinin Şərq cəmiyyəti təşkil olundu. Bu cəmiyyətin tərkibində çox da böyük olmayan kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Fondunda rus və digər xarici dillərdə olan ədəbiyyat toplanmışdı.

1901-ci ildə açılan Puşkin cəmiyyəti də böyük xidmətlər göstərmişdir. Bu cəmiyyətin tərkibində təşkil olunmuş kitabxana mədəni-maarif işlərində bir çox addımlar atmışdır. Məktəb və kurslar açmış, kitab və broşür nəşrləri,

nəhayət kitabxananın fəaliyyətini yoluna qoymuşdu. Kitab mağazaları təşkil edərək rus ədəbiyyatını təbliğ etməyə başlamışdı. Yeni yaranan Puşkin cəmiyyətinin öndə gedən ziyahları kitabxana fondlarının artmasına xüsusi diqqət yetirirdilər. Kitabxanaya Qızlar gimnaziyasının müdiri L.F.Broizdro orta hesabla 254 nüsxə və çoxlu sayda nadir nəşrlər hədiyyə vermişdi. Kitabxananın fəal üzvü arxeoloq Kallar kitabxanaya 74 nüsxə müxtəlif kitab hədiyyə vermişdi. Çernyavskaya Səmərqənd kitabxanasından 2446 nüsxə kitabı bu kitabxanaya göndərmişdi. (180, s. 17) Artıq 1912-ci ildə Puşkin cəmiyyətinin kitabxana fondu 2800 nüsxəyə çatdırılmışdı.

Türkünstan diyarında XIX əsrin 60-cı illərindən etibarən rus məktəbləri açılmağa başlamışdı. 1886-cı ildə Daşkənddə ilk rus məktəbi açıldı. 2-3 ildən sonra diyarda başqa məktəblər də açılmağa başladı. XIX əsrin sonunda gimnaziyalarla yanaşı müəllimlər seminariyası da yaranmağa başladı. Məktəblərdə, gimnaziyalarda kitabxana, kitabxanalarda kitab fondları formalaşdı və bu da çox əmək tələb edirdi. 1876-cı ildə Daşkənddə 4 sinifli kişi gimnaziyası açıldı. 1879-1880-ci illərdə 6 sinifli, 1883-cü ildə 8 sinifli gimnaziya yaradıldı. İlk növbədə buraya 4294 adda 8651 nüsxə, sonra 1697 adda 3767 nüsxə ədəbiyyat gətirildi. 1877-ci ildə Daşkənddə Qadın gimnaziyası açıldı və buradakı kitabxananın fondu 10.000 nüsxədən ibarət idi. 1894-cü il avqustun 1-də real məktəblər açıldı və buradakı fundamental kitabxananın fondu 5059 adda kitab 9006 nüsxə təşkil edirdi. Yeddi çay vadisi (Semireçinski) və Sırdərya ətrafında da məktəblər yaranmağa başlandı. Bu məktəblərin də öz kitabxanaları var idi. 1879-cu ildə Daşkənddə Qadınlar məktəbi yaradıldı və kitabxanasının fondunda ümumi sayı 1000 nüsxədən artıq olan 700 adda ədəbiyyat mövcud idi. 1910-cu ilin əvvəlinə qədər bu say 4000 nüsxəyə çatdırıldı. (180, s. 29)

1903-cü ildə Daşkənddə ilk pullu kitabxana açıldı. Kitabxananın fondu 3000 nüsxə kitabdən ibarət idi. 1907-ci ildə bu kitabxanaya rəhbərliyi şəhər dumasının katibi L.I.Brodskiy edirdi. I Rus inqilabı dövründə dəmiryolu kitabxanaları və oxu zalları təşkil olunmağa başladı. Bu kitabxanalar Kokand, Çernyayeva stansiyalarında yaradılmışdı. Çernyayeva stansiyasının kitabxanasının (1905-ci il) fondunda 700 nüsxəyə yaxın ədəbiyyat mövcud idi. (180, s. 31)

1918-ci ildə Daşkənddə yeni kitabxana yarandı ki, bu kitabxana uşaqlar və məktəbyaşlılar üçün nəzərdə tutulmuşdu. Kitab fondu hədiyyə yolu ilə çoxalır. Həmin ildə mərkəzi uşaq kitabxanası da yaradıldı. 1919-cu il 14 apreldə Türkünstan Xalq Komissarları Soveti Türkünstan Milli kitabxanasının yaradılması haqqında qərar qəbul etdi. XKS-nin bu qərarı nəticəsində kitabxana bir çox səlahiyyətlərə malik oldu. Bu kitabxana Respublikada ilk kütləvi kitabxananın yaranmasının başlanğıcı idi. Bu kitabxananın bazasında

bir neçə filial kitabxana-rayon kitabxanaları yaradıldı. 1920-ci ilin əvvəllərində Türkünstanda 174 kitabxana, 172 oxu zalı və çox da böyük olmayan kitabxanalar qeydə alınmışdı. I beşilliyin başlanğıcında Özbəkistan SSRİ-də 162 kütləvi kitabxana qeydə alınmışdı. Kitabxana şəbəkəsinə şəhər və klub kitabxanaları daxil edilmişdi. Artıq 1928-ci ildə Özbəkistan mədəni quruculuq sahəsində böyük müvəffəqiyyət qazanmışdı. 2320 ümumtəhsil məktəbi fəaliyyət göstərirdi və bunun tərkibində 244 min tirajla qəzet və umumi tirajı 1879 min olan 24 adda jurnal nəşr olunurdu. Beşilliyin sonunda Respublikanın şəhərlərində 153, kəndlərdə isə 330 kitabxana yerləşirdi. 1934-cü ildə kitabxanaların ümumi sayı 1108-i ötüb keçmişdi. Bunlardan 283-ü Daşkənddə yerləşən kitabxana, 249-u səyyar kitabxana, 53-ü oxu zalı idi. Həmin vaxtda 33 uşaq kitabxanası qeydə alınmışdı. (180, s. 57) Bu zaman kəsiyində 38 yeni rayon, 68 kənd, 122 klub kitabxanası yaradılmışdı.

1941-1945-ci illərdə baş verən Böyük vətən müharibəsi nəticəsində mədəniyyətdə, kitabxanaların inkişaf dinamikasında geriləmələr nəzərə çarpmağa başladı. Bir çox kitabxanaların fəaliyyəti dayandırıldı. Müharibə dövründə Özbəkistan Dövlət kitabxanasında xüsusi oxucu qrupları formalaşdı. Oxucuların böyük hissəsi elmi və texniki işçilər idi. Məsələn 1940-cı ildə kitabxananın bu növ oxucu tərkibi 17,3% idi və 1945-ci ildə isə 47%-ə çatmışdı. Özbəkistanda kitabxanaların müharibədən sonrakı inkişafı 50-ci illərə təsadüf edir. 1951-1956-cı illərdə (beşillikdə) mədəni maarif sisteminin kitabxanalarının sayı 60%-ə qədər artmışdı. Kənd kitabxanalarının sayı 2,5 dəfə artmışdı. Kitabxanalarını kitab fondu 2 dəfə, uşaq və kənd kitabxanalarının ümumi sayı isə 4 dəfə artmışdı. 50-ci illərin ortalarında kütləvi dövlət kitabxanalarının sayı artırdı. Kənd kitabxanalarının kitabxana fondu 1928-ci ildə 40 mindən 8800 minə çatdırılmışdı. Kolxoz kitabxanalarının kitabxana fondu da 2 dəfə artmışdı. Müstəqil kənd kitabxanaları səyyar kitabxanaların təşkilində mühüm rol oynayırdılar. (38, s. 103) 1957-ci il Mədəniyyət Nazirliyi kitabxanalarının artım dinamikası aşağıdakı kimidir.

Kitabxanaların tipi:	Kitabxanaların ümumi sayı.	İlin başlanğıcında ədəbiyyatın ümumi kütləsi.	İlin sonunda ədəbiyyatın ümumi kütləsi.
Respublika Diyar kitabxanaları.	10	968,6	1023,2

Rayon kitabxanaları.	155	2684,7	2817,4
Şəhər kitabxanaları.	80	1529,8	1669,9
Müstəqil kənd kitabxanaları.	862	3404,7	3224,3
Müstəqil uşaq kitabxanaları.	167	1603,4	1751,7
Digər kitabxanalar.	1274	10191,2	10486,5

XX əsrin 70-ci ilin statistikasında isə kitabxanaların artım qrafikini görə bilərik. 1971-1975-ci illərin statistikasına nəzər yetirək. (180, s. 146)

Kitabxanalar	1971	1972	1973	1974	1975
Ümumi sayı	5745	5867	5982	6120	6273
Mədəniyyət Nazirliyi	3587	3675	3773	3904	4006
Klub	793	593	405	213	-
Kolxoz	1316	1308	1324	1290	1298
Həmkarlar ittifaqı	824	860	868	908	950
Digər	18	18	17	31	19

XX əsrin son onilliyində kitabxana şəbəkələrinin düşdüyü mürəkkəb vəziyyətə baxmayaraq, respublikada 17 min ictimai və müxtəlif idarələrin xüsusi kitabxanaları fəaliyyət göstərirdi. Mədəniyyət nazirliyinin kitabxana şəbəkəsinin 5709 kitabxanası onlardan 468-i uşaqlar üçün, 76 -si korlar və zəif görənələr üçündür. Bu sistemə universal fondları ilə digər kitabxanalara metodik mərkəz olan Qaraqalpaqstan respublikası Respublika kitabxanası, Respublika Dövlət uşaq kitabxanası, korlar üçün respublika mərkəzi kitabxa-

na, həmçinin, 12 vilayət universal elmlər və 10 vilayət uşaq kitabxanası daxil idi. Xalq Təhsil nazirliyinin kitabxana şəbəkəsi geniş və çox şaxəli idi, burada 9650 kitabxana (41559,1 min ümumi saxlama vahidi fondu) mövcud idi. Özbəkistan Elmlər Akademiyasının kitabxana şəbəkəsində respublikada 17 min ictimai və müxtəlif idarələrin xüsusi kitabxana şəbəkəsində yerləşən 30 kitabxana (5664,1 min ümumi saxlama fondu) mövcud idi və bu şəbəkəyə Elmlər Akademiyasının Fundamental kitabxanası rəhbərlik edirdi. Ali və orta ixtisas Təhsil Nazirliyinin 64 kitabxanası (11845,1 min ümumi saxlama vahidi fondu), orta ixtisas və peşə təhsili mərkəzlərinin 881 kitabxanası (5664,9 min ümumi saxlama vahidi fondu) fəaliyyət göstərirdi. Təşkilatların və müəssisələrin həmkarlar və texniki kitabxanalar şəbəkəsi də fəaliyyət göstərirdi, bunlardan 1 min texniki kitabxana, 367 həmkarlar kitabxanası (2118,5 min ümumi saxlama vahidi fondu) var idi.

XX əsrin son illərində vilayət universal elmi kitabxanaların inkişafında müsbət təmayüllər müşahidə olunurdu. Beynəlxalq fondlarla əməkdaşlıq sahəsində bütün kitabxanalarda kompüter avadanlığı quraşdırılmış, internetə giriş imkanı təmin edilmişdir. Bu dövrdə ictimai kitabxanaların nəzdində 13 hüquqi və işgüzar informasiya mərkəzi, dörd tədris mərkəzi, iki gənclik mərkəzi, iki treninq-mərkəz, iki internet mərkəzi, uşaqların yaradıcılıq qabiliyyətinin inkişaf etdirilməsi üçün media-mərkəz fəaliyyət göstərirdi. Rayon kitabxanalarının vahid avtomatlaşmış şəbəkədə birləşdirilməsi üzrə iş aparılırdı. Kitabxanalararası əlaqə, xüsusilə də hüquqi və normativ-tənzimləyici baza inkişaf etməyə başlamışdır. Müstəqillik illərində kitabxanalar islahat prosesində, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiq edilməsində aktiv iştirak edirdi.

Kitabxana ictimaiyyətinin əsas nəaliyyətlərindən biri də Özbəkistan Respublikasının kitabxana siyasətinin formalaşmasının hüquqi əsaslarını, kitabxanaların praktik fəaliyyətinin normativ bazasını yaradan "Kitabxana işi haqqında" lahiyəsinin hazırlanması idi. Kitabxana işinin islahatı və modernləşməsinə yönəlmiş əsas aspektlərdən biri də Özbəkistan Respublikası Nazirlər Kabinetinin iki sənədinin, 2001-ci il dövründə kitabxana işinin konsepsiyası adlı lahiyəsi idi ki, bunlar da respublikanın sosial-iqtisadi inkişafında, sağlam nəslin formalaşmasında və tərbiyəsində əhalinin informasiya mədəni tələbatının təmin olunmasında kitabxanaların rolunu və yerini müəyyənləşdirməli idilər. Əsas məqsədi ümumi vəzifələrin həllində kitabxanaçıların söyləri nəticəsində asossasiyaların yaradılması kitabxana hərkatında müsbət məqamlardan biri idi. Artıq bir necə ildir fəaliyyət göstərən Özbəkistanın kitabxana assosiasiyası kitabxana sahəsinin bütün təşəbbüslərində fəal iştirak edir.

Özbəkistanın, xüsusilə də regionların kitab və informasiya bazarı inkişaf etmədiyinə görə, həmçinin zəif altıncı qabiliyyətinə görə əhalinin yeni informasiyalarla və biliklərlə təmas imkanları yalnız kitabxanalarda mümkündür. Məhz buna görə də bu gün cəmiyyət və hakimiyyət kitabxanalara əhalinin məlumatlandırılmasının əsas mənbəyi kimi baxmalıdır. Kitabxanalara illik 650 min nüsxə kitab daxil olurdu, halbuki eyni vaxt ərzində ölkədə 33 milyon müxtəlif nəşr işıq üzü görürdü. Kitabxanalar oxucuların tələbatını təmin edə biləcək ədəbiyyat çeşidini çox cüzi miqdarda alırdı. Kitabxanaların komplektləşdirilməsi vəziyyətinə mənfi təsir göstərən amil sənədlərin məcburi nüsxəsi qanununun olmamağı idi ki, bu da böyük və ictimai kitabxanalara ədəbiyyatın gəlişinin dolğunluğuna mənfi təsir göstərirdi. Nəşriyyatlar iqtisadi baxımdan sırf bazar istiqamətli olduqlarına görə onların məhsulların kitabxana fondlarına daxil olmasına maraqlı deyildilər. Xarici ədəbiyyatın və sosial əhəmiyyətli ədəbiyyatın hətta ən iri kitabxanalara da gətirilməsi ciddi şəkildə zəifləmişdir. Bu kitabxanalara sağalmaz zərbə vurur, çünki dünya ədəbiyyatının kitabxanalarda kasadlığı Özbəkistanın elmi-texniki tərəqqidən geri qalmasına, yeni nəaliyyətlər və texnologiyaların mənimsənilməsində, bütövlükdə elmdə, təhsildə və iqtisadiyyatda informasiya qıtlığı yaradırdı. Fondların komplektləşdirilməsində çətinliklərə baxmayaraq burada 140 milyon çap əsəri və digər informasiya daşıyıcıları var idi, onlardan 40%-i dövlət dilində idi. Özbəkistan Milli kitabxanasında Milli universitetin, Səmərqənd Dövlət universitetinin, ÖR EA Fundamental kitabxanasının, Buxaranın, Xarəzmin, Fərqanənin, Daşkəndin vilayət universal elmi kitabxanalarında 1,5 milyondan çox xüsusi dəyərli və nadir nəşrlər mövcud idi. Onlar dünya mədəni irsinin nailiyyəti və tərkib hissəsidir.

Sponsor vəsaitlərinin cəlb edilməsi, beynəlxalq fondlarla və təşkilatlarla əməkdaşlıq, layihələr üzərində işlər kitabxanaların son illərdəki fəaliyyətinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir. Özbəkistan hökumətinin büdcə təşkilatlarını vergi ödənişindən azad edən qərarı kitabxanalara sahibkarlıq fəaliyyəti ilə məşğul olmaq və onu inkişaf etdirmək, pullu xidmətləri yaxşılaşdırmaq və genişləndirmək imkanı vermişdi. Kitabxana işinin islahatında strateji istiqamətlərdən biri də kompüter və informasiya texnologiyalarının və internetin tətbiq edilməsi idi ki, bu da Özbəkistan prezidentinin 30 may 2001-ci il tarixli "Kompüterləşdirmənin daha da inkişaf etdirilməsi və informasiya-kommunikasiya texnologiyalarının tətbiqi" haqqında fərmanında əks olunmuşdur. 2004-cü ildə bir çox kitabxanaların veb saytı yaradıldı. Məlumat-axtarış sistemində yüksək nəaliyyətlər əldə olundu. Hal-hazırda elektron kitabxanaların sayı getdikcə artır və kitabxanalar dünya kitabxanaları ilə qarşılıqlı şəkildə əməkdaşlıq edərək öz imkanlarını genişləndirirlər.

ÖZBƏKİSTAN RESPUBLİKASINDA MİLLİ KİTABXANA

Özbəkistan Respublikasında məhs Milli kitabxananın formalaşması XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. 2002-ci ilə qədər Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanası, Ə.Nəvai adına Özbəkistan Dövlət kitabxanası adlandırılırdı. Sonralar Özbəkistanda Yenidənqurmanın həyata keçirilməsi ilə əlaqədar mədəniyyət ocaqlarına diqqət daha da artırıldı, bu inkişaf kitabxanalardan da yan keçmədi. Əlişir Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanası (12 aprel 2002-ci ilə qədər Əlişir Nəvai adına Dövlət kitabxanası) Özbəkistan Respublikasının Prezidentinin 20 fevral 2002-ci ildə "Elmi tədqiqat fəaliyyətinin təşkilinin təkmilləşdirilməsi" haqqında Özbəkistan prezidentinin №-3029 sayılı fərmanına və Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin 12 aprel 2002-ci il tarixli 123 sayılı qərarı və "Əlişir Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanası haqqında" qərarı ilə öz milli statusunu almışdır. Mərkəzi Asiya regionunda bu kitabxana böyük kitabxanalardan sayılır və özbək mədəniyyəti tarixində müstəsna yer tutur.

Özbəkistan Milli kitabxanası Əlişir Nəvai adına Özbəkistan Respublikasının Dövlət kitabxanasının və Respublika Elmi-Texniki kitabxanasının bazaşında yaradılmış və Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin rəhbərliyi altında fəaliyyət göstərir. Kitabxana 1870-ci ildə Daşkənd ictimai kitabxanası olaraq yaranmışdı. Kitabxananın fondunun yaradılmasına öz nəşrlərinin nüsxələrini könüllü olaraq bağışlamış Xalq Maarif Nazirliyi, Elmlər Akademiyası, İctimai kitabxana, Coğrafiya cəmiyyəti və Rusiyanın baş ştabı yardım etmişlər. Burada kitab mübadiləsi komissiyası kitabxananın fəaliyyətinin 7-ci ilində yaradıldı və bu komissiya beynəlxalq kitablaşma işinə başladı. İlk olaraq Avropa ölkələrindən, sonra isə Şərqi ölkələrindən qiymətli əlyazmalar əldə etdi. Məşhur alim şərqsünas Bartold bütün həyatı boyu kitabxananın şərqi əlyazmalarının əldə edilməsini izləmişdir. 1870-ci ilin mayında gələcək kitabxananın özəyini təşkil edən 2200 nüsxə (1200 adda) toplanmışdır. Amma onun yaradılmasında ilk addımlar 1867-ci ilin avqustuna gedib çıxır. Bunun üçün xüsusi dövlət aktına ehtiyac olmamışdı. Türküstan diyarının qubernatorunun geniş səlahiyyətləri ona etibar edilmiş ərazidə abadlaşdırma fəaliyyəti aparmağa imkan verirdi. Daşkənd ictimai kitabxanası elmin müxtəlif sahələrinə aid, ilk növbədə diyarla və qonşu ölkələrlə bağlı olan ədəbiyyatı toplayıb qorunmalı idi. Bu işin həyata keçirilməsi üçün elmi dairələrdə tanınmış "Türküstan məcmuəsi"nin yaradılmasının başlanğıcını qoymuş, Türküstan haqqında materialları toplayan tanınmış rus bibliografı V.İ.Mejov dəvət olunmuşdu. Bu əsər Daşkənd ictimai kitabxanasının fondlarına əlavə olaraq Orta Asiya məsələləri barədə monumental və orijinal "ensiklopediya" kimi nəzərdə tutulmuşdur.

Onun tərtib edilməsi 1887-ci ilə qədər davam etmişdir. 20 illik fasilədən sonra 1907-ci ildə yenidən bərpa olunmuşdur. O zaman bu missiyanı N.V.Dmitrovski, A.A.Semyonov, E.K.Betker öz üzərinə götürmüşdür. "Türküstan məcmuəsi" bu gün də Orta Asiyannın tarixini, iqtisadiyyatını və mədəniyyətini öyrənən alimlər üçün çox faydalıdır. Elə həmin vaxtda da Peterburqun Elmlər Akademiyası, ictimai kitabxanası, Coğrafiya cəmiyyəti, fərdi adamlar tərəfindən ianələr edilmiş, bu da kitabxananın 1870-ci ildə 2200 nüsxədən ibarət olan kitab fondunun əsasını qoymuşdur.

11 may 1872-ci ildən kitabxananın ilk direktoru Nikolay Vasilyeviç Dmitrovski olmuşdur. 1867-ci ilin avqustundan o, Daşkənd dəftərxanasında xidmət etmiş və "Turkestanskije vedomosti" qəzetinin redaktor köməkçisi təyin olunmuşdu. (180, s. 89) Daşkənd ictimai kitabxanasının tarixində N.V.Dmitrovskinin adı həmişə birinci yerdə durur. O, bu kitabxananın ilk direktoru olmuş, ilk bibliograf-diyarşünas və Orta Asiya bibliografiyasının tərtibatçısı və kitab fondunun ilk kataloqunun tərtibçisi olmuşdur. Direktor vəzifəsindən gedəndən sonra da "Müşahidə komitəsinin" üzvü kimi kitabxana ilə sıx əlaqədə olmuş, onun haqqında bir sıra məqalələr yazmışdır. Orta Asiya materiallarının bilicisi kimi o, həmin məlumatları çox dəqiqliklə toplayır, qoruyur və sahmana salırdı və beləcə "Türküstan məcmuəsi"nin nadir eidlərini yaradırdı. "Turkestanskiy kuryer" qəzetinin redaktoru A.L.Kirsner N.V.Dmitrovski haqqında yazırdı: Bibliograf kimi, əsasən də türküstan ədəbiyyatının bibliografı kimi, Nikolay Vasilyeviçin tayı-bərabəri yox idi və həqiqətən Türküstan tarixinin canlı ensiklopediyası idi. Əgər Mejov rus bibliografiyasının böyük ustadı idisə, Dmitrovski onun rəssamı idi. Onun kitabları adamın əlində canlı əşyaya çevrilirdi. 1869-1870-ci illərdə N.V.Dmitrovski gələcək kitabxana üçün toplanmış kitabların siyahısını tərtib etdi, sonralar işə (1870-1872) nəhəng bir əsərin "Daşkənd ictimai kitabxanasının kitab kataloqu"nu tərtib etməyə başladı.

Kitabxananın fəaliyyətinin yeddinci ilində beynəlxalq kitab mübadiləsi komissiyası fəaliyyət göstərməyə başladı. Sonralar, 28 dekabr 1882-ci ildə Fransa beynəlxalq kitab mübadiləsi komissiyasının göndərdiyi 12 nüsxə kitab buraya gətirildi. 1904-cü ildən etibarən komissiya Fransadan gələn zərfləri daha tez-tez almağa başladı. Sonralar kitabxana şərqi ölkələri ilə əlaqə yaradıb çoxlu əlyazmalar əldə etdi. 1882-ci il kitabxana üçün az qala sonuncu il olacaqdır. Diyara general-qubernator təyin olunmuş M.Q.Çemyayev kitabxananın bağlanması haqqında əmr verdi. Kitabları müxtəlif müəssisə və təşkilatlara paylamaq qərara alınmışdır. Xoşbəxtlikdən kitab fondunun paylaşdırılması ilə məşğul olan komissiya bu fondun böyük bir hissəsini qoruyub saxlaya bildi və onları Daşkənd muzeyinə verdi. Bu kitabxananın taleyində 1883-cü ildə yaradılmış "Müşahidə komitəsinin" çox

müsbət rolu olmuşdur. Müxtəlif illərdə tanınmış alimlər, pedaqoqlar, etnoqraflar: N.A.Mayev, N.V.Dmitrovski, A.A.Semyonov, A.A.Divayev, N.Q.Malitski və başqaları bu komitənin üzvü olmuşlar. Bir neçə dəfə buraxılmasna baxmayaraq 1918-ci ildə tam ləğv edilən komitə çap kataloqu tərtib etməyə cəhd etmişdi. Onun təşəbbüsü ilə Türküstan şəhərləri Daşkənd, Səmərqənd, Xocənd, Petro-Aleksandrovsk, Cizak və başqa şəhərlər bu kitabxanaya maliyyə dəstəyi göstərildilər. Kitabxananın tarixinin ilk mərhələsində, həmçinin tanınmış "Türküstan albomunun" yaradılması da aiddir. Bu albom general-qubernatorluğun 22 may 1871-ci il əmrində "Türküstan diyarının köçəri və oturaq xalqlarının məişətini təcəssüm etdirmək məqsədilə yaradılmışdı. Onun tərtibi şərqsünas A.L.Kuna tapşırıldı və ona küçələrdə, bazarlarda və küçə meydanlarında, aullarda, köçlərdə və onların ətraflarında şəkil çəkmək icazəsi verilmişdi. İş prosesində A.L.Kun qarşısına qoyulmuş tapşırıqları daha da genişləndirdi və nəticədə alboma nəinki etnoqrafik, həmçinin arxeoloji və tarixi xarakterli şəkillər daxil edildi. Albom bu günə qədər böyük elmi əhəmiyyətə malikdir. Çünki buraya Orta Asiyanın tarixi-arkitektura abidələri, keçmiş Türküstan diyarının xalqları, onların məişəti və həyatı barədə materiallar daxildir. Zaman ötdükcə kitabxananın fondu müntəzəm olaraq çoxalırdı. Belə ki, 1905-ci ildə onun fonduna əsl İmperator ictimai kitabxanasında saxlanan "Quranın möhtəşəm nüsxəsi" (söhbət "Osmanın Quran"ndan gedir) daxil oldu. Elə həmin 1905-ci ildə professor N.İ.Vasilevski Səmərqənddəki Gur-Əmir mavzoleyinin tarixi-arkitektura təsvirli qiymətli nəşrini kitabxanaya bağışladı. 1907-ci ildə qoşun starşinası V.P.Kolosovski admiral A.İ. Butakovun şəxsi əlyazmalarını və Amu-Dərya çayının mənsəbi və Aral dənizinin sahillərinin araşdırılması barədə sənədləri hədiyyə etdi. Kitabxanada 1909-cu ildə böyük artım baş verdi-tanınmış şərqsünas, Rusiyanın Qaşqardakı keçmiş konsulu N.F.Petrovskinin kitabxanasından kitablar hədiyyə olundu. O, öz kitabxanası haqda belə deyirdi: "N.F.Petrovskinin kitabxanasında tapmadığımız kitabı heç bir kitabxanada tapa bilməzsiniz". Təəssüf ki, kitabxananın o zamanlar müntəzəm şəkildə şərq əlyazmalarını toplamağa və tədqiq etməyə nə imkan, nə də şəraiti vardı. Həmin əlyazmalar isə çox hallarda Orta Asiya tarixinin yeganə mənbəyidir. Ən qədim dövrlərdən bu əlyazmaları müxtəlif elmi idarələr və ayrı-ayrı alimlər toplayıb tədqiq edirdi. Əlyazmaların toplanması diyarın kitabsevənlərinin arasında, əsasən də ruslar, özbəklər və s. arasında çox geniş yayılmışdı. Bu həvəskarların cəhdləri sayəsində bir çox əlyazma itib batmamış və elm üçün qorunub saxlanmışlar. Amma kitabxanaya bu əlyazmaları almaq üçün Türküstan diyarının baş idarəsi tərəfindən çox az vəsait ayrılırdı. Buna görə də Buxara, Səmərqənd kimi iri kitab mərkəzlərinin bazarlarında əlyazmaların çoxluğuna və ucuzluğuna baxmayaraq kitabxana

təsədüfi hallarda kitab ala bilirdi. 1889-cu ildə şərqsünas E.F.Kal 87 əlyazma, o cümlədən 7 ərəb, 11 türk, 69 fars dilində əlyazma hazırlamış və qeydə almışdı. Məşhur şərqsünas alim, bütün həyatı boyu kitabxana ilə əlaqə saxlayan V.V.Bartold kitabxananın şərq əlyazmaları alması prosesini diqqətlə izləyirdi. (67, s. 116) 1902-ci ildə o, bir sıra fərdi məcmuələrin bazara və Britaniya muzeyinə düşməsindən şikayətlənirdi. A.A.Semyonov tərəfindən tərtib edilmiş "Türküstan ictimai kitabxanasının kataloqu"na əsasən, kitabxananın əlyazma fondu 1917-ci ildə 250 cild idi. Türküstan ictimai kitabxanasına məxsus əlyazma "Litoqrafiyalar kataloqu"nu da A.A.Semyonov tərtib etmişdi. Xivə xanı Məhəmməd Rəhim tərəfindən ilk litoqrafiyanın yaradılması XIX əsrin 70-ci illərinə təsadüf edir. Onun məhsulları çox nadir nüsxələr hesab edilir. Kitabxananın fondunda olan nəşrlər Özbəkistan ədəbiyyatı tarixi üçün xüsusi əhəmiyyət kəsb edən milli kitab çapı sənətinin qiymətli əsərləridir. Bunların arasında Ə.Nəvainin "Xəmsə" (1880), "Divani Munis", "Divani Raci" və digər kitablarda vardır.

1883-cü ildə S.İ.Laxtinin litoqrafiyasında İsanbay Xuseynbəyevin vəsaiti hesabına bir kitab çap olundu. Bu, XIII əsrin məşhur şairi Sufi Allah-yarın "Zəiflərin mətanəti" kitabı idi. Beləcə, 1917-ci ilə qədər kitabxana çoxsaylı diyarşünaslıq nəşrlərindən ibarət böyük fond toplamışdı. 1920-ci ildə kitabxanaya dövlət kitabxanası statusu verildi və o köklü şəkildə dəyişdi. Onun respublikanın digər kitabxanalarında kitabxana ehtiyatlarının təşkili, fondların və kataloqların yaradılması, tədbirlərinin hazırlanmasında göstərdiyi xidmət əvəzsizdir. İctimai kitabxananın filialı respublikanın paytaxtında, o cümlədən yerli əhali üçün köhnə şəhərdə də açılmışdı. Dövlət vəsaitinin ayrılması 1925-ci ildə 140 min nüsxə kitab vahidi mühafizə olunan kitab fondunun yaranmasına imkan verdi. 1920-ci ildən kitabxana Türküstan diyarının ərazisində çap olunan bütün nəşrlərin mütləq nüsxəsini almağa başladı. Bütün bunlar kitabxananı ölkənin ən iri kitab mühafizəsi və mədəni mərkəzlərinin siyahısına daxil etdi. 1920-ci illərin yadda qalan əsas hadisələrindən biri Sergey Yeseninlə işbirliyi ilə kitabxanada təşkil olunan poeziya axşamı oldu. Kitabxananın ilk müdiri Aleksandra Yevgenyevna Nikoloyevanın qızı Natalya Aleksandrovna Seluyanovanın xatirələri də saxlanılmışdı. Kitabxana və bütün Daşkənd üçün S.Yeseninin 1921-ci ildəki gəlişi böyük hadisə idi. Aleksandra Yevgenyevna öz şöbəsində Yesenin axşamı təşkil etdi. Bu işdə ona kitabxanada işləyən şair Aleksandr Şiryaves kömək edirdi.

Orta Asiya respublikaları arasında ayrılma Türküstan kitabxanasının taleyinin necə olacağı barədə suallar doğurdu. Qərara alındı ki, kitabxana bölünməsin və o, Özbəkistanın Xalq Maarif Komissarlığının tabeliyində saxlanılsın. Kitabxana yeni yaranan Orta Asiya respublikalarına öz

kitabxanalarını təşkil etmək işində yardım edirdi. Savadsızlığın ləğvi, oxucu kütləsinin genişləndirilməsi kitabxana işçilərinin ixtisas səviyyəsinin artırılmasını tələb edirdi. Buna görə də 1925-ci ildə Özbəkistan Dövlət İctimai kitabxanasının şərq bölməsində Praktikantlar institutu fəaliyyət göstərməyə başladı. 1929-cu ilin dekabrında kitabxana əməkdaşları üçün yaradılmış özbək dili kursları, 1930-cu ilin avqustunda elmi kitabxanaların kataloqlaşdırma kursu, 1932-ci ilin yanvarında kataloqlaşdırma, predmetləşdirmə və sistemləşdirmə üzrə üç aylıq kurslar, 1934-cü ilin oktyabrında isə Elmi Komitənin nəzdində elmi kitabxana işçiləri üçün kurs açıldı.

Özbəkistan hökumətinin qərarı ilə Dövlət icimai kitabxanası 1933-cü ildə Daşkənddə respublikanın şərq əlyazmaları üzrə Mərkəzi kitabxanaya elan edildi. Onların tədqiqi, sistemləşdirilməsi və təşkili üçün tanınmış şərqşünaslar-professor A.A.Molçanov, A.E.Şmidt, A.A.Semyonov və başqaları cəlb olunmuşdu və onlar “Şərq əlyazmaları kataloqu”, “Özbəkistan SSR DİK-da saxlanan Ə.Nəvainin əsərlərinin əlyazmalarının təsviri”ni tərtib etmişdilər.

1920-1930-cu illərdə kitabxananın işində bibliografiya böyük əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu dövrdə onun əməkdaşları tərəfindən nəhəng bibliografik əsərlər yazılmışdır. Məsələn, görkəmli alim, tanınmış kitabxanaşünas və bibliograf E.K.Betqer “Dövlət kitabxanasında saxlanan XVII-XVIII əsr qədim rus nəşrlərinin kataloqu”nu, “Türküstan coğrafiyası, metereologiyası, seysmoqrafiyası və hidrologiyası” barədə son 23 ildə (1895-1917) “Türkestanskiye vedemosti” qəzetində dərc olunmuş məqalə və qeydlərin göstəricisini tərtib etdi. O.V.Maslova 1924-1930-cu illərdə “Orta Asiyanın Xalq Təsərrüfatı” jurnalna göstərici tərtib etmişdir. V.İ.Mejoyun tanınmış “Türküstan məcmuəsi”nin 416-591-ci cildlərinə kitabxanaşünas və bibliograf E.K.Betqerin və O.V.Maslovanın böyük xidməti olmuşdur. 1930-cu illərin sonunda Dövlət icimai kitabxanası respublikanın digər kitabxanalarının haqqı metodiki mərkəzinə çevrildiki bu zaman kitabxanaların sayı 2500 vahidi mini keçmişdi. Onun nəzdində kitabxanaşünaslıq və bibliografiya kabineti açılmış, burada daimi surətdə mühazirələr, məsləhətləşmələr aparılır, baş verən mühüm dəyişikliklər müzakirə olunurdu. Gənc kitabxanaçıların ilk müəllimləri, öz işlərinin ustadları olan E.K.Betqer, E.A.Voysexovskaya, M.N.Latipova, O.V.Maslova və başqaları olmuşdur.

Böyük Vətən müharibəsi illərində Daşkənd bir çox ziyalıların “çörək şəhəri” olmuşdur. Akademik Struve və Filatov, SSR EA-nın müxbir üzvləri Jirmunski, Yakubovski, Piskanov, yazıçılar Tolstoy, İvanov, professor Belyayev, bəstəkar Boqolovski kitabxananın əməkdaşları kimi çalışmışlar.

1948-ci ildə kitabxananın həyatında iki əlamətdar hadisə baş verdi. Ona məşhur özbək şairi Əlişir Nəvainin adı verildi və 350 yerlik oxucu zalı olan

yeni üç mərtəbəli bina istifadəyə verildi. Elə o zaman E.K.Betqer 250 ədəd avtoqrafli, 151 ədədi ekslibrisli, 2 min nadir və qədim nəşr kitabı toplanmış şöbə təşkil etmişdi. Hal-hazırda bu fondada 16 mindən çox nüsxə vardır. Onların arasında Ş.M.İbrahimovun “Təqvim” (Daşkənd-1872), N.P.Ostroumovun “Əmir Teymur” (Daşkənd-1890), N.P.Ostroumovun “Oş şahəri haqqında dastan” (Daşkənd-1885) və bir çox başqa özbək dilində “İncilər”i mövcud idi. (180, s. 95) Əvvəllər olduğu kimi, tədqiqatçılar üçün Türküstanın tarixi və ədəbiyyatı haqqında əsərlər-artıq yuxarıda adı çəkilmiş on cildlik (bütövlükdə 1200 fotosəkil) dörd hissədən ibarət (tarixi, arxeoloji, etnoqrafik və sənətkarlıq) “Türküstan albomu”, özbək ədəbiyyatının klassik əsəri, Xivə xanı Abdul-qazinin “Şəcəreyi türk” - “Tatarlar haqqında nəsil tarixi” kitabının rus dilinə ilk tərcüməsi (Spb-1768), həmçinin Filip Sergeyeviç Yefremovun “Buxarada, Xivədə, İranda və Hindistanda on il səyahət və macəralar, İngiltərədən və Rusiyadan keçməklə geri qayıdış” əsərinin ilk nəşri (Spb -1875) böyük maraq kəsb edirdi. Nadir kitablar şöbəsinin fondunda Türküstanda çap edilən ilk qəzetlər toplanmışdı. Özbək dilində “Turkestan viloyatining qazeti” (1870-1917), “Ticcor” (1907) “Turan” (1919) “Sadoi Turkeston” (1914). “İştrakkiyun” (1917) və başqaları, həmçinin rus dilində “Turkestanskie vedemosti” (1870-1917), “Samarkand” (1904-1907) qəzetləri çap edilmişdi. Burada xarici dildə çap olunmuş, qədim kitab nümunələrindən hesab edilən 1697-ci ildə fransız dilində nəşr edilmiş Şərq haqqında bütün biliklərin ensiklopediyası B.Erbelonun “Şərq kitabxanası”adlı kitabı saxlanılır.

Müharibədən sonrakı dövrdə respublika əhalisinin mədəni səviyyəsinin artması, elmin, kitabxanaçılıq işinin inkişafı ilə səciyyələnir. Bu dövrdə Özbəkistanın mədəni-maarif müəssisələrinin işinin yaxşılaşdırılması üzrə tədbirlər işlənib hazırlanmışdır. Özbəkistanda kütləvi kitabxanaların inkişafında Əlişir Nəvai adına Dövlət icimai kitabxanasının yardımı böyük olmuşdur. “Kitabxana flaqmanı” özü də inkişafda idi. 1970-ci illərdə yeni şöbələr elmi-tədqiqat, mədəniyyət və incəsənət üzrə elmi informasiya, depozitar mühafizə, nəzarət-dispetçer xidməti, gənclərə metodik xidmət şöbələri açılır. Respublikada kitabxanaçılıq işi üzrə təşkilati-metodik sistem formalaşır, elmi-tədqiqat axtarıları, kitabxanaşünaslıq, bibliografiya məsələlərinin praktik və nəzəri fəaliyyət aktivləşdirilir. 1980-ci illərdə məsələlərinin praktik və nəzəri fəaliyyət aktivləşdirilir. 1980-ci illərdə “Kütləvi kitabxana “Sovet kəndinin həyatında kitab və mütaliə”, “Kütləvi kitabxanalarda mütaliənin və oxucu tələbatının dinamikası”, “Kitabxana ehtiyatlarının səmərəli yerləşdirilməsi” kimi ümumittifaq tədbirlərə qoşuldu. Həmçinin respublika əhəmiyyətli işlər də aparılırdı. Məsələn “Özbəkistanın kütləvi kitabxanalarının kitab özəyinin formalaşdırılması”, “Özbək mütaliələrinin bibliografik təsvirlə rus transkripsiyasındatəsvirinin olava olunması”. 1990-cı illərdə özbək qadınlarının maraq dairələri tədqiq olunur, Özbəkistanın

kitabxana işinin tarixi üzrə sənədlərin birinci hissəsi (1917-1924) üzərində iş davam edirdi.

Kitabxananın aparıcı istiqamətlərindən biri də, həmişəki kimi bibliografiya idi. Belə ki, bu dövrdə özbək və rus dillərində “Özbəkistan tarixi”, “Həmzə Həkimzadə Niyazi”, “Həmid Alimean”, “Daşkəndin tarixi” kimi retrospektiv elmi-köməkçi məqalələr yazılmışdır. Fondun özbək dilində ədəbiyyatla təmin edilməsinə xüsusi diqqət yetirilirdi. Hal-hazırda burada 600 min nüsxədən çox Ə.Nəvai, Furqat, Muqimi, Zövqi, İbn Sinanın (Avitsenna) əsərləri, Uluqbəy, Biruni kimi özbək elmi ədəbiyyatı klassiklərinin əsərləri, həmçinin respublikanın müasir alim və yazıçıların əsərləri vardır. Son illərdə nəşr siyasətinin dəyişməsi ilə əlaqədar olaraq özbək dövlət dilində müasir elmi əsərlərin axını artır. Növbəti vacib mərhələ Özbəkistan Respublikasının prezidentinin 20 fevral 2002-ci ildə “Elmi-tədqiqat fəaliyyətinin təşkili” haqqında fərmanı ilə başlayır. Yəni növbəti mərhələnin başlanğıcı 2002-ci ildən götürülür. Həmin fərmanın 8-ci bəndində respublika elmi idarə və müəssisələrinin, Ə.Nəvai adına Özbəkistan Respublikasının Dövlət kitabxanasının və respublika elmi-texniki kitabxanasının birləşdirilməsi yolu ilə Özbəkistanın Milli kitabxanasının yaradılması və onun Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinə tabe edilməsi təklifinin qəbul edilməsi göstərilmişdir. Bu qərar kitabxananın milli mədəniyyətinin, Özbəkistan xalqının milli, mənəvi irsinin xəzinəsinin mərkəzi kimi fəaliyyətinin genişləndirilməsi və respublikada kitabxana işinin sonrakı inkişafına təkan vermək məqsədi ilə qəbul edilmişdir. 2002-ci ilin aprelində Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabineti 12 aprel 2002-ci il tarixində “Əlişir Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanasının yaradılması haqqında” 123 sayılı qərar qəbul etmişdir. (94, s. 99) Özbəkistan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin bu qərarı Özbəkistan Milli kitabxanasını-milli və xarici nəşrlər toplanan baş dövlət kitabsaxlayıcı, çoxfunksiyalı kitabxana-informasiya və elmi-tədqiqat müəssisəsinin, respublikanın bütün kitabxanaları üçün metodik mərkəz statusunu müəyyən etdi. 2004-cü ildə özündə Milli kitabxananın unikal informasiya ehtiyatlarını əks etdirən veb saytı yaradıldı. Buradan kitabxananın tarixi, kitabxananın xəbərləri, strukturu, nadir və qədim kitablar haqqında informasiya əldə etmək olar. Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanasının 2005-ci ildə 135 ili tamam oldu. Milli kitabxananın daxili strukturu uzun illər ərzində formalaşmış və hazırki vəziyyətə gəlib çatmışdır. Kitabxananın ayrı-ayrı şöbələrinin yaranması və fəaliyyətinin araşdırılması göstərir ki, müxtəlif illərdə kitabxana qarşısına qoyduğu vəzifələri həyata keçirmək üçün müvafiq şöbələri təsis etmiş və nəhayət müasir milli kitabxananın strukturu formalaşmışdır. Milli kitabxana hal-hazırda əsas və

yardımçı şöbələr vasitəsilə öz fəaliyyətini həyata keçirir. Ə.Nəvai adına Milli kitabxanasında aşağıdakı əsas və yardımçı şöbələr fəaliyyət göstərir.

1. Depozitar fond şöbəsi.
2. Kitab mühafizə şöbəsi.
3. Fondların komplektləşdirilməsi şöbəsi.
4. Kitabxanalararası abonement şöbəsi (KAA).
5. Yeni informasiya-resursları mərkəzi şöbəsi.
6. Elmi-metodik şöbə.
7. Normativ-texniki sənədləşmə və sənaye kataloqları şöbəsi.
8. Milli bibliografiya şöbəsi.
9. Elmi və mədəni araşdırmalar şöbəsi.
10. Elmi və marketinq araşdırmalar şöbəsi.
11. Sənədlərin işlənməsi və kataloqların tərtib edilməsi şöbəsi.
12. Xarici ədəbiyyat və xarici əlaqələr şöbəsi.
13. Oxuculara xidmət şöbəsi.
14. Dövrü mətbuat şöbəsi.
15. Nadir nəşr və əlyazmalar şöbəsi.
16. Sorğu informasiya şöbəsi.
17. Texniki təchizat şöbəsi.

Fondların depozitar saxlanma şöbəsi, rəflərində 260 mindən çox nüsxə saxlanma vahidi toplanmış ən iri şöbələrindən biridir. Bu şöbə digər kitabxanaları kitabla təmin edir, bu şöbənin tərkibində çox sayda dəyərli nümunələr qorunub saxlanılır, həmçinin, Kitabxanalararası abonementin təşkil olunmasında da əvəzedilməz xidmət göstərir.

Kitab mühafizə şöbəsi Əlişir Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanasının əsas fondunun mühafizəsini, təşkilini və istifadəsini həyata keçirir, milli kitabların mühafizə funksiyasını yerinə yetirir.

Fondların komplektləşdirilməsi şöbəsi 1933-cü ildə yaradılmışdır. Hal-hazırda Özbəkistan Milli kitabxanasının fondlarını bütün yerli və qismən də xarici nəşr növləri ilə komplektləşdirir. Kitabxanaya daxil olan kitablar bu şöbə daxilində sistemli şəkildə komplektləşdirilir və fonda daxil olur. Bu şöbə həmçinin kitabxanaya daxil olan ədəbiyyatların inventar kitabma daxil edilməsi, texniki işlənməsi, bəzi nəşrlərin başqa kitabxanalara hədiyyə verilməsi ilə bağlı ədəbiyyatın aktlaşdırılması ilə məşğul olur. Şöbə ölkənin digər kitabxanaları ilə də qarşılıqlı şəkildə əlaqə saxlayır, fondun zənginləşməsinə xidmət göstərir.

Kitabxanalararası abonement şöbəsi 1975-ci ildə Kitabxanalararası abonement bölməsinin (KAB) bazasında xidmət şöbəsi yanında yaradılmışdır. Şöbənin fəaliyyəti Milli kitabxananın fondlarını müvəqqəti istifadəyə verməkdən ibarətdir. Şöbə bir çox kitabxanalarla əlaqə saxlayaraq oxuculara

xidmət işinin təşkil edilməsi istiqamətində fəaliyyət göstərir və bunun nəticəsində oxucuların sayı getdikcə çoxalır.

İnformasiya-resursları mərkəzi şöbəsi Ə.Nəvai adına kitabxananın nəzdində 1975-ci ildən fəaliyyət göstərir. Yeni informasiya-resursları mərkəzinin açılışı 2002-ci ildə baş vermişdir. Bu şöbənin əsas fəaliyyəti yeni yaranan sənəd kütləsini toplamaqdan, təbliğ etməkdən ibarətdir. Yeni informasiya resurslarını əldə etmək istəyən tələbatçılar kitabxananın rəsmi saytına müraciət etməklə informasiya əldə edə bilirlər.

Elmi-metodik şöbə 1955-ci ildə yaradılmışdır. O, informasiya-kitabxana və informasiya-ehtiyat mərkəzlərinin və respublika kitabxanalarının metodik və əlaqələndirmə mərkəzidir. Bu şöbə digər kitabxanalara metodik rəhbərlik funksiyasını həyata keçirməklə qarşılıqlı əlaqələri genişləndirir. Konfranslar, seminarlar keçirir, görüşlər təşkil edir. Hər ezamiyyətin sonunda hesabat hazırlayır. Çatışmayan cəhətləri üzə çıxararaq onun həll edilməsində kitabxanalara kömək edir.

Sənaye kataloqları sektoru və normativ-texniki sənədlər şöbəsi 1986-cı ildə Özbəkistanın elmi-tədqiqat, elmi-texniki informasiya institutunun struktur şöbəsi olaraq yaradılmışdır. Normativ -texniki sənədlər dedikdə hesabatlar, standartlar və s. normativ-texniki sənədlər başa düşülür.

Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanasının milli bibliografiya şöbəsi 25 may 1965-ci ildə yaradılmışdır. 1982-ci ilə qədər bu şöbə soraq-bibliografiya şöbəsinin və milli bibliografiya şöbəsinin funksiyalarını yerinə yetirirdi. Milli bibliografiya şöbəsi ölkə ərazisində çıxan milli ədəbiyyatı təbliğ edir. Şöbə kitabxanaya daxil olan nəşrlərin təsvir edilməsi, müxtəlif oxucu sorğuları üzrə bibliografik arayışların tərtibi ilə məşğul olur. Bundan əlavə şöbədə oxuculara xidmət işi də aparılır.

Elmi və mədəni araşdırmalar şöbəsi 1977-ci ildə yaradılmışdır. 2002-ci ildə incəsənət bölməsi ilə birləşmişdir. Şöbənin əsas iş forması dövrü mətbuatdan incəsənət və mədəniyyət barədə məqalələrə baxış keçirilməsi ilə əlaqədar yeni-yeni incəsənət nümunələrini toplamaqdan ibarətdir.

Elmi və marketinq araşdırmalar şöbəsi 1975-ci ildə elmi-tədqiqat şöbəsi kimi yaradılmışdır. 2002-ci ildə elmi və marketinq araşdırmalar şöbəsi adını almışdır.

Sənədlərin işlənməsi və kataloqların tərtib edilməsi şöbəsi - 1870-ci ildə arxiv sənədləri üzrə "kataloq" adlandırılan müfəssəl siyahı yaradılmışdır. Kitabxananın fondu ildən-ilə artırdı. Kitablardan həm fərdi şəxslərdən, həm də müxtəlif müəssisələrdən alınır. Sənədlər bu şöbədə bibliografik qaydada təsvir olunur, kataloq qutularında yerləşdirilirdi.

Xarici ədəbiyyat və xarici əlaqələr şöbəsi 1955-ci ildə təşkil olunmuşdur. Xarici dillərdə ədəbiyyat fondu kitabxanaya açılan gündən

formalaşmağa başlamış və hal-hazırda dünyanın 70-dən çox dilində 120 mindən çox nüsxədən ibarətdir. Şöbə kitabxanaya daxil olan xarici dilli nəşrlərin (kitab, jurnal, elmi toplu, avtoreferat, elektron informasiya daşıyıcıları və s.) komplektləşdirilməsi, texniki və elmi işlənməsi, oxucuların fondan istifadəsinin təşkili ilə məşğul olur. Şöbənin qarşısında duran daha bir funksiya tərcüməçilikdir. Oxucular tərəfindən tələbat olduqda şöbənin əməkdaşları tərəfindən oxucular üçün müxtəlif mənbələrdən tərcümələr edilir.

Oxuculara xidmət şöbəsi 1933-cü ildə yaradılmışdır. 1935-ci ildə kitab mühafizəsi və xidmət şöbəsi vahid xidmət və fond şöbəsində birləşmişdir. 1948-ci ildə Ə.Nəvainin 500 illiyinə üç mərtəbəli bina istifadəyə verilmişdir.

Dövrü mətbuat şöbəsi 2002-ci ildə kitab fondundan ayrılaraq yaradılmışdır. Şöbənin fondunda 2,5 milyon jurnal və 20 min qəzet tikmələri saxlanılır. Şöbə respublika, vilayət, rayon mətbuatından ibarət komplektləşdirilir.

Kitabxananın nadir nəşr və əlyazmalar kolleksiyası kitabxananın fəxri hesab olunur və 15500-dən çox nüsxəyə sahibdir. Burada Qərbi avropa və qədim rus ədəbiyyatında nümunələri təqdim olunur.

Ə.Nəvai adına Özbəkistan milli kitabxanasının soraq-informasiya şöbəsi 1982-ci ilin aprelində yaradılmışdır. Şöbə kitabxananın oxucularına, təşkilatlara informasiya xidməti göstərir.

Texniki təchizat şöbəsi 1924-cü ildə yaradılmışdır. Şöbənin əsas fəaliyyət növü kitabxananın elenlərinin, monoqrafiyalarının, jurnallarının, həmçinin bədii əsərlərinin nəşridir. Şöbə ənənəvi kitabxanalarda tətbiq olunan məlumat-axtarış sistemi ilə yanaşı, müasir texnologiyaların öyrənilməsi və tətbiqi məsələləri ilə məşğul olur. 2010-cu ildə Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanasının əsas statistik göstəriciləri aşağıdakı kimidir. Bir il ərzində qeyd olunmuş oxucuların sayı-1241, cəmi oxucu bileti üzrə 16210, kitab verilişi- 86729, bunlardan: kitab-36624, dövrü nəşrlər-46824, referativ jurnalları-1911, dissertasiyalar-1370, o cümlədən 650-özbək dilində, 720-rus dilində, gəlişlər-10801-dir.

Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanasının beynəlxalq aləmdə öz yerini tapması XX əsrin sonu, XXI əsrin əvvəllərinə təsadüf edir. Bir çox ölkələrin kitabxanaları ilə qarşılıqlı əlaqələrin yaradılması sahəsində kitabxana xeyli addımlar atmışdır. Orta Asiya ölkələrinin kitabxanalarının əməkdaşlığının mühüm nəticələrindən biri "EIFI-Central Asia" layihəsinin regionda təşəkkül tapması üçün təşkil olunan Orta Asiya respublikalarının konsorsiumudur. Burada dörd Orta Asiya respublikasının kitabxana assosiasiyaları və kitabxanaları iştirak edir.

Kitabxana ictimaiyyətinin daimi qayğısı və narahatlığı kitabxanalar üçün yüksək ixtisaslı mütəxəssislərin hazırlanması məsələsidir. Peşəkar

səviyyədə kitabxana xidmətinin göstərilməsi üçün fasiləsiz kitabxana təhsili sisteminin yaradılması və kitabxana işçilərinin düzgün istiqamətləndirilməsi əsas məsələlərdən biri idi. Ölkənin kitabxanalarında 23 mindən çox mütəxəssis vardır ki, onların 99%-dən çoxu Xalq Təhsil Nazirliyi və Mədəniyyət Nazirliyi sistemində çalışırlar. Bu göstərici kitabxanaların yüksək inkişafının göstəricisidir. Kitabxana işlərinin 20%-i ali təhsilli, 47%-i orta ixtisas təhsillidir. Son dövrlərdə Rusiya və Almaniya mütəxəssislərinin köməyi ilə peşə təhsili sisteminin və tədris prosesinin islahatı üzrə seminarlar keçirilmişdir. Sonralar Milli kitabxananın nəzdində Təlim mərkəzinin yaradılması planlaşdırılmışdır. Həmçinin Daşkənd vilayət assosiasiyası yanında Təlim mərkəzləri yaradılmışdır və burada kitabxanaçıların peşəkarlıq qabiliyyətinin artırılması üzrə seminarlar keçirilir.

Respublika kitabxanalarının xarici ölkələrin kitabxanaları ilə beynəlxalq əlaqələri günü-gündən artır. MDB və Baltıqyanı ölkələrin kitabxanaları ilə informasiya mübadiləsi, beynəlxalq seminarlarda, konfranslarda iştirak məsələsində möhkəm işgüzar əlaqələr qurulmuşdur. Bu ölkələrin mütəxəssisləri respublika seminarlarında və beynəlxalq konfranslarda (Səmərqənd-2000, Buxara-2002) həmişə iştirak edirlər. Özbəkistan Milli kitabxanası Almaniyanın, Çinin, Yaponiyanın, İsveçrənin, İranın, Ukraynanın səfirlikləri ilə, həmçinin, "Höte" institutu və digər beynəlxalq təşkilatlarla və fondlarla qarşılıqlı, faydalı əməkdaşlıq, fondlarının zənginləşməsi, mədəni tədbirlər, sərgilər keçirilməsində, xarici dillərin öyrənilməsində, başqa ölkələrin kitabxanalarının iş təcrübəsi ilə tanış olmaq məqsədilə informasiya mübadiləsinin təşkil edilməsində öz töhfəsini verir, həmçinin kitabxanaların texniki təchizatna, qiymətli əsərlərin və kolleksiyaların mühafizəsi tədbirlərinin keçirilməsinə yardım edir.

Vilayət, şəhər və rayon universal elmi kitabxanalarının beynəlxalq əməkdaşlığı tədris mərkəzləri açmağa, internetə qoşulmağa, kitabxana saytları yaratmağa, fondların yeni ədəbiyyatla təchiz olunmasına imkan yaratmışdır. Kitabxana işinin aparıcı mütəxəssisləri, elmi və ictimai kitabxanaların rəhbərləri beynəlxalq konfranslarda, seminarlarda, İFLA-nın baş konfranslarında, Avrasiya kitabxana assambleyasının tədbirlərində, MDB Milli Kitabxanalarının direktorlarının iclaslarında, Beynəlxalq Kırım konfransında, Rusiyanın aparıcı kitabxanalarının təşkil etdiyi konfrans və peşəkar görüşlərdə fəal iştirak edirlər.

Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanası ilə M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanasının daim qarşılıqlı əlaqələri mövcud olmuşdur. M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanası və Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanası arasında 19 noyabr 2008-ci il tarixində üç dildə (azərbaycan, özbək və rus dillərində) qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında

memorandum imzalanmışdır. İki kitabxana arasında qarşılıqlı əməkdaşlığı genişləndirən memorandum beş maddədən ibarət olub, aşağıdakı fəaliyyət istiqamətlərini özündə əks etdirir. Bundan sonra "Tərəflər" adlandıraraq M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanası və Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanası kitabxanalar arasında əməkdaşlığı inkişaf etdirmək, həmçinin elm və mədəniyyətin informasiyanın yayılması və mübadiləsi sahəsində əməkdaşlıq etmək məqsədilə aşağıdakılar barədə razılığa gəldilər.

1. Tərəflər kitabxana-bibliografiya proseslərinin avtomatlaşdırılması, sənədlərin elektron mübadiləsi və çatdırılması, elmi bibliografiya, nadir kitabların bərpa və mühafizəsi və kadr hazırlığı sahələrində əməkdaşlıq etsinlər.

2. Tərəflər kitabxanaşünaslıq elminin inkişaf etdirilməsi, kitabxana-informasiya sahələrinin təkmilləşməsi və qarşılıqlı təcrübə mübadiləsi məqsədilə aşağıdakı sahədə əməkdaşlığı inkişaf etdirəcəklər.

- kitabxana proseslərinin avtomatlaşdırılması – qarşılıqlı, sərfəli şərtlər əsasında elektron kataloqun yazıları və elektron
- kitabxananın faylları ilə mübadilə
- elmi təhsil və mədəniyyət baxımından maraq doğuran informasiyaların mübadiləsi
- kitabxanaşünaslıq, kitabşünaslıq və kitabxanalarda informasiya texnologiyalarının istifadəsi sahəsində elmi tədqiqatlar
- nadir kitabların qorunması, mühafizəsi və bərpası texnologiyaları
- beynəlxalq kitab mübadiləsinin inkişafı
- kitab sərgilərinin təşkili
- kitabxana işinin bütün sahələrində mütəxəssislər arasında təcrübə mübadiləsi

3. Əməkdaşlıq haqqında memorandum 5 il müddətində etibarlı olacaq və bu memorandumun bitməsinə 6 ay qalmış tərəflərdən biri digər tərəfi memorandumu ləğv etmək haqqında məlumatlandırmazsa, əməkdaşlıq haqqında memorandum növbəti 5 il müddətinə uzadılacaqdır.

4. Zərurət yarandığı halda tərəflərin bir birini məlumatlandırdıqdan sonra memorandum əlavə və dəyişikliklər edilə bilər. Tərəflərin biri əməkdaşlıq haqqında digər tərəfə üç ay əvvəl yazılı bildiriş göndərərək onun qüvvədən düşdüyünü bəyan edə bilər.

5. Əməkdaşlıq haqqında memorandum imzalandığı andan qüvvəyə minir. Əməkdaşlıq haqqında memorandum Bakı şəhərində 19 noyabr 2008-ci il tarixində azərbaycan, özbək və rus dillərində Azərbaycan tərəfindən M.F.Axundov adına Azərbaycan Milli kitabxanasının direktoru K.Tahirov,

Özbəkistan tərəfindən Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanasının direktoru A.Umarov imzalamışdır.

Beynəlxalq aləmdə bir çox təşkilatlarla əlaqə qurmaq, beynəlxalq konfranslarda iştirak etmək kitabxanaların inkişaf səviyyəsinə təkan verən amillərdəndir. Yeni-yeni nəliyyətlərin əldə olunması sahəsində də Ə.Nəvai adına Milli kitabxana mühüm addımlar atır. Türk xalqlarının müasir dövrdə inteqrasiyasında TÜRKSÖY mühüm bir addım oldu. TÜRKSÖY – “Türk Kültür və Sanatları Ortak Yönetimi”1993-cü ildə Almatıda yaradıldı. Türk dilli ölkələrin - Azərbaycan, Qazağıstan, Türkiyə, Türkmənistan, Qırğızıstan, Özbəkistanın mədəniyyət başçıları İstanbulda toplanaraq mədəni iş birliyi yaratmağı qərara aldılar. Onlar 12 iyul 1993-cü ildə Almatıda toplantıda “TÜRKSÖY quruluşu və fəaliyyət ölkələri haqqında” müqavilə imzalayaraq Türk Kültür və Sanatları Ortak Yönetimini (TÜRKSÖY) qurdular. Quruluşa RF-dan Başqırdıstan, Xakasiya, Tatarıstan, Tuva, Saxa, Altay cümhuriyyətləri və Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyəti müşahidəçi üzv olaraq qatılmışlar.

Hal-hazırda Milli Kitabxana YUNESKO-nun “İctimai kitabxanalar Manifesti”nə əsasən aşağıdakı xidmət sahələrini pulsuz yerinə yetirir:

- 1 - Kitabxanaya gələnlərin konsultasiya və istiqamətləndirilməsi
- 2 - Məlumat - axtarış aparatından istifadə
- 3 - Mikrofilm və mikrofişlərin oxunması üçün aparatlardan istifadə
- 4 - Oxu zallarında ədəbiyyatın verilməsi

Beynəlxalq aləmə çıxışla əlaqədar olaraq kitabxana son vaxtlar geniş kitab mübadiləsi həyata keçirir. Bununla yanaşı kitabxananın əməkdaşları beynəlxalq konfranslarda iştirak edir, seminar və təcrübələr keçmək üçün xarici dövlətlərə ixtisasçılar göndərilir. Milli kitabxana “İnternet və kitabxana-informasiya ehtiyatlarının elm, təhsil, mədəniyyət və biznesdə” adlı beynəlxalq konfransın təşkilatçılarından biri sayılır. Bu isə Özbəkistanın beynəlxalq aləmə şəxsiz inteqrasiyasıdır. Ə.Nəvai adına Özbəkistan Milli kitabxanası ən yaxşı ənənələrini saxlayaraq dəyişikliklər yolundadır. Bu cür inkişafın nəticəsi olaraq kitabxana dünya Milli kitabxanaları ilə dostluqda, həmrəylikdə lazım olan yeri tutacaq.

QAZAXISTANDA KİTABXANA İŞİ

Türk xalqlarının hər birinin ayrı-ayrılıqda zəngin qədim kitab mədəni irsi mövcuddur. Türk dövlətləri içərisində zəngin kitab mədəniyyətilə fərqlənən dövlətlərdən biri də Qazaxıstan dövlətidir.

Qazaxıstan dövləti Orta Asiya və Qərbi Avropada müstəqil bir dövlət kimi tanınır. 2.717.000 km² ərazisi ilə dünyanın ən böyük IX ölkəsi sayılan Qazaxıstan dövləti həmçinin müsəlman ölkələri və türk dövlətləri baxımından da ən böyük və təbii qaynaqlarla zəngin olan ölkə hesab edilir. Müstəqilliyə doğru irəliləyən zaman, 1989-cu ildə ölkənin əhalisi 16.464.464, 1999-cu ildə isə Slavyan və almanların ölkədən miqrasiyası ilə əlaqədar olaraq 14.900.000-ə düşmüşdür. Hal-hazırda ölkə əhalisinin sayı 16.500.000-ə qədər çatmışdır. Ölkə bugün əhali baxımından dünyanın 60.cı böyük ölkəsi olmaqla bərabər, hər kvadrat kilometrə 5,5 adam ilə 210.cudur. Əhalinin 52%-i səhərlərdə yaşayır. Əhalisinin 39.7%-i qazax, 37.8% rus dilli, 5.8% alman, 5.4% ukraynalı, 4% tatar, 7.3 %-i isə özbəkdir.

Ölkədə işlənən dillər isə qazax, tatar, başkurt, noqay, qırğız, qırpaq kimi türk dilləridir. Bu da Qazaxıstan xalqının mədəni əlaqələrini ifadə edən güclü arqument hesab edilir. Qazaxıstan xaricində 30-dan çox ölkədə qazax türkləri yaşamaqdadırlar Qazaxıstanın milli pul vahidi tenqedir. “Qazax” sözünün mənası isə “sərt”, “azad”, “igid” deməkdir.

Qazaxıstan dövlətinin ilk paytaxtı Alma-Ata olmuş, 1997-ci ildə isə Astanaya köçürülmüşdür. Qazaxıstanın cənub-şərqində yerləşən Alma-Ata şəhəri 1854-cü ildə rusların şərqdə müdafiə qalası olaraq qurduqları şəhərdir. Alma-Ata bugün 2 milyondan çox nüfuzu ilə Orta Asiyanın ən çox inkişaf etmiş şəhərlərindən biri sayılır. Hal-hazırda paytaxtın Astana olmasına baxmayaraq, Almatı şəhəri hələ də ölkənin mədəni, iqtisadi və ticarət mərkəzi hesab olunur. Alma-Atada yaradılmış Qazaxıstan Dövlət Milli Kitabxanası isə fəaliyyət göstərdiyi dövr ərzində respublika kitabxanalarının elmi metodik mərkəzi hesab olunmuşdur. Paytaxtın Astanaya köçürülməsi ilə əlaqədar olaraq kitabxana da Astanaya köçürülmüş, fəaliyyətini burada davam etdirmişdir. Bu haqda daha geniş məlumat isə sonrakı fəsilə qeyd olunmuşdur.

Qazaxıstan türk tarixinin ən mühüm dövlətlərindən olan Saka, Hun, Göytürk, Qırpaq, Qaraxanlı kimi dövlətlərin mərkəzi hesab olunmuş, Qırpaq, Oğuz, Qarluq kimi türk boylarının da beşiyi sayılmışdır.

Qazaxıstan dövləti şimalda Rusiya, cənubda Türkmənistan, Özbəkistan və Qırğızıstan, şərqdə Çin Xalq Respublikası ilə həmsərhəddir. Ölkənin Xəzər dənizi və Aral gölünə çıxışı vardır.

Qazaxıstanda 1225 adda mineral emal edən 493 yataq vardır. Uran, xrom, qurğuşun zənginliyi ilə əlaqədar dünya II-si, manqan baxımından dünya III-sü, mis baxımından isə V-dir. Qazaxıstanda 1996-cı ildə dünyanın ən böyük qızıl mədəni tapılmışdır. Dünyadakı xromun 26%-i, qızılın 20%-i, uranın isə 17%-i Qazaxıstandadır.

Qazaxıstanın təbii sərvətləri, mədəni sənayesinin inkişafı ölkə əhalisinin şəhərləşməsinə xarakterizə edirdi. Şəhərləşmə və sənayeləşmə ölkədə kitabxana fondlarının ümumi elmi ədəbiyyatla təchizatını tələb edirdi.

Hələ XVIII əsrdə I Pyotr Qazaxıstanı tədqiq etmək üçün ekspedisiyalar təşkil etmiş və Qazaxıstan tarixinin öyrənilməsində bir sıra uğurlar əldə olunmuşdu. Qazaxıstan xalqının XIX əsrə aid tarixi mədəniyyətinin öyrənilməsində əsas mənbə isə Oktyabr çevrilişinə qədərki nəşrlər hesab edilir.

Rusiyanın mütərəqqi görüşlü, demokrat fikirli tədqiqatçı, alim və səyyahları Qazaxıstanın çoxəsrlik tarixini, mədəniyyətini araşdıraraq səmərəli əsərlər yazıb çap etdirməklə məsələlərə müxtəlif aspektlərdə yanaşmışlar. Onlardan ilk növbədə V.V.Bartold, N.A.Severtsev, P.P.Semyonov-Tyanşanski, A.P.Pedçonko, A.Y.Krımski və başqalarını göstərmək olar.

Öz milli xüsusiyyətlərini və özünəməxsus adət-ənənələrini qoruyub saxlamağa çalışan türk xalqları ədəbiyyat və incəsənətin inkişafında da böyük nəaliyyətlər əldə etmişlər. Türk xalqları mədəni irslərini hişf etməklə yanaşı, həm də dünya mədəniyyətindən bəhrələnməmiş və onun zənginləşməsində fəal iştirak etmişlər.

Bu dövr yazılı mənbələri sənət, ədəbiyyat və şifahi xalq yaradıcılığının inkişafı haqqında məlumatları əldə etməyimizə kömək edir. Yazılı ədəbiyyat yarananadək qazax xalqı arzu və ideallarını şifahi ədəbiyyatda əks etdirmişdir. Ən möhtəşəm ədəbiyyat nümunəsi isə Orxon yazılarıdır. Orxon yazıları (VII), Qorqud-Namə (VIII), Oğuznamə (IX) bütün türk tayfaları üçün ortaq bir dövr olan Qədim türk zamanına aid sənət əsərləridir. Həmçinin bütün türk tayfaları bu abidələri özlərinin ortaq mədəni irsi hesab edirdilər. Bu nümunələrin orjinalları türk tayfalarını idarə edən tanınmış Türk şəxsiyyətləri Gül-Təkin, Bilgə-Xaqan, Tonyuyukun xatirəsinə ucaldılan möhtəşəm qəbir daşlarında saxlanılır.

Qazax xalqının poetik əsərlərinin yaradıcısı və mühafizəçisi akınlar xalq şairi və nəğməkarı aşuqlar olmuşdur. Bəzi istedadlı akınların yaradıcılıq fəaliyyəti də mövcud olmuşdur.

Qazaxıstanda IX-XIII əsrlərdə şəhər mədəniyyəti getdikcə inkişaf etməyə başlamışdı. Qədim türk yazılı mənbələrində Otrar (Fərab), Taraz, İsfidjab (Sayram), Sığnak, Suyab, Sauran, Yangikent, Yassı, Koyluk, Talgar və bir çox digər orta dövrlərə aid ən tanınmış şəhərlərin adları çəkilmişdir.

Qazaxıstanın Sırdərya çayının sahilində yerləşən Otrar şəhərinin adı Monqol fəlakətilə anılır. Otrar tarixi qaynaqlarda Fərab, Turar, Tarban və ya Tutarbənd kimi də adlandırılmışdır. Türk və İslam dünyasının ən böyük filosofu Fərabinin doğulduğu yer hesab olunan Otrar Oğuz elinin ən önəmli şəhərlərindən biri idi. Fərab əslində bölgənin adı, Otrar isə onun mərkəzi sayılırdı. Otrar şəhəri arxeoloji qalıntıları, Orta dövr yaşayış məskənləri və suvarma kanalları ilə 200 km² bir ərazini əhatə edirdi. Çingiz xan tərəfindən yerlə yeksan edilən Otrar şəhərinin qalıntıları demək olar ki, geniş bir ərazidə yayılmışdır. Belə bir tarixi faktı da qeyd edək ki, 1405-ci ildə Çin səfərinə çıxan Əmir Teymur Otrarda həyatını itirmişdir.

Tarixə nəzər saldıqda təsdiq olunur ki, Qazaxıstanda uzun bir dövr ərzində məşhur Otrar kitabxanası fəaliyyət göstərmişdir. Burada zəngin tarixə malik antik kitab və əlyazmalar toplanmışdır. Bəzi məlumatlara əsasən kitabxananın daşınması zamanı demək olar ki, minə yaxın dəvə karvanından da istifadə olunmuşdur. Qədim şəhər olan Otrar haqqında tarixi məlumat az olduğuna görə şəhərin xarabalıqları altında itib batmış kitabxana haqqında da məlumatımız azdır. Lakin çox sonralar bu kitabxana Avrasiya Universiteti nəzdində Elmi Mərkəz olan "Otrar kitabxanası" yaradılır.

Bu dövrdə memarlıq da yüksək səviyyədə inkişaf etmişdi. Auliye-Ata, Baba-Ata, Aysa-Bibi, Karahan, Arıstanbab kimi günümüzə qədər qorunmuş və insanı heyratə gətirən mozaikalar bunun ən böyük ifadəsi idi.

Türk xalqları dünyanın mükəmməl ədəbi-bədii təfəkkür ənənələri olan xalqlardan biri kimi etnokulturoloji tarixlərinin müxtəlif mərhələlərində yalnız özlərini deyil, bütün dünyanı heyran etmiş, gözəl söz sənəti nümunələri yaratmışlar. E.ə I minilliyin ortalarından başlayan qədim türk, yaxud ümumtürk ədəbi-bədii təfəkkürünün, əsas ifadə forması poeziya olsa da, tədricən nəşrin təşəkkül tapıb inkişaf etdiyi, kifayət qədər qüdrətli əsərlərlə təmsil olunduğu diqqət çəkir.

VII-X əsrlərdə türk xalqlarının əksəriyyətində kitab və kitabxana mədəniyyətinin müştərək ənənələri islamın təsiri nəticəsində formalaşmış və zənginləşmişdir. Burada türk xalqlarının islam dünyasına bəxş etdiyi alimlərin adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, onlardan Fərab, Xoca Əhməd Yasəvi, Biruni, İbn Sina, Xətib Təbrizi və digər belə şəxsiyyətləri göstərmək olar.

Qazaxlar türk xalqlarının müştərək mədəni abidələrini, o cümlədən yazılı abidələri olan "Dədə-Qorqud", "Manas", "Koroğlu" kimi dastan və əsətləri özlərinin doğma abidəsi kimi qəbul etmişlər. Bundan əlavə qazaxlar öz ədəbiyyat tarixinə riyaziyyat, memarlıq, musiqi kimi bir çox elm və sənətin qurucusu olan Əbu Nasir Əl-Fərab, Orta Asiya və Qazax xalqlarına aid olan "Kutadqu bilik" kimi dəyərli əsərin müəllifi olan Yusif Balasaqunlu, möhtəşəm əsər olan "Divan lügət-ət-türk" yaradıcısı Mahmud Qaşqari, nadir

şair külliyyatı sayılan "Divani-Hikmət"-in müəllifi Əhməd Yasəvi kimi filosof, elm adamı və şairlərin adları daxil edilir.

Əbu Nasir Əl-Fərabî Qazaxıstan və eləcə də türk dünyasının böyük alimləri arasında xüsusi yer tutur. O, 870 - ci ildə Otrarda hərbi rəis ailəsində anadan olub. Uşaqlıqdan Əbu-Nasir elmlə maraqlanırdı və xoşbəxtlikdən həmin dövrdə Otrarda zəngin bir kitabxana da fəaliyyət göstərirdi. Fərabî ilk təhsil illərində bu kitabxanadan yararlanır. Həddibuluğa çatan kimi Fərabî təhsilini davam etdirmək üçün aparıcı mədəniyyət mərkəzlərinə yollanır. O, indiki Daşkənd şəhərində, Səmərqənd, İsfahan, Həmədanda və b. şəhərlərdə olmuşdur. Uzun müddət həmin dövrün elm və mədəniyyət mərkəzi, xilafətin paytaxtı olan Bağdadda yaşayırdı və orada əsaslı şəkildə öz biliklərini artırır, görkəmli alimlərlə əlaqə yaradır və çox tezliklə onlar arasında aparıcı yer tutur.

Əbu Nasir Əl-Fərabî demək olar ki, bütün elm sahələrinə töhvəsi olan ensklopedik alimdir. O, bütün elmləri nəzəri və təcrübi elmlərə ayırır. Onun qələmindən fəlsəfə, hüquq, riyaziyyat, tibb, astronomiya, fizikaya və s. elmlərə aid traktatlar çıxıb.

Aristotel elminin davamçısı olan Fərabî sağlığında "ikinci müəllim" fəxri adına layiq görülüb. Məhz Fərabinin yaradıcılığında orta əsrlər ərəb elmi formalaşmış, onun təsiri altında İbn Rüşidi, İbn Sina, Ömər Xəyyam, Rocer Bekon və başqa alimlərin dünyagörüşləri formalaşmış.

İslamın hakim olduğu dövrdə şəhər əhalisinin mədəni həyatında dərviş şairlərin, islam xətiblərinin əsərləri mühüm yer tutur. Bunlar içərisində ən görkəmlisi XI-XII əsr islam xətibisi Xoca Əhməd Yasəvi olub. O, Yasəvi XI əsrin sonunda anadan olub və həyatının çox hissəsi Yassıda keçib. Əhmədin atası İbrahim musiqiçi və şair olub. Təhsilini Buxarada davam etdirib. Müəllimi Orta Asiyanın məşhur sufi təriqətçisi Şeyx Yusif Həmədani olub. Müəlliminin ölümündən sonra onun yerini tutur və sonra Yassıya qayıdır. Onun qəbri üzərindəki məqbərə qaraxanılar tərəfindən XIII əsrdə dağıdılmış və yüz ildən sonra elə həmin yerdə Teymurun əmri ilə əzəmətli dini bir kompleks ucaldılmışdır.

Yasəvinin ən məşhur əsəri "Divani Hikmət" (Müdrüklük haqqında kitab) ilahi şeirlər toplusudur. Bu əsər hər şeydən əvvəl dini-mistik məzmunludur. Yasəvi gözəl poetik dillə pisliyə, tamahkarlığa, liərisliyə və qəddarlığa öz tənqidini bildirir. O, sufi təliminin arxasında gedərək xurafatçı din xadimlərinə qarşı çıxır. Əhmədə görə həqiqətə aparan yol elə Allaha aparan yoldur. Kitablarda tərkî dünyalıq və asketizm düşüncələrini təbliğ edir. Bununla yanaşı kitablarda mədəni tarixi, etnoqrafik və sosial-mişət faktlarına rast gəlmək olar.

Əhməd Yasəvinin bu məşhur əsəri qədim mədəni abidələr, dil və həmin dövrün tayfalarının etnoqrafiyası haqqında maraqlı və qiymətli məlumat verən sanballı əsərdir.

Qeyd etdiyimiz kimi türk xalqlarının əksəriyyətində kitab və kitabxana mədəniyyətinin müştərək ənənələri islamın təsiri nəticəsində formalaşmış və zənginləşmişdir. İslam Qazaxıstan torpaqlarına Hənəfilik təriqəti və təsəvvüfün yayılmasının başlanğıcında daxil olmuşdur. Qazağıstanın cənubunda isə islam dini VIII-X əsrlərdə qəbul olmuşdur.

Təsəvvüf yolu ilə islamı qəbul edən qazaxlar Qurani - Kərimin ayələrindəki dini qanunlarla islamdan əvvəlki qanunları ələqələndirməyə çalışmışlar. Beləliklə, özləri üçün yeni olan islamı qəbul edərkən ataları olan Türk köçərilərinin mənəvi mirasını da rədd etməmişlər.

İslam təsəvvüfü ilə türk adət - ənənələrini ələqələndirərək Qazaxıstanda dinin təməllərini atan şəxs Türküstanda olan Əhməd Yasəvidir. Onun sayı nəticəsində İslam dini ilə Türkcülüynün ələqələndirilməsi Qazax boyları arasında meydana çıxmışdır. Bugün onun adı Qazax xalqı üçün qiymətli və türbəsi türk xalqları üçün II Məkkə hesab edilir. Dünya qazaxlarının II qurultayının Qazax xalqının dini ibadətگاهی olan Türküstanda olması da bununla əlaqədardır. Qazaxıstanın İslamı qəbul etmələri haqqında ən dolğun məlumatı biz Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevin "Mühüm on il" adlı kitabından əldə edirik.

Qazaxıstanda ibtidai icma quruluşu birbaşa patriarxal feodal münasibətlər ilə əvəz olundu. VI əsrin ortalarında ilk feodal dövləti – Türk xaqanlığı yarandı; bunu Türkeş (VIII əsrin 40-cı illəri) və Karluk xaqanlığı (766-940 illər) əvəz etdi. Türkeş və Karluk xaqanlıqlarında feodal münasibətləri daha intensiv inkişaf etdirdi. Şəhərlər meydana çıxır, iqtisadi əlaqələr genişlənir, yerli sikkələr kəsilirdi. X-XI əsrlərdə ölkənin qərbi və cənubu oğuzların erkən feodal dövlətinin tərkibinə daxil oldu. VIII-XI əsrlərdə Qazaxıstanın şimal-şərq və mərkəzi rayonlarında (Şərq müəllifləri bu ərazini Dəşt-i Qıpçaq adlandırırdılar) türkdilli tayfalar-kiməklər və qıpçaqlar məskən salmışdılar.

1219-1221-ci illərdə Qazaxıstanı Monqollar işğal etdilər. Bu, ölkənin məhsuldar qüvvələrinin inkişafını və qazax xalqının təşəkkül prosesini ləngitdi. Monqol hökumranlığı dövründə Qazaxıstan əvvəlcə Qızıl Ordanın, sonralar isə Ağ Ordanın və Monqolustanın tərkibində olmuşdur. XV əsrdə Ağ Ordanın parçalanmasından yaranan Noqay Ordası və Özbək xanlığı Qazaxıstanın əsas ərazisini əhatə etdirdi. Daxili çəkişmələrin və feodal zülmünün artması tayfaların elliklə Özbək xanlığından köçməsinə səbəb oldu. Dəşt-i Qıpçaqdan gələn əhali, əsasən, Cu və Talas çayları vadilərində məskən

saldı. XV əsrin sonu XVI əsrin axırlarında Yaddi Çay Vadisində Qazax xanlığı yarandı. XVI əsrin əvvəlində Qazax xalqının təşəkkülü başa çatdı.

Qazax xanlığı juzlara bölünürdü. Böyük juz, Orta juz, Kiçik juz. Qazaxların başlıca məşğuliyyəti köçəri maldarlıq idi, əkinçilik zəif inkişaf etmişdi. Cəmiyyət iki əsas sinifdən-feodallar və kəndlilərdən ibarət idi.

Qazaxıstanda feodal pərakəndəliyi XVIII əsrdə qalırdı. Cünqariyanın Qazaxıstanı işğal etmək təhlükəsi meydana çıxdıqda, qazax xanları Rusiyadan onları öz təbəəliyinə götürməyi xahiş etdilər. 1731-ci ildə Kiçik juz xanı Əbul Xeyrin Rusiya təbəəliyini qəbul etməsi ilə, Qazaxıstanın Rusiyaya birləşdirilməsi başlandı. Kiçik juzun, 1740-cı ildə isə Orta juzun könüllü surətdə Rusiya təbəəliyinə keçməsinin qazax xalqının gələcək taleyi üçün həll edici oldu.

XIX əsrin I yarısında Qazaxıstanın siyasi quruluşunda mühüm dəyişiklər baş verir. 1822-ci ildə Orta juz, 1824-cü ildə isə Kiçik juz xan hakimiyyəti ləğv olundu, yeni idarə sistemi tətbiq edildi.

XIX əsrin əvvəllərində Ural ilə Volqa arasındakı ərazidə Bukey Ordası yarandı. XIX əsrin 60-cı illərində isə Qazaxıstanın Rusiyaya birləşdirilməsi prosesi başa çatdı. Rusiya iqtisadiyyatının təsiri ilə əmələ gələn ictimai-siyasi dəyişikliklər qazax aullarında da kapitalist münasibətlərinin meydana gəlməsinə şərait yaratdı. Lakin bu proses ləng gedirdi.

XIX yüzilliyin II yarısından etibarən Qazax torpaqları Çar Rusiyasının əlinə keçdi. 1917-ci il çevirilişindən sonra "Alaş Orda" adlı Qazax hökuməti quruldu. Qızıl Ordu 1920-ci ildə Qazaxıstanı işğal etdi və Oranburqda Muxtar bir sovet dövləti quruldu. Daha sonra isə Alma-Ata paytaxtı oldu.

Bugünkü Qazaxıstanda qurulan dövlətə ruslar "Qırğızıstan SSR" adını verdilər. 1925-ci ildə isə səhv adlandırdıqlarını əsas göstərərək Sovet Hökuməti bu adı "Qazaxıstan SSR" olaraq dəyişdirdi. 1936-cı ildə isə Qazaxıstan Sovet Sosialist Respublikası quruldu.

II dünya müharibəsi dövründə çətin günlər keçirən və əhalisinin sayında azalma müşahidə olunan Qazaxıstan SSR dövründə sovet təsərrüfat siyasətinin həyata keçirdiyi bir mərkəz oldu. 1990-cı ildə meydana gələn iqtisadi böhran və baş verən "Glasnost" hərəkatından sonra 1991-ci ilin avqustunda Sovet Sosialist Dövlətlər Birliyi dağıldı və bununla əlaqədar 1990-cı ildə müstəqilliyini elan edən Qazaxıstan 1991-ci ilin 16 dekabrında müstəqil bir dövlət kimi dünya arenasında öz yerini aldı.

Qazaxıstanda əhalinin böyük qismi 1917- ci il inqilabından əvvəl köçəri həyat yaşadığından onlarda təhsil və tədris işi kifayət qədər inkişaf etməmişdi. İslam mədəniyyəti dövründə iri yaşayış mərkəzlərində mədrəsələr yaradılmışdı. Ümumiyyətlə isə qeyd etməliyik ki, digər İslam dövlətlərində olduğu kimi Qazaxıstanın təhsil sistemi də islam dini normalarına söykənərək

ilk ibtidai təhsili məscid və mollaxanalarda, ondan sonrakı mərhələdə isə mədrəsələrdə həyata keçirilirdi. İlk və orta təhsil Quranın öyrənilməsi məqsədini daşıyırdı. Lakin daha sonralar - Rusiyanın işğalı dövründə rus təhsilli yeni tipli mərkəzlərin yaranması işinə də başlanılmışdı.

Şəhərlərin inkişafı, onların əhalisinin artması qazax mədəniyyətinin inkişafına mühüm təsir göstərdi. Kapitalizmin inkişafı, ictimai və mədəni proseslər qazax burjua millətinin təşəkkülü üçün ilkin şərtlər yaratdı. Lakin bu proses başa çatmadı.

Sovet hakimiyyəti illərində Qazaxıstanda xalq maarifi də inkişaf etmişdi. 1976-cı il məlumatına əsasən Respublikada 6046 məktəbəqədər uşaq müəssisəsi, 9799 ümümtəhsil məktəbi, 407 peşə məktəbi, 210 orta ixtisas təhsili məktəbi fəaliyyət göstərirdi. O cümlədən respublikada 9061 kütləvi kitabxana, 7663 klub müəssisəsi, Qazaxıstan Mərkəzi Dövlət muzeyi, Respublika Rəssamlıq Qalareyası, 26 teatr və digər mədəniyyət müəssisələri fəaliyyət göstərirdi.

XVIII-XIX əsrin sonunda qazax dilində olan kitablar Kazan mətbəələrində (universitetin, Kərimov və İ.N.Xaritanov qardaşlarının, "Maarif" və digərlərində), Orenburqda ("Kərimov, Xusainov və K yoldaşlığı bə b."), habelə Daşkənd, Ufa, Troinsk və Həştərxanda buraxılmışdı. 1836-cı ildən Orenburqda rus hərbi idarəsində fəaliyyət göstərən mətbəənin yanında qazax dilində kitab buraxmaq üçün bölmə təşkil edildi. Qazax dilində "Bütün dillərin və ləhcələrin müqayisəli lüğəti" (I və II h. 1787-89), xalq poeması "Yer-tarqın", Kozi-Korpeş" və "Bay ansulu", "Bircan və Sara", K.Kosulun "Salnamə məcmuəsi" və i.a. kitablar buraxıldı. 1879-cu ildə Orenburqda tanınmış qazax maarifçisi, pedaqoqu, yazıçısı İ.Altınсарinin "Qırğızlara rus dilini təlim etmək rəhbərliyi" və "Qazaxlar üçün rus savadı samouçitel" çapdan buraxıldı.

XIX əsrin II yarısında Peterburqda maarifçi, alim, səyahətçi Ç.Vəlixanovun əsərləri və tədqiqatları ("Cunharlar", "Qırğızlar" və başqaları) çap edildi. XX əsrin əvvəllərində A.Kunanbayevin Şeyrlər məcmuəsi buraxıldı.

XIX əsrin sonu və XX əsrin əvvəllərində qazax dilində 700 addan çox (təkrar nəşrlərlə birlikdə - 1100 adda) kitab buraxılıb. 1920-ci ildə Orenburqda dövlət nəşriyyatı təşkil edildi.

Dövlət nəşriyyatı qazax və rus dillərində ictimai-siyasi və tədris kitablarını buraxmağa başladı. 20-ci illərin əvvəllərində qazax müəlliflərinin - S.Seyfulin, B.J.Maylin, İ.Canhusurov, M.O.Auczov, S.M.Mukanov və başqalarının kitabları nəşr edildi. 1930-cu ildə Qazaxıstanda 420 kitab və başqalarının kitabları nəşr edildi. Qazaxıstanda yazının ərəb qrafikasından kitabça 2671 min nüsxə ilə buraxılıb. Qazaxıstanda yazının ərəb qrafikasından latına (1928) və sonra rus qrafikasına (1940) keçməsi kitab nəşri işinin

inkışafına təsir etdi. İkinci dünya müharibəsindən sonra (1941-1945-ci illər) Qazaxıstanda 4 nəşriyyat: Qazaxıstan Dövlət nəşriyyatı (1964-cü ildə "Qazaxıstan"), Qazax tədris ədəbiyyatı nəşriyyatı, Qazax Dövlət ədəbiyyat nəşriyyatı, Qazaxıstan Dövlət SSR Elmlər Akademiyasının nəşriyyatı fəaliyyət göstərmişdir.

Müharibədən sonrakı illərdə qazax yazıçılarının - M.O.Auezov, Q.M.Musrepov, Q.Mustafin, D.Abilov və başqalarının kitabları nəşr olundu. Bu dövrdə SSRİ və xarici ölkə xalqlarının yazıçılarının əsərləri qazax dilində tərcümə edilərək nəşr edildi. 1960-cı ildə Qazaxıstanda 1420 kitab və kitabça 15859 min nüsxə ilə çapdan buraxıldı. 1963-cü ildə Qazaxıstan SSR Nazirlər Soveti yanında Dövlət Mətbuat Komitəsi təşkil edildi. 1991-ci ildə bu komitə Mətbuat və Kütləvi İnformasiya Nazirliyinə çevrildi. 1990-cı illərin əvvəllərində Qazaxıstanda "Kazaxstan", "Yazıçı", (1993-cü ildən Qazaxıstan bədii ədəbiyyat nəşriyyatı kimi yaranıb), "Rauan" (1977-ci ildə tədris-pedaqoji ədəbiyyat nəşriyyatı), 1964-cü ildən "Məktəp", "Kaynar", "Bulaq" (1962-ci ildə kənd təsərrüfatı ədəbiyyatı nəşriyyatı kimi fəaliyyətə başlayıb), "Jalın" ("Alov") (1975-ci ildə əsası qoyulub), "Önər" (1980), "Fıllım" ("Elm"-1964-cü ildən), Qazax Ensiklopediyası Baş redaksiyası (1967), "Qazax Universiteti" (1990), "Ana tili" (1990), "Balas" ("Uşaq"-1991) və başqa dövlət nəşriyyatları fəaliyyət göstərmişdir. 1990-cı illərin əvvəllərində dövlət nəşriyyatları 2057 adda 28,6 mln. nüsxə kitab və kitabça nəşr etmişdir.

Kitab tərtibatının ünsürləri XIX əsrin sonunda Orenburqda və Kazanda buraxılan qazax çap kitablarında özünü qismən biruzə vermişdir. Bu, sərlövhlərdə, fəsilərin başlıqlarında və s. özünü göstərirdi. 1920-1930-cu illərdə Qazaxıstanda illustrasiya - tətbiqi qrafika sənəti aparıcı incəsənət sahəsi kimi inkışaf etməyə başladı.

1950-60-cı illərdə kitab qrafikası sahəsində E.M.Sidorkin, Y.P.Minqazitinov, N.P.Qayev, T.N.Qovorov, A.A.Dyaçkin, İ.E. Kvaçko və başqalarının işləri təqdirəlayiqdir.

Qazax kitab qrafikasında yeni inkışaf mərhələsi 60-cı illərdən başlanmışdır. Kitab qrafikası sahəsində görkəmli rəssamların- İ.N.İsəbəyev, M.M.Kasimendinov, A.S.Rəhmanovun fəaliyyəti xüsusilə diqqəti cəlb etmişdir. Müasir bədii kitab tərtibatında A.A.Qurevin, S.A.Aytbayev, A.S.Beysembinov, Kisamedinovun işləri çox maraqla qarşılanmışdır.

Qazaxıstanda poliqrafiya müəssisələrinin tarixi çox qədim deyildir. XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Urals, Petropavlovsk, Kızıl Orda, Urde, Semipalatinskədə kiçik mətbəələr kitablar nəşr etmişlər. 1947-ci ildə "Alma-Ata" poliqrafiya kombinatı yaradılıb.

1973-cü ildə Alma-Atada kitab fabriki işə düşdü. 1976-cı ildə Alma-ata Poliqrafiya İstehsalat Birliyi müəssisəsi - "Kitab" yaradıldı. Belə

müəssisələrin yaradılması kitabxana işinin inkışafına təsir göstərən amillərdən biri olmuşdur.

Müasir dövrdə Qazaxıstanın poliqrafiya sənayesi yeni texnika və texnologiyalardan; fotoyığım, EHM, kompyuter texnikasından, maqnitotekadan və s. istifadə edir.

70-ci illərdə Qazaxıstanda 407 qəzet (1975), 159 jurnal (1971) nəşr edilmişdir. Mühüm mətbuat orqanları: "Sosialistik Kazakstan" (1919), "Kazakstan Kommunisti" (1921), "Leninşil jasi" ("Leninçi gənclik"), "Jülduz" (1928), "Kazak adabietı" (1934), "Kazakstan müğallimi" (1952), "Jalın" ("Məşəl", 1969) və başqaları nəşr olunur. Qazaxıstanda özbək, uyğur, alman və s. dillərdə də qəzetlər nəşr edilirdi.

XIX əsrin II yarısında Qazaxıstanın ilk maarifçi alimləri yetişmişdir. Onlardan C.Balixanovu, İ.Altinsarini, A.Kunanbayevi misal göstərmək olar.

Abay Kunanbayev (1875-1904) qazax realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biridir. O, ədəbiyyatın tərbiyəvi, ictimai əhəmiyyətinə daha çox diqqət yetirmişdir. A.Kunanbayev cəmiyyətdəki qüsurlara, haqsızlıq və ədalətsizliyə qarşı mübarizə aparmaqla, elmə, maarifə yüksək qiymət verirdi. Maarifpərvər şair dünya mədəniyyətini öyrənməklə yanaşı, onun təbliğinə də diqqət yetirməyi vacib sayırdı. Öz yaradıcılığında şərq ölkələrinin mədəniyyət, tarix və ədəbiyyatının öyrənilməsinə üstünlük verən Firdovsi, Nizami, Sədi, Nəvai və Fizuli kimi sənət korifeylərinin əsərlərini mütaliə etmişdi. Lermantovun bir sıra şeirlərini, Puşkinin "Yevgeni Onegin" əsərindən ayrı-ayrı hissələri qazax dilinə tərcümə etmiş, "Leyli və Məcnun", "Koroğlu", "Şahnamə", "Üç Muşketyor" kimi əsərləri qazaxlar arasında yaymağa çalışmışdır.

Beləliklə qazax xalqları XIX əsrdə mədəniyyət sahəsində öz qədim ənənələrini davam etdirməklə ideya-bədii və milli xüsusiyyətlərinə görə özünəməxsus cəhətlərə malik idi.

SSRİ dağılıdıqdan sonra bu xalqın mədəni həyatının bütün sahələrində böyük inkışaf baş verdi. Bu inkışaf SSRİ tərkibindən çıxmış Qazaxıstanda kitabxanaların sayının durmadan artması, beynəlxalq informasiya sistemləri ilə əlaqələrin möhkəmlənməsi, kitabxana işinin nəzəri problemlərinin hazırlanmasını tələb edirdi. Bu tələbatı ödəmək üçün dünya kitabxanaşünaslıq praktikasına əsaslanmaq və digər dövlətlərlə inteqrasiya etmək lazım gəldi.

Ümumiyyətlə, son iyirmi il Qazaxıstan mədəniyyətində çox ziddiyətli dövr olmuşdur. Belə ki, dünyanın inkışaf etmiş ölkələri ilə ayaqlaşmaq, onların təcrübəsindən bəhrələnmək Qazaxıstanın yeni yaranmış olduğu dövlət üçün heç də asan başa gəlməmişdir.

Türk dövlətləri içərisində kitab və kitabxana mədəniyyəti, ümumiyyətlə kitabxana işi sahəsindəki inkışaf səviyyəsinə görə fərqlənən dövlətlərdən biri

də Qazaxıstan olmuşdur. Burada fəaliyyət göstərən kitabxanalar öz fəaliyyətlərinə, əsasən, XIX əsrdən başlayıb. Uralsıda, Ust-Kamenqorstda, Pavlodarda, Çimkəntdə yaradılmış ilk kitabxanalar əhalinin bilik və mədəniyyət mərkəzlərinə çevrilmişdi.

1871-ci ildə Ural kütləvi kitabxanası yaradıldı. Bu kitabxanada Ural sakinlərinə pulsuz oxu zalından istifadə və pullu abonement xidməti göstərilirdi.

1883-cü ildə Semipalatendə ümumi kitabxananın əsası qoyulur. 1896-cı ildə də Ust-Kamenqorstda kitabxana yaradılır. 90-cı illərdə həmçinin Karkaralinskədə, Zaysanidə, İrgizidə ümumi kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. Pavladors şəhərinin kütləvi kitabxanasının fəaliyyəti isə 1892-ci ildən başlanır.

Bir neçə kənd və qəsəbələrdə də xalq kitabxanaları yaradılmışdır. Kustanda və Aktubinskədə pullu və pulsuz kitabxanalar fəaliyyət göstərirdi. 1922-ci il məlumatına əsasən respublika ərazisində müxtəlif növ və tipdə olan 662 kitabxana fəaliyyət göstərirdi.

1929-cu ilin yayında bütün Sovet məkanında olduğu kimi Qazaxıstanda da "kitabxana yürüşü" təşkil edildi. Bunun nəticəsi olaraq 100 kütləvi kitabxana açılmışdı. 1934-cü il məlumatında isə burada 1049 kitabxananın fəaliyyət göstərməsi əks olunmuşdur.

60-cı illərdə respublika ərazisində elmi-texniki kitabxana təşkil olunur. 80-cı illərdə olan məlumatlara əsasən kitabxanada çalışan elmi işçilərin sayı 970-ə çatmışdır.

90-cı illərin sonunda respublikada 21 min kitabxana fəaliyyət göstərirdi. Bunlardan 19 elmi texniki, 82 tibb, 62 universitet, 22 akademiya, 8 pedaqoji, 17 min məktəb kitabxanasını göstərmək olar.

1932-ci ildə SSRİ EA-nın Qazaxıstan bazası, 1938-ci ildə onun əsasında SSRİ EA-nın Qazaxıstan filialı yaradıldı. 1942-ci ildə isə Qazaxıstan SSRİ EA-nın elmi tədqiqat müəssisəsi Almatada təşkil olundu. Bu müəssisə Qazaxıstanda fəaliyyət göstərən elmi tədqiqat müəssisələri üçün metodik mərkəz rolunu oynayırdı.

1941-ci ildə Alma-Atada əsası qoyulmuş Elmi Tibb Kitabxanasının fondunda 338 min nüsxədən ibarət ədəbiyyat mühafizə olunurdu.

1951-ci ildə Alma-Atada Respublika Uşaq Kitabxanasının əsası qoyulur. Bu kitabxana elmi-metodiki və koordinasiya mərkəzi kimi uşaq və yeniyetmələrə xidmət işinə dair mərkəz rolunu oynayırdı. Bu mərkəzdə uşaq və yeniyetmələr üçün rus və qazax dillərində xidmət edən ölkəşünaslıq biblioqrafiyası yerləşdirilmişdi. 1971-ci ildə Alma-Atada korlar və əlillər üçün kitabxana yaradıldı.

1976-cı ildə Alma-Atada Respublika Dövlət Gənclər Kitabxanası təşkil olundu. Kitabxana respublikada yerləşən bütün gənclər kitabxanaları üçün elmi-metodik mərkəz hesab olunurdu. 1971-ci ildə Almatada korlar və əlillər üçün kitabxana yaradıldı.

1984-cü ildə Respublikada elmi pedaqoji kitabxana təşkil olunur. Biblioqrafik informasiya mərkəzi hesab olunan bu kitabxana pedaqoji ədəbiyyatı öz fondunda toplayır və qoruyub saxlayırdı. 98 min nüsxədən ibarət pedaqoji ədəbiyyat fondunda yerləşdirilmişdi.

Qazaxıstanda ilk dövlət universiteti 1934-cü ildə Alma-Atada yaradılmış Kirov adına Dövlət Universiteti olmuşdur. Kitabxana açılan zaman 11 fakültəsi mövcud olmuşdur. 1974-1975-ci illərin məlumatına əsasən burada 11 mindən çox tələbə təhsil alırdı. Universitet 1974-cü ilədək 27 mindən çox mütəxəssis hazırlamışdır.

Müasir dövrdə də Qazaxıstanda bir çox elmi müəssisələr yaradılmışdır ki, həmin elmi müəssisələrin tərkibində kitabxanalar təşkil olunmuşdu. Bunlardan Alma-Ata Energetika İnstitutu, Alma-Ata Dövlət Konservatoriyası, Beynəlxalq Hüquq və Beynəlxalq Biznes İnstitutu və s. Onların da zəngin kitabxana fondu təşkil olunmuşdu.

Belə təhsil müəssisələrindən biri də L.N.Gumilyov adına Avrasiya Milli Universitetidir. Universitet Qazaxıstan dövlətinin səyi nəticəsində 23 may 1996-cı il tarixində yaradılmışdır. Qazaxıstan Respublikası prezidenti N.Nazarbayevin göstərişi əsasında 5 iyul 2010 tarixli qərarla universitet "milli universitet" statusunu alır: Universitetdə 9 fakültə mövcuddur ki, burada da 9042 tələbə təhsil alır. 15 elmi müəssisənin fəaliyyət göstərdiyi universitetin nəzdində elmi kitabxana da təşkil olunmuşdur ki, hal-hazırda bu kitabxana Qazaxıstan universitetləri arasında ən böyük kitabxana hesab olunur. Bu kitabxananın fərqləndirici cəhətlərindən biri də kitablarının sayının digər universitet kitabxanalarında saxlanılan kitabların sayından 1 milyon nüsxə çox olmasıdır.

Qazaxıstan Dövlətinin 6 iyul 2010 tarixli Qərarına əsasən AMU milli kitabxanasının təməlinə "Otrar kitabxanası" Milli Mərkəzi təşkil edildi. Mərkəzin məqsədi xalqın tarixi mirasını qoruyub saxlamaq. Qazaxıstan tarixi kitablarının daha çox işlənməsi, kitabxanaların elmi-tədqiqat işlərini genişləndirmək, mədəni və elmi mirasını qorumaqdır. Kitabxanada 1700 kompüter mövcuddur ki, onlarında 360-nın internetə çıxışı vardır.

2004-cü ilin iyun ayında Astanada Qazaxıstan Dövlət Milli Akademiya kitabxanasının əsası qoyulur. Kitabxana yarandığı gündən etibarən mədəniyyət və maarifləndirici funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır və öz kitab fondlarının tamamlanmasını həyata keçirir. Burada internet, elektron resurs, linqofon zalı fəaliyyət göstərir. Kitabxana

bibliografiyaşünaslıq, kitabşünaslıq, informasiya, sosialogiya və digər yaxın elmlərə dair problemlər üzrə elmi-tədqiqat işləri aparır. Həmin vaxtda kitabxananın veb saytının yaradılması işinə də başlanılır. Kitabxananın fondu audio və video yazılarla birlikdə, CD-lərdə elektron məlumatları da özündə əks etdirir. Bu kitabxana respublikada avtomatlaşdırılmış kitabxana mərkəzi kimi fəaliyyət göstərir, depozitar və repozitar materialları qoruyub saxlayırdı. Kitabxananın ümumi fondu isə 100 min nüsxədən ibarət idi. Burada görülən işlərə nümunə olaraq ölkənin 14 kitabxanasının üzv olduğu Qazaxıstan Koordinator Kataloqlaşma Mərkəzinin fəaliyyəti nəticəsində işlənən və elektron sənədləri özündə əks etdirən "Sərhədlərdə qovuşma" adlı Qazax-Rus layihəsini göstərmək olar.

Qazaxıstanın ən böyük informasiya mərkəzi Qazaxıstanın müstəqilliyi ilə yaşlı olan Respublika Milli Kitabxanasıdır.

1910-cu ildə şəhər dumasının qərarına əsasən dövlət kitabsaxlayıcısı, elm, informasiya, mədəniyyət, maarifləndirici, informasiya funksiyalarını yerinə yetirən Alma-Ata kitabxanasının əsası qoyuldu. Bu kitabxana "Tolstoy adına kütləvi kitabxana" kimi tanınırdı. 1920-ci ildə isə onun bazası əsasında Semirinski əyalətinin icimai kitabxanası təşkil olundu.

Kitabxana 1931-ci ildə "Qazaxıstan SSR dövlət kütləvi kitabxanası" adlandırıldı. 1931-1937-ci illər arasında isə Kitab Palatası funksiyasını yerinə yetirməyə başladı. 1937-ci ildən kitabxananın adı dəyişdirilərək "Puşkin adına Qazaxıstan SSR Dövlət kütləvi kitabxanası" adlandırıldı.

1991-ci il dekabr ayının 16-sından etibarən, Qazaxıstanın müstəqillik əldə etməsi ilə əlaqədar olaraq kitabxana "Qazaxıstan Respublikasının Milli Kitabxanası" statusunu qazanır.

Kitabxana yarandığı gündən etibarən regionda milli kitabsaxlayıcı funksiyasını yerinə yetirməyə başlayır. O, həmçinin respublikanın mədəniyyət və incəsənət üzrə elmi informasiya mərkəzi funksiyasını da yerinə yetirdi. Kitabxana tezliklə bibliografiyaşünaslıq və qazax tarixi kitabları üzrə elmi informasiya mərkəzi funksiyasını daşımağa başladı.

Alma-Ata Dövlət Milli kitabxanası ilk növbədə özlüyündə 1917-ci ilə qədər olan qazax tarixini əks etdirən vacib nüsxələri mühafizə edirdi. Zəngin, nadir əlyazma materiallarından ibarət olan kitabxana fondu elmi müəssisə kimi fəaliyyət göstərirdi. Kitabxananın fondunda dilşünaslıq, etnoqrafiya, tibbə dair ayrı-ayrı nəşrlər də öz əksini tapırdı.

Milli kitabxanada kitab və əlyazmaların nadir nüsxələr fondu 25 minə yaxın idi. Burada şərq xalqlarına dair (ərəb, fars, türk, özbək, tatar, azərbaycan) ədəbiyyat da öz əksini tapırdı. Fondun tərkibində həmçinin ərəb dilində olan XII əsrə aid "Quran", fars dilində olan Nizaminin "Xəmsə"si (1448), Əlişir Nəvainin "Divanı"(1649) kimi əsərlər mövcud olmuşdur. Şərq

yazıçılarının əsərlərini də buraya daxil etmək olar ki, onlardan Ömər Xəyyəmin, Sədinin, Hafizin, Rudakinin, Firdovsinin və başqalarının əsərlərini göstərmək olar.

A.Yasəvinin 1897-ci ildə İstanbulda, 1915-ci ildə Daşkənddə nəşr olunan "Hikmətlər" əsəri də qiymətli nüsxə kimi fonda daxil edilmişdir.

Kiril əlifbasında olan ilk çap nüsxələri mühüm nəşrlər kimi fonda yerləşdirilmişdir ki, belə əsərlərdən İoanna Damaskinin "Varlaame və İosaf çar haqqında daha ətraflı" (1681), "Xəyalən cənnət" (1659) və başqalarının adını çəkmək olar. N.Şaxmərđanovun, Şeyx Aslanın, A.Kunanbayevanın, Ç.Vəlixanovanın əsərləri də buraya daxil edilir. Həmçinin burada dərsliklər də mövcud olmuşdur ki, bunlara nümunə olaraq, M.Smatriçkova aid 1721-ci ildə nəşr olunan "Slavyan qrammatikası", Maqniçkovun 1703-ci ildə yazdığı "Arifmetika" kimi əsərləri göstərmək olar.

Alma-Ata kitabxanasında mövcud olan toplu kataloqda xarici ədəbiyyatla yanaşı dövrü nəşrlərdə öz əksini tapırdı. Kitabxananın fondunda saxlanılan xarici ədəbiyyata misal olaraq "Полярная звезда" ("Qütb ulduzu"), "Колокол" ("Zəng") kimi əsərləri göstərmək olar. 1535-ci ildə latın dilində yazılmış "Lukiana Samosatskonun dialoqu haqqında". Qalileyin 1635-ci ildə yazdığı "Ptolomey Kopornikin dünyanın 2 əsas sistemi haqqında" olan nəşrlər də nadir nüsxə kimi fonda saxlanılmışdır. Bundan əlavə kitabxananın fondunda mühüm yer tutan miniatürlər, çap olunmamış kiril əlifbasında olan kitablar da mövcud olmuşdur.

Kitabxanada soraq bibliografiya aparatı da yaradılmışdır ki, buraya təkcə ənənəvi kataloq və kartatekada deyil, Qazaxıstanın sistemli və toplu kataloqu da daxil edilmişdir.

Alma-Ata Dövlət Milli kitabxanasının fondu 1931-ci ildə ümumilikdə 64 min çap vahidini əhatə edirdisə, 1982-ci ildə isə bu göstərici 4 milyondan çox olmuşdur. Oxucuların sayı 1940-cı ildə 9 min idisə, 1982-ci ildə 55 minə qədər artmışdır.

Qazaxıstanda tarix və mədəniyyətin inkişafı sahəsində bir sıra qanun və qərarlar qəbul edilmişdir. Qəbul edilən ilk qanun "Tarix və Mədəniyyət Mirası Abidələrinin Qorunması və İşlədilməsi" haqqında olmuşdur. Bu qanun 1992-ci ilin iyul ayında qəbul edilmiş və əsas məqsədi respublika ərazisində yerləşən tarixi və mədəni abidələrin qorunmasını nəzərdə tuturdu.

Tarix və mədəniyyət mirasının qorunması sahəsində həyata keçirilən addımlardan biri də 2004-2006-cı illər üçün nəzərdə tutulan "Mədəniyyət Mirası" adlı dövlət proqramının hazırlanması olmuşdu. Bu proqramın həyata keçirilməsi nəticəsində ölkədə mədəniyyət işi sahəsində əsaslı dəyişiklər həyata keçirildi.

2011-ci il aprelin 26-dan 28-dək Qazaxıstanın paytaxtı Astanada Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyasının 2-ci plenar iclası keçirilib. Tədbirdə iştirak etmək üçün Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisinin sədri Oqtay Əsədovun başçılıq etdiyi nümayəndə heyəti aprelin 26-da Qazaxıstana səfər etmiş, səfər çərçivəsində Milli Məclis sədrinin Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayevlə görüşü baş tutmuş, eləcə də digər bir sıra ikitərəfli görüşlər də həyata keçirilmişdir. Bu görüşdə türk dilli dövlətlərin Parlament kitabxanalarının əməkdaşlığı ilə əlaqədar memorandumun imzalanması nəzərdə tutulurdu.

QIRĞIZISTANDA KİTAB VƏ KİTABXANA İŞİ

Qırğız xalqının kitab və kitabxana mədəniyyətini yalnız müasir Qırğızistan Respublikasının coğrafi ərazisində axtarmaq yalnız hesab edilməlidir. Uzun tarixi dövrdə Orta Asiya Türk xalqları mədəni –maarif quruculuğunu birgə və qarşılıqlı əlaqələr şəraitində həyata keçirmiş, türk mədəniyyəti, islam-türk mədəniyyəti kimi adlanmışdır. Qırğızistanda kitab və kitabxana mədəniyyəti də Türk xalqlarının müştərək mədəniyyəti kontekstində baxılmalı və araşdırılmalıdır. Təsadüfi deyil ki, erkən orta əsr mədəniyyətini xarakterizə edən alim və mütəfəkkirlər Fərabî, Biruni, İbn Sina bütün türk xalqlarının iftixar mənbəyidir. “Divani lüğəti türk” əsəri bütün Orta Asiya türklərinin müştərək mədəni irsi hesab edilir.

Qırğızistan türk tarixinin ən mühüm dövlətlərindən olan Saka, Hun, Göytürk, Qıpçak, Qaraxanlı kimi dövlətlərin mərkəzi hesab olunmuş, Qıpçaq, Oğuz, Karluq kimi türk boylarının da beşiyi sayılmışdır.

Qırğızistandan öyrənilməsi, tarixi, etnoqrafiyası, mədəniyyəti, folkloru dili, və bir çox digər məsələlərin öyrənilməsi XX əsrin II yarısına təsadüf edir. Lakin XVIII-XIX əsrlərdə artıq Qırğız xalqının milli mədəni tarixinin öyrənilməsi ilə əlaqədar tədqiqatlar başlanmışdı. Rus tədqiqatları Sankt-Peterburq akademiyası və coğrafiya jurnallarında keçirilən etnoqrafik ekspedisiyalarla əlaqədar hesabatlar və məqalələr çap etdirirdilər.

Yazılı ədəbiyyat yarananaqədər qırğız xalqı arzu və ideallarını şifahi ədəbiyyatda əks etdirmişdir. Ən möhtəşəm ədəbiyyat nümunəsi isə Orxon yazılarıdır. Orxon yazıları (VII), Qorqud-Namə (VIII), Oğuznamə (IX) bütün türk tayfaları üçün ortaq bir dövr olan Qədim türk zamanına aid sənət əsərləridir. Həmçinin bütün türk tayfaları bu abidələri özlərinin ortaq mədəni irsi hesab edirdilər.

Qırğız xalqı Qazax xalqı ilə birlikdə şəhər mədəniyyəti formalaşdırmış və IX-XIII əsrlərdə şəhər mədəniyyəti getdikcə inkişaf etməyə başlamışdı. Qədim türk yazılı mənbələrində Otrar (Fərab), Taraz, İsfidjab, Sığnak, Suyab, Sauran, Yangikent, Yassı, Koyluk, Talgar və bir çox digər orta dövrlərə aid ən tanınmış şəhərlərin adları çəkilmişdir.

VII-X əsrlərdə türk xalqlarının əksəriyyətində kitab və kitabxana mədəniyyətinin müştərək ənənələri islamın təsiri nəticəsində formalaşmış və zənginləşmişdir.

Qırğızlar türk xalqlarının müştərək mədəni abidələrini, o cümlədən yazılı abidələri olan “Dədə-Qorqud”, “Manas”, “Koroğlu” kimi dastan və əsətləri özlərinin mədəni abidəsi kimi yaratmış və qəbul etmişlər.

Qırğızistan əhalinin böyük qismi 1917-ci il inqilabından əvvəl köçəri həyat yaşadığından onlarda təhsil və tədris işi kifayət qədər inkişaf etməmişdi.

İslam mədəniyyəti dövründə iri yaşayış mərkəzlərində mədrəsələr yaradılmışdı. Ümumiyyətlə isə qeyd etməliyik ki, digər İslam dövlətlərində olduğu kimi təhsil sistemi də İslam dini normalarına söykənərək ilk ibtidai təhsili məscid və mollaxanalarda, ondan sonrakı mərhələdə isə mədrəsələrdə həyata keçirilirdi. İlk və orta təhsil Quranın öyrənilməsi məqsədini daşıyırdı. Lakin daha sonralar - Rusiyanın işğalı dövründə rus təhsilli yeni tipli mərkəzlərin yaranması işinə də başlanmışdı.

Sovet hakimiyyəti illərində xalq maarifi inkişaf etmişdi. Sovet hakimiyyətinin ilk illərində vətəndaş müharibəsi Orta Asiyanın bütün ərazisini bütünlükdə əhatə etdi və mövcud mədəni abidələrin kütləvi dağıdılması ilə müşaət olunurdu. Qırğızıstanda da vətəndaş müharibəsinin dağıdıcılığı öz əksini xüsusilə tapmışdı. Burada ənənəvi ukladdan yeni sovet həyat ukladına keçmək prosesi də xeyli zaman apardı. 1925-ci ilə qədər mərkəzi hakimiyyətin Orta Asiya xalqları ilə əlaqədar müəyyənləşdirilmiş siyasətinin olmaması vəziyyəti bir qədər də qarışdırırdı. 1925-ci ilə qədər SSRİ-nin siyasi xəritəsində Qırğızıstanla Qazağıstanı fərqləndirə bilməmişlər və böyük bir ərazi Qırğızıstan deyə adlandırılmışdı. 1925-ci ildə siyasi xəritə dəqiqləşdirilir və Qazağıstan ilə Qırğızıstan fərqləndirilməyə başlanır. 1935-ci ilə qədər Orta Asiyanın bütün coğrafiyasında daxili çoxnaşmalar və yeni Sovet həyat tərzinə etirazlar qalmaqda davam edirdi. Bu etirazlar yeni siyasi sistemin kök atmasına mane olur təhsil və maarif sisteminin qurulub formalaşmasını ləngidirdi.

40-cı illərdə - II Dünya Müharibəsi illərində Qırğızıstan iqtisadiyyatı aqrar sahəyə əhəmiyyət verir və müharibənin ehtiyaclarına xidmət etməkdə idi.

Qırğızıstanın mədəni-maarif həyatı, təhsil və elm 50-ci illərin II yarısından başlayaraq inkişaf etməyə başlayır. Məktəblər, Ali təhsil müəssisələri və mədəniyyət ocaqları açılır və çoxalır.

Qırğızıstan 40-cı illərdə çox sayda köçürülmələr hesabına etnik tərkibini də xeyli dəyişdirmişdi. Qırğızıstanda qırğızlarla yanaşı ruslar, Ukraynalılar, kürdlər və bir sıra digər Sovet xalqları yaşamaqda idi ki, bu da Qırğızıstan ərazisində rus dilini əsas ünsiyyət dilinə çevirir və qırğız dilinin dövlət dili kimi nüfuzunu məhdudlaşdırırdı. Bütün bunlara baxmayaraq artıq 50-ci illərin sonlarına doğru qırğız ədəbiyyatının gözəl nümunələri meydana gəlir, folklor irsinin öyrənilməsi və yeni nəşrlərin hazırlanması istiqamətində xeyli işlər görülmüdü. 60-70-ci illərdə bu istiqamətdə işlər inkişaf edir və genişlənir.

90-cı illərin əvvəllərində SSRİ-nin dağılması mərhələsində Qırğızıstan digər Orta Asiya Respublikaları kimi uğurlu start vəziyyətində deyildi. İqtisadiyyatı əsasən kənd təsərrüfatına əsaslanır, ağır və orta sənaye formalaşmamış və bir sıra digər problemlərlə qarşı-qarşıya idi.

Qırğızıstan Respublikasının Müstəqillik dövrünün ilk illəri Orta Asiyanın digər Respublikaları kimi xüsusilə ağır mərhələ keçməli oldu. Orta Asiyada dini ekstremizm öz təsirini göstərməkdə idi. Eləcə də müstəqilliyin ilk illərində Qırğızıstanı tərk edib gedən intellektuallar arxada böyük boşluq yaratdı. Qırğızıstan cənubdan Çin iqtisadiyyatının təzyiqinə, şimal-şərqdən Rusiyanın siyasi təzyiqinə, müsəlman Respublikaları tərəfindən İslam ekstremizminə məruz qalmaqda idi. Qırğız xalqı çətinliklərin öhdəsindən uğurla gələrək, milli müstəqilliyini qoruyub saxladı və ağır addımlarla, lakin əzimlə irəliləməyə davam etdi.

Qırğızıstanın əsas kitabxanasının yaradılması ilə əlaqədar 1934-cü ilin may ayının 28-də Qırğızıstan xalq komissarları xüsusi sərəncam qəbul edir. Lakin bu asanlıqla və tezliklə baş vermir. Bu məqsədlə mərkəzi şəhər kitabxanası və Qırğızıstan xalq komissarları sovetinin kitabxanası birləşdirildi. Beləliklə Qırğızıstan Respublikasının Dövlət Kitabxanası yaradıldı. İlk günlər iki şöbədən-kütləvi və elmi şöbədən ibarət təşkil olunmuşdu. 1934-cü ilin avqust ayının 1-də kitabxananın rəsmi açılışı keçirildi. Noyabr ayının 7-də elmi tədqiqat işçiləri üçün oxu zalı işə düşdü. 1935-ci ilin fevral ayında ümumi oxu zalı açılır. May ayında səyyar fond fəaliyyətə başlayır. Respublika Dövlət Kitabxanasının bütün strukturlarını idarə edən cəmi 11 əməkdaş fəaliyyət göstərirdi. Onlardan yalnız ikisinin ali təhsili var idi. Kitabxananın ilk müdiri Xalq komissarlığı tərəfindən N.A.Samsonov təyin edildi. Sonralar iki qırğız əsilli şakird ştatdan kənar işə cəlb edildi. Təsis olduğu dövrdə kitabxananın fondu əsasən rus dilində, 123 nüsxə qırğız dilində, 41 qazax dilində, 49 nüsxə tatar dilində, cəmi 18645 nüsxə təşkil edirdi. 1935-ci ildən başlayaraq bu kitabxana Qırğızıstanda çap olunmuş kitabların və dövrü mətbuatın məcburi nüsxələrini almağa başlayır. Məhz bu ildən başlayaraq Qırğızıstanda tərcümə ədəbiyyatının hazırlanması sürətlənir və qırğız dilində kitab məhsulunun qıtlığı aradan qaldırmağa başlanır.

2010-cü ildə Qırğızıstan Milli Kitabxanasının yaradılmasının 70 illiyi münasibəti ilə çap olunmuş hesabatda müstəqillik illərində kitabxana quruculuğunun sürətli və dinamik inkişaf etdiyini görmək olar. Milli kitabxananın 70 illiyi ərəfəsində kitabxananın fondu 6 milyon nüsxə təşkil etmiş və dünya xalqlarının 89-dilində kitab fondu formalaşmışdı. Kitabxanaya hər gün 1300 oxucu müraciət edir ki, bunların da əksəriyyəti elmi işçilər və tələbələrdir. Elmin müxtəlif sahələrinə dair hər gün 300 min arayış xidmətə verilir.

Kitabxananın strukturuna 21 şöbə daxildir. Əsas şöbələrdən biri milli bibliografiya şöbəsidir. Eləcə də arxiv fondu, mədəniyyət və incəsənət şöbəsi, nadir və qiymətli nəşrlər şöbəsi, xarici ədəbiyyat şöbəsi kitabxananın gündəlik fəaliyyətində qabaqcıl yer tutmaqdadır. Milli kitabxananın əhəmiyyətli hesab

etdiyi şöbələrdən biri də kompyuter texnologiyaları şöbəsidir. Kitabxana mütəxəssisləri Qırğızıstanda kitabxana quruculuğunun inkişafını və gələcəyini bu şöbənin inkişafında görürlər.

Kitabxananın fəaliyyətinin strateji planlaşdırılmasında əhəmiyyətli hesab edilən 6 istiqamət müəyyənləşdirilmişdir.

1. Milli və xarici ədəbiyyat fondunun formalaşdırılması və xidmətə verilməsi.

2. Kitabxana fondunun mühafizəsinin təmin olunması.

3. Ölkə daxilində və xaricdə Qırğız kitabının, eləcə də əlyazmalarının axtarışı, müəyyənləşdirilməsi və alınmasının təşkili.

4. Beynəlxalq kitabxana əməkdaşlığını təmin etmək və mərkəzi kitab mübadilə funksiyasını yerinə yetirmək.

5. Abonementdə kitabxana və informasiya-biblioqrafiya xidmətini dövlət prioritetləri əsasında təşkil etmək.

6. Milli biblioqrafiya mərkəzi funksiyasını yerinə yetirməklə ölkə daxilində və xaricdə Qırğızıstan haqqında nəşrlərin tam biblioqrafik kulliyatının hazırlanması.

1999-cü ilin sonunda YUNESKO-nun həm Parişdəki qərarkahı ilə, həm də Alma-atada yerləşən regional qərarkahı ilə Qırğızıstan Respublikası Milli kitabxanası beynəlxalq “İrs şəbəkəsi” layihəsinə qoşuldu. Bu layihə əsasında Qırğızıstanın milli sərəvəti olan kitab mədəniyyəti elektron daşıyıcılara köçürülməli, beynəlxalq mübadiləyə təqdim olunmalı və gələcək nasillərə qorunub saxlanılması təmin olunmalı idi. Bu layihə əsasında “Qırğızıstanın ilk irsi”, “Qırğızıstanın ərəb əlifbası ilə ilk qəzetləri”, “Qırğız dilində ilk çap kitabları” layihələri həyata keçirildi.

1993-cü ildə Qırğızıstan Respublikasının Dövlət tərəfindən V.İ.Lenin adına kitabxanası Qırğızıstan Milli kitabxanası statusu verildi. 1994-cü ildə Milli kitabxananın 60 illiyi təntənə ilə keçirildə və o zaman dövlətin prezidenti A.Akayev kitabxana ictimaitini təbrik etdi. 1995-ci ildə “manas” eposunun 1000 illiyi münasibəti ilə milli kitabxanada geniş fəaliyyət proqramı müəyyənləşdirildi və həyata keçirildi. “Manas” yubileyi ilə əlaqədar Respublikada tədbirlərin başlanğıcı Milli kitabxanada qoyuldu. “Dünya mədəniyyətinin mirvarisi” adlı möhtəşəm bir sərgi keçirildi. 15 adda, qırğız, ingilis və rus dillərində bukletlər çap edildi və yayıldı. Manas tədqiqatçıları ilə çox sayda görüşlər keçirildi.

Milli kitabxananın beynəlxalq əlaqələrinin genişlənməsi 1998-ci ildə Almanyanın Qöte institutunun dəstəyi ilə alman oxu zalı açıldı. Xüsusi təmir olunmuş oxu zalının açılışında Qırğızıstan prezidenti ilə yanaşı Almaniya Federativ Respublikasının Prezidenti R.Xcrsoq da iştirak etmişdi.

Qırğızıstan Prezidentinin xüsusi fərmanı ilə 1993-cü ilin oktabr ayının 12-də Qırğızıstan Dövlət Kitabxanasına Milli Kitabxana statusu verildi. 1976-cı ildən “Qırğızıstanda kitabxana işinin tarixi” çoxcildli tədqiqat işi çap olunmağa başlayır. Bu tədqiqatın mərkəzi Qırğızıstan Dövlət Kitabxanasını, sonralar isə Milli Kitabxana təyin edilir. 1934-2000-ci illərdə Qırğızıstanda kitabxana işinin inkişafı ilə əlaqədar xeyli məqalə və kitablar çap edilir. Bu tədqiqatlarda Qırğızıstan Milli Kitabxanasının Respublikada kitabxana quruculuğuna etdiyi rəhbərlik, həyata keçirilən metodiki işi, hazırlanan vəsaitlər və təcrübi fəaliyyət öz əksini məzmunlu şəkildə tatmaqdadır.

Tədqiqatların verdiyi məlumata görə Qırğızıstan Respublikasının Milli Kitabxanası 70 il müddətində xeyli dəyişmişdi. İxtisaslaşdırılmış, xüsusi layihə əsasında tikilmiş yeni binaya köçürülmüş, 250-nəfərlik yüksək ixtisaslı kitabxanaşünas kollektivi formalaşmış və 6 milyon nüsxədən artıq kitab və çap məhsulu fondu yaradılmışdı. Milli kitabxana, kitabxana-informasiya proseslərinin öyrənilməsi və yeni texnologiyaların tətbiqi sahəsində Respublikada mərkəz funksiyasını icra etməkdədir.

1991-1999-cü illərdə Milli Kitabxananın fəaliyyətinin ümumi inkişafını qiymətləndirmək məqsədi ilə kitabxana 1999-cü ildə 65 illiyi ilə əlaqədar elmi-praktiki konfrans təşkil etdi. Konfrans Milli Kitabxananın bütün strukturlarının fəaliyyəti barədə çıxış və müzakirələri qiymətləndirdi və III minilliyin astanasında perspektiv və prearitetləri müəyyənləşdirdi.

Milli kitabxana özünün ictimai missiyası kimi aşağıdakı istiqamətləri müəyyənləşdirdi.

1. Cəmiyyətin həyat qabiliyyətli sahələri; elm, mədəniyyət və təhsilin inkişafına xidmət etmək.

2. Milli və dünya informasiya resurslarına sərbəst və bərabər əlçataqlığın təmin olunması.

3. Milli informasiya məkanının genişləndirilməsi.

4. Qırğızıstanda sənədlərin mühafizəsinin təmin olunması.

5. Dünya informasiya məkanına inteqrasiya olunması.

YUNESKO-nun Kütləvi kitabxanalar barədə manifestinə əsasən hal-hazırda Qırğızıstan kitabxanaları aşağıdakı pulsuz xidmətləri göstərməkdədir:

1. Kitabxanaya gələnləri yönəltmək və məsləhətlərin verilməsi.

2. Məlumat-axtarış aparatından istifadə etmək.

3. Xüsusi növ məlumat daşıyıcılarından istifadə edə bilmək.

4. Oxu zallarında ədəbiyyatdan istifadə edə bilmək.

Hal-hazırda Qırğızıstan Milli Kitabxanası MDB-nin bütün milli kitabxanaları ilə əməkdaşlıq edir və kitab mübadiləsini həyata keçirir. Milli kitabxananın kitab mübadilə fondunda 30 min nüsxə elmin bütün sahələrinə dair ədəbiyyat mövcuddur. Qırğızıstan kitabxanaşünasları kitab mübadiləsinə

fəaliyyətində poçt daşınmalarının xüsusilə baha olması ilə əlaqədar kitab mübadiləsinin istənilən qədər inkişaf etməsini qeyd edirlər. Məhz bu səbəbdən rəqəmsal məlumatın mübadiləsinə xüsusi diqqət yetirilir. Milli kitabxana hər il 300 müxtəlif növ tədbirləri həyata keçirir. Buraya konfranslar, sərgilər, təqdimatlar və digər müxtəlif ölkə və beynəlxalq səviyyəli tədbirlər daxildir.

2006-cı ildə Qırğızıstan Milli Kitabxanasında rus ədəbiyyatı və mədəniyyəti mərkəzi yaradıldı. Bu mərkəz Rusiya Milli Kitabxanası, Rusiya Dövlət Kitabxanası, Moskva Nekrasov adına mərkəzi şəhər kitabxanası tərəfindən dəstəkləndi və 3 min nüsxə kitab hədiyyə olundu. Mərkəz ilk gündən rus mədəniyyətinin və ədəbiyyatının təbliği ilə məşğul olmağa başladı.

Qeyd olunan ictimai missiyanın həyata keçirilməsi məqsədi ilə Qırğızıstan Milli Kitabxanası bir sıra məsələlərin həllini gündəlik fəaliyyətində həyata keçirməkdədir. Bunlar aşağıdakılardır.

1. Qırğızıstanda yaranan və Qırğızıstan haqqında yaranan sənədlərin çap olunduğu yerdən asılı olmayaraq toplamaq, mühafizə etmək və istifadəsini təmin etmək.

2. Ölkənin inkişafı, ictimai, elmi, mədəni və tədris proseslərinin inkişafına xidmət edən universal fondların yaradılması, mühafizəsi və xidmətə verilməsi.

3. Kitabxana fondlarının daimi mühafizəsi, restorasiyası və qorunmasını təmin etmək.

4. Respublikada və xaricdə Qırğız kitabının (əlyazma və çap kitablarının) axtarışını və alışı təmin edir.

5. Müxtəlif daşıyıcılarda əhatə oluna bilən kitabxana fondlarının kataloq və kartoteklərinin elmi işlənməsini təmin etmək.

6. Respublika mübadilə-rezerv kitab fondunun təsis edilməsi və az istifadə olunan ədəbiyyat fondunun müəyyənləşdirilməsi.

7. Ədəbiyyatın depozitar fondunu yaratmaq. (elmi, texniki və mədəni əhəmiyyətli hesab edilən ədəbiyyatın).

8. Oxuculara kitabxana və informasiya-bibliografik xidmətin abonement vasitəsi ilə təşkili. Kitabxanaların ümumaçıq olması prinsipinin həyata keçirilməsi, Dövlət prioritetlərinin bu sahədə öyrənilməsi və tətbiqi.

9. Ölkədən kənar yaşayan qırğızlar üçün məlumat və soruq-bibliografiya xidmətini təşkil etmək.

10. Milli Bibliografiyanın mərkəzi olmaq funksiyasını həyata keçirir. Qırğızıstanda və ölkədən kənar ölkəşünaslıq ədəbiyyatının çari və petrospektiv kompleksləşdirilməsi işini həyata keçirir.

11. Respublikada avtomatlaşdırılmış kitabxana-informasiya sistemlərinin yaradılmasını təmin edir.

12. Kitabxanaşünaslıq, bibliografiyaşünaslıq və kütəşünaslıq sahəsində Respublikada elmi-tədqiqat və metodiki mərkəz funksiyasını həyata keçirir.

13. Kitabxana-informasiya fəaliyyəti sahəsində marketinq təcrübəsini öyrənir və sosioloji tədqiqatlar həyata keçirir.

14. Kitabxananın beynəlxalq əməkdaşlıq mərkəzi funksiyasını həyata keçirir və beynəlxalq aboniment və beynəlxalq kitab mübadilə mərkəzi funksiyalarını həyata keçirir.

15. Dövlətin Respublikada kitabxana siyasətini müəyyənləşdirən layihələrin həyata keçirilməsi ilə məşğul olur.

16. Respublikada kitabxana işçilərinin təkmilləşdirilməsini təşkil edir və bu sahədə fasiləsiz təhsildə iştirakçı olur.

Qırğızıstan Milli Kitabxanası Qırğızıstanda diyarşünaslıq ədəbiyyatının komplektləşdirmə mərkəzidir. 70-illərində diyarşünaslıq ədəbiyyatının zəngin fondu toplanmışdı. Fondun formalaşmasına 50-ci illərdən başlanmasına baxmayaraq qədim və nadir nüsxələrdən ibarət zəngin fond təşkil olunur. P.P.Semyonova-Tyanşanskiyin, V.V.Bartoldun, C. Vəlixanovun, A.N.Bernştamın əsərləri və şəxsi arxivləri, 1820-ci ildə çap olunmuş "Məlumat ul afaq" (fars dilində), 1857-ci ildə Kazanda çap olunmuş "Baburnamə", 1564-cü ildə nəşr olunmuş "Apostol", 1580, 1581-ci illərdə İvan Fyodorovun nadir və ilk çap kitablarının nüsxələri Qırğızıstan Milli Kitabxanasının nadir kitablar fondunda toplanmışdı. Fondada N.M.Karamzinin, A.S.Puşkinin, L.N.Tolstoyun saxlığında çap olunmuş nüsxələr də saxlanılmaqdadır.

Hal-hazırda Qırğızıstanda fəaliyyət göstərən kitabxanalar içindən mühüm hesab edilən və Respublikada kitabxana-informasiya ehtiyacının böyük bir hissəsini öz üzərinə götürən kitabxanalar aşağıdakılardır.

Qırğızıstanda dövlət Patent-texniki kitabxanası – 40 ildən artıqdır ki, fəaliyyət göstərməkdədir və Respublikada texniki ədəbiyyat toplanması mühafizəsi və xidmətə verilməsi işinin təşkilatçısıdır. Kitabxananın strukturu əsasən dörd istiqamətdə müəyyənləşdirilib.

1. **Dövlət Patent fondu.** Respublikada ən geniş patent fonduna malik mərkəzdir və hal-hazırda 15 milyon nüsxə, 23 dildə patent sənəd fondu toplamışdır. Dövlət Patent Fondu Qırğızıstan Respublikasının strukturu sənaye mülkiyyətin ekspertizası üçün informasiya bazası funksiyasını daşıyır.

2. **Kitab və dövrü nəşrlər kompleksi.** 120 min nüsxə kitab fonduna malikdir. Bu ədəbiyyat iqtisadiyyat, təbiət elmləri, sənaye istehsalı, texnika sahələrini əhatə edir. Kiçik və orta biznesə dair 190 adda jurnal və digər dövrü nəşrlər saxlayır və xidmətə verilir.

3. **Sənaye kataloqları və normativ-texniki sənədlər şöbəsi.** Kitabxananın ən böyük şöbəsi funksiyasını daşıyır və 300 min nüsxə unikal

sənaye kataloqu və normativ-texniki sənədlər fondunu formalaşdırıb. Hal-hazırda Respublikanın sənaye və iqtisadiyyatında mühüm informasiya xidmətini həyata keçirməkdədir.

4. **Elektron informasiya şöbəsi.** Kitabxananın müxtəlif elektron məlumat bazasını oxucuların xidmətinə verir və müasir informasiya-texnologiyalarının öyrənilməsi və müxtəlif tətbiq sahələrinin oxucuların xidmətinə verilməsi sahəsində konkret işlər görməkdədir.

Qeyd olunduğu kimi Qırğızıstan Respublikasının Kitabxana-informasiya xidmətinin böyük bir hissəsini Milli Kitabxana ilə yanaşı Skryabin adına Qırğızıstan Universitet kitabxanası, səhiyyənin inkişafı mərkəzinin Mərkəzi elmi-tibb kitabxanası, Milli Elmlər Akademiyasının mərkəzi elmi kitabxanası, Qırğızıstan Dövlət patent-texniki kitabxanası, Qırğızıstan Respublikasının uşaq və gənclər kitabxanası həyata keçirməkdədir. Eləcə də Bişkek şəhərində Mərkəzləşdirilmiş kitabxana sistemi 18 şəhər, rayon filial kitabxanaları ilə birlikdə böyük bir şəbəkə təşkil edir. Qeyd olunan kitabxanaların inkişafı və müasir kitabxana-informasiya xidmətinin təşkili işində müasir texnologiyalarının tətbiqi, oxucu sorğularının artan dinamikası və bu sorğulara cavab verə biləcək xidmətin təşkili Qırğızıstanda müstəqillik illərinin nailiyyəti kimi qeyd olunmalıdır.

2007-ci ilin iyun ayının 4-dən Ankara şəhərində Türk dilli Cümhuriyyətlərin milli kitabxana direktorlarının konfransı işə başlandı. Milli Kitabxana direktorlarının yığıncağı uzun müddətli əməkdaşlığın başlanğığını qoydu. Bu əməkdaşlıq fonunda Qırğızıstanın xüsusi fəallığı qeyd olunmalıdır. 2009-cu ildə növbəti yığıncağın Qırğızıstanda keçirilməsi planlaşdırıldı.

2009-cu ildə Qırğızıstanda türk dilli ölkələrin Milli Kitabxanalarının direktorlarının III yığıncağı öz işinə başladı. Yığıncağı Türkiyə Milli Kitabxanasının direktoru Tuncel Acar açaraq, iştirakçıları salamladı və yığıncağın gündəliyini təstiq etdi. O, Keçən il ərzində görülən işlərdən bəhs etdi eləcə də görülməli işləri qeyd etdi:

1. Türk dilli ölkələrin toplu kataloqunun yaradılması haqqında məlumat.
2. 2015-ci ilə kimi türk dilli ölkələrin Milli Kitabxanalarının əməkdaşlığının əsas istiqamətlərinin müzakirəsi.
3. Türk dilli ölkələrin tarixi, mədəniyyəti, elmi və dili haqqında məqalələrinin mübadiləsinin təşkili məsələsi.
4. Növbəti yığıncağın keçiriləcəyi yerin müəyyənləşdirilməsi.
5. Müxtəlif məsələlər.

Gün ərzində bu məsələlər ətrafında müzakirələr dinlənilirdi və qərarlar qəbul edildi. Müzakirələr zamanı türk dilli ölkələrin toplu kataloqunun yaradılmasından geniş bəhs edildi. Qərara alındı ki, 2010-cu ilin mart ayında Türkiyədə keçiriləcək treningə Milli Kitabxanaların toplu kataloqunun

yaradılması yollarını və onlardan istifadə qaydaları haqqında təlimlər keçiriləcəkdir.

Bir məsələ də Çingiz Aytmatovun fundamental biblioqrafiyasının yaradılması məsələsinə həsr edildi. Qərara alındı ki, bu biblioqrafiyada bütün türk dilli ölkələrin Milli Kitabxanalarının fondunda olan Çingiz Aytmatov haqqında olan məlumatlar öz əksini tapsın.

Daha sonra qeyd edildi ki, keçən il yığıncaqda qərara alınmış bir məsələ Xakasiya Dövlət Kitabxanasında türk dilli ölkələrin güşələrinin yaradılması işi ilə əlaqədar olmuşdur. Qərara alındı ki, imkan daxilində hər Milli Kitabxana oraya ehtiyac olan ədəbiyyatı göndərsin.

Qeyd edək ki, TÜRK SOY-un 2008-ci ildə II yığıncağı Bakı şəhərində keçirilmiş və onun məqsəd və vəzifələrinin inkişaf etdirilməsi istiqamətində xeyli əhəmiyyətli qərarlar alınmışdır.

1992-1993-cü illərdə Türk dilli respublikaların müntəzəm əlaqələri müxtəlif səviyyələrdə qarşılıqlı Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan dövlətlərinin mədəniyyət nazirlikləri arasında müqavilənin imzalanması nəticəsində. "Türk kultür və sənətləri ortaq yönəltmələri" adlanan və qıçığa TÜRK SOY adlanan təşkilat Rusiya Federasiyanın Başqırdıstan, Xakasiya, Tatarıstan, Tuva, Saxa, Altay muxtar qurumlarını, Quzey Kıbrıs Türk Cümhuriyyətini də öz tərkibinə daxil etdi.

Son 15 ildə TÜRK SOY Türk Cümhuriyyətlərinin latın qrafikası ilə əlifbaya keçidi, əlifbanın əlaqələndirilməsi kimi son dərəcə faydalı işləri həyata keçirdi. Qırğızıstan keçirilən bütün tədbirlərin fəal iştirakçısı oldu və hal-hazırda da bu istiqamətdə fəaliyyətini davam etməkdədir.

Qırğızıstan MBD Parlament kitabxanaları əməkdaşlığında da fəal iştirakçılardan biridir.

Rusiya Federasiyası Dövlət Duması kitabxana idarəsinin rəisi İrina Andreevanın yazmış olduğu məqalədən məlum olur ki, 1991-ci ildə yaradılmış MBD parlament kitabxanaların əməkdaşlığı təşkilatının fəaliyyəti və əməkdaşlığın müxtəlif respublikalar tərəfindən bir mənalı və eyni dərəcədə fəal olmamışdır.

1991-ci ildə MBD parlament kitabxanalarının əməkdaşlıq təşkilatı aşağıdakı vəzifələri qarşıya qoymuşdu.

1. Parlament deputatlarına kitabxana-biblioqrafiya xidməti göstərmək, eləcə də parlamentlərin aparat əməkdaşlarına kitabxana xidmətini təşkil etmək.

2. Hüquq, parlamentarizm və ona yaxın sahələrdə kitab, qəzet, jurnal və rəsmi sənədlərdən ibarət tam hüquqlu kitabxana fondunun yaradılması.

3. Rəsmi sənədlərin toplanması, mühafizəsi və istifadəyə verilməsi işində Milli depozitar kitabxana fəaliyyətini təşkil etmək.

4. Müasir texnologiyaların tətbiqi ilə kitabxana resurslarının soraq-axtarış aparatının yaradılması.

5. Qanunvericilik və parlamentarizm ilə əlaqədar biblioqrafik göstəricilərin və digər informasiya analitik materialların hazırlanması.

Müstəqil dövlətlərin parlament kitabxanalarının əməkdaşlıq şurası yaradılan kimi kollektiv rəsmi sənədlər fondunun formalaşmasına xüsusi əhəmiyyət verməyə başladı. Eləcə də MBD ölkələrin rəsmi sənədlərinin də toplanması və mübadiləsi prioritet sahələrdən biri hesab edildi. Bu istiqamətdə düşüncələr aşağıdakı kimi müəyyənləşdirilmişdi:

1. Biz yaxın qonşu dövlətlərik və müştərək sərhədlərimiz var.
2. Onilliklərlə müştərək tarixlə biri-birimizə bağlıyıq.
3. Vahid dövlətdə və hüquqi məkana malik olmuşuq.
4. İqtisadi, siyasi, hərbi və mədəni bağlara malik olmuşuq.
5. Biz vahid dövlət olmuşuq.

Məhz bu düşüncələrdir ki, oxucu sorğularında da bu istiqamətdə olan informasiya ehtiyacı xüsusi yer tutur.

Parlament kitabxanalarının ilkin fondlarının yaradılması ilə əlaqədar məktubla Moskvada Rusiya Federasiyası Parlament Kitabxanasına müraciət etdilər və orada olan 14 min adda qanunvericilik və parlamentarizm sahəsində ədəbiyyatından istifadə etmək icazəsi istəndi.

Parlament kitabxanalarının əməkdaşlığı Qırğızıstandan Makeşova Anara tərəfindən həyata keçirilməkdədir. 2001-ci ildən başlayaraq parlamentlər arası rəsmi sənədlərin mübadiləsi işi həyata keçirilməyə başlamışdır. Bu istiqamətdə Rusiya Federasiyasından “Dövlət dumasında parlament dinləmələri”, “Federasiyasının xəbərləri” (illik buraxılışı) “Rusiya Federasiyası Dövlət hakimiyyətinin rəsmi sənədləri Qırğızıstan parlament kitabxanasına daxil olmaqdadır”. Eləcə də Qırğızıstan parlamentindən Rusiya dövlət Duması və digər MDB parlament kitabxanalarına “Qırğızıstan Respublikası parlamentinin xəbərlərini” “Slava Qırğızıstana” qəzeti və “Respublika” qəzetinin nüsxələrini müntəzəm göndərilməkdədir.

Qırğızıstan Respublikasının parlament kitabxanası MDB parlament kitabxanalarının əməkdaşlığı təşkilatı çərçivəsində aşağıdakı müştərək fəaliyyətin fəal iştirakçısıdır.

1. Qanunların elektron kataloqlara daxil edilməsi və bütün MDB məkanında istifadəsinin təmin olunması.

2. 2000-ci ildən “MDB üzvü dövlətlərinin parlament qanunvericiliyi” biblioqrafik göstəricisi ildə bir dəfə hazırlanır və çap olunur.

3. Müxtəlif istiqamətlərdə arayışların, dairəvi stol, konfrans və tədbirlərin keçirilməsi.

Göründüyü kimi 2000-2010-cu illərdə Qırğızıstanın ümumi siyasi və iqtisadi inkişafı onun mədəni-maarif həyatında da öz əksini tapmaqda idi. Rusiyanın kitabxanaşünaslıq və biblioqrafiya sahəsində çap olunan elmi jurnallarında Qırğız mütəxəssislərinin vaxtaşırı dərc edilən məqalələri göstərir ki, son 10 ildə kitabçılıq və kitabxanaçılıq sahəsində xeyli quruculuq işləri görülmüşdür. Kitabxana sahəsində beynəlxalq standartların tətbiq olunması sahəsində xeyli irəliləyiş getmişdi. IFLA-nın konfranslarında müntəzəm iştirak edən Qırğız kitabxanaşünasları beynəlxalq inteqrasiya prosesinin də aktiv iştirakçısına çevrilmişdir.

**FARS DİLLİ ƏRƏB YAZILI TÜRK ƏLYAZMA
KİTABÇILIĞININ REPERTUARI**

Klassik ədəbiyyatın tədqiqatçıları əlyazma kitabşünaslığında az öyrənilmiş repertuar məsələsi ilə üzləşirlər. Bu problemlər kitab tarixi və kitabxana tarixi mütəxəssislərini də son dərəcə maraqlandıran mövzudur.

İslam dövrü fars dilli ərəbyazılı türk əlyazma kitablarının repertuarını müəyyənləşdirərkən xüsusi halları ifadə edə bilən nüsxələr üzərində diqqətimizi təmərgüzləşdiririk. Bunlardan biri Eynülqüzzat Həmədaninin 33 illik ömründə yazmış olduğu fars dilində iki kitabdır. 24 yaşında yazdığı “Zübdətül –həqayiq” və 29 yaşında yazdığı “Fəmhidat” əsərləridir. Əbdülməali Abdulla ibn Əbu-Bəkr Məhəmməd ibn Əli ibn əl-Həsən ibn Əli Miyanəçi hicri 492, (miladi 1098-ci ildə) Həmədanda əslə Təbriz yaxınlığında yerləşən Miyanə şəhərindən olan Azərbaycanlı ailəsində anadan olmuşdur. 1131-ci ildə gənc filosofu dərs dediyi mədrəsənin önündə edam edirlər. Dar ağacına asandan sonra cəsədini neft hopdurulmuş həsirə büküb yandırır, külünü havaya sovururlar.

Diqqətimizi 1065-ci ildə “Lügəti furs” adlı çox qədim və nadir bir nüsxə cəlb edir. Bu lügətin Qətran Təbriziyə və ya Əsədi Tusiyə məxsus olması haqqında müxtəlif fikirlərin mövcud olması barədə qeyd etmişik. Bu lügətin Qətran Təbriziyə məxsus olması və Tehran kitabxanasında qədim nüsxəsinin saxlanması haqqında Əsgər Hüquqi 1959 –cu ildə Tehran univərsitetinin elmi jurnalında məqalə dərc etdirmişdir. XI-XVI əsrlərdə hazırlanmış fars dili və ya fars dilli lügətlərin tərkibi barədə lügətlər haqqında tədqiqatlarda ətraflı məlumat verilir.

Bu və digər lügətlərin tərtibatçılarının türk, fars və ya arealın digər etnik qruplarına mənsub olmasından asılı olmayaraq müştərək mədəni irsin nümunələridir və dəyərli tarixi abidələrdir. Tədqiqatçı S.İ.Bayevski yuxarıda adları çəkilən lügətləri araşdıraraq bir sıra maraqlı nəticələrə gəlmişdi. Bu nəticələr XI-XVI əsrlərdə kütləvi oxucu marağı, oxucu ehtiyacı və ədəbi mühitin xüsusiyyətlərini aşkara çıxarmağa imkan verir.

Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində lügətçilik fəaliyyəti və ənənələri ayrıca tədqiqat obyektinə olmuşdu. Bu problemlə ədəbiyyat və linqvistik mütəxəssislərdə xeyli tədqiqatlar aparılmışdır.

XI-XVI - əsrlərdə İslam dünyasının şərqində fars dilli poeziyanın geniş yayılması, fars dilli olmayan əhaliyə poetik ifadələrin izahı, irfan məsələləri, eləcə də ədəbiyyatda istifadə olunan qeyri - fars sözlərinin izahı üçün lügət ehtiyacı artmaqda idi. Bu səbəbdən bir çox mütəxəssislər bu mövzuya müraciət etmişdir. Bədrəddin İbrahim “Fərhəngi Zəfərquya və Cahanpuya” əsərində özünə qədərki tərtibatçılardan fərqli olaraq lügətini 7 bölməyə

(bəxşə) bölərək poeziyada istifadə olunan leksik vahidləri öz sələflərində olduğu kimi qatmaqarışiq deyil, ayrı-ayrı, fars, ərəb, rumi və türk sözlərini müstəqil olaraq lügətində göstərmişdi.

Orta əsr feodal cəmiyyətində repertuarı oxucu dairələri yaradır və onu əsas komponentlərini, sifarişçi-oxucu, oxucu-cəmiyyət və kitabçılıq texnologiyaları müəyyən edir. Cəmiyyətin və ədəbiyyatın inkişafının bütün mərhələlərində bu mövqə özünün sabitliyini saxlamışdır. Ancaq kitabçılığın müxtəlif janrlarına münasibət daim hərəkətdə olmuş və zamana uyğun dəyişmişdir. Bu, təbii proses idi, çünki hər dövr özü ilə yeni qiymətləndirmə kateqoriyası və meyarlar gətirirdi. Bunlar isə öz növbəsində mətnlərin seçilməsi, üzünün köçürülməsi və yayılması qaydalarını müəyyən edirdi. Tədqiqatçı O.F.Akımüşkin hesab edir ki, bir sıra qədim ədəbi abidələr onlara sosial-ictimai marağın itməsi nəticəsində bizə çox köhnə nüsxələr formasında gəlib çatmışdır. Onların da bir çoxu əlverişsiz şəraitdə saxlanıldığından indiki zamana çatmamış və biz həmin əsərlər barədə məlumatı xeyli sonrakı mənbələrdən alırıq. Bir sözlə, abidəyə sosial marağın itməsi kitabların yenidən köçürülməsi ənənəsini pozmuşdur. (215. s. 365). O.F.Akımüşkinin irəli sürdüyü mövqə səbəblərdən yalnız biri kimi qəbul edilə bilər. Kitabxana təcrübəsi əsas verir ki, qorunub saxlanılmamış nüsxələrin tarixi və texnoloji səbəbi kimi aşağıdakıları qeyd edərkən.

1. Kitaba sosial – ictimai marağın itməsi. Bu problemlə O. F. Akımüşkinin şərhidir.
2. Kitaba yüksək marağın mövcud olması. Bu hal kitabın kiçik tarixi müddətdə istifadə nəticəsində sıradan çıxmasına səbəb olur. Yeni nüsxələrin köçürülməsi və çoxaldılması işi isə texnologiyadan asılıdır.
3. Milli, dini və siyasi təzyiqlə nəticəsində kitabxana fondlarının təmizləndirilməsi və şəxsi kitabxanalarda qalan nüsxələrin gizlədərək qeyri münbit şəraitdə saxlanması nəticəsində tələf olması.

Çoxlu miqdarda dini məzmunlu əlyazmaların qorunub saxlanması təəcüblü görünür. Əlbəttə, istərdik ki, Abu Abdallah Cəfər Rudəkinin (941 vəfat etmişdir) bütün səkkiz poeması və Divanı, yaxud Əbul Qasım Həsən Ünsürinin (1039 vəfat etmişdir) üç poeması saxlanmış olsun. Eləcə də “Dədə Qorqud” kitabının Vatikan və Drezden nüsxələrindən başqa daha bir neçə nüsxəsinin qorunub saxlanması və onun fars və ərəb dilinə tərcümə versiyalarının qorunub saxlanması arzu ediləcək olardı. Lakin orta əsr adamı dünyaya baxışda bizə nisbətən başqa mövqə tuturdu. İlahiyyət orta əsr adamı üçün sosial təcrübənin ən yüksək ümumiləşdirilmiş forması idi. O, hamı üçün cəmiyyətə mənə daşıyan sistemi yaratmışdı. Sistemdəki terminlərdə feodal

cəmiyyətinin üzvü özünü, öz dünyasını vahid sistemin əsaslarını və izahını tapırdı (164, s. 12). Niyə, "Tərcümeyi Tariki" ("Təbəri tarixinin" tərcüməsi") əsərinin 150 nüsxəsi, "Hüdüd əl-ələm", ("Dünyanın sərhədləri") əsərinin yalnız bir nüsxəsi qorunub saxlanmışdır? Baxmayaraq ki, hər iki əsər X əsrdə tərtib olunmuşdur. "Tərcümə" nin ən köhnə tarixi 585/1190-ci ilə, "Hüdüd əl-ələmin tarixi 656/ 1258-ci il qoyulmuşdur. Nəcib Bəkranın XIII əsrdə yazılmış "Cahannamə" coğrafi əsərinin XIII, XV, XVIII əsrlərdə köçürülmüş dörd surəti, Hərdizinin ümumi tarixə aid XI əsrdə yazılmış və özündə türk xalqları haqqında nadir məlumatlar əks etdirən "Zeyn əl-əxbar" ("xəbərlərin bəzənməsi") əsərinin XVII və XVIII əsrlərdə köçürülmüş iki nüsxəsi dövrümüzdə çatmışdır.

Xalq ədəbiyyatının yazıya köçürülməsi ilə əlaqədar böyük maraq doğuran daha bir misal. Xalq dastanları XI-XII əsrlərdə şifahi əsər kimi daha geniş yayılmaqda idi. Əsrlər böyü onlar peşəkar dastançılar tərəfindən söylənilmiş və geniş yayılmışdı. Onların populyarlığı da kifayət qədər geniş idi. Onların üzköçürməyə ehtiyacları olmaya bilər, peşəkar hekayəçilər tərəfindən də yayılması mümkün ola bilərdi. Qeyd etmək lazımdır ki, "Əbu Müslümnəminin" bizə məlum olan nüsxələrində əksəriyyətinin Orta Asiyada və Şərqi Xorasanda yəqin ki, dastançıların özləri üçün surəti çıxarılmışdır. Tədqiqatçılar hesab edirlər ki, bu cür hadisələrin düzgün izahı bizi orta əsr insanının nöqteyi nəzərində olan dünya modelinə yaxınlaşdırma bilər və onun mədəni, mənəvi dünyasını başa düşməyə kömək edər.

Əlyazma kitabçılığının repertuarı orta əsr cəmiyyətində təhsil görmüş adamların arasında yaranırdı. Təbiidir ki, əsər nə qədər populyar olsaydı öz kitab rəfində onu görmək istəyənlərin sayı çoxalardı və bu səbəbdən kitabın üzü daha tez-tez köçürülürdü. Bu nöqteyi-nəzərdən statistik mənada Ç.A.Storinin biblioqrafik vəsaitində və A.Monzəvinin çıxarışları, Ç.Torinin XIX əsrə aid əsərlərində Qurançılıq üzrə, Quranın tərcüməsi, onun ucadan oxunuşu, punktuasiyası, orfoqrafiyası, lüğəti, Qurana şərhlər və s. 382, Tarix bölməsində isə, peyğəmbərlərin tarixi, Məhəmməd peyğəmbərin tərcümeyi-halı və ilkin İslam 1030 əsərin adı çəkilir. Aradakı fərq diqqəti cəlb edir. Əgər ilkin İslamın, peyğəmbərlərin tarixi, Məhəmməd peyğəmbərin həyatı haqqında yazılanları dini ədəbiyyat sırasına daxil etsək, onların yuvarlaq sayı 450-dir. Dini və dünyəvi məzmunlu ədəbiyyatların sayı təxminən 830 və 580 nisbətindədir, yəni 59% - 41%. Əlbəttə, bu cür dar bazada geniş ümumiləşdirmə mümkün deyildir, ancaq göstərilən əsərlərin yayılması faktı çox maraqlıdır. A.Monzavi özünün XIX əsrdə daxil olmaqla statistik çıxarışında 30447 adda tarix, coğrafiya, və kosmoqrafiya, dini, hüquq, sehrbazlıq, hədislər, bioqrafiya, sənədlər, poemalar (10004), musiqi 277 nüsxə və s. haqqında yazılmış əsərləri daxil etmişdir. O, göstərilən 30447 kitabı 24

başlığa (rubrikaya) bölmüşdü. (əslində 23 başlıq, çünki 7-ci "ədəbi fənlər" başlığı 15,17, 18, 19, 20, 23 nömrələri əhatə edir. Böyükdən kiçiyə doğru əlyazmaların başlıqlar üzrə sayı belədir:

1. divanlar - 6192; 2. sufizm - 5758; 3. etika, siyasət, 2483; 4. astronomiya və nücum - 2385; 5. fəlsəfə - 1887; 6. ehtiyac 1768; 7. ədəbi fənlər - 1794 8. leksikoqrafiya -1563; 9. Quran fənləri - 1504; 10. ilahiyyat - 1347; 11. riyaziyyat fənləri - 728; 12. təbiətin öyrənilməsi - 726; 13. külliyyatlar - 704; 14. ensiklopediyalar - 697; 15. məktub nümunələri məcmuəsi - 375; 16. kimya və əl-kimya - 344; 17. qrammatika - 335; 18. natiqlik - 334; 19. əruz və heca -304; 20. bilməcə - 296; 21. məntiq - 278; 22. babilik və bəhailik - 236; 23. bədii yazı - 150; 24. təriqətlər - 113.

Həmin rəqəmə (yəni 30447) A.Monzəvinin statistikasında nəzərə alınmamış 247 musiqi kitabını (kataloqun V cildində) da əlavə etsək 30724 rəqəmi alınır. Dini-ilahiyyat məzmunlu kitabların sayı mistika da daxil olmaqla 11 123 ədəd, qalanları - 19601 ədəddir. Bütün yuxarıda deyilənləri nəzərə alsaq həmin statistika bizə dünyəvi və dini mövzular üzrə əlyazmaların aşağıdakı mənzərəsini verir: 63,5% və 36,5%. A.Monzəvinin statistikasında olmayan, ancaq onun kataloqunun 4-cü cildinə düşmüş 10004 poetik kitabı biz də hesaba almamışıq, çünki onların əhatə etdiyi əsərlər mövzuya görə analiz olunmalıdır. Hətta 30 min kitaba görə hər hansı bir elmi nəticə çıxarmaq mürəkkəb bibliometrik analiz tələb edir. Nəzərdən qaçıрмаq olmaz ki, Quran, ilahiyyat və ibadətə dair əsərlərin böyük kütləsi ərəb dilində yazılmışdır.

İslam dünyasında türk xalqlarının görkəmli sənətkarları fars dilində misilsiz bədii əsərlər yaratmaqda idi. Yüksək sənətkarlıq dərəcəsi elə bir vüsət almışdı ki, artıq Azərbaycanlı Nizami ilə Firdovsini və ya Şirazlı Hafızla Cəlaləddin Rümünü müqayisə etməyə heç kim cəsəret etməirdi. Türk dilindən fərqli olaraq fars dilində şeir yaradıcılığı üçün dilin daşıyıcısı olmaq zərurəti yox idi. Orta əsrlərdən formalaşan və inkişaf edən bu ənənələr bu gün də bir sıra türk xalqları içərisində yaşamaqdadır. Cənubi Azərbaycanda, Əfqanıstanda türk mənşəli şairlər bu gün də fars dilində gözəl poetik nümunələr yaratmağa davam edirlər.

Bütün əlyazmaların miqdarı, həmçinin orta əsr kitab repertuarı haqqında biz heç vaxt təxmini də olsa təsəvvürə malik ola bilməyəcəyik. Çünki onların hesaba alınmayan böyük hissəsi həmişəlik itib-batmışdır. Hazırda deyə bilmərik ki, nə qədər fars əlyazması bizə qədər gəlib çatmışdır. Məsələn burasındadır ki, on minlərlə əlyazmaları köhnə arxivlərdə özlərinin biblioqraflarını və arxeoqraflarını gözləyir. Son 50 il ərzində ümumi planda, yaxud ayrı-ayrı ölkələr üzrə onların təxmini sayını qiymətləndirmək üçün bir sıra cəhdlər olmuşdur. Məsələn, X.Ritter hesab edirdi ki, Türkiyə

kitabxanalarında 200 minə yaxın əlyazması vardır. Onlardan 124 mini İstanbul kitabxanalarındadır, bunların isə dördüdə biri fars dilli əlyazmalarıdır. (205, s. 63-65). İranın Türkiyədəki səfirliyində uzun müddət mədəniyyət attaşesi işləmiş İran alimi M.Monzəvi belə fikirdədir ki, Türkiyədə 30-40 min fars dilli əlyazması var.

İ.Əfşar 1966-cı ildə Tehranda keçirilən iranistlərin I Beynəlxalq konqresində demişdir ki, İranda (şəxsi kolleksiyalardan başqa) 59100 əlyazma kitabı mövcuddur. 1926-cı ildə Bakıda keçirilmiş birinci Türkoşoloji qurultayda yazılı irsimizin toplanılması və öyrənilməsi barədə maraqlı faktlar söylənmişdir. Lakin təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, əlyazma irsinin öyrənilməsində kəmiyyət və keyfiyyət məsələlərinə geniş yer verildiyi halda xalqların yaratmış olduqları müştərək mədəni abidələrin milli varislik məsələlərinə münasibətdə geo-siyasi maraqlardan kənara çıxma bilməmiş, hətta əksəriyyətin qəbul etdiyi ümumi prinsiplər belə işlənib hazırlanmamışdır. Ç.A.Storinin bibliografik vəsaitinə ön söz yazmış müəlliflər hesab edirlər ki, “göründüyü kimi, onların ümumi sayı bir neçə yüz mindir. Heç olmazsa iki yüz mindən az deyildir.” (218, s. 42-67). 1971-ci ildə əlyazmaların və ədəbiyyatın mahir bilicisi Əhməd Monzəvi yazırdı ki, onun hazırladığı ümumi kataloq özündə 60 mindən çox fars dilli əlyazma kitabı birləşdirir. Əlavə olunmalıdır ki, həmin vaxta qədər müəllif dünyanın müxtəlif arxivlərində saxlanılan fars dilli əlyazmalarının 10%-dən də azını, cəmi 53 kataloqu nəzərdən keçirib toplamışdı. Şübhə yoxdur ki, siyahı başa çatdırıldıqdan sonra (əgər bu iş bitirilərsə) bu rəqəm əhəmiyyətli dərəcədə böyüyəcəkdir. Bununla əlaqədar əlyazmaların 200 min sayı bizə mövcud olandan az görünür. Bu rəqəm, əlbəttə kifayət qədər çoxdur, ancaq müharibələrin, daxili çəkişmələrin alovlarında, təbii fəlakətlərdə məhv olmuş əlyazmalarının sayı nəzərə alınsa onların miqdarı qat-qat artıq olar.

O. F. Akimuşkin bu barədə yazır: “Orta əsr ərəb mənbələri əlyazmalardan bəhs edərkən daha böyük rəqəmlər göstərilir. Məsələn, göstərilir ki, Fatimi xəlifəsi əl-Hakimin (996-1021) şəxsi kitabxanasında 2 milyon, Kordovadakı kitabxanada 400 min əlyazması saxlanılırdı. Qeyd olunan rəqəmlər reallıqdan çox əfsanədir. Orta əsrdə vəcdə gəlmiş orta əsr müəllifləri tərəfindən onların miqdarı dəfələrlə artıq göstərilmişdir.”

Ən qədim fars dilli əlyazmalarından bizə gəlib çatanları XI əsrə aiddir. A.Monzəvinin göstəricisinə görə onların sayı 12-dir. Onlardan üçünün tarixi dəqiq olduğundan palioqraflar, ərəb qrafikalı fars dilli əlifbanın və əlyazma işinin tarixi üçün hədsiz əhəmiyyətə malikdir. Yanvar 1056-cı ildə şair və gələcək leksikoqraf Əli b. Əhməd əl-Əsədi ət-Tusi Əbu Mənsur Müvəffəq əl-Xaravinin “Kitab əl-əbniyyə’an həka’ik əl-ədviyyə” (“Farmakologiya üzrə həqiqətlərin əsası kitabı”) kitabının kolofonuna axırncı nöqtəni qoyanda

fikrinə gətirə bilməzdi ki, doqquz əsr sonra fars dili tarixində mühüm hadisə olacaqdır. Tarix bu kitaba rəhm etmiş və o, hələlik, tarixi qoyulmuş ən qədim fars dilli əlyazması şərəfinə nail olmuşdur. Kitabın qədimliyi onu müxtəlif baxımlardan nadir və birinci dərəcəli abidəyə çevirmişdir: Şərq təbəttinin tarixçiləri R.Zaliqman (1830-1833 və 1859-cu illərdə) və A.X.Əxundov (1893) onu təfsilatı ilə tədqiq etmişlər. Əsərin dili R.Xorinin (1893) diqqətini özünə cəlb etmiş və əsaslı araşdırılmışdır.

Bu kitabı köçürənin şəxsiyyəti dərin maraq doğurur, çünki, fars ədəbiyyatı tarixində onun qələmindən çıxmış bir çox nümunələr “birinci” gəlməsi ilə müşayiət olunur. 458/1066-cı ildə Naxçıvanda yaratdığı “Qarşasbnamə” (“Gərşasb haqqında kitab) qəhrəmanlıq-epik poemasına ilk təqlid-tamamlamanı məhz o etmişdir. O, bir növ silsilə poemaların banisinə çevrilmişdir. Müəllif qələmini özünə məxsus janr olan mədhiyyə janrında da sınımış, beş belə nümunə qoyub getmişdir. “Qarşabnamədən” sonra o, “Lüqati furs” əsərini yaratmışdır. Fars leksikoqrafiyasında bu ilk əsər idi. Müəllifin milli mənsubiyyəti haqqında tədqiqatlarda birmənalı məlumat verilmir. Lakin S.İ.Baevskinin Badr ad-din İbrahimnin “Farxanq-i zafarquya və cahanpuya” əsərini tədqiq edərək maraqlı ümumiləşdirmələr etmişdir. Müəyyən olunmuşdur ki, XI əsrdən başlayaraq poetik ifadələrin mənalarnı təsvir etmək üçün vaxtaşırı lüğətlərin tərtibinə ehtiyac duyulurdu. Xüsusilə Firdosinin Şahnaməsindən sonra bir neçə “Fərhəngi Firdosi” lüğəti tərtib olunmuş və hətta orada ərəb, fars və türk leksik vahidlərini müstəqil qeyd edərək izah etmişlər. Deməli lüğət tərtibatında tərtibatçı mütləq ərəb, fars və türk dillərini mükəmməl bilməli idi. Odur ki, tərtibatçının türk olma ehtimalı genişdir.

“Kitab əl-əbniyyə” üzərinə qayıdaraq qeyd edək ki, poliqrafik nöqteyi-nəzərdən bu kitab əyri xətti kursiv xəttinin funksional məhdud istifadədən ümumiyyə keçməsi yollarını öyrənməyə kömək edir. Məlumdur ki, XI əsrdə bu xətt Quran kitablarının hazırlanmasında düz xəttli küncvari yazı üslubunu aradan çıxardaraq onun yerini tutmuşdur. Kitabda yazıların sırf Quran xəttlərindən istifadə edərək yazının “demokratikləşdirilməsinə” etdikləri töhfəni əyani surətdə göstərir.

Təxminən üç onillikdən sonra Mavəənnəhrdə 24 şəvval 479/7 aprel 1081-ci ildə buxaralı Müstəmlinin (434/1042 vəfat etmişdir) “Nur Əl-müridin və Fəzihət Əl-müddəin” (“Ardıcılar üçün işiq, iddiaçılar üçün rüsvayçılıq”) əsərinin bir hissəsinin üzə köçürülmüşdür. Bu kitab müəllifin həmvətəni imam Əbu Bəkr Məhəmməd Əl-Kələbədi(380/990 vəfat etmişdir) tərəfindən yazılmış və ilkin sufizmə həsr edilmiş “Kitab Əl-tə’ərif li- məzhəb əhl əl-təsəvvüf” (“Sufi təriqəti üzrə izahat”) kitabının şərhidir. Əvvəlki kimi bu kitabın da üzə kağıza köçürülmüş və Əl- Kələbədinin ikinci və üçüncü

cildinin şərhinə həsr olunmuş, hazırda Kəraçi şəhərində Pakistanın Milli Muzeyində saxlanılır.

Samanilər dövründə Buxarada insanın anatomiyasına, onun xəstəliklərinə və müalicəsinə həsr olunmuş təbabət üzrə daha bir vacib əsər yaranır. Məhəmməd b. Zəkəriyə ər-Razi (5 şaban 313/26 oktyabr 925 vəfat etmişdir) məktəbinin davamçısı, onun şagirdi Əbul Qasım Mükənninin tələbəsi, məşhur yerli həkim Əbu Bəkr b. Əhməd Əhavəyni Əl-Buxari özünün otuz illik təcrübəsini ümumləşdirmək qərarına gəlir. O, həkim olduğu üçün X əsrin 60-70-ci illərində bu məqsədlə "kitab Əl-hidayət Əl-Mtə'allimin fi-t-tibb" ("Təbabəti öyrənənlərə nəsihət") əsərini yaradır. Əsər bizə üç, çox köhnə nüsxə formasında gəlib çatmışdır. Onlardan birinin üzü (rəbi 478). iyun-iyul 1085-ci ildə köçürülmüşdür. Qədimliyinə görə bu, fars dilində köçürülən üçüncü əlyazmasıdır. Maraqlıdır ki, bu kitabı Abu Talib b. Məhəmməd b. Əli Zeyd ət-Talib adlı bir şəxs əldə etmiş, əlyazmanın əvvəlində və sonunda iki qeyd etmişdir. 18 rəbi 682/16 iyun 1283-cü il tarixli qeyddə göstərir ki, onu başqa bir dəqiq nüsxəyə uyğun düzəltmişdir. 710/1310-1311-ci il tarixli qeydində yazmışdır ki, kitabı təzəcə həkimliyə başlayan oğlu Nüseynə verir. Dəqiq tarixi (1056, 1081 və 1085) göstərilmiş üç qədim fars dilli əlyazmaları bunlardır.

Bir kitabdan bir neçə nüsxəsini tutuşdursaq tam eyni surətlərə rast gəlmək mümkün deyil. Bu nöqteyi nəzərdən hər bir əlyazma orijinaldı. Çünki, onlar bir-birinə oxşamır. Əks halda mürəkkəb və incə filoloq-mətnşünas sənətinə ehtiyac qalmazdı.

Bizə gəlib çatmış XI əsrə aid nüsxələrdən, cəmi 12 kitabdır. Bunların da çoxu dünyavi məzmunlu əsərlərdir. Onlardan 4 əlyazma təbabətə, ikisi astronomiyaya, ikisi leksikoqrafiyaya, biri riyaziyyata, ikisi Quran ayələrinə, biri sufizmə həsr olunmuşdur.

Məsələ bundadır ki, ilahiyyat və dini əsərlər bir qayda olaraq, ərəbcə yazılırdı. Ruhanilər arasında bu ənənə yaxın vaxtlara qədər davam etmişdir.

İslamın ilk əsrlərində İranda fars dilində yazılan elmi xarakterli əsərlərin sayı elə də çox olmamışdı. Onların çoxu təbii fəlakətlər, müharibələr, bu regionu sarsıdan daxili çəkişmələr zamanı məhv olmuş, bir çox əlyazmalar isə yüksək kefiyyətli olmadığına görə zamanın sınağına davam gətirməmişlər.

IX-XII əsrlərdə Buxaradan Şiraza və Qəzvində Bağdada dini və elmi ədəbiyyatda ərəb dili hökmranlıq etmiş, ideyaların və fikirlərin mübadiləsinin əsas vasitəsi olmuşdur. Orta əsr Avropasında latın dili hökm sürürdü, fərq onda idi ki, bu ölü dil, ərəb isə canlı xalq dili idi. Yada salmaq ki, məşhur həkim, kimyaçı və filosof Mühəmməd b. Zəkəriyə ər-Razi (928 vəfat etmişdir) bütün əsərlərini ərəbcə yazmışdır. Böyük xorəzmi Əbu Reyhan Əl-Biruninin (973-1048) elmi irsindən yazılmış biri-astrologiyaya həsr edilmiş

"Ət-Tafhim" traktatı fars dilində tərtib olunmuşdur. Əlbətdə bütün mütəxəssislər eyni fikirdə deyil, əks fikirlilər hesab edirlər ki, əsər ərəb dilində yazılmış, sonradan başqa şəxs tərəfindən fars dilinə çevrilmişdir. Əbu Əli İbn Sinanın elmi irsinə nəzər salanda belə bir vəziyyətin şahidi oluruq. Böyük alimin 131 əsərindən ancaq ikisi "Danışnameyi Əlai" ("Əla əd-Daula üçün müdriklik kitabı") və təbabət traktatı "Risaləyi nəbz" ("Nəbz haqqında traktat") fars dilində yazılmışdır. Bu nüsxələrin də sonradan tərcümə olmaması haqqında fikir yürütmək çətin deyil.

Riyaziyyatçı-astronom və şair Ömər Xəyyam (1048-1131) yuxarıda adları çəkilən alimlər qədər məhsuldar yazmamışdır. Hazırda onun 12 traktatı məlumdur. Onlardan ikisi-"Nauruznamə" ("Novruz haqqında kitab") və "Risalə fi kulliyat əl-vücut" ("varlığın ümumiliyi haqqında traktat") fars dilindədir. Məşhur Fəxr əd-Din Abdallah Mühəmməd ər-Razi (543/1144-cü ildə Rey şəhərində doğulmuş, 606/1210-cü ildə Herat şəhərində vəfat etmişdir) özündən sonra ən müxtəlif mövzularda, məntiq, dilçilik, riyaziyyat, təbabət, fəlsəfə və hüquq haqqında 119 əsər qoymuşdur. Onun elm adamları arasında ömür sürdüyünə baxmayaraq əsərlərin hamısı ərəb dilində yazılmışdır. Belə misalları həddindən artıq çəkmək olar, lakin bunlarla kifayətlənirik. Qeyd olunanları ümumiləşdirərək belə bir nəticə çıxarmaq olar ki, "super mədəniyyətlərin" dövründə hansı dildə yazması yazıcının milli mənsubiyyətini göstərmirdi. Avropalıların latın dilində və sovet vətəndaşlarının rus dilində yazmış olduqları kimi "super mədəniyyətdə" xalqların yaratmış olduqları müstəqil mədəniyyətdir.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Abbaslı İsrəfil. Azərbaycan dastanlarının yayılması və təsiri məsələləri. Bakı. "Nurlan", 2007. 272 səh.
2. Adji Murad. Qırçaq çolünün yavşanı. Bakı, "Gənclik". 1997, 192 səh.
3. Akalın Gülsərən. Türk düşüncə və siyasi həyatında Əhməd Ağaoglu. Bakı, "Az Orta M". 2004, 164 səh.
4. Allahverdiyev B. Ümumi kitab tarixi. Bakı, 2006. 420 səh.
5. Almaz Ü. Azərbaycan-Özbək (Cıgatay) ədəbi əlaqələri. Bakı. "Qartal", 2008. 326 səh.
6. Aslan Knyaz. Qədim və orta əsrlər dünyə kitabxanaları. I cild. Bakı. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2007. 288 səh.
7. Aslan Knyaz. Qədim və orta əsrlər dünyə kitabxanaları. II cild. Bakı. "Bakı Universiteti" nəşriyyatı, 2008. 240 səh.
8. Azadə R. Mövlana Cəlaləddin Rumi. Bakı. "Elm", 2005. 176 səh.
9. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. Dörd cilddə. Bakı, 2006.
10. Azərbaycan dövrü mətbuatı 1875-1990 (Bibliografiya). Bakı. 1993, 258 səh.
11. Azərbaycan sovet ensiklopediyası. 10 cilddə. Bakı. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası nəşriyyatı. 1978.
12. Азизова Фарида. Древнетюркские элементы в джахилийской арабской поэзии. Баку. «Эльм», 2007. 120 стр.
13. Азимджанов С.А., Вороновский Д.Т. Собрание восточных рукописей Академии Наук Узбекской ССР. Москва. 1963. 362 с.
14. Алиев Играр. Очерки истории Атрапотены. Баку. 1989, 160 стр.
15. Ализаде А. Хроника мусульманских государств (I-VII вв. хиджры) Москва. «Умма», 2007. 445 стр.

16. Анатолевна О. Государственная библиотека республики Узбекистан им. А.Новаи. (Вестник БАЕ). Москва. 2002, № 1, 114-117 стр.
17. Армстронг Карен. Библия. (Библиография книги). Москва. «АСТ». 2008, 346 стр.
18. Арно Даниэль. Навуходоносор II. Москва. «Молодая гвардия». 2009. 242 стр.
19. Атлас Корана: земли, народы, веки. Шауки Абу Халил. СПб. «Диля», 2008. 400 стр.
20. Ашрафи М.М. Бухарская школа миниатюрной живописи (40-70 годы XVI века). Душанбе, 1974. 310 с.
21. Babur Z.M. Baburnamə. Bakı, BXQR, 2011. 432 səh.
22. Balasaqunlu Yusif. Xoşbəxtliyə aparan elm: Qutadqu Bilig. Bakı. "Avrasiya press", 2006. 440 s.
23. Basılı Divanlar Kataloqu. (Pr.dok Halük İspekten) Prof.dok. Mustafa İsen. Ankara. 1997, 138 səh.
24. Batı Trakya Fetih Tarihi (1261-1361). F.Mehmet Delibalta. Münih. Almanya. 2002, 240 səh.
25. Batı Trakya Fetih Tarihi (II c). Bursa. 2003. (F.Mehmet Delibalta), 312 səh.
26. Batı Trakya Fetih Tarihi (II c). Bursa. 2004. (F.Mehmet Delibalta), 272 səh.
27. Bayat Füzuli. Turk Təkkə (təsəvvüf) ədəbiyyatı. Bakı. "Elm və Təhsil", 2011. 440 səh.
28. Bayqara H. Divan. Bakı, MBM, 2011. 248 səh.
29. Baysal Jale. Kitap və kütüphanə tarixinə qiriş. İstanbul. 1991, 92 səh.

30. Birinci Ali. Osmanbəy və matbaası. Kitabiyat dərqisi. Ankara, 2011. №1. 3-148 səh.
31. Budaqov B.Ə. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı. "Elm", 1994. 272 səh.
32. Bünyadov Ziya. Azərbaycan VII-XI əsrlərdə. Bakı. 2007, 424 səh.
33. Бартольд. Культура мусульманства (сочинения том 1). Москва, 1996. 490 с.
34. Бартольд. Сочинения. Том 7. Москва, 1974. 476 с.
35. Библиотечная энциклопедия. Москва. 2007, 1298 стр.
36. Библиотечное дело в Республике Татарстан. Казань, 1997. № 1. 1-23 стр.
37. Бируни Абурейхан. Избранные произведения. Том 2. Индия, Перев А.Б. Халидова. Ташкент 1963. 380 с.
38. Борисов В.А. Дорога к книге, дорога к знанию. Вестник БАЕ. Москва, 2007 №2. 59-65 стр.
39. Босворт К.Э. Мусульманские династии. Москва. Вост.лит. Наука, 1971, 322 стр.
40. Cabbarlı Nıkrur. Muhacirət və klassik ədəbi irs. Bakı. "Elm", 2003. 172 səh.
41. Cavad Heyət. Türklərin tarix və mədəniyyətinə bir baxış. Bakı. "Aspoliqraf", 2009, 184 səh.
42. Cəfərov N. Seçilmiş əsərləri. (Beş cildə) I cild. 352 səh.
43. Cəfərsöylü İlhami. Türk dillərində teonim və etnonimlər. Bakı. 2010, 365 səh.
44. Çağdaşımız Mövlana. (simpoziumun materialları) Bakı "Oguzeli". 2008. 244 səh.

45. Чобров Г.Н. К истории среднеазиатского книжного перенлета. (народы Азии и Африки) история, экономика, культура. Москва. 1964, № 2.
46. Daniş-Pejux M.T. Dabiri va navasandaji "hunər və mərdom", Tehran. 1970 № 101-103.
47. Duman Hasan. Beyazit Dövlət Kütubhanesi 100 yaşında. İstanbul. 1984. 154 səh.
48. Dünya tarihində türklər. Cartel V. Findley. İstanbul, 2005. 342 səh.
49. Дафтари Фархад. Легенды об Ассасинах. Москва, 2009. 210 стр.
50. Демидова М.И., Костыгова Г.И. Фонды рукописи и печатных изданий на языках народов Востока. Москва, 1963.
51. Денике В. Живопись Ирана. Москва, «Искусство», 1938. 162 стр.
52. Дадан Сиявуш. Теория формального изобразительного языка тюркской миниатюры. Стамбул, «Меда ». 2006. 124 стр.
53. Джувейни Ата-Мелик. Чингисхан (История завоевателя мира). Москва. «Магистр-прес», 2004, 690 стр.
54. Дмитриева Л.В. Алишир Новаи. Диван. Москва, 1964. 320 с.
55. Дмитриева Л.В. Турецкая арабописьменная рукописная книга по ее ареалам. Москва, 1987. 451-478 с.
56. Дмитриева Л.В. Туркоязычная арабописьменная рукописная книга по ее ареалам. Москва, 1987. 407-451 с.
57. Додхудаева Л.Н. Поэмы Низами в средневековой миниатюрной живописи. Москва. 1985, 307 стр.
58. Доманин А.А. Монгольская империя Чингизидов. (Чингиз и его приемники). Москва ЗАО. «ЦентрПолиграф». 2006, 320 стр.
59. Древний Китай. (Корин Дебен-Франкфор). Москва «АСТ». 2002. 160 стр.

60. Ersöz Ahmed. Alvarlı Efe hazratları. İzmir. 1991, 162 səh.
61. Erunsal (İsmail E.Erunsal). Osmanlı vakif kütubhanələri. Ankara, 2008, 775 səh.
62. Eskiçaqda yazı malzemələri və kitabın oluşumu (prof.dr. Nuray Yıldız). Ankara, 2000. 329 səh.
63. Элиаде Мирга. История веры и религиозных идей. Москва. «Академический проект», 2008. 463 стр.
64. Эрман Адольф. Жизнь в древнем Египте. Москва. 2008, 395 стр.
65. Эррикер Клайн. Буддизм. Москва. «Файр Пресс», 2003. 304 стр.
66. Əfşar (Sadıq bəy) Məcməul-Xəvas. Bakı. "Elm", 2008. 412 səh.
67. Əhmədov E. Dünya Milli Kitabxanaları. Bakı, 2008. 135 səh.
68. Əjdər Fərzəli. Gəmiqaya-Qobustan mədəniyyəti. Bakı, "Nurlan", 2008, 336 səh.
69. Əlibəyli Şəfəq. Füzulinin Farsca divanı: linqvo-poetik özəlliklər. Bakı, 2008. 353 səh.
70. Əlibəyzadə E.M. Türk – Azərbaycan bədii düşüncəsinin ilkin qaynaqları. Bakı. "Elm", 2007. 188 səh.
71. Əliyev Arif. Şumer dastanları. Bakı "AzAta M" 2008, 172 səh.
72. Əliyev Q.Ə. Qafqaz tarixi. I hissə. Bakı, "Elm". 2009, 448 səh.
73. Əliyev Yadiqar. Qədim Türk əlifbası. Bakı. 2008, 234 səh.
74. Əliyev Zöhrab. Azərbaycan bibliografiyasının tarixi. Bakı. 2007, 190 səh.
75. Əliyeva-Kəngərli Aybəniz. Azərbaycan folkloru və kitab mədəniyyəti. Bakı, "Elm". 2008. 423 səh.
76. Əlyazmalar xəzinəsində IV cildə. I cild. Bakı, "Elm". 1976, 148 səh.
77. Əlişir Nəvai Azərb. ədəbiyyatşünaslığında məqalələr toplusu. – Bakı, 2009, 360 s.

78. Ərdəbili (Şeyx Səfəddin Ərdəbili) Qara məcmuə. Bakı, 2004. 140 səh.
79. Fazili Abdulla. Azərbaycan qədim və ilk orta əsrlər tarixi İran tarixşünaslığında. (III-VII əsrlər). Bakı. "Elm". 1984. 196 səh.
80. Fərabə (Əbu Nəsr əl-Farabi ət Türki) Elmlər Təsnifatı. Bakı. "Adıloğlu". 2006, 212 səh.
81. Findley Carter. Dünya tarixində Türklər. Oxford University press. Kitab yayım evi. 2005, 342 səh.
82. Фарвард М. Религия. Москва, «АСТ». 2003, 320 стр.
83. Фарид Рауф оглу. Этногенез история миграции тюркских кочевников; закономерности процесса ассимиляции. Баку, 2000. 120 стр.
84. Фарханги зафангуйа ба джаханшуйа. Бадр ад-дин Ибрахим. Москва, 1974. 200 стр.
85. Фахтиева К.Б. История библиотечного дела в Татарстане. Казан, 1993, 282 с.
86. Фильштинский Исаак. История Арабов и Халифата. Москва, «АСТ». 2008, 349 стр.
87. Gözəlgöz M. Emekli kütubhanələr. İstanbul. 1991, 180 səh.
88. Həmədəni (Feynülqüzzat Həmmədani) Təshidat. Bakı, "Adıloğlu". 2006, 248 səh.
89. Həsənalıyev Z. Səfəvilər dövləti XVII əsrdə (Avropa səyyahlarının məlumatları əsasında). B.: Burlan, 2008, 380 s.
90. Həsənov Hacı. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. Bakı. "Azər nəşr". 1989, 255 səh.
91. Həsənov Həsərət. Yzılar və əlifbalar. Bakı. 2001. 264 səh.

92. Xələfov A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin inkişaf konsepsiyası. Bakı, 2010, 180 səh.
93. Xələfov A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi. Dərslik. I hissə. Bakı. BDU, 2004. 328 səh.
94. Xələfov A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi. Dərslik. III hissə. Bakı. BDU-nun nəşri. 2010
95. Xələfov A.A. Azərbaycanca kitabxana işinin tarixindən (1920-1932)-. B.: 1960, 187 s.
96. Xələfov A.A. H.Əliyev və Azərbaycanca kitabxana işinin tarixi. (1933-1958)-B, 1974, 244 s.
97. Xələfov A.A. Kitabxana və cəmiyyət. Bakı, "Azərnəşr". 2011, 348 səh.
98. Xələfov A.A., Mehdiyeva N.D. XX əsrdə Türkiyədə kitabxana işi. Bakı Universiteti xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası. 2008, №3. 231-242 səh.
99. Хааг Майкл. История Египта. Москва. «АСТ», 2009. 255 стр.
100. Ханьков Н. Записки по этнографии Персии. Москва, «Наука». 1977, 152 стр.
101. Ханьков Н. Экспедиция в Хорасан. Москва. «Наука», 1973, 216 стр.
102. İbn al Asır. Tarix-al-Kamil. Bakı, 1940. 184 səh.
103. İki dastan. (Aydın Abi Aydın və İradə Rəsuli). Bakı, 2002. 110 səh.
104. İnçil. Stoqholm. 1995. 446 səh.
105. İranın etnik yapısı. Prof. Dr. Aygün Attar (Haşimzadə), Ankara. 2006, 388 səh.

106. İstik Server. Türkiyədə neşriyyat hərəketləri tarixinə bir baxış. İstanbul. 1939, 484 səh.
107. Израэль Жерар. Кир великий. Москва. «Молодая гвардия». 2006. 239 стр.
108. Ирмияева Т.Ю. История мусульманского мира: от Халифата до блистательной партии. «Урал LTD», 2000. 350 стр.
109. Исмаилов Надир. Библиотечно-библиографические и информационные ресурсы Азербайджанской Республики: этапы развития, состояние и пути совершенствования. Баку, «Мутарджим», 2005. 300 стр.
110. История Монголов. Москва. «АСТ» Хранитель. 2008. 476 стр.
111. История печати. Анталогия. Том I. Москва. «Аспект пресс». 2002. 419 стр.
112. История письма. (эволюция письменности). Москва. «Ексмо». 2002, 400 стр.
113. Жан Поль Ру. Тамерлан. Москва, «Молодая гвардия». 2006, 295 стр.
114. Желтяков А.Д. История турецкого книгопечатания и периодики от реформы «Низами-джадид» до конституции 1976. Тюркологический сборник № 70. Москва, 1970.
115. Жерар Израэль. Кир Великий. Москва, «Молодая гвардия», 2006. 239 стр.
116. Жирмунский В.М. Тюркский героический эпос. Ленинград. «Наука», 1974. 728 стр.
117. Kafkasyah Ali. (Yar.doc.doc). İran Türk edebiyatı antologisi. I hissə. Erzurum. 2002, 500 səh.

118. Kazımi P.F. Kırım tatar xalqının mədəniyyət tarixindən (kitabçılıq və kitabxanaçılıq mədəniyyəti). Bakı, Tarix problemləri. 2011 № 10, 110-119 səh.
119. Kazımi P.F. Səfəvilər dövründə Azərbaycanda kitabxana işi. Bakı, BDU, 2008. 178 səh.
120. Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyəti. Bakı, Kitabxanaşünaslıq və informasiya, 2011, 38-46 səh.
121. Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində dastan və əsətlər. Bakı. "Kitabxanaşünaslıq və informasiya", 2010 №3. səh 61-69
122. Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində lüğətçilik ənənələri. Bakı, "Kitabxanaşünaslıq və informasiya" 2010 №2, s.64-70
123. Kazımi P.F. Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində müqəddəs kitablar. Bakı. "Kitabxanaşünaslıq və nəşriyyat işi", 2010 №2. səh. 71-82
124. Kazımi P.F. Türkmənistanda kitabxana işi. B., Kitabxanaşünaslıq və informasiya, 2012 №2, səh 31-42
125. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb". 2005. 416 səh.
126. Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlənən ərəb və fars sözləri lüğəti. İki cildə. I cild. Bakı, "Şərq-Qərb". 2005. 472 səh.
127. Kramer S. Tarix Şumerdən başlanır. Bakı, 2009. 280 səh.
128. Кадыров Л. Возвращение в отчий край. Москва, Библиотечное дело. № 14, 28-31 стр.

129. Казыев А.Ю. Художественное оформление азербайджанской рукописной книги XIII-XVIII вв. Москва, 1977. 390 стр.
130. Каниткар В.П., Коул У. Оуен. Индуизм. Москва. «Фанр пресс», 2003. 320 стр.
131. Касымов А.Г. Туркестанский сборник. Ташкент, «Узбекистан». 1984, 48 стр.
132. Касимова А.Ф. История библиотечного дела в Узбекистане. Укитувчу. 1981, 173 стр.
133. Каталоги, списки и обзоры тюркских рукописей XVIII-XX. (письменные понятия Востока -69). 1972. 372 стр.
134. Католичество. Минск. «Книжный дом», 2009. 384 стр.
135. Качкарина Г.Ф. Информационная поддержка культуры и искусства в Республике Татарстан. Москва, Библиотекосведение. 2002, № 5. 90-92 стр.
136. Кеннеди Х. Двор халифов. Москва, «АСТ». 2007, 412 стр.
137. Кисилева Л.И. О чем рассказывают средневековые рукописи. Ленинград, «Наука». 1978, 144 стр.
138. Кляшторный С.Г. Памятник древнетюркской письменности и этнокультурная история центральной Азии. СПб. «Наука», 2006. 591 стр.
139. Книга Апокрифов (Неканонические Евангелия). Москва. «Эксмо», 2006. 416 стр.
140. Книга в развитии культуры народов Востока: История и современность. Душанбе, «Ирфон». 1990, 260 стр.
141. Кононов А.Н. Махмуд Кашгарский и его «Дивану-лугат-и-турки». СТ. 1972. 210 стр.

142. Крамер Самюэль. Шумеры (Первая цивилизация на земле). Москва, 2009. 383 стр.
143. Крачковский И.Ю. Арабская географическая культура. Избранные сочинения. Том 4. Москва, 1957, 320 стр.
144. Кулиев Э., Муртазин М. Курановедение. Баку, «Шарг-Гарб», 2011, 524 стр.
145. Кызласов И.Л. Древнетюркская руническая письменность Евразии. Москва, институт археологии АН СССР. 1990, 180 стр.
146. Qaraoğlu Fazil (prof.) Türk millətinin tarixi, qurduğu dövlətlər və orta ata-babaları. Bakı, "Nurlar". 2007, 384 səh.
147. Qaraşarlı Çingiz. Aralıq dənizi hövzəsinin erkən sakinləri Türklər. Bakı, "Elm və Təhsil", 2009. 280 səh.
148. Qədim Azərbaycan tarixi mixiyazılı mənbələrdə. Bakı, "Təhsil". 2006, 148 səh.
149. Григорьев Ю.В. История русского библиотековедения (1700-1860 гг).- М., 1989.- 208 стр.
150. Гулиев Л.Н. История народа хунну. М., АСТ. Астрел. 2010, 700 стр.
151. Qədim Türk ədəbiyyatı. Nizami Cəfərovun redaktəsi ilə. Bakı, Çayıoğlu, 2006. 200 səh.
152. Qəmbərli Məmməd həson. Ərəb ədəbi-bədii qaynaqlarında Türk. Bakı, "Mütərcim". 1998. 264 səh.
153. Quliyev Elman. Türk xalqları ədəbiyyatı. Bakı, 2008. 368 səh.
154. Qurbanov Şamil. Cəmallədin Əfqani və türkdünyası. Bakı, "Az.Döv. Nəşr". 1997. 220 səh.
155. Qüzəlgöz Mustafa. Eşekli Kütüphanə. İstanbul. 1991, 182 səh.

156. Гамидов И. Ибн Кутайба. Динавары. Баку. «Эльм», 1997, 144 стр.
157. Гамидов Имамверди. Ибн Кутайба Динавари. Баку. «Эльм». 1997, 144 стр.
158. Горни О.Р. Хетты. Разрушители Вавилон. Москва ЗАО. «ЦентрПолиграф». 2006, 267 стр.
159. Грунина Э.А. К вопросу о письменной традиции в анатолических памятниках. 1971, 260 стр.
160. Гумилев Л.Н. Древние Тюрки. М., «Коморов и К». 1993, 526 стр.
161. Гумилев Л.Н. Открытие Хазарии.- М. АСТ: Москва. 2008. 329 стр.
162. Гумилев Л.Н. Тысячелетие вокруг каспи / М., Айрис-прес. 2009, 384 стр.
163. Гуревич А.Я. Категории средневековой культуры. Москва. 1972. 382 стр.
164. Latifi Tezkiresi. Ankara. 1999, 534 səh.
165. Лозинский С.Г. История панства. Москва. «Политиздат». 1986. 382 стр.
166. Лоренс Брюс. Коран. (Библиография книги). Москва, «АСТ». 2008, 274 стр.
167. Mahmud Kaşqarı və onun "Divanü Lüğət it-Türk" əsəri. Ramiz Əskər. Bakı, "MBM". 2008, 432 səh.
168. Mahmudov Malik. Ərəbcə yazmış Azərbaycanlı şair və ədibləri (VII-XII əsrlər). Bakı. 2006, 192 səh.
169. Mehdioglu Azər. İbn Xəldun və başqaları. Bakı, "Nurlan". 2007, 255 səh.

170. Mehdiyeva N. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2003. 330 səh.
171. Medinede Muxammet, Türküstanda Xoya axmet. Moskva, 1992. 160 səh.
172. Muhavvar (Muhammad bin Muhavvar) Asrar at-tauxid fi makamat aş-şeyx Abu Said. (tərcümə M.D.Kəzımov). Bakı, 2010. 524 səh.
173. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi. Bakı, 2008. 448 səh.
174. Musalı Vüsalə. XV-XVII əsr Türk təzkiyəçiliyi. Bakı, "Nurlan". 2007, 270 səh.
175. Musalı Vüsalə. Osmanlı təzkiyəçiliyi Azərbaycan şairləri. Bakı, "Nurlan". 2009, 368 səh.
176. Musalı Vüsalə. Türk təzkiyəçiliyi (bibliografiya). Bakı, "Elm və Təhsil". 2011, 392 səh.
177. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л. 1951. 310 стр.
178. Мамедов Низами. Каракалпакская литература. Баку, «Китаб Алеми». 2007, 296 стр.
179. Маминава И.З. Редкие фонды Национальной библиотеки Республики Узбекистан. Вестник БАЕ. Москва, 2002, №3. 16-20 стр.
180. Мароци Джастин. Тамерлан завоеватель мира. Москва, «АСТ». 2009, 445 стр.
181. Материалы по истории Казахских ханств XV-XVIII (извлечения из персидских и тюркских сочинений). Алмаата, 1969. 360 стр.

182. Махмудов Ягуб. Взаимоотношения государств Аккоюнлу и Сефевидов с западноевропейскими странами. Баку, БГУ. 1991. 264 стр.
183. Риксон, Фред Б. Коды, шифры, сигналы и тайная передача информации.- М.; АСТ; Астрель;Влдимир, ВКТ, 2011.- 656 стр.
184. Мудрость Будды. Жан Буаселье. Москва, «АСТ». 2003. 192 стр.
185. Мустафа Фируз. 100 Тюркских этносов. Энциклопедический справочник. Баку, «Араз». 2012, 446 стр.
186. Мустафаев. Восточная Анатолия от Ак-Койунлу к Османской империи. Москва, «Вост.лит». 1994, 224 стр.
187. Nağısoylu Möhsün. XVI əsr Azərbaycan tərcümə abidəsi. "Şühədanamə". Bakı, "Nurlan". 2003. 192 səh.
188. Nağısoylu Möhsün. Şirazinin "Gülşəni-RAZ" tərcüməsi. Bakı, "Nurlan". 2004. 380 səh.
189. Nağısoylu Möhsün. Şirazinin A.Bakıxanovun "Riyazül-qübs" əsəri. Bakı, "Nurlan". 2006. 164 səh.
190. Nağıyeva Cənnət. Azərbaycanda Cami (Əlyazmalar əsasında). Bakı, "Elm". 2007, 131 səh.
191. Naхçıvani Hinduşah. Əs-sihah əl-ənəmiyyə. Bakı, "Şərq-Qərb". 1993, 336 səh.
192. Namazov M., Kazimi P. Türkiyə Böyük Millət Məclisi kitabxanasının müasir fəaliyyəti. Bakı, "Kitabxanaşünaslıq və informasiya" 2011 №2, 45 səh.
193. Novai Əlişer Xəmsə. Səmərqənd. 1940, 452 səh.

194. Наджин Э.Н. Сравнительный анализ текстов намаганского каирского списка «Кутадгу-билиг». СТ. 1974. 210 стр.
195. Нахчивани (Мухаммад ибн Хиндушах Нахчивани). Дастан ал-катиб фи тайн ал-маратиб. (руководство для писца при определении степеней). Москва, 1871. 566 стр.
196. Oğuz Y. Qədim Türklər və passionarlıq nəzəriyyəsi L.N. Qumilevon tədqiqatlarında. Bakı, "Şərq-qərb". 2011, 192 səh.
197. Onullahi S.M. XIII-XVII əsrlərdə Təbriz şəhərinin tarixi. Bakı, "Elm". 1982, 280 səh.
198. Ön və Orta Asiya türklərinin tarixinə dair dörd anonim mənbə. Bakı, "Nurlan". 2003, 192 səh.
199. Pirsultanlı Sədnik Paşa. Azərbaycan əfsanə və rəvayətlərin ədəbi abidələrimizlə müqaisəli tədqiqatı. Bakı, "Nurlan". 2007. 308 səh.
200. Первый всесоюзный тюркологический съезд. (26 февраля-5 марта 1926 года). Стенографический отчет. Баку. АССР. 1926, 424 стр.
201. Православие. Минск, «Книжный дом». 2006, 384 стр.
202. Прозоров. С.М. Ислам как идеологическая система. Москва, «Вост.лит». 2004. 471 стр.
203. Rəcəbov Ə., Məmmədov Y. Orxon-Yenisey abidələri. Bakı, "Yazıçı". 1993, 400 səh.
204. Ramiz Əsgər türk xalqları ədəbiyyatı öçerkləri. Bakı, MBM, 2011, 320 səh.
205. Romaniya yazıları. Prof.dr. İrfan Nasrattinoğlu. Türkiyə. 2006, 248 səh.

206. Rzayev A. Nəsirəddin Tusı. Bakı, "Elm". 2001. 352 səh.
207. Rzayev Nəsir. Əcdadların izi ilə. Bakı, "Azər nəşr". 1992. 103 səh.
208. Ранович А.Б. Первоисточники по истории раннего христианства. Москва, «Пол.лит». 1990, 479 стр.
209. Рашид-ад-дин. Сборник летописей. Том 2. Москва, «Наука». 1960, 248 стр.
210. Россabi Моррис. Золотой век империи Монголов. Санкт-Петербург, «Евразия». 2009, 479 стр.
211. Рожанский И.Д. Античная наука. Москва, «Наука». 1980. 199 стр.
212. Ру Жан Поль. Тамерлан. Москва, «Молодая гвардия». 2006. 295 стр.
213. Рузиева Ф. Из истории создания библиографических источников на территории средней Азии. Вестник БАЕ. Москва. 2002, №3. стр. 61-69
214. Рукописная книга в культуре народов Востока. (книга первая). Москва, «Наука». 1987, 560 стр.
215. Sadıq (İslam Sadıq). Şumerdə izim var. Bakı, "Azər Dövlət Nəşr". 2008, 396 səh.
216. Sehi Bey Tezkiresi. Neşt-Behişt. Prof.dr. Mustafa İsen. Ankara. 1998. 302 səh.
217. Səfəvilər dövrü kitab və kitabxanaları ümumitürk mədəniyyəti kontekstində / Müasir informasiya məkanı və kitabxanalar/ Resp.Elmi,Kənt.materialları. B., 2010.
218. Сеитосманов А. Нелегкий путь духовного возрождения. Москва, Библиотека. 1996, 42-43 стр.

219. Султанов Т.И. Некоторые вопросы туркменской среднеазиатской переводной литературы. Москва, 1978. 210 стр.
220. Султанов Т.И. Среднеазиатская и восточно-тюркменская позднее-средневековая рукописная книга. Москва, 1987. 306 стр.
221. Şardən Jan. Səyahətnamə. Bakı, "Elm". 1994, 94 səh.
222. Şeyx Səfi tezkirəsi. ("Səfvə tūs-səfa"nın XVI əsr türk tərcüməsi). Bakı, "Nurlan". 2006, 932 səh.
223. Şərifli Kamandar. Azərbaycan əlyazma kitabı və kitabxanaları. Bakı, "Nurlan". 2009, 190 səh.
224. Şərq mütəfəkkirlərindən seçmələr. Bakı, "Adiloğlu". 2007, 328 səh.
225. Шормакова И.А., Баренбаун И.Е. Всеобщая история книги. СПб. «Профессия», 2008. 392 стр.
226. Щеглова О.П. Каталог литографированных книг на персидском языке в собрании ЛО ИВ АН СССР. В двух частях. Москва. 1975, 400 стр.
227. Щербак А.М. Тюркская руника. Санкт-Петербург, «Наука». 2001, 148 стр.
228. Tahirli Abid. Bütün Türklərin Tərcümanı (İsmayıl bəy Qaspiralı). Bakı, "Ozan". 2011, 240 səh.
229. Taqıoğlu Əjdər. Qədim ön Asiya və ön Qafqaz Türk tayfaları. Bakı, "Nurlan". 2008, 800 səh.
230. Talıbov Mirzə Əbdürrəhim. Kitab yüklü eşşək. Bakı, "Yazıcı". 1979, 121 səh.
231. Tarih Nədir. Edvard Hallet Carr. İstanbul. 2006, 180 səh.
232. Tarihi Türk şivələri. Mehmet Akalın. Ankara, 1988. 276 səh.

233. Təhmasib Məmmədhüseyn. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə. 1 cild. Bakı, "Mütərqim". 2010, 448 səh.
234. Tuncay (Bəxtiyar Tuncay) Sakların tarixi. Dili və ədəbiyyatı. Bakı, 2009, 280 səh.
235. Tuncay Bəxtiyar. Qafqaz Albanlarının dili və ədəbiyyatı. Bakı, "Qanun". 2010, 368 səh.
236. Türk xalqlarının nəsri antologiyası. (tərtib edəni N.Cəfərov). Bakı, "Çaşıoğlu". 2007, 288 səh.
237. Türk kitabxanaları tarixi. II baskı. İsmayıl E.Ərünsal. Ankara, 1991, 344 səh.
238. Ташабаева У.А. Национальная Библиотека Узбекистана. Вестник БАЕ. Москва, 2009-№2, 54-57 стр.
239. Теймурян Хажир. Омар Хайям. (поэт, бунтарь, астроном). Москва, «АСТ». 2010, 412 стр.
240. Токарев С.А. Ранние формы религии. Москва, «Полит издатель». 1990, 622 стр.
241. Ülvi Almaz. Azərbaycan-Özbək (sıqatay) ədəbi əlaqələri. Bakı, 2008, 326 səh.
242. Venesiyalılar Şah I Təhmasibin sarayında. Bakı, "Təhsil". 2005. 112 səh.
243. Yarməmmədov N. XIX əsr Azərbaycan əlyazma kitabı. Bakı, "Nurlan", 2009, 152 səh.
244. Yesevi Ahmed. Divani Hikmetten seçmələr. Ankara, 2000. 524 səh.
245. YUNESKO-nun kitabxanalara dair bülleteni. 1957. № 1. c 17.

246. Умаров А.А. Актуальные вопросы реформирования библиотек Республики Узбекистан. Вестник БАЕ. Москва, 2009. №1. 57-58 стр.
247. Умаров А.А. Национальная Библиотека Узбекистана им. А.Новая. Вестник БАЕ. Москва, 2010. №2. 62-65 стр.
248. Уотт У.М. Влияние ислама на средневековую Европу. СПб. «Диля», 2008. 192 стр.
249. Юхма М.Н. Очерки по истории Волжской Болгарии Чебоксары, 2011, 356 стр.
250. Янг Джон. Христианство. Москва, «Гранд». 2003, 384 стр.

MÜNDƏRİCAT

Türk xalqlarının əlyazma kitabı və onun yayılma arealı.....	3
Yazının başlanğıcı.....	17
Qədim dünyanın əsas yazı sistemləri. Mixi yazı	21
Şumer yazıları	22
Heroqlif.....	24
İlk əlifbaların ortaya çıxması.....	25
Ərəb əlifbası.....	26
Orxon əlifbası	26
Uyğur əlifbası	28
Moqol yazısı	28
Ağvan əlifbası	31
Müqəddəs kitablar və kitabxanalar	33
Quran	34
Yəhudilikdə müqəddəs kitablar və tövrat	35
Xristianlıqda müqəddəs kitablar	39
Bəhailik	44
Şamanizm	45
Buddanın müqəddəs kitabları	46
Zərdüştilik	46
İnduizmdə müqəddəs kitablar	47
Daosizm	48
Kitab və kitabxana mədəniyyətində Türk xalqlarının dastan və əsətləri. .	50
Türk xalqlarının kitab və kitabxana mədəniyyətində lüğətçilik ənənələri... .	56
İslam dövrü mədəniyyətində Əlyazma kitabı	64
Əlyazma kitabı və yazı	65
Xətt və xətt üslubları.....	68
Kufi xətt üslubu	72
Mühəkkək xətti	73
Reyhani xətti.....	74
Suls xətti	74
Tauki xətti.....	75
Rika xətti.....	76
Nəsx xətti	76
Təlik xətti.....	77
Şikəsteyi-tə'lik xətti.....	78
Nəstəlik xətti.....	78
Şikəsteyi nəstəlik xətti	81

Bədii yazı sənətkarlığı.....	83
Xəttatlıq sənəti, təlim və peşəkarlıq.....	85
Əlyazma kitabının istehsalatında xəttatın statusu və sosial vəziyyəti	94
Xəttat əməyinin keyfiyyəti və qiymətləndirilməsi	105
Əlyazma kitabının yayımı və kitab ticarəti	112
Orta əsr kitabxanalarında oxucu problemləri.....	119
Türkiyədə ərəbyazılı türk əlyazma kitabı və kitabxanalar	125
Türkiyədə kitab çapına başlanılması və Osmanbəy mətbəəsi.....	145
Türkiyə cumhuriyyətində kitabxana işinin inkişafı	150
Türkiyə cumhuriyyəti milli kitabxanasının yaradılması və fəaliyyəti	161
Türkiyə cumhuriyyəti Böyük millət məclisi kitabxanası və müasir kitabxana xidməti	166
Qafqaz arealında kitab və kitabxanalar	170
Qıpçaq çölü və ural arealı.....	175
Kırım tatar xalqının kitab və kitabxana mədəniyyəti.....	183
Noğaylar	186
Tatarıstanda kitab və kitabxana işi	187
Başqırdıstanda kitab və kitabxana işi	195
Orta Asiya arealında əlyazma kitab və kitabxanalar.....	201
Orta Asiya və Şərqi Türkiyədə əlyazma kitabı	211
Türkmənstanda kitab və kitabxana mədəniyyəti	220
Şərqi Türkiyə arealında kitab və kitabxanalar	226
Özbəkstanda kitabxana işi.....	232
Özbəkistan respublikasında milli kitabxana	246
Qazaxıstanda kitabxana işi.....	259
Qırğızıstanda kitab və kitabxana işi	273

Fars dilli ərəb yazılı türk əlyazma kitabçılığının repertuarı	284
Ədəbiyyat siyahısı.....	292
Mündəricat.....	311

Çapa imzalanmışdır 07.09.2012. Kağız formatı 70x100 1/16.
Həcmi 19,75 ç.v., Sayı 250.

«ABC» nəşriyyatı.